

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідectво про державну
реєстрацію – серія КВ
№ 11724-595 ПР
від 12.09.2006

Офіційний сайт:
www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпро,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

*АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

1
2017

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2). Проведено перереєстрацію видання (Наказ МОН України № 261 від 06.03.2015, додаток № 13).

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступники головного редактора:
О.М. Джужа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди
поділяє позицію автора

За точність викладеного
матеріалу відповідальність
покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення,
що не впливають на зміст
матеріалів, а також їх
перейменування вносяться
редакцією без узгодження
з автором

Рукописи не рецензуються
і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення
через мережу Internet
Вченою радою Дніпропетровського
гуманітарного університету
(протокол № 5 від 23.02.2017 р.)

Журнал включено до міжнародної
наукометричної бази Index Copernicus
International (Республіка Польща)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України;
Биргеу М.М. – доктор юридичних наук, професор
(Республіка Молдова);
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Бондаренко Н.Л. – доктор юридичних наук, професор
(Республіка Білорусь);
Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Ємець Л.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – кандидат юридичних наук, професор;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Недов С.Л. – кандидат юридичних наук, доцент;
Сергєвнїн В.А. – доктор юридичних наук, професор
(Сполучені Штати Америки);
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор
Хюльсхерстер Штефан – доктор юридичних наук,
професор (Федеративна Республіка Німеччина);
Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, доцент;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України.

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ВАСИЛЬЄВ С. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту
і адміністрування
(Національний фармацевтичний
університет)

УДК 340.15:477«19»

**ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ ФАРМАЦЕВТИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 2-ІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Статтю присвячено особливостям правового регулювання трудових відносин фармацевтичних працівників в українських губерніях Російської імперії в 2-ій половині ХІХ ст. Досліджено вимоги і порядок прийому на роботу, заходи соціального захисту, підстави і порядок звільнення фармацевтичних працівників у вказаний історичний період.

Ключові слова: трудові відносини, фармацевтичний працівник, соціальний захист, Лікарський статут.

Статья посвящена особенностям правового регулирования трудовых отношений фармацевтических работников в украинских губерниях Российской империи во 2-й половине XIX в. Исследованы требования и порядок приёма на работу, меры социальной защиты, основания и порядок увольнения фармацевтических работников в указанный исторический период.

Ключевые слова: трудовые отношения, фармацевтический работник, социальная защита, Врачебный устав.

The article is sanctified to the features of the legal adjusting of labour relations of pharmaceutical workers in the Ukrainian provinces of the Russian empire in the 2th half of XIX century. Requirements and order of reception on work, measure of social defence, grounds and order of discharge of pharmaceutical workers are investigational in an indicated historical period.

Key words: labour relations, pharmaceutical worker, social defence, Medical charter.

Вступ. Належне правове регулювання трудових відносин фармацевтичних працівників є запорукою якісного і дбайливого виконання ними своїх трудових обов'язків у будь-який історичний період. Тому вивчення специфіки правового регулювання трудових відносин у різні історичні періоди є достатньо актуальним.

Джерельною базою для підготовки даної статті стали нормативно-правові акти, які були чинними в українських губерніях Російської імперії у 2-ій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. Науковці в галузі історії права, на жаль, не приділяють увагу розвитку фармацевтичної галузі в різні історичні періоди. Водночас у працях фахівців з історії фармації можна віднайти певні відомості щодо розвитку аптечної мережі та правового статусу фар-

мацевтичного працівника в історичній ретроспективі. Зокрема, можна назвати дослідження В.О. Борищука та Т.О. Терещука, які згадуються в роботі.

Постановка завдання. Мета цієї статті полягає у встановленні специфіки правового регулювання трудових відносин фармацевтичних працівників в українських губерніях у складі Російської імперії у 2-й половині XIX ст. – на початку XX ст. Завданнями наукової праці є висвітлення нормативно-правової основи та підстав прийому та звільнення з роботи фармацевтичних працівників, умов праці та заходів соціального захисту в українських губерніях у складі Російської імперії у вказаний історичний період.

Результати дослідження. У 2-й половині XIX ст. правові норми, що регулювали найману працю, становили частину цивільного законодавства Російської імперії. Прийом працівників на роботу здійснювався шляхом укладення договору про надання особистих послуг, який регулювався Зводом законів цивільних (далі – ЗЗЦ), що складали том X Зводу законів Російської імперії. Відповідно до ст. 2214 ЗЗЦ договір про надання особистих послуг був строковим і укладався, як правило, терміном на п'ять років. Згідно зі ст. 2238 ЗЗЦ заборонялося звільнення за власним бажанням до закінчення терміну договору. Також у ст. 2232 ЗЗЦ була встановлено заборона на виконання іншої роботи під час дії договору про надання особистих послуг [5].

Водночас правове регулювання праці фармацевтичних працівників мало свою специфіку. Нормативно-правову основу для регулювання трудових відносин фармацевтичних працівників в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX ст. складали Лікарський статут та Статут про пенсії Зводу законів Російської імперії, циркуляри Медичного департаменту МВС Російської імперії.

Варто зазначити, що відповідно до ст. 458 Лікарського статуту встановлювалися три звання фармацевтичних працівників: аптекарський помічник, провізор та магістр фармації (аптекарь) [8]. Найнижчим званням фармацевтичного працівника було звання аптечного помічника, а найвищим – магістра фармації. Отримання чергового звання залежало від отриманої освіти, стажу роботи та складання встановлених іспитів.

Відповідно до норми, що містилася в п. 93 Циркуляру МВС Російської імперії від 18 вересня 1858 р. № 2345, прийом в аптечні учні обумовлювався укладенням угоди між управляючим аптекою та аптечним учнем або його батьками. Управляючим аптекою надавалася повна свобода відносно умов договорів щодо прийому особи до складу аптекарських учнів. Учня дозволялося залучати до будь-яких підсобних робіт в аптеці. Водночас управляючий аптекою повинен був навчити учня фармацевтичній справі та підготувати його до успішного складання іспитів на звання аптекарського помічника. У разі виявлення нездатності учня до оволодіння фармацевтичною справою управляючий аптекою повинен був повідомити про це місцевому медичному керівництву протягом року з дня прийому учня до аптеки [2, с. 93].

Згідно з нормами, закріпленими в ст. ст. 482–486 Лікарського статуту, для складання іспиту на звання аптечного помічника особа повинна була протягом тривалого терміну (від трьох до п'яти років) пройти навчання в якості аптечного учня в приватній (вільній) або державній (казенній) аптеці. Для прийняття аптекарським учнем особа повинна була мати три класи гімназичної освіти, що засвідчувалося відповідним свідоцтвом [8]. Як передбачалося ст. 485 Лікарського статуту, для допуску до випробування для отримання звання аптекарського помічника аптекарський учень повинен був надати свідоцтво від навчального закладу, з яким його було прийнято до аптеки, та свідоцтво про перебування аптекарським учнем у строк не менше трьох і не більше п'яти років, підписане управляючим аптекою та засвідчене місцевим керівництвом медичного департаменту МВС Російської імперії [8]. Зазначимо також, що законодавчі акти того часу встановлювали досить чіткий порядок проведення випробувань на звання аптекарського помічника.

У свою чергу, аптекарський помічник, який виявив бажання екзаменуватися на ступінь провізора, зобов'язаний був надати свідоцтво про те, що він прослужив у державній (казенній) або приватній (вільній) аптеці три роки, а також свідоцтво про оволодіння в лікарсько-навчальному закладі повним курсом фармацевтичних наук відповідно до ст. 489 Лі-

карського статуту. Аптекарські помічники вступали до лікарсько-навчальних закладів без іспитів на підставі надання свідоцтва про добру поведінку і наполегливість під час роботи в аптеці. Такі свідоцтва підписувалися аптекарем та місцевим керівництвом медичного департаменту МВС Російської імперії [8]. Звання провізора було наступним для фармацевтичного працівника у його кар'єрному зростанні.

Відповідно до ст. 491 Лікарського статуту до предметів, які входили до екзамену для отримання звання провізора, входили мінералогія, ботаніка, зоологія, хімія, фізика та фармакологія [8]. Водночас для отримання звання магістра фармації працівник згідно зі ст. 496 Лікарського статуту повинен був виконати хімічне та судово-хімічне дослідження, а також під наглядом екзаменатора розв'язати хіміко-фармацевтичне та природно-історичне питання [8]. Таким чином, законодавство Російської імперії регламентувало порядок просування фармацевтичних працівників кар'єрними сходами та проведення необхідних випробувань для отримання пошукачами наступного ступеню.

Керівництво аптек мало право приймати на роботу фармацевтичних працівників не лише за наявності в них відповідної освіти, але й за умови надання свідоцтва про добру поведінку та рід занять за весь час трудової діяльності. Такі свідоцтва могли видаватися утримувачами аптек за кожним місцем роботи фармацевтичного працівника, а за умови відсутності протягом певного часу роботи – місцевими управліннями поліції, що було передбачено циркуляром Медичного департаменту МВС Російської імперії від 14 березня 1857 р. № 2560 [4, с. 81]. Щодо кожного випадку прийому або звільнення з роботи фармацевта керівники аптек були зобов'язані доповідати місцевому медичному керівництву згідно зі ст. 248 Лікарського статуту. Окрім того, вони мали надавати списки працівників із характеристикою їхньої роботи, знань, вмінь та навичок [8]. Таким чином, законодавство Російської імперії встановлювало вимоги до кандидатів на зайняття провізорських посад та умови їхнього прийому на роботу.

В.О. Боришук наголошує, що у XIX ст. в українських землях створювалися як державні, так і приватні аптеки. Зі створенням земств у 2-й половині XIX ст. розпочався розвиток земських аптек. Розвиток аптечної мережі зумовив формування прошарку професійних фармацевтів [1, с. 31]. Разом із тим правове регулювання трудових відносин фармацевтичних працівників, які працювали в державних або приватних аптеках, здійснювалося на підставі одних і тих самих нормативно-правових актів.

Під час виконання роботи фармацевтичні працівники користувалися заходами соціального захисту. Заходи соціального захисту фармацевтичних працівників в українських губерніях Російської імперії у 2-й половині XIX ст. – на початку XX ст. встановлювалися Статутом про пенсії та Лікарським статутом Зводу законів Російської імперії. Здебільшого вони стосувалися пенсійного забезпечення фармацевтичних працівників.

Відповідно до ст. ст. 755 – 757 Статуту про пенсії бездоганна служба медичних, ветеринарних і фармацевтичних працівників надавала право на отримання ними або їх вдовами і дітьми пенсій і грошової допомоги. Розмір виплат залежав від стажу роботи, займаної посади або виконуваної роботи. У випадку бездоганної служби протягом двадцяти років фармацевтичний працівник отримував пенсію в розмірі половини отримуваної заробітної плати. Водночас тридцятирічний строк служби за відсутності претензій до працівника надавав право на пенсію в розмірі повної заробітної плати [7].

Згідно зі ст. ст. 771–772 Статуту про пенсії медичні, ветеринарні та фармацевтичні працівники мали право одночасно отримувати пенсію і продовжувати працювати за своєю спеціальністю. Питання про залишення таких працівників на роботі в кожному випадку вирішувалося в індивідуальному порядку місцевим медичним керівництвом [7].

Як передбачалося ст.ст. 791–792 Статуту про пенсії медичні, ветеринарні та фармацевтичні працівники, які втратили працездатність під час роботи за спеціальністю, також мали право на пенсію. У даному випадку можна називати такі грошові виплати пенсією у зв'язку з втратою працездатності. Розмір цієї пенсії залежав від стажу роботи за спеціальністю. Якщо стаж роботи складав від одного до п'яти років, то вона дорівнювала 1/3 заробітної плати.

У випадку служби строком від п'яти до десяти років розмір допомоги складав половину заробітної плати. А коли стаж роботи складав від десяти до п'ятнадцяти років, то дорівнював $2/3$ заробітної плати. Якщо ж працівник втратив працездатність після двадцятирічного строку служби, то його пенсія дорівнювала повній заробітній платі [7].

Згідно зі ст. 787 Статуту про пенсії призначення пенсії фармацевтичному працівнику могло бути здійснене за рахунок коштів державного казначейства, міських доходів конкретного міста або за рахунок сум приказів суспільного піклування місцевого земства. Конкретне джерело призначення пенсії залежало від форми власності аптеки, в якій працював фармацевт. При цьому передбачалася можливість надання допомоги міському або земському бюджету з державної казни у випадку недостатності коштів на призначення і виплату пенсій фармацевтичним працівникам [7].

Відповідно до ст. 793 та ст. 797 Статуту про пенсії у випадку загибелі фармацевтичного працівника, пов'язаного із виконуваною ними роботою, його родині виплачувалася одноразова грошова допомога. Якщо стаж роботи становив менше п'яти років, то така допомога дорівнювала річному окладу працівника. А коли стаж роботи перевищував п'ять років, то призначена допомога повинна була складати два річних оклади фармацевтичного працівника. Також вдові фармацевтичного працівника призначалася пенсія в розмірі половини від тої пенсії, яку належало б виплатити фармацевту у зв'язку з втратою працездатності [7].

Також у ст. ст. 795–798 Статуту про пенсії вказувалося на специфіку призначення пенсій фармацевтичним працівникам, які працювали в умовах подолання епідемій тифу, холери або чуми. Один день праці за таких умов зараховувався за двадцять днів до пенсійного стажу. У випадку смерті працівника від вказаних хвороб його родині виплачувалася допомога в розмірі одного річного окладу. Вдові призначалася пенсія у зв'язку з втратою годувальника, розмір якої залежав від стажу роботи фармацевта. Якщо він становив до шести років, то розмір пенсії дорівнював $1/3$ заробітної плати. Коли стаж роботи за професією складав від шести до дванадцяти років, то розмір пенсії дорівнював $2/3$ заробітної плати. А у випадку праці більше дванадцяти років пенсія дорівнювала повному окладу [7]. Отже, законодавство Російської імперії встановлювало заходи соціального захисту фармацевтичних працівників, що підвищувало престиж фармацевтичної праці.

Особливості звільнення фармацевтичних працівників були передбачені циркуляром Медичного департаменту МВС Російської імперії від 8 травня 1865 р. № 3549. Згідно з вказаним підзаконним актом про звільнення за власним бажанням працівник аптеки повинен був повідомити утримувача аптеки за два місяці до звільнення. Але особа підлягала звільненню лише за згодою керівника або утримувача аптеки. Роботодавець мав право відмовити працівникові у звільненні. Водночас у випадку відмови у звільненні утримувач або керівник аптеки повинен був встановити для такого фармацевта підвищене у півтора рази жалування.

Як було передбачено ст. 279 Лікарського статуту та ст. 891 Уложення про покарання 1866 р., фармацевтичні працівники аптек повинні були точно виконувати вказівки керівника аптеки відносно приготування, зберігання та реалізації ліків, запису відповідних операцій до книг, дотримання порядку. У випадку систематичних зауважень за недобросовісне виконання своєї роботи фармацевтичний працівник міг бути звільнений або позбавлений права на зайняття фармацевтичною практикою на строк до одного, двох або трьох років, а в деяких випадках – назавжди, залежно від міри винуватості працівника. Щодо кожного випадку звільнення працівника аптеки за неналежне виконання своїх обов'язків керівник або утримувач аптеки повинен був повідомити місцеве медичне керівництво. Також про неналежне виконання фармацевтичним працівником своїх обов'язків керівник аптеки повинен був доповісти до губернського медичного управління, якому й належало право позбавити особу права на зайняття фармацевтичною практикою. Зауважимо, що нині особа може бути позбавлена права на зайняття тим або іншим видом діяльності лише на підставі вироку суду. Окрім того, нині за жодних обставин людина не може бути позбавлена права займатися певною діяльністю довічно [9].

Т.О. Терещук вказує, що для української фармації у XIX ст. стали характерними проблеми аптекарської монополії, конкурентної боротьби за отримання дозволу на ведення аптеки, дискримінація прав провізорів-службовців, що наймалися на роботу до аптекаря-власника [6, с. 20]. На нашу думку, обумовлення звільнення фармацевтичного працівника виключно згодою утримувача або керівника аптеки суттєво звужувало можливості підданого імперії до вільного обрання місця роботи. Така ситуація створювала умови для свавілля роботодавців, приниження честі і гідності спеціалістів. Разом із тим необхідно зауважити, що у XIX ст. не лише російське законодавство, але й законодавство європейських країн не передбачало трудових прав працівника в сучасному розумінні.

У 80-х роках XIX ст. у Російській імперії було прийнято низку законодавчих актів, які встановлювали тривалість робочого часу робітників промислових підприємств. Водночас відносно фармацевтичних працівників таких законодавчих або підзаконних актів прийнято не було.

Висновки. Таким чином, правову основу для регулювання трудових відносин фармацевтичних працівників в українських губерніях Російської імперії у 2-ій половині XIX ст. становили Звід законів цивільних, Лікарський статут, Статут про пенсії Зводу законів Російської імперії та циркуляри Медичного департаменту МВС Російської імперії.

Специфіка праці фармацевтичних працівників полягала в таких пунктах:

1) встановлювалися особливі умови прийому до аптек аптекарських учнів. Прийом в аптечні учні обумовлювався укладенням угоди між управляючим аптекою та аптечним учнем або його батьками. Управляючим аптекою надавалася повна свобода відносно умов договорів щодо прийому особи до складу аптекарських учнів;

2) передбачено специфічний порядок прийому на роботу провізорів. Керівництво аптечних установ мало право приймати на роботу фармацевтичних працівників не лише за наявності в них відповідної освіти, але й за умови надання свідоцтва про добру поведінку та рід занять за весь час трудової діяльності;

3) законодавство Російської імперії регламентувало порядок просування фармацевтичних працівників кар'єрними сходами та проведення необхідних випробувань для отримання пошукачами наступного ступеню;

4) особливості соціального захисту фармацевтичних працівників було встановлено в Статуті про пенсії Зводу законів Російської імперії;

5) про звільнення за власним бажанням працівник аптеки повинен був повідомити утримувача аптеки за два місяці до звільнення. Але особа підлягала звільненню лише за згодою керівника або утримувача аптеки. Роботодавець мав право відмовити працівникові у звільненні.

Список використаних джерел:

1. Борищук В.О. Історичний генезис розвитку аптечної справи в Україні на різних етапах її суспільно-економічного та державно-політичного розвитку / В.О. Борищук // Фармацевтичний журнал. – 2014. – № 5. – С. 29–35.

2. Об аптекарских учениках : циркуляр Министерства внутренних дел Российской империи от 18 сентября 1858 г. № 2345 // Сборник законов, правил, наставлений и распоряжений правительства для врачей, фармацевтов, ветеринаров и прочих медицинских чинов / Сост. И.К. Войно. – К. : Типография Е.Я. Фёдорова. – 1871. – С. 93.

3. О порядке увольнения из вольных аптек помощников и управляющих аптеками : циркуляр медицинского департамента Министерства внутренних дел Российской империи от 8 мая 1865 г. № 3549 // Сборник законов, правил, наставлений и распоряжений правительства для врачей, фармацевтов, ветеринаров и прочих медицинских чинов / Сост. И.К. Войно. – К. : Типография Е.Я. Фёдорова. – 1871. – С. 85.

4. О поступлении на службу фармацевтов всех степеней : циркуляр медицинского департамента Министерства внутренних дел Российской империи от 14 марта 1857 г. № 2560 // Сборник законов, правил, наставлений и распоряжений правительства для врачей, фармаце-

втов, ветеринаров и прочих медицинских чинов / Сост. И.К. Войно. – К. : Типография Е. Я. Фёдорова. – 1871. – С. 81.

5. Свод законов гражданских Свода Законов Российской империи повелением государя-императора Николая Павловича составленного. – Т. 10. – СПб. : Тип. Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – 120 с.

6. Терещук Т.О. Історичні аспекти розвитку фармацевтичного законодавства і освіти, становлення суспільно-професійних організацій у східно-українських землях (XVIII – 1-а пол. XX ст.) : автореф. дис... канд. фарм. Наук : 15.00.04 / Т.О. Терещук ; Львівський державний медичний університет. – Львів, 1997. – 24 с.

7. Устав о пенсиях Свода Законов Российской империи повелением государя-императора Николая Павловича составленного. – Т. 3. – СПб. : Тип. Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – 240 с.

8. Устав врачебный Свода Законов Российской империи повелением государя-императора Николая Павловича составленного. – Т. 13. – СПб. : Тип. Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – 240 с.

9. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных Свода Законов Российской империи повелением государя-императора Николая Павловича составленного. – Т. 15. – СПб. : Тип. Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – 251 с.

ГУДЗЬ Л. В.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры социально-гуманитарных
дисциплин

(Первомайський політехнічний
інститут Національного університету
кораблебудування імені адмірала Макарова)

УДК 342.821

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У статті проаналізовано загальне розуміння поняття забезпечення та механізму забезпечення виборчих прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та на його основі сформульовано власну дефініцію механізму забезпечення виборчих прав громадян України та його основних елементів.

Ключові слова: вибори, виборче право, забезпечення виборчих прав громадян України, механізм забезпечення виборчих прав громадян України.

В статье проанализировано общее понятие обеспечения и механизма обеспечения избирательных прав, свобод и обязанностей человека и гражданина. На его основании сформулирована собственная дефиниция механизма обеспечения избирательных прав граждан Украины и его основных элементов.

Ключевые слова: выборы, избирательное право, обеспечение избирательных прав граждан Украины, механизм обеспечения избирательных прав граждан Украины.

General understanding of the mechanism of guaranteeing of voting rights, freedoms and duties of a man and of a citizen has been analyzed in the article and according to it the own definition of mechanism of guaranteeing of voting rights of the Ukrainian citizens and its basic elements have been formulated.

Key words: *election, suffrage, ensuring electoral rights of citizens of Ukraine, mechanism to ensure electoral rights of citizens of Ukraine.*

Вступ. У сучасній вітчизняній юридичній науці термін «забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина», а тим більше «забезпечення виборчих прав громадян України» розуміється по-різному. Так, у «Міжнародній поліцейській енциклопедії» зазначається, що термін «забезпечення прав і свобод людини» тлумачиться неоднозначно, що зумовлено незграбністю радянської правової науки, тобто нашим минулим, а також громіздкістю самого терміна. При цьому стверджується, що «... забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина – це система їх гарантування з боку державних інститутів, яка функціонує в правовому режимі і до якої входять такі елементи, як компетенція, охорона, захист, а також створення необхідних умов для реальної реалізації людиною своїх прав і свобод» [1, с. 166–167].

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз загального розуміння поняття забезпечення та механізму забезпечення виборчих прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та формулювання на його основі власної дефініції механізму забезпечення виборчих прав громадян України та його основних елементів.

Перед тим, як визначатися з розумінням та структурною побудовою механізму забезпечення виборчих прав громадян України, необхідно, з нашої точки зору, розглянути загальне розуміння поняття забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Наведемо із цього приводу думки деяких учених. Так, досліджуючи роль сучасної держави в забезпеченні основних прав і свобод людини, С. Бобровник стверджує, що «... роль держави в забезпеченні прав і свобод людини пов'язується з аналізом проблем: правового статусу людини; міжнародно-правових стандартів прав людини; гарантій як важливого засобу захисту прав і свобод людини; механізму соціально-правового захисту прав людини; юридичної відповідальності як важливого засобу гарантування суб'єктивних прав» [2, с. 46].

А. Олійник у власній монографії, що присвячена безпосередньо зазначеному питанню, визнає, що «... забезпечення конституційних свобод і недоторканності людини та громадянина в Україні – це створення сприятливих умов для їх здійснення, охорона, захист суб'єктивних свобод від правопорушення, відновлення порушеного права компетентними державними органами чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими або службовими особами та об'єднаннями громадян шляхом здійснення матеріальних і процесуальних юридичних засобів» [3, с. 153].

Разом із тим слід наголосити, що конституційно-правовий інститут забезпечення прав та свобод людини і громадянина інтенсивно закріплюється в нормативно-правових актах. Насамперед, у ст. 3 Конституції України, яка зафіксувала, що «...утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави», або в частині 2 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16 грудня 1996 р., який ратифікований Україною 19 жовтня 1973 р. і набув чинності 23 березня 1976 р. і в якому записано: «Кожна держава-сторона цього Пакту зобов'язується поважати і забезпечувати всім особам, які знаходяться в межах її території та під її юрисдикцією, права, що визнаються в цьому Пакті, без будь-якого розрізнення щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини» [4, с. 38].

Результати дослідження. Враховуючи викладене, можна стверджувати, що на сучасному етапі розвитку вітчизняного конституційного права надзвичайно важливо відпрацювати цілісну, системну наукову концепцію забезпечення прав та свобод людини і громадянина загалом та забезпечення виборчих прав громадян України зокрема. При цьому згадана концепція має включати широке коло теоретичних положень щодо поняття, сутності та змісту забезпечення прав та

свобод людини і громадянина, а стосовно обраної теми – щодо виборчих прав громадян України, оскільки категорія «забезпечення» загалом розуміється як найбільш широка та системна.

Отже, на нашу думку, забезпечення виборчих прав громадян України – це найбільш широка категорія в рамках цього понятійно-категоріального ряду (утвердження, створення умов, реалізація, охорона, захист, відтворення). Якщо ж розглядати забезпечення виборчих прав громадян України як конституційно-правовий інститут, то він, із нашої точки зору, охоплює собою всі перелічені інститути.

При цьому під утвердженням виборчих прав громадян України необхідно розуміти закріплення (регламентацію) виборчих прав громадян України в системі нормативно-правових, індивідуально-владних та інших правових актів. Тобто під утвердженням виборчих прав громадян України слід розуміти процес удосконалення нормативно-правової бази, який передбачає значну роботу «... для удосконалення норм національного законодавства, що регулюють діяльність міліції у сфері забезпечення конституційних прав і свобод людини відповідно до міжнародно-правових актів із цього питання» [5, с. 205].

Ми переконані, що найважливішим нормативно-правовим актом у зазначеній сфері міг би стати Соціальний кодекс України як базовий нормативно-правовий акт у цьому відношенні, окремим розділом (главами, підрозділами) якого могла б бути структурна частина щодо забезпечення виборчих прав громадян України як одна з найбільш значущих його складових частин.

Під створенням умов як складовою частиною забезпечення виборчих прав громадян України необхідно розуміти формування найбільш сприятливої атмосфери (умов) не тільки в політичній, але й в економічній, соціальній, духовній і навіть релігійній сферах, для фактичного втілення в життя виборчих прав громадян України, а також систему заходів і дій, які опосередковано або безпосередньо впливають на забезпечення формування представницьких органів держави та місцевого самоврядування. До речі, ця складова частина забезпечення (в тому числі і виборчих прав громадян у деяких конституціях) навіть закріплена як самостійний правовий інститут. Так, ст. 2 Конституції Республіки Білорусь проголошує, що «... держава відповідальна перед громадянином за створення умов для вільного та гідного розвитку особистості» [6, с. 4].

Під реалізацією виборчих прав громадян України необхідно розуміти фактичне втілення виборчих прав громадян України в суспільних, соціальних відносинах. Вона здійснюється у формі використання, виконання, дотримання та застосування. Загальновідомо, що використання виборчих прав громадян України – це форма реалізації виборчих норм та принципів права, за якої суб'єкт відповідно до своїх інтересів і потреб використовує виборчі права, надані йому відповідно до приписів правових норм, що знаходить свій вираз у здійсненні тими чи іншими суб'єктами повноважень, наданих їм нормами права. Під виконанням норм та принципів права розуміють форму їх реалізації, за якої суб'єкт виконує дії, до вчинення яких його зобов'язують приписи норми права. Шляхом виконання реалізуються зобов'язуючі норми та принципи виборчого права. Дотримання виборчих норм та принципів – це форма реалізації виборчих норм та принципів, за якої суб'єкт не вчиняє дій, заборонених приписами виборчого права. За умов дотримання норм і принципів виборчого права поведінка суб'єкта узгоджується з нормами-заборами, тобто реалізуються забороняючі норми і принципи. Застосування виборчих норм і принципів – це спрямована на реалізацію норм і принципів виборчого права і здійснювана в спеціально встановлених формах публічно-владна, творчо-організуюча діяльність державних органів і уповноважених державою інших суб'єктів із метою вирішення конкретної справи шляхом видання індивідуально-правових приписів (правозастосовних актів) [7, с. 225–226].

Охорона виборчих прав громадян України – це діяльність, спрямована на усунення перешкод у реалізації громадянами своїх виборчих прав і свобод, боротьбу з невиконанням обов'язків і зловживання правами і свободами для забезпечення нормальної реалізації громадянами виборчих прав і свобод, таких, які використовуються до їх порушення. Охорона виборчих прав громадян України здійснюється у формі профілактики, попередження, недопущення можливих порушень. Із цього приводу В. Демиденко зазначає, що охорона прав і свобод людини і громадянина здійснюється шляхом вжиття заходів, спрямованих на: «... а) профілактику порушень прав і свобод (загальну й індивідуальну); б) захист прав і свобод (відновлення порушеного пра-

вомірного стану та притягнення винних до юридичної відповідальності» [8, с. 9]. Таким чином, можна стверджувати, що в розумінні В. Демиденка охорона виборчих прав громадян України складається з профілактики та захисту виборчих прав громадян України.

У свою чергу, О. Негодченко небезпідставно вважає, що «...проведення державно-правової реформи в Україні поставило перед суспільством ряд завдань, таких як: створення дієвих механізмів охорони й захисту прав і свобод людини; систематизація та вдосконалення законодавства; зміцнення засад громадянського суспільства та державно-правової системи; вдосконалення практики правотворення, правореалізації й контролю за виконанням закону; підвищення рівня правової культури, правосвідомості громадян і подолання правового нігілізму» [5, с. 202].

Захист виборчих прав громадян України має місце у випадках їх порушення і передбачає встановлення об'єктивної істини, осіб, що його скоїли, їхньої право- та дієздатності та виконання щодо них покарань.

Відтворення виборчих прав громадян України – це відновлення їхньої первинної якості, повної здатності (в теоретичній та практичній площині) задовольняти потреби та інтереси громадян стосовно формування представницьких органів держави та місцевого самоврядування.

Виходячи із сказаного, можна сформулювати загальне визначення забезпечення виборчих прав громадян України, під яким необхідно розуміти діяльність, спрямовану на регламентацію, створення найбільш сприятливої атмосфери, фактичне втілення, усунення перешкод, боротьбу з невиконанням обов'язків і зловживанням правами і свободами, забезпечення нормальної реалізації громадянами виборчих прав і свобод та відновлення первинної якості виборчих прав громадян України стосовно формування представницьких органів держави та місцевого самоврядування.

А отже, структура забезпечення виборчих прав громадян України, на нашу думку, складається з таких елементів: 1) утвердження; 2) створення умов; 3) реалізація; 4) охорона; 5) захист; 6) відтворення виборчих прав.

На сучасному етапі розвитку вітчизняного конституційного права надзвичайно важливо відпрацювати цілісну, системну наукову концепцію забезпечення прав і свобод людини і громадянина загалом та забезпечення виборчих прав громадян України зокрема. При цьому вона має включати широке коло теоретичних положень щодо поняття, сутності та змісту забезпечення виборчих прав, а також структурних елементів механізму забезпечення виборчих прав громадян України.

Що ж стосується механізму забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, то хотілося б зазначити, що ця проблема теж різними вченими розглядається неоднаково. Так, А. Колодій та А. Олійник розрізняють механізм реалізації конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та механізм забезпечення реалізації зазначених прав та обов'язків. Перший вони визначають як «... відносно відокремлену сукупність конституційних елементів, за допомогою яких в умовах додержання законності, з позиції гуманізму і соціальної справедливості кожною людиною і громадянином України здійснюються його конституційні можливості, знешкоджуються ті негативні умови, що можуть завдати шкоди практичному втіленню можливого в повсякденне життя» [9, с. 219].

До механізму забезпечення реалізації зазначених прав і обов'язків вони відносять: а) гарантії їх здійснення; б) юридичні елементи механізму реалізації; в) процес практичного втілення можливості та необхідності в дійсність; г) умови і фактори такого процесу [9, с. 219–221].

У подальшому А. Олійник визнає, що «...механізм правового регулювання, механізм реалізації суб'єктивних прав і свобод та механізм їх забезпечення – поняття не тотожні. Вони відрізняються між собою. Відмінність названих механізмів пов'язана з їх різним функціональним призначенням» [3, с. 151].

Напевно, що, враховуючи викладене в новітньому підручнику «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні», А. Колодій та А. Олійник уже відмовляються від виокремлення механізму реалізації конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та механізму забезпечення реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Виходячи зі змісту цього підручника, можна стверджувати, що автори схиляються до думки про існування

міжнародного та регіонального механізмів реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та вітчизняного конституційно-правового механізму реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина [10, с. 259].

Вважаємо, що запропоновані А. Колодієм та А. Олійником визначення та структура конституційно-правового механізму реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні є найбільш оптимальними та повними.

О. Негодченко, досліджуючи забезпечення міліцією прав і свобод людини, зазначає: «Механізм забезпечення міліцією конституційних прав і свобод людини – це єдине, цілісне і якісно самостійне явище правової системи, яке є комплексом взаємопов'язаних і взаємодіючих передумов, засобів та умов, які створюють належні юридичні й фактичні можливості для повноцінного здійснення кожним своїх прав і свобод» [5, с. 203].

Зовсім інший підхід до розуміння механізму забезпечення прав людини бачимо в канадського вченого Е. Айзенберга, який вважає, що конституційне закріплення є важливою, але недостатньою умовою забезпечення захисту прав людини, і свідченням цього є досвід Канади, на формування якого відчутний вплив справили міжнародні події та її міжнародні зобов'язання. До трьох складових частин механізму забезпечення прав людини науковець відносить: 1) акти з прав людини; 2) комісії з прав людини; 3) трибунали з прав людини. До того ж він зазначає, що характерними рисами правозахисних актів є їхні: 1) гнучкість; 2) регулятивність; 3) доступність та простота; 4) інтеграційність [11, с. 258–262].

Звертає на себе увагу те, що під час конструювання теоретичної моделі механізму забезпечення прав людини Е. Айзенберг відносить до них лише ті елементи, які дійсно здатні їх забезпечувати. У цьому механізмі, з нашої точки зору, немає нічого зайвого (безпідставного), адже забезпечення прав людини здійснюється на підставі актів із прав людини, яким є, насамперед, «Хартія прав та свобод» канадської Конституції, на підставі якої справа розглядається комісіями з прав людини, а врегулювання досягається через посередництво, встановлене комісією. Якщо посередництва недостатньо, справи слухаються трибуналами з прав людини. Лише коли трибунал виніс своє рішення, справа може бути поданою на розгляд провінційного або федерального суду. Відразу зауважимо, що висловлена позиція Е. Айзенберга обов'язково буде врахована під час конструювання власної моделі механізму забезпечення виборчих прав громадян України.

Приблизно таку ж позицію займає Л. Летнянчин, який, розглядаючи механізм реалізації основних обов'язків, також зазначає, що «... автори іноді включають сюди компоненти, які не є механізмами у власному розумінні цього слова. Тому ми пропонуємо розглядати механізм реалізації основних обов'язків у вузькому розумінні як систему їх гарантій, яка включає: а) правову основу; б) інституційний елемент; і в широкому значенні: 1) як систему гарантій, 2) як процес практичного здійснення обов'язків; 3) як умови і фактори, що впливають на їх практичну реалізацію» [12, с. 153–154].

Знову ж таки, ця позиція Л. Летнянчина звертає на себе увагу тим, що під механізмом реалізації основних обов'язків розуміється, у вузькому значенні, система гарантій, яка включає правову основу та інституційний елемент, а в широкому – система гарантій, процес їх практичного здійснення та умови і фактори, що впливають на практичну реалізацію гарантій, тобто фактично йдеться про те, що механізм реалізації основних обов'язків передбачає, насамперед, існування та реалізацію гарантій. Гарантії прав та свобод людини і громадянина – це умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення в повному обсязі і всебічну охорону прав та свобод особи. «Поняття «гарантії» охоплює всю сукупність об'єктивних та суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення» [13, с. 555].

Ми переконані, що точки зору Е. Айзенберга та Л. Летнянчина не тільки мають право на існування, але є найбільш оптимальними (ефективними), оскільки відображають справжню сутність механізму забезпечення прав та свобод людини і громадянина загалом і механізму забезпечення виборчих прав громадян України зокрема.

Висновки. Відповідно до вищевикладеного та наших власних міркувань можна зробити висновок, що механізм забезпечення виборчих прав громадян України – це система вихідних

політико-правових приписів, засобів та умов, що визначають порядок утвердження, створення умов, реалізації, охорони, захисту та відтворення виборчих прав громадян України. Основними елементами механізму забезпечення виборчих прав громадян України виступають: 1) конституційно-правові принципи та функції, які визначають його найбільш загальні тенденції виникнення, функціонування та розвитку; 2) нормативно-правове регулювання, тобто правова основа, яка складається з норм, принципів та інститутів, які забезпечують фактичне втілення виборчих прав громадян України; 3) суб'єкти забезпечення виборчих прав громадян України, яких виокремлюють у самостійний інституційний механізм; 4) гарантії виборчих прав громадян України, які, на думку Л. Летнянчина, до якої приєднуємося і ми, є одним із найважливіших елементів.

Список використаних джерел:

1. Степаненко К. Еволюція терміна «забезпечення» щодо прав і свобод людини / К. Степаненко // Міжнародна поліцейська енциклопедія : У 10 т. / [за ред. Ю.І. Римаренка, Я.Ю. Кондратьєва, В.Я. Тація, Ю.С. Шемшученка]. – К. : «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – Т. II. Права людини в контексті поліцейської діяльності. – 1224 с.
2. Бобровник С.В. Роль сучасної держави в забезпеченні основних прав і свобод людини / С.В. Бобровник // Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні. – К. : ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2007. – 424 с.
3. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні / А.Ю. Олійник – К. : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. – 472 с.
4. Права людини в Україні [інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини] : Вип. 21. – Київ, 1998. – 455 с.
5. Негодченко О. Забезпечення міліцією прав і свобод людини (висновки). Міжнародна поліцейська енциклопедія : У 10 т. [за ред. Ю.І. Римаренка, Я.Ю. Кондратьєва, Є.М. Моїсєєва, В.Я. Тація, Ю.С. Шемшученка]. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – Т. III. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. – 1192 с.
6. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Укр. Правн. Фондація. Вид-во «Право», 1996. – 544 с.
7. Лисенков С.Л. Теорія держави і права / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихоміров, В.С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
8. Демиденко В.О. Утвердження і забезпечення конституційних прав та свобод людини й громадянина в діяльності міліції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «конституційне право» / В.О. Демиденко. – К., 2002. – 16 с.
9. Колодій А.М., Права людини і громадянина в Україні / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
10. Колодій А.М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 350 с.
11. Права людини : Концепції, підходи, реалізація : Пер. з англ. / [під ред. Б. Зізік; гол. ред. серії і автор передм. Дж. Перлін; наук ред. В. Дубровський]. – К. : вид-во «Ай-Бі», 2003. – 263 с.
12. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні : проблеми теорії і практики / Л.І. Летнянчин. – Харків : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 256 с.
13. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А–Г. – 672 с.

ЗАВГОРОДНЯ Ю. С.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри теорії
та історії держави і права
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340

СІМ'Я ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Стаття присвячена дослідженню сім'ї звичаєвого права. Наводиться загальна характеристика сім'ї звичаєвого права. Акцентується увага на тому, що в сучасному світі нормативно-правовий акт у все більшій кількості держав використовується як основне джерело права; важливу роль у врегулюванні відносин між державами відіграє нормативний договір як результат консенсусу реалізації національних інтересів.

Ключові слова: конфуціанство, право, правовий звичай, сім'я звичаєвого права, тип правової системи.

Статья посвящена исследованию семьи обычного права. Приводится общая характеристика семьи обычного права. Акцентируется внимание на том, что в современном мире нормативно-правовой акт во все большем количестве государств используется как основной источник права; важную роль в урегулировании отношений между государствами играет нормативный договор как результат консенсуса реализации национальных интересов.

Ключевые слова: конфуцианство, право, правовой обычай, семья обычного права, тип правовой системы.

The article is dedicated to study of the common law family. An overall description of the common law family is given. Attention is paid to the idea that in the modern world a normative and legal act in a growing number of countries is used as the main source of law; an important role in the settlement of relations between states plays a normative agreement as a result of consensus of realization of the national interests.

Key words: Confucianism, law, legal custom, common law family, type of legal system.

Вступ. Кінець ХХ – початок ХХІ століття ознаменувалися інтеграційними процесами, що є проявом більш глибокого за своєю сутністю явища – глобалізації. Для останньої, незважаючи на загальну визначність таких принципів соціальної діяльності, як гуманізм і рівність, властивим є передусім економічний фактор: пошук ринків збуту, а також використання чужих ресурсів. Тому глобалізація може мати як позитивні (зростання економічних показників розвитку суспільства), так і негативні наслідки (держава виступає передусім як сировинний придаток, джерело постачання дешевої робочої сили, ринок збуту тощо). За таких умов важливим є чітке усвідомлення процесів інтеграції, що відбуваються в сучасному світі, чому сприяє висвітлення «правової мапи» світу, яка дає розуміння правової полікультурності та засад взаємодії держав (а також їх співдружностей) та знаходження консенсусу їх комунікації та ін. При цьому вітчизняна загальнотеоретична юридична наука приділяє увагу висвітленню особливостей національних правових систем, які складають романо-гер-

манську та англо-американську правову сім'ї. Такі ж національні правові системи, що утворюють сім'ї звичаєвого, релігійного права, залишаються малодослідженими.

Загальнотеоретичні засади правової системи, в тому числі типологія правових систем та характеристика основних правових сімей були предметом дослідження таких зарубіжних і вітчизняних учених, як: Х. Бехруз, Р. Давид, К. Жоффре-Спинози, О. Зайчук, В. Копейчиков, О. Кресін, Р. Леже, Д. Лук'янов, Н. Оніщенко, О. Петришин, С. Погребняк, П. Рабінович, О. Скакун, О. Тихомиров, Ю. Тихомиров, О. Ткаченко, К. Цвайгерт, Ю. Шемшученко та ін.

Окремі типи правових систем досліджували: Х. Бехруз, О. Зайчук, В. Копейчиков, О. Кресін, Р. Леже, Д. Лук'янов, Л. Луць, Н. Оніщенко, О. Петришин, С. Погребняк, П. Рабінович, О. Скакун, О. Ткаченко, Ю. Шемшученко та ін.

Однак майже недослідженою є сім'я звичаєвого права, особливо на сучасному етапі розвитку суспільства. Одним із останніх досліджень у вказаному контексті (хоча, знову ж таки, не безпосередньо сім'ї звичаєвого права) є праця О.А. Васянович «Правовий звичай як форма права в сучасних правових системах» [1].

Постановка завдання. Зважаючи на малодослідженість сім'ї звичаєвого права, а також на важливість в епоху глобалізації та світових і регіональних інтеграційних процесів розуміння процесів правової комунікації, метою цієї роботи є висвітлення теоретико-правових засад цього типу правової системи.

Результати дослідження. Серед плюралізму підходів до типології правових систем можна виокремити той із них, що передбачає (враховуючи особливості генези і розвитку, превалюючу форму права, тип правового світогляду тощо) існування таких правових сімей, як:

- 1) сім'я континентального права (романо-германська);
- 2) сім'я загального права (англосаксонська, англо-американська);
- 3) сім'я релігійного права (релігійно-правова сім'я);
- 4) сім'я звичаєвого права.

Саме вказані типи правових систем охоплюють (відображають) основні форми (джерела) права:

- 1) нормативно-правовий акт;
- 2) правовий прецедент;
- 3) релігійно-правовий текст;
- 4) правовий звичай.

При цьому необхідно наголосити на тому, що:

1) по-перше, в сучасному світі нормативно-правовий акт у все більшій кількості держав використовується як основне джерело (форма) права (через властиву цій формі визначеність і відносну чіткість приписів, що визначають правила поведінки);

2) по-друге, важливу роль у врегулюванні відносин між державами відіграє нормативний договір як результат консенсусу реалізації національних інтересів.

Як зазначають окремі вітчизняні науковці, класифікація правових систем світу, як правило, «...здійснюється за такими критеріями:

- спільність історичних коренів виникнення та подальшого розвитку;
- пануюча доктрина юридичної думки та її специфіка;
- спільність основного джерела (форми) об'єктивного права та способів тлумачення

норм права;

- єдність у структурі системи права та норми права;
- спільність принципів регулювання суспільних відносин;
- специфічні правові інститути;
- єдність юридичної техніки, в тому числі термінології, юридичних категорій, конструкцій;

– ідеологічні фактори» [2, с. 408].

Виходячи з названих критеріїв, охарактеризуємо сім'ю звичаєвого права.

Для держав, які складають цей тип правової системи, характерним був (і багато в чому залишається, за окремими винятками) аграрний тип виробництва, превалювання в еконо-

міці легкої промисловості, низький рівень індустріалізації й урбанізації. Указані фактори сприяли посиленню комунікаційних зв'язків між соціальними групами, окремими членами суспільства, що, у свою чергу, призводило до появи правил співжиття та вироблення механізмів їх забезпечення, відносної стабільності (статичності) таких норм, оформлення звичаїв і традицій.

Подібність економічного ладу таких суспільств, спільність соціальних проблем слугувало об'єднуючим фактором для них.

Немалу роль у процесі становлення сім'ї звичаєвого права відігравали і різного роду вірування, які або не досягли рівня монорелігії, як це властиво європейській культурі (згадаємо держави Африки), або набули специфічного «напіврелігійного» характеру (згадаємо конфуціанство у Китаї. «Нічого не відомо в Китаї і про потужні в соціальному відношенні рухи пророків передньоазійського, іранського чи індійського типу. Тут пророки ніколи не висували етичних «вимог» від імені надсвітового бога. ... Наскільки дозволяють судити історичні знання, в Китаї не існувало могутнього жрецтва – з необхідними застереженнями щодо даосизму. Але перш за все тут не було ніякого справжнього вчення про спасіння, ніякої справжньої етики і ніякого справжнього виховання з боку автономних релігійних властей. Таким чином, тут отримав вільний розвиток інтелектуалістський раціоналізм чиновницької верстви, який, як і всюди, в глибині душі зневажав релігію, якщо не мав у ній потребу для приручення [мас]» [3, с. 114.], – вказує із цього приводу Макс Вебер.

Т.О. Ткачева зазначає, що «...в способі організації сімейних відносин в Японії значну роль відіграє такий феномен, як основна сім'я – бічна сім'я («хонке – бунке»). Особливістю сімейно-родинних відносин Японії є можливість утворення бічної сім'ї при основній родині не тільки за спорідненістю крові (сім'ї братів або синів), але і за спільністю інтересів, звернення якоїсь неординарної події, особливого ставлення один до одного і т.п. Бунке, яка утворюється так само, характеризується тим, що на її членів поширюються родинна близькість і традиційні сімейні відносини. Таким чином, по суті, соціальні зв'язки набувають характеру родинних відносин. Можливо, тому для японської традиції більш характерні великі групові об'єднання і в порівнянні з ними менш значимі кровно-родинні стосунки» [4, с. 33].

Наведене вище робить закономірним висновок про превалювання в державах, які складають сім'ю звичаєвого права, такої форми (джерела) права, як правовий звичай. Слід зауважити, що під правовим звичаєм вітчизняна юридична наука розуміє «...санкціоноване державою правило поведінки, яке утвердилось у суспільстві як простий звичай у результаті багаторазового повторення впродовж тривалого часу і яке стало традицією, тобто правило, яке передавалось від покоління до покоління до того часу, поки не потрапило в орбіту державних інтересів. Не кожний звичай стає правовим, а тільки той, який відповідає інтересам певної групи людей, тієї чи іншої соціальної спільності або суспільства в цілому» [5, с. 229].

При цьому слід акцентувати увагу на тому, що звичай у досліджуваному нами випадку є не просто джерелом сімейного чи цивільного права, а й джерелом кримінального права. Так, як наголошує відомий вітчизняний правник, фахівець у сфері кримінального права М.І. Хавронюк, правовий звичай є цілком легітимним джерелом кримінального права в деяких державах Африки. Так, одночасно з дією Кримінального кодексу, створеного не без впливу англійців, навіть у ХХ столітті в Ганні саме за звичаєвим правом карались такі види злочинів, як незаконне вимовляння клятви, заклик прокльонів богів на іншу особу, адюльтер, образа вождів тощо [6, с. 4].

У зв'язку з наведеним вище важливим є питання про умови, за яких звичай, що виникає, набуває обов'язкової юридичної сили. Як вказує із цього приводу В.М. Хвостов, необхідні п'ять таких факторів:

1) звичай має глибоко укорінитися в суспільній практиці шляхом довготривалого застосування, хоча при цьому не є необхідним проходження чітко визначеного періоду його застосування (лише західне канонічне право не базувалося на цьому принципів, вимагаючи спливу певного часу як доказу існування звичаю);

2) застосування звичаю на практиці має бути однорідним, бо наявність різної інтерпретації звичаю та різна юридична практика його реалізації буде саме фактором спростування існування правового звичаю;

3) звичай має бути раціональним, тобто його застосування має спричинятися розумною необхідністю, виходити зі здорового глузду;

4) реалізація звичаю має супроводжуватися впевненістю в потребі існування цієї норми, її обов'язковості;

5) подекуди певний образ дій закріплюється через те, що суспільство помилково упевнене, що такий образ дій приписується якою-небудь помилково інтерпретованою нормою [7, с. 33–34].

Не можна не згадати таку особливість формування звичаю в значній кількості держав Африки, як вплив ісламу. Так, М.А. Вороніна, посилаючись на кілька джерел (Кобищанов Ю.М. История распространения ислама в Африке, The Future of the Global Muslim Population Projections for 2010–2030), класифікує держави Африки за критерієм поширеності ісламу на такі групи:

«...1. Арабські країни Африки, де іслам – державна релігія (Єгипет, Лівія, Туніс, Алжир, Марокко, Мавританія, Судан).

2. Держави, де мусульмани становлять більшість населення (Гамбія, Гвінея, Малі, Нігер, Коморські Острови, Джибуті, Майотта, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Західна Сахара).

3. Держави, де мусульман більше ніж християн, але вони не становлять більшості населення (Чад, Буркіна-Фасо, Еритрея, Гвінея-Бісау, Нігерія, Ліберія, Кот-д'Івуар).

4. Держави, де мусульманські громади, хоча і в меншості, але займають важливі позиції в економічному і політичному житті (Уганда, Центральна-Африканська Республіка, Габон, Гана, Бенін, Камерун, Того).

5. Держави, де мусульмани становлять значну і впливову меншину, де цілі провінції та етнічні території заселені більшістю мусульман (Ефіопія, Танзанія, Кенія, північ Мозамбіку)» [8, с. 51–52].

Превалювання правового звичаю спричиняє і специфічне відношення членів суспільства до офіційних юрисдикційних органів. Так, за наявності юридичного конфлікту конфліктуючі сторони прагнуть розв'язати його позасудовим (позаюрисдикційним) способом, що применшує роль закону як джерела права. За таких обставин значна роль відводиться старійшинам, зборам громади тощо. «Як і в Китаї, в Японії ідея законодавчого права, принцип категоричності судових рішень викликає негативне відношення народу. Діюча правова система Японії – яскравий приклад збереження традиційної системи шляхом формального прийняття романо-германської системи права як найбільш лояльної і не вимагаючої радикальної перебудови суспільного порядку» [9, с. 49]. Що, у свою чергу, є фактором нерозвиненості юридичної техніки (особливо в порівнянні з державами романо-германської правової сім'ї).

«Для європейця держава створена для захисту прав, як механізм організації суспільства. Для традицій Азії держава і є суспільством, а право формується на основі морально-етичних, культурних переконань особи і часто проявляється через релігійні догмати. Для європейської правової культури, що ґрунтується на принципі «що не заборонено законом, те дозволено для людини», ситуація в Азії являється антидемократичною, антигуманною і неприйнятною. В Азії така установка виглядає... безглуздо, оскільки закони, як засіб залякування, створені для злочинців, а для суспільства діють норми моралі» [9, с. 51].

Означене спричиняє і особливе розуміння прав і обов'язків. Так, мова передусім іде про обцину та колективні права, права ж індивіда, якщо і не заперечуються, то мають дуже обмежений (у порівнянні із сім'єю континентального права) зміст. У випадку колізії прав людини і колективного інтересу перевага надається останньому.

Висновки. Таким чином, сім'я звичаєвого права – це тип правової системи, що включає в себе сукупність держав, поєднаних спільністю історичних коренів виникнення та подальшого розвитку, спільністю принципів регулювання суспільних відносин, ідеологічними факторами, в яких превалює як форма права правовий звичай.

Список використаних джерел:

1. Васянович О.А. Правовий звичай як форма права у сучасних правових системах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.А. Васянович ; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2010. – 18 с.
2. Теорія держави і права / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. – 2-е вид. перероб. і доп. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2015. – 468 с.
3. Вебер М. Конфуцианская жизненная ориентация / перевод с немецкого О.В. Кильдюшова. // Russian Sociological Review. – 2015. – Ч. 14. – № 3. – С. 113–135.
4. Ткачева Т.О. Кланово-семейный характер производственных отношений в странах восточной Азии (на примере Тайваня и Японии) / Т.О. Ткачева // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2009. – № 1. – С. 31–37.
5. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
6. Хавронюк М.І. Дещо про сутність кримінального права (інакший погляд) / М.І. Хавронюк // Юридичний вісник України. – 2013. – 9-15 березня.
7. Хвостов В.М. Система римського права / В.М. Хвостов. – М. : Спартак, 1996. – 522 с.
8. Вороніна М.А. Взаємодія традиційного права країн Африки з ісламським правом / М.А. Вороніна // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2012. – Вип. 24. – С. 50–62.
9. Бачур Б.С. Права человека: от уникального опыта к правовой стандартизации / Б.С. Бачур, Е.В. Коч // Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Правознавство. – 2012. – Т. 17. – Вип. 1/2. – С. 43–52.

ЗАЄЦЬ А. С.,
здобувач кафедри
загальнотеоретичної юриспруденції
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 340.1

САМОВИХОВАННЯ ЯК ФОРМА ТА ЗАСІБ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

У статті розкривається поняття самовиховання як форми правового виховання. Проводиться дослідження різних позицій учених щодо визначення форм правового виховання. Дається коротка характеристика різних видів пропаганди.

Ключові слова: *правове виховання, форми правового виховання, правове навчання, самовиховання, правове самовиховання, юридична практика.*

В статье раскрывается понятие самовоспитания как формы правового воспитания. Проводится исследование разных позиций ученых по вопросу определения форм правового воспитания. Дается краткая характеристика разных видов правовой пропаганды.

Ключевые слова: *правовое воспитание, формы правового воспитания, средства правового воспитания, правовое обучение, самовоспитание, правовая пропаганда, юридическая практика.*

The article deals with the concept of a legal self-education as form of legal education. Various opinions of scholars regarding definition of the forms of legal education are reviewed. Each form of legal propaganda is described in brief.

Key words: *legal education, forms of legal education, means of legal education, legal training, self-education, legal practice.*

Вступ. Однією з ефективних форм правового виховання, безперечно, є правове самовиховання, яке посідає особливе місце в підвищенні рівня правової свідомості та правової культури населення. Змістовне вивчення такої категорії теорії права, як правове самовиховання, відбулось не так давно: умовно можна вказати на 90-ті роки XX століття. Самовиховання є тим елементом, без якого неможливе формування особистості.

У науковій літературі можна знайти різні дефініції поняття «правове виховання». Так, дослідженням такої форми правового виховання, як самовиховання, займались низка вчених. Серед них можна назвати таких, як В.В. Головченко, Н.Ю. Коваленко, С.М. Легуша, П.В. Макушев, Д.Е. Тихомиров, В.І. Царенко, М.М. Цимбалюк, І.В. Осика, В.Ю. Швачка, М.Й. Штангрет та інші науковці, які здійснили значний внесок у теоретичне розроблення й вивчення цієї форми правового виховання.

Також серед учених існує певна дискусія щодо питання про те, чим є правове самовиховання: формою правового виховання або засобом правового виховання. Так, О.М. Кропанева називає ці явища (правову пропаганду, правове навчання, юридичну практику та самовиховання) засобами правового виховання [5, с. 25], а І.В. Осика – способами правового виховання [8, с. 135]; водночас А.В. Стаканков використовує поняття «методи правового виховання» [5, с. 140].

У юридичній літературі радянського періоду робились спроби розмежувати зазначені поняття. Наприклад, М.М. Галімов, розрізняючи «засоби» й «форми» правового виховання, вказував: «Якщо засоби правового виховання слугують каналами передачі ідейного змісту правовиховної роботи, то форми правового виховання є способом зовнішнього вираження змісту та постають насамперед як конкретні заходи або як типи конкретних заходів із правового виховання трудящих» [1, с. 108].

Постановка завдання. Варто звернути увагу на той факт, що сфери суспільного життя переплітаються між собою, доповнюють одна одну, взаємоіснують. А тому дослідженням такого явища, як «самовиховання», займались і займаються науковці не лише загальнотеоретичного, а й соціологічного, психологічного та педагогічного спрямування. Отже, дефініцію цього терміна можна шукати в працях учених, які займаються дослідженням різних сфер буття людини та суспільства.

Результати дослідження. Роль і значення наукової й практичної діяльності науковців, які займаються дослідженням та вивченням питання самовиховання, зокрема правового, є неосяжною, а тому підлягає особливій увазі.

Однак не варто забувати про те, що перші такі дослідження були здійснені в працях видатних філософів Стародавньої Греції. Дослідники епохи Стародавньої Греції звертали увагу на такі важливі сторони життя людей, як саморозвиток, самопізнання, самовиховання, а також необхідність дотримання законів і повага до них.

Ще вчення Демокріта базувалось на повазі до законів і самовдосконаленні. Закони, на його переконання, покликані забезпечити впорядковане життя людей у полісі. Проте щоб дійсно досягти цих результатів, необхідні відповідні зусилля з боку самих людей, а також їх покора закону. Демокріт стверджував: «Кращим із позиції доброчесності буде той, хто спонукається до неї внутрішнім потягом і словесним переконанням. Бо той, кого утримує від несправедливості [вчинку] закон, здатний таємно грішити, а тому, хто проводиться до виконання обов'язку силою переконання, не властиво ні таємно, ні явно здійснювати що-небудь злочинне. Тому будь-хто, хто діє правильно з розумінням і свідомістю, водночас буває мужнім і прямолінійним».

Значну кількість думок про самовиховання знаходимо в найвидатнішого філософа стародавнього часу – Арістотеля. Він розглядає найважливішу проблему самовиховання – ставлення людини до себе. На його думку, сила волі має допомагати розуму в подоланні афектів і пристрастей.

Велику увагу самовихованню у своїй діяльності приділяв Епікур, який стверджував, що життя людини як мистецтво полягає в надії на саму себе, у вмінні керувати своїми бажаннями, які знаходять відображення в прагненні до нормального фізичного розвитку, пізнанні світу й себе, спілкуванні з подібними собі з метою розвитку своїх духовних сил.

Близьких поглядів дотримувався також Демокріт. Зокрема, він стверджував, що людина може досягти моральної досконалості шляхом формування таких цінних якостей, як самопізнання, самоконтроль, здатність до розумного самообмеження, самодисципліна.

Величезною силою волі, прагненням до самовиховання відрізнялись багато інших представників античного світу. Г.В.Ф. Гегель писав, що такі видатні діячі Стародавньої Греції, як Перікл, Софокл, Фулідід, Сократ та інші, «розвинули свою індивідуальність, надавши їй своєрідного характеру, який став визначальною рисою їхньої сутності та єдиним началом, що проходив червоною ниткою через усе їхнє життя». Далі філософ наголошував: «Такі особистості не створені природою, а самостійно зробили себе тими, якими вони були; вони стали тими, якими хотіли бути, і залишились вірні цьому прагненню до кінця життя» [2, с. 200].

Платон також наголошував на необхідності правової самоосвіти після шкільного навчання. У праці «Протагор» він писав: «Коли дитина залишає школу, держава змушує її вчити закони та жити за їх зразками, а не за власною фантазією» [10].

З упевненістю можна стверджувати, що праці стародавніх учених позитивно вплинули на здійснення нових досліджень, присвячених такому процесу, як самовиховання, зокрема й правове.

Варто також звернутись до праць видатних науковців Нового часу. Серед них можна проаналізувати розвідку англійського філософа Дж. Локка «Деякі думки про самовиховання», у якій містяться думки з приводу того, що людина повинна розвивати й удосконалювати свою здатність діяти відповідно до моральних і правових норм. У розділі «Джентльмен має вивчати закони» мислитель наголошував на тому, що за відсутності знань про закони держави людина не може обіймати жодну посаду.

Відповідно, на переконання Дж. Локка, закон – це не будь-який припис, що походить від громадянського суспільства загалом або від установленого людьми законодавчого органу зокрема. Титул закону має лише той акт, який вказує розумній істоті на поведінку, що відповідає її власним інтересам і слугує загальному благу.

Дж. Локк описував правову самоосвіту як форму правового самовиховання та наголошував: «Для джентльмена, який не передбачає робити право своєю професією, правильний метод вивчення полягає в тому, щоб ознайомитись з основами <...> конституції та управління за старими книжками про звичаєве право й за творами деяких сучасних письменників, які на основі вказаних джерел зробили аналіз <...> управління. Отримавши правильне поняття про цей предмет, він має перейти до читання <...> історії, поєднуючи із цим вивчення законів».

І. Кант особливу увагу звертав на самооцінку кожної особистості. Він вказував на те, що джерелом самозміни є моральне переживання й праця людини, і стверджував: «Варто витратити зусилля на те, щоб здаватись кимось іншим, щоб згодом стати таким» [4, с. 25].

У другій половині XIX століття у філософському просторі починається новий підхід до розуміння існування людини, яка дедалі більшою мірою осмислюється як дієвий суб'єкт. Світ уже не розглядається як виключно об'єктивний і не залежний від свідомості й життя людини [3, с. 69].

Одним із яскравих прикладів філософії життя був Ф. Ніцше. Мислитель зауважував: «Ми всі носимо в собі криті сади, <...> і ми всі подібні на вулкани, для яких ще настане час їх виверження. <...> У людині тварина та творець поєднані воедино: у людині є матеріал, уламок, глина, бруд, нісенітниця, хаос; проте в людині є також творець» [7; 11, с. 9]. Зі змісту

цих висловлювань можна зробити висновок, що людина має значні внутрішні ресурси, які здатні вплинути як на неї саму, так і на навколишній світ.

Найбільше досліджень у сфері самовиховання було здійснено в межах педагогіки. Недарма педагогіку називають також «наукою про виховання» [6, с. 6].

Сам термін «самовиховання» почав застосовуватись науковцями лише із середини XIX століття, а до цього часу використовувався термін «самовдосконалення».

Аналіз праць педагогів-науковців надав комплексне уявлення про самовиховання як педагогічне поняття та дав змогу використати їх надбання під час висвітлення правового самовиховання як поняття теорії права.

В українській педагогіці існувало багато традицій, які походили з давнини та свідчили про необхідність дитини займатись самовдосконаленням, щоб посісти в дорослому віці гідне місце серед односельців, не відстати від інших у споконвічній селянській праці, у накопиченні певного добробуту, а найкраще – у піднесенні свого соціального стану. І в давні часи, і нині школа й батьки не можуть повністю навчити всього, чого вимагає від людини життя, багато залежить від кмітливості, ініціативності, визначення та розуміння особою своїх можливостей [2, с. 206].

У розвиток теорії й практики самовиховання великий внесок зробили представники вітчизняної педагогіки П.Ф. Каптерев, А.С. Макаренко, Л.І. Рувинський, С.Л. Рубінштейн, В.О. Сухомлинський, Л.М. Толстой, К.Д. Ушинський, В.М. Оржеховська та інші. На їхню думку, самовиховання – це один із найсуттєвіших факторів розвитку особистості; окрім того, лише те виховання вважається ефективним, яке пробуджує в кожній особистості потребу в самовихованні. І чим більш досвідченою стає особистість, тим більшу роль у її становленні має відігравати самовиховання. Водночас поняття розумового й морального виховання полягають у пробудженні серця та розуму осіб, яких навчають, а не в простому повідомленні інформації й порад. Ті поняття, які зазвичай визначаються як виховання та освіта, за детального аналізу виявляються здебільшого самовихованням і самоосвітою, а часто навіть прямою боротьбою самовиховуваного проти впливів на нього інших речей і людей [12, с. 209].

Незважаючи на те, що необхідність самовиховання завжди підкреслювалась у працях видатних філософів, психологів і педагогів, педагогічна наука радянського періоду ігнорувала стародавні здобутки, особливо якщо вони були пов'язані з релігією. Недооцінювались також праці «буржуазних» педагогів і психологів. Крім того, тоталітарний режим не сприяв належному розвитку самостійності в судженнях, мисленні та поведінці особистості. Самовиховання найчастіше зводилось до виховання дисциплінованості, характеру й волі, правил і способів поведінки [3, с. 69].

Висновки. Таким чином, правосвідомість потребує систематичного раціонального формування, стимулювання та позитивного соціального розвитку. Саме правове виховання в різних своїх формах виступає як система заходів, спрямованих на інтеграцію у свідомість людей політико-правових ідей, норм і принципів, що представляють цінності світової й національної правової культури.

Список використаних джерел:

1. Галимов М.М. Правосознание и правовое воспитание в развитом социалистическом обществе / М.М. Галимов. – М. : Мысль, 1973. – 184 с.
2. Главацька О.Л. Основи самовиховання особистості : [навч.-метод. посібник] / О.Л. Главацька. – Тернопіль, 2008. – 206 с.
3. Грищенко С.В. Історичний аспект самовиховання / С.В. Грищенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки». – Чернігів : Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 2011. – Вип. 85. – С. 67–71.
4. Кант И. Лекции по этике / И. Кант. – М., 1990. – 431 с.
5. Кропанева Е.М. Теория и методика обучения праву : [учеб. пособие] / Е.М. Кропанева. – Екатеринбург : Изд-во Российского гос. проф.-пед. ун-та, 2010. – 166 с.

6. Мартиненко С.М. Загальна педагогіка : [навч. посібник] / С.М. Мартиненко, Л.Л. Хоружа. – К. : МАУП, 2002. – 176 с.
7. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла: сочинения / Ф. Ницше. – М. : Эксмо ; Х. : Фолио, 2002. – 848 с.
8. Осика І.В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І.В. Осика. – К., 2004. – 194 с.
9. Осташова В.О. Становлення правового самовиховання як категорії теорії права / В.О. Осташова // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 77–82.
10. Платон. Протагор / Платон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://psylib.org.ua/books/plato01/15prota.htm>.
11. Стаканков А.В. Теорія і практика правового виховання в історії вітчизняної педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / А.В. Стаканков. – Х., 2003. – 206 с.
12. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / сост. А.И. Пискунов. – М. : Просвещение, 1982. – 582 с.

КОТУХА О. С.,

кандидат юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету
(Львівський торговельно-економічний
університет)

ГЕНТОШ Р. Є.,

старший викладач кафедри
цивільного права та процесу
юридичного факультету
(Львівський торговельно-економічний
університет)

УДК 342.31

ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В УМОВАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті розглянуто питання щодо реалізації державного суверенітету в умовах регіональної інтеграції, зокрема, у зв'язку з утворенням Європейського Союзу. Аналізуються основні підходи до трансформації поняття і змісту державного суверенітету внаслідок регіональної інтеграції. Основна увага зосереджена на дискусійних і проблемних питаннях реалізації державного суверенітету членів Європейського Союзу в сучасних умовах.

Ключові слова: державний суверенітет, регіональна інтеграція, суверенітет, реалізація державного суверенітету, обмеження суверенітету, Європейський Союз, держава, міждержавні відносини.

В статье рассмотрены вопросы, касающиеся реализации государственного суверенитета в условиях региональной интеграции, в частности, в связи с созданием Европейского Союза. Анализируются основные подходы к транс-

формации понятия и содержания государственного суверенитета в результате региональной интеграции. Основное внимание сосредоточено на некоторых дискуссионных и проблемных вопросах реализации государственного суверенитета членов Европейского Союза в современных условиях.

Ключевые слова: *государственный суверенитет, региональная интеграция, суверенитет, реализация государственного суверенитета, ограничение суверенитета, Европейский Союз, государство, межгосударственные отношения.*

The article addresses issues of implementation of state sovereignty in terms of regional integration, particularly in connection with the formation of the European Union. The main approaches to the transformation of the concept and content of state sovereignty as a result of regional integration are analyzed. The authors' main attention is focused on controversial and problematic issues of the EU member state sovereignty implementation in the modern circumstances.

Key words: *state sovereignty, regional integration, sovereignty, implementation of state sovereignty, limitation of sovereignty, European Union, state, intergovernmental relations.*

Вступ. Проблема державного суверенітету і його реалізація в умовах регіональної інтеграції є однією з найбільш дискусійних як у вітчизняній, так і зарубіжній правовій науці, що зумовлено розширенням сфери, зміною форм міжнародної співпраці.

Насамперед висловлюється думка щодо перегляду підходів до визначення поняття і змісту терміна «суверенітет».

Понятійний апарат «суверенітету» як запозиченого терміна має неоднозначне тлумачення. Слово «суверенітет» походить від латинського “*suverenus*” (володар) і означає «повновладдя». Цей термін походить від французького “*souverainete*” – верховна влада [1, с. 466]. Суверенітет означає, що держава може самостійно встановлювати загальнообов’язкові для виконання всіма членами суспільства правила поведінки, визначати внутрішню політику й забезпечувати єдиний правопорядок, права та обов’язки громадян, повноваження державного апарату, громадських об’єднань і формувань.

Суверенітет – це ніщо інше як політико-правовий складник держави, що є необхідною політичною та юридичною умовою її існування й забезпечення територіальної цілісності. Держава й суверенітет нерозривно пов’язані як взаємодоповнювальні елементи, що формують поняття державного суверенітету, під яким варто розуміти верховенство держави на своїй території та її незалежність у зовнішніх політико-правових зносинах. Верховенство держави означає дію в межах її території тільки однієї публічної влади, яка визначає повноваження всіх державних органів і посадових осіб, а також підлеглість цій владі всього населення території [2].

Проблеми формулювання поняття державного суверенітету та визначення його ознак і змісту традиційно перебувають у центрі уваги дослідників [3, с. 30]. Найбільш важливими для дослідження цієї проблеми є праці засновників теорії суверенітету, до яких варто зарахувати Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Гізо, Ж. де Местра, Ж. Марітена, К. Шмітта, а також таких відомих вітчизняних і зарубіжних авторів: Г.Б. Агабекова, С.С. Алексєєва, М.І. Байтіна, А.А. Безуглова, Ю.М. Тодику, Б.М. Чичеріна, В.М. Шаповала, Ю.С. Шемшученка, О.С. Яценка та ін., які зробили значний концептуальний внесок у розробку проблем суверенітету.

Проте проблема формулювання поняття суверенітету й уточнення його ознак продовжує бути актуальною і значущою на кожному етапі державно-правового розвитку, зокрема й в умовах сьогодення, що пов’язано передусім із процесами глобалізації, а особливо регіональної інтеграції, які призводять до створення наддержавних об’єднань [4, с. 55].

Постановка завдання. Мета статті полягає в проведенні аналізу окремих проблем реалізації державного суверенітету країн-учасниць Європейського Союзу (далі – ЄС, Євросоюз).

Результати дослідження. На сучасному етапі у вітчизняній юридичній літературі під державним суверенітетом розуміється верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади держави, її верховенство щодо будь-якої іншої влади всередині країни та незалежність від будь-якої іншої влади за її межами [5, с. 8]. Ця дефініція вказує, що серед численних політичних чи громадських об'єднань лише держава може бути офіційним представником усього суспільства на внутрішньо– та зовнішньополітичній арені. Цей підхід до визначення змісту суверенітету нормативно оформлений Вестфальськими договорами, підтверджений Ялтинськими й Потсдамськими угодами, Статутом і Конвенціями ООН і Ради Європи та іншими актами міжнародних і регіональних організацій, а також відображений у конституціях більшості держав, зокрема України, Франції, Іспанії, ФРН.

Проте, ведучи мову про використання поняття «суверенітет» у контексті, який сформувався багато років тому, зовсім в інших умовах, аніж сучасні, можемо констатувати, що тепер можуть породжуватися проблеми з тлумаченням сутності категорії «суверенітет», яке може спотворювати її змістове наповнення. Безперечно, на початку ХХІ ст. уявлення про державний суверенітет закономірно відрізняються від його розуміння за часів підписання Вестфальських угод.

Еволюція поняття державного суверенітету, зміна його змістового наповнення – це об'єктивний історично обґрунтований і прогнозований процес. Теорія державного суверенітету та її оновлення зумовлюється економіко-правовим розвитком суспільства, активізацією міждержавних відносин.

Будь-яка держава як суверенна організація влади під впливом глобалізаційних процесів шукає нових можливостей для реалізації суверенітету вже в певному міждержавному утворенні – союзі, федерації, конфедерації. У цьому контексті доцільно проаналізувати окремі аспекти суверенітету держав як учасників ЄС.

С.В. Хількевич, аналізуючи погляди західних дослідників на проблеми реалізації суверенітету в умовах глобалізації й інтеграції [6, с. 153], доходить висновку, що хоча серед західних науковців є чимало прихильників ідеї, згідно з якою держава як суверенна організація влади рано чи пізно під тиском глобалізаційних процесів зникне [7; 8], більшість їхніх колег вважають, що глобалізація, а тим більше європейська інтеграція не призводять до якісних змін у природі суверенної держави, яка стикалася з різного роду викликами протягом усього свого існування, що, однак, не спричинило втрату нею статусу ключового гравця на міжнародній арені. На їхню думку, наявні ознаки кризи суверенітету можна оцінювати як черговий історичний виклик, що в принципі позбавлений унікальності, оскільки стан нестабільності на міжнародній арені є явищем фактично природним [8, с. 22]; як циклічну реструктуризацію, яку суверенітет як явище динамічне переживав неодноразово [9, 155]; як зміни в природі інституту суверенітету, що, проте, не призведуть до його зникнення [10, с. 44].

Т.В. Бордачев, у свою чергу, висловлює переконання, що твердження про те, що умовою й обов'язковим наслідком формального приєднання до ЄС є відмова від частки суверенітету, – це один із найбільш поширених міфів і кліше в політичній і навколо-науковій дискусії стосовно інтеграції, яким національні уряди користуються, щоб довести своїм виборцям непричетність до непопулярних заходів, а зовнішні партнери ЄС – аби відійти від обговорення окремих питань взаємовідносин. Насправді ж це не відповідає дійсності. Держави-члени зберігають контроль за всіма ключовими для збереження суверенітету сферами суспільних відносин і навіть у тих сферах, де повноваження ЄС вважаються максимальними (наприклад, зовнішня торгівля й, зокрема, перемовини з ВТО), Європейська комісія пов'язана позицією національних урядів, які через Раду надають їй мандат, де чітко визначаються параметри майбутнього договору, і контролюють хід і зміст перемовин шляхом звітування Комісії перед спеціальним міждержавним комітетом, а також виконання всіх вказівок Ради [11, с. 31].

Щодо обговорення питання обмеження, передачі суверенітету від держав-членів, безумовно, потрібно зважати на позицію батьків-засновників інтеграційного процесу й націо-

нальних урядів провідних країн ЄС, передусім Німеччини та Франції. Так, варто зауважити, що в проєкті Договору про ЄОВС зазначалося: «Найважливіше значення цієї пропозиції полягає в тому, щоб відкрити в bastionax національного суверенітету прохід досить локалізований, щоб не викликати заперечень, і досить глибокий, щоб закликати держави до єдності, яка необхідна для забезпечення миру» [12, с. 46].

У будь-якому складному державному утворенні плюралізм думок щодо тлумачення суверенітету допускається лише доти, доки не постає загроза єдності держави, і, навпаки, як тільки виникає ситуація, коли цілісність держави може бути порушена внаслідок сепаратистських дій, державна влада загалом, політична та правова еліта країни займають жорстку позицію щодо тлумачення суверенітету, який визнається виключно за центральною владою [4, с. 180].

Процес об'єднання країн-учасниць ЄС – це фактично ніщо інше як реалізація їхньої спільної мети, добровільний союз повноправних членів, а не перерозподіл державного суверенітету між національним і наднаціональними рівнями влади.

ЄС є об'єднанням принципово нового типу. Євросоюз, з одного боку, не є федеративною державою чи конфедерацією, а з іншого – не являє собою класичну міжнародну організацію, спрямовану на міждержавне співробітництво (як ООН, ОБСЄ тощо). Країни-члени ЄС юридично залишаються суверенними державами, які добровільно, за власним вибором «об'єднали свої суверенітети для того, щоб збільшити свою потужність і вплив у світі, якого жодна з країн-членів не могла б досягти наодинці». Проблема державного суверенітету в межах ЄС вирішується так, що країни-члени «об'єднують» (pool) певні важливі аспекти своїх суверенних прав. Термін «об'єднання суверенітетів» означає об'єднання системи прийняття рішень у процесі міжнародного співробітництва, тоді як принцип консенсусу (одноголосного прийняття рішень на основі згоди всіх учасників) залишає суверенітет недоторканим, надаючи кожній із країн-учасниць право одностороннього вето на будь-яке рішення, об'єднання суверенітетів передбачає відхід від цієї системи [13].

Повертаючись до питання членства в ЄС, ми не можемо оминати питання можливого безперешкодного виходу країн із указанного союзного об'єднання.

Договір про ЄС, а саме його Лісабонська редакція, що містить досить розгорнуте викладення змісту принципу наділення компетенцією, не дає підстав для висновку про цілковиту передачу інститутам ЄС компетенції держав у конкретних сферах. Започатковане та вперше здійснене з часу офіційного започаткування інтеграційного процесу нормативне врегулювання питання виходу держав-членів зі складу ЄС підтверджує висновок про їх цілковиту суверенність.

Ми поділяємо думку вчених, що створена на основі Євросоюзу наднаціональна організація влади сьогодні не «розчиняє» суверенітет держав, що входять до її складу [14, с. 12], а дає змогу його зберігати, примушуючи великі держави рахуватися з позицією малих держав-членів із принципових для них питань. Тому недостатньо обґрунтованими виглядають думки окремих учених, які вважають, що в рамках ЄС може скластися гегемонія великих держав, унаслідок чого суверенітет малих держав опиниться під загрозою. Про безпідставність таких прогнозів свідчить аналіз історії інтеграційного процесу, особливо останнього десятиліття [4, с. 196].

В умовах глобалізації та регіоналізації змінюються зміст і роль державного суверенітету кожної з держав-членів ЄС. У межах Євросоюзу як регіонального інтеграційного утворення новітнього типу йдеться не про відмову від державного суверенітету, а про «симбіоз суверенітетів» – взаємодію членів ЄС з метою забезпечення та більш ефективної реалізації власних національних інтересів.

ЄС має гнучку систему прийняття рішень, яка враховує суверенітети держав-членів і дає їм змогу контролювати процеси їх обмеження. У цій системі право індивідуального вето доповнюється системою «участі або неучасті за бажанням» (у Єврозоні, Шенгенській угоді, Хартії фундаментальних прав тощо), а також системою голосування кваліфікованою більшістю. У цих умовах кожна з країн-членів, незалежно від розміру та рівня економічного розвитку, реально впливає на рішення всередині ЄС і отримує за необхідності безпекові гарантії [13].

Висновки. Варто зазначити, що головний зміст суверенітету (бути єдиною політико-територіальною організацією влади, що встановлює правопорядок, якому підкоряються всі фізичні особи й організації всередині країни (внутрішній аспект), і є незалежною на міжнародній арені (зовнішній аспект)) залишається незмінним із моменту запровадження цієї категорії, незважаючи на процеси інтеграції та глобалізації.

В умовах регіональної інтеграції держава не втрачає власного суверенітету й водночас бере на себе обов'язок виконувати рішення певного наддержавного об'єднання, наприклад ЄС, яке вона разом з іншими державами, що є учасниками такого Союзу, наділила певними повноваженнями.

Участь держави в наддержавному об'єднанні фактично не означає позбавлення її частини суверенітету, а скоріше вказує на можливість реалізації свого суверенітету через делегування своїх повноважень певним наддержавним об'єднанням.

Держави-члени Євросоюзу не лише не втрачають державний суверенітет, а, навпаки, набувають нових можливостей для реалізації державного суверенітету через спільні дії, взаємодію з іншими державами. Така взаємодія дає змогу досягти цілей, яких неможливо або набагато складніше досягнути одноосібно.

З огляду на викладене вище, можемо сказати, що в разі набуття повноправного членства в ЄС Україна отримає додаткові можливості для реалізації свого державного суверенітету через взаємодію з країнами ЄС у політичній, економічній та інших сферах.

Список використаних джерел:

1. Популярна юридична енциклопедія / [кол. авт.: В.К. Гіжевський, В.В. Головченко, В.С. Ковальський (кер.) та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.
2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org>.
3. Шмитт К. Политическая теология / К. Шмитт. – М. : Канон-Пресс-Ц, 2000. – 336 с.
4. Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції : [монографія] / [Ю.П. Битяк, І.В. Яковюк, С.Г. Серьогіна та ін.] ; за ред. Ю.П. Битяка, І.В. Яковюка. – К. : Ред. журн. «Право України», 2012. – 336 с.
5. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.
6. Хилькевич Е.В. Эволюция национально-государственного суверенитета в трактовке современной футурологии и прогностики : дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 / Е.В. Хилькевич. – М., 2003. – 245 с.
7. Кайзер К. Глобализация как проблема демократизации / К. Кайзер // Intern. politic. – Bonn., 1998. – № 4. – Р. 1–15.
8. Krasner S. Globalization and Sovereignty / S. Krasner // State and sovereignty in the global economy. – L. ; N.Y., 1999. – 142 p.
9. Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times / G. Arrighi. – London : Verso, 1994. – 416 p.
10. Sassen S. Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization / S. Sassen. – N.Y., 1996. – 89 p.
11. Бордачёв Т.В. Новый стратегический союз. Россия и Европа перед вызовами XXI века: возможности «большой сделки» / Т.В. Бордачёв. – М. : Европа, 2009. – 304 с.
12. Кузнецова Е. Суверенитет в обмен на мечту: 50 лет Римскому договору / Е. Кузнецова // Свободная мысль. – 2007. – № 3 (1574). – С. 46–57.
13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/376>.
14. Данильян О.Г. Деякі проблеми державного суверенітету в умовах глобалізації та формування наднаціональних організацій / О.Г. Данильян // Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 берез. 2009 р. / АПрН України, НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування, НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2009. – Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М. – С. 12–14.

МАТВЄЄВА Т. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри історії держави
і права України та зарубіжних країн
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 340.15(38)

ПРАВО СТАРОДАВНІХ АФІН

Стаття присвячена демократичній державно-правовій системі Стародавніх Афін, що створила республіканський державний лад із розподілом на три гілки влади: Народні збори (парламент, законодавчий орган влади), Рада 500 – уряд країни (виконавча влада), Ареопаг, який здійснював судові функції, та Гелієя (суд присяжних). Право Афін створило культуру, в тому числі політичну, правову, що стала школою демократії для майбутніх поколінь.

Ключові слова: *Стародавні Афіни, Народні збори, атимія, правовий статус жінок Стародавньої Греції, судовий процес, Гелієя.*

Статья посвящена демократической государственной правовой системе Древних Афин, которая образовала республиканский государственный строй с распределением на три ветви власти: Народное собрание (парламент, законодательный орган), Рада 500 – правительство страны (исполнительная власть), Ареопаг, который осуществлял судебные функции, и Гелиэя (суд присяжных). Право Афин создало культуру, в том числе политическую, правовую, ставшую школой демократии для будущих поколений.

Ключевые слова: *Древние Афины, Народное собрание, атимия, правовой статус женщин Древних Афин, судебный процесс, Гелиэя.*

The article deals analysis of Athenian democratic state legal system has created a republican system broken down into three branches the National Assembly (Parliament, the legislative body of government) Council of 500 – the government (executive). Areopagus – exercised judicial functions and Gelieya (jury). Law of Athens created a culture, including political, became the shool of democracy for future generations.

Key words: *Athenian democracy, political system, the National Assemblu, Council of 500, Areopagus, Gelieya.*

Вступ. Щоб сучасному українському суспільству дізнатися, куди і в якому напрямку йти у своєму розвитку, необхідно знати та вивчати найкращі демократичні приклади розвитку європейської цивілізації та всього людського суспільства.

Словом «античні» називали Стародавню Грецію і Стародавній Рим. Античний світ – це особливий тип історії, який складається в умовах розвиненого громадянського суспільства, коли воно домінує над державою. Характерною основою античної цивілізації є господарський порядок, заснований на приватногосподарських відносинах. Суспільство й особливості в Давній Греції мають економічний та політичний суверенітет; особливості володіє великими ступенями свободи, є історично більш активною і тому створює високу гуманістичну культуру і загалом цивілізацію.

Постановка завдання. На це орієнтована і побудова сучасного українського суспільства (побудова демократичної держави, приватна власність поруч із державною, повага до прав людини та інше), тому автор статті зайнявся дослідженням історії держави та права Стародавньої Греції на прикладі права Афін.

Результати дослідження. Дослідження цієї теми має давню історію. Одні з найперших її дослідження запропонував французький філософ-просвітник 18 століття Ж.А. Кондорсе, який вважав, що в основу розвитку цього періоду було покладено успіхи людського розуму. Нестандартними поглядами на розвиток цього періоду вирізняється теорія «локальних цивілізацій» англійського історика А. Дж. Тойнбі; засновника «стадій економічного розвитку» американського економіста У. Ростоу.

Відомі підручники з історії держави та права зарубіжних країн К.І. Батира, К.Г. Федорова, які вважають Афінську державу та право класичним зразком давньої демократії, заснованої на античному засобі виробництва; деякі права громадян покладені в Декларацію прав людини і громадянина Французької буржуазної революції 1789 року. Суттєві зміни в порівнянні із цими підручниками здійснили Б.Й. Тищик, Н.О. Крашеннікіова й О.О. Жидков у новому виданні. Авторами враховувалася та обставина, що еволюція стародавніх і середньовічних суспільств Сходу йшла особливим цивілізаційним шляхом, що відрізняє його від розвитку рабовласницьких суспільств і феодальних суспільств Заходу. Антична історія, антична держава і право – основа європейської історії та європейської цивілізації. Для сучасного європейця античність – школа політики, сучасної державності, школа демократії та тиранії, школа права; навіть в азійських культурах є вкраплення «античного духу».

В епоху античності право не відразу досягло зрілості й досконалості. Затвердження в Стародавній Греції полісної системи мало результатом активізацію правотворчої діяльності та її поступове звільнення від релігійно-міфологічної оболонки. Найдавнішим джерелом права в Афінах був неписаний звичай, тлумачення якого нерідко довільно здійснювалося світською або жрецькою аристократією. З розкладом родоплемінної організації на зміну звичаю прийшов закон, який мав світський характер і був виражений у письмовій формі. Право в античному світі, таким чином, з'являється у своєму чистому вигляді як авторитетний і обов'язковий регулювальник полісного життя, позбавлений релігійної сили.

Визнання законодавства, а не звичаю, як основної форми правотворчості супроводжувалося кодифікацією. Найдавнішою систематизацією афінського права вважаються закони Драконта (621 р. до н.е.). Вони санкціонували ряд релігійних установ та норм звичаєвого права, які втілювалися в судову практику. Закони відрізнялися жорстокими покараннями. Так, смертна кара передбачалася не тільки за святотатство чи навмисне вбивство (ненавмисне вбивство каралося вигнанням з полісу), але і за крадіжку овочів, плодів, предметів вжитку і навіть небажання працювати і лінощі. Але такий пережиток родового устрою, як кровна помста, був заборонений. Після смертної кари йшли тілесні покарання, штрафи, безчестя. Було встановлено різницю між випадковим та навмисним вбивством. Справи про навмисне вбивство розглядалися в ареопазі, випадковим вбивством займалася колегія ефетів, яка вважала, що винний міг уникнути покарання, якщо б згодився піти у вигнання або відкупитись у рідних убитого.

Солон скасував закони Драконта, за винятком декількох постанов про вбивство. Його можна вважати ініціатором проведення всеосяжної кодифікації афінського права, бо саме Солону можна приписати два важливих моменти афінської демократії: проголошення рівності перед законом – ісономія і створення народного суду – Гелієї, яка, творячи судовиробництво, мала право кожний раз утворювати нову правову норму, керуючись тільки правовим переконанням. Від законів відрізнялися прийняті Народним зібранням псефізми – постанови, що стосувалися окремих патріциїв чи плебеїв. До того ж, кожний поліс мав власне право, яке багато в чому відрізнялося від права інших міст. Судові вироки виносилися тільки на основі місцевого права. Але основні інститути цивільного та кримінального права в Афінах не були розроблені так повно, як у Стародавньому Римі, вагому частину законодавства складали неписані звичаї. Суворе дотримання закону вважалося необхідним елементом демократії в Афінах.

Публікувалися закони на спеціальних кам'яних стелах або таблицях, що зберігалися в будинку місцевого управління. Саме тоді з'являються в Греції професійні юристи, бо виникла потреба в людях, які б знали право всіх її основних полісів [2, с. 47].

ЦИВІЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО. В афінському праві не склалося уяви про права приватного власника, подібних до римських. Воно не знало чіткої відмінності між речами: майно ділилося на нерухоме (земля) та рухоме (гроші, раби, худоба). Серед речових прав були відомі власність і володіння, бо основною формою власності в Афінах спочатку виступала общинна власність – приватна власність вважалася похідною від державної. Так закріпилася уява, що приватна власність веде своє походження від державної, а державна існувала у формі приватної. Навіть остаточно затверджена з часів Солона приватна власність носила відбитки колишніх колективістських уявлень про спільність майна і вважалася наданою державою. Щорічно архонти, вступаючи в посаду, оголошували про збереження за громадянами майна, що їм належало.

Під володінням розуміли фактичне панування над майном із правом його використання, а право власності – володіння з правом розпорядження. Власником нерухомих речей міг бути тільки афінський громадянин, а чужоземець – лише після одержання спеціального дозволу. Приватні власники обкладалися достатньо значними повинностями (літургіями, хорегіями) в інтересах суспільства, в разі надзвичайних обставин проводилися експропріації частини їх майна. Але афінське право охороняло приватну власність посиленими заходами – навіть крадіжка каралася, як правило, смертною карою. Колективна власність пануючого класу мала обмежене розповсюдження, до неї відносилося майно храмів, державні маєтки, рудники та прибутки з них, утворювався військовий флот [3, с. 72]. Поруч із державними землями, які здавалися в оренду, існували суспільні землі місцевих територій – філ і демів.

Набути власність можна було первинним способом (коли річ раніше не була чиясь власністю) або похідним способом – через публічні угоди. Широке розповсюдження отримали грошові відносини, особливо лихварство, що дозволяло накопичувати великі статки.

ЗОВОВ'ЯЗАЛЬНЕ ПРАВО. Найбільш детально в праві Афін були розроблені зобов'язальні відносини. Розрізняли зобов'язання з договорів і зобов'язання з делікту – спричинення шкоди, тобто вільні і примусові зобов'язання. Основою виникнення договорів вважалася угода сторін, що не вимагала особливої формальності. Найважливіші угоди уклалися в письмовій формі; залежно від характеру договору документ підписувався обома сторонами (договір купівлі-продажу) або однією зобов'язаною стороною (договір займа); з'явився інститут свідків. До реформи Солона невиконання договірних зобов'язань тягло за собою особисту відповідальність боржника – боргове рабство.

Виконання договору забезпечувалося завдатком, поручництвом третіх осіб і заставою (до реформ Солона договір займа забезпечувався і самозакладом боржника). Завдатком називалася сума, яку виплачувала одна сторона іншій на підтвердження укладеного договору; якщо від виконання договору відмовлявся покупець, він втрачав свій завдаток, а якщо продавець – повертав подвійну суму завдатка. У заставу боржник міг давати рухомі або нерухомі речі. Прибутки від рухомої речі кредитор присвоював собі як відсотки за позичене. У випадку поручництва третя особа брала на себе відповідальність за своєчасну сплату боргу боржником. Особливе значення в історії Афін мала застава землі – іпотека. Закладена земля залишалася у володінні і користуванні боржника, який тільки не мав права нею розпоряджатися. У випадку невиконання боржником зобов'язання закладена земля переходила до кредитора, який міг її продати.

Найбільш розповсюдженим із договорів була купівля-продаж у формі простої угоди сторін. Предметом наймання були як рухомі речі (в тому числі раби), так і нерухомі речі; метеки, які, як іноземці, не мали чи мали обмежене право купувати нерухомість, укладали окремі угоди. У випадку несвоєчасної сплати орендної плати недобросовісним наймачем власник через суд міг перервати право оренди. Договори особистого найма уклалися для надання різних кваліфікованих угод лікаря, будівельника тощо. Відомим в Афінах був договір товариства – торгового, релігійного, товариства музикантів. Доходи та збитки товариства розподілялися між його учасниками.

Договір позики, в тому числі в лихварів (трапезитів), відбувався під великі проценти – 20%. У випадку невчасної сплати відсотків практикувалося нарахування відсотків на відсотки [1, с. 38]. Якщо боржник не повертав взятє в позику майно у вказаний в договорі строк, кредитор самостійно міг задовольнити свої претензії за рахунок майна боржника (ніби судові рішення відбулося).

В Афінах існував договір зберігання речей – поклажа. За цим договором одна сторона віддавала іншій на безоплатне зберігання якусь річ без права користування нею. Розповсюдженим був різновид цього договору – передавання на зберігання грошей банкірам (трапезитам), що повертали їх іншими монетами і сплачували відсотки власникам.

В афінському праві правопорушення, які завдавали шкоду особі чи майну (делікти), інколи тягнули за собою не кримінальні покарання, а штрафи на користь потерпілих. Штрафи нерідко у два рази перевищували своїми розмірами шкоду. Громадянин, майну якого неправомірними діями сторонньої особи було завдано шкоду (пожежа, затоплення водою поля, потрава худобою посівів тощо), мав підставу для подання спеціального позову. Відповідальність передбачалася навіть із настанням шкоди з вини дитини (відповідав їхній батько) або раба, який міг бути переданий потерпілому у вигляді компенсації за заподіяний збиток.

ШЛЮБНО-СІМЕЙНЕ ПРАВО. Шлюб в Афінах вважався обов'язком. Безшлюбність не давала можливості зайняти деякі державні посади – архонта-базилевса, стратегів та інших. Розрізнялися дві форми укладання шлюбу: 1) простий договір жениха з батьком або покровителем нареченої (купівля-продаж дружини); 2) укладання шлюбу перед посадовою особою або судом. Ця форма шлюбу застосовувалася за відсутності в батька синів-спадкоємців – в такому разі дівчина-спадкоємець виходила заміж за найближчого кровного родича, щоб земля та інше майно по спадку не потрапили до чужого роду, у випадку видачі заміж дівчини, дочки особи, яка стала її батьком; у випадку одруження усиновленого. Наречений платив батькові дівчини гедну, батько робив нареченому подарунок. Згоди дівчини на шлюб не питали, придане нареченій давали не завжди. Шлюбний вік для чоловіків був встановлений із 18 років, тобто з досягненням дієздатності і прийняттям у члени дему; для жінок – із 14 років. Законним вважався тільки шлюб між повноправними афінськими громадянами [3, с. 37].

Багатоженство не дозволялося. Після заміжжя дівчина переходила з-під опіки батька під опіку чоловіка, положення її в сім'ї було приниженим. Дружина повністю підпорядковувалася волі чоловіка, виходила з дому тільки в супроводі рабинь, коло її інтересів обмежувалося домашніми справами. Для чоловіка допускалося співжиття з рабнями, гетерами (жінками легкої поведінки).

Розлучення для чоловіка було вільним, для жінки – ускладненим. Чоловік міг розлучитися без жодних формальностей, відіславши колишню дружину батькам, і, якщо була провина дружини, придане їй не поверталось. Дружина для розлучення мусила звертатися з письмовою скаргою до архонта-епоніма. Припинення шлюбу також наступало у зв'язку зі смертю одного з подружжя, внаслідок позбавлення громадянських прав (атімія).

Придане було власністю дружини, воно переходило в спадок її дітям, чоловік ним лише управляв.

Влада батька над дітьми до Солона практично нічим не обмежувалася. Він міг продати сина в рабство, публічно його зректися. За законом після народження дитини протягом п'яти днів батько вирішував, чи це його дитина. Діти зобов'язані були коритися батькові, він міг позбавити сина спадщини за непокору. Навіть дорослі діти за невиконання своїх обов'язків перед батьками притягалися до відповідальності, але з часом батьківська влада стає слабкішою.

СПАДКОВЕ ПРАВО. Спочатку афінське право знало спадкування тільки за законом. Реформи Солона встановили спадкування згідно із заповітом. Згідно із законом спадкоємцями першої черги були сини, дочкам брати повинні були дати придане. Дочки могли отримати спадщину лише за відсутності сина вмерлого батька. Позашлюбні діти спадкоємцями не вважалися, за законом їм можна було виділити з батьківського майна по одній тисячі драхм [2, с. 45].

За відсутності в спадкодавця дітей спадок отримували бокові родичі.

Заповіт вважався дійсним, якщо заповідач був дієздатною і правоздатною особою, в здоровому глузді і не складав заповіт під фізичним та психічним примусом. Заповідати мав право лише той, у кого не було законних дітей чоловічої статі. Батько за відсутності синів заповідав сторонньому з тою умовою, щоб він одружився з його дочкою. Не могли заповідати усиновлені сини, жінки, неповнолітні; чиновники, що займали посади, пов'язані з фінансами держави, до затвердження їх службових звітів.

Заповіт укладався в усній або письмовій формі і в присутності свідків.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО. Кримінальне право Афін порівняно із цивільним правом було менш розвинутим. У ньому зберігалися інститути та уявлення первіснообщинного, родового ладу. Вбивство розглядалося як справа родичів вбитого, а не держави. Вони могли домовитися з вбивцею про матеріальну компенсацію за вбитого. За відсутності найближчих родичів вбивця платив десяти членам тієї фратрії, до якої належав убитий. Родичі могли подати позов проти вбивці, але їх позов мав характер приватного обвинувачення, а не обвинувачення, що стосувалося інтересів держави. Ініціатива порушення кримінальної справи належала потерпілому або його родичам, іноді – будь-якому громадянину Афін. Вбивця міг уникнути покарання, добровільно відправившись у вигнання. Однак у разі повернення він вважався таким, що стоїть поза законом і міг бути вбитий безкарно.

Афінське право розрізняло злочини, які порушували інтереси суспільства в цілому (антидержавні), злочини проти порядку управління і проти особистих інтересів. Тому виникли два види карного обвинувачення – приватне звинувачення та публічне. До приватного звинувачення відносилися досить серйозні правопорушення, такі як вбивство, підпал, пограбування, отруєння, зґвалтування та інші. У приватному процесі винний переважно відшкодовував потерпілій стороні матеріальним способом, а в публічному ніс покарання аж до смертної кари включно. В обох випадках обвинувачення порушувалося і підтримувалося потерпілим. Однак у першому випадку обвинувач вимагав відшкодування збитків або штрафу, і лише в другому справа йшла, власне, про покарання винного [1, с. 27].

Довгий час під злочином розуміли будь-яку дію, яка викликала негативні наслідки. Допускали самосуд: на місці злочину можна було вбити нічного злодія. Вже Драконт у своїх законах розрізняє навмисне і ненавмисне вбивство.

Найбільш тяжкими вважалися державні злочини: зрада, спроба повалити існуючий лад, видача державної таємниці, внесення протизаконних пропозицій у Народне зібрання, обман народу, образа богів. Іноді поняття зрада і «обман народу» ототожнювалися, якщо виражалися в «нечесній» поведінці оратора на Народному зібранні; помилковий донос у справах про політичні злочини давав підставу притягнути донощика до суду по обвинуваченню в сикофантії. Образа богів, крадіжка майна з храму, блюзнірство (богохульство) вважалися державним злочином, тому що релігія в Афінах мала державний характер. За них карали смертною карою або вигнанням за межі держави з конфіскацією майна. До злочинів проти порядку управління відносилися зловживання владою, несумлінне виконання службових обов'язків, підробка грошових знаків. За це належала смертна кара з конфіскацією майна й викидом тіла злочинця за межі країни або позбавлення громадянських прав (атімія) злочинця і його родини.

Злочинами проти особи, крім вбивства, вважалися тілесні пошкодження, лайка, наклеп, образа. Навмисне нанесення ран каралося вигнанням за межі держави і конфіскацією майна.

Майнові злочини: крадіжка, підпал тощо. Покарання у випадку крадіжок залежало від того, чи був злодій захоплений на місці крадіжки, чи ні. Якщо злодій був впійманий на місці злочину, його можна було піддати ув'язненню, а нічного злодія в цьому випадку – навіть убити. Якщо ж злодієві вдавалося сховатися, а обвинувачення пред'являлося через деякий час після крадіжки, то злочин міг дати підставу для публічного обвинувачення, але лише тоді, коли крадіжка була здійснена на базарі або іншому громадському місці. В інших випадках пред'являвся приватний позов, що загрожував винному штрафом у розмірі не більше

подвійної вартості вкраденої речі. Кваліфікованою вважалася крадіжка з храму, предметів культу тощо; за неї передбачалася смертна кара.

Покарання залежало від об'єкту посягання. За тяжкі злочини (зрада, блюзнірство, навмисне вбивство) загрожувала смертна кара. Винних скидали в провалля; застосовували отруту, пропонуючи злочинцю на вибір ще й меч або вірьовку; рабів вішали, вбивали, закидаючи камінням, розпинали на хрестах. Продажем у рабство каралися професійні розбійники і грабіжники, за неодноразово скоєні крадіжки також продавали в рабство.

У випадку скоєння злочину проти особи відшкодовувалися збитки та сплачувався штраф (у подвійному розмірі від збитку). Тілесні покарання застосовувалися тільки до рабів, відповідальність яких була більш суворішою, ніж у вільних. Найчастіше застосовувалося побиття батогами, до рабів і чужинців – відрубання рук і ніг, кастрація.

Висновки. Вивчення історії держави та права Стародавніх Афін – античної демократичної республіки з Народним зібранням (парламентом), на якому приймали закони всі вільні повноправні громадяни афінського суспільства; з призначенням посадових осіб на строк не більше одного року (здійснювати виконавчі функції) і звітуванням після закінчення цього строку перед парламентом, який або нагороджував, або карав, навіть до атимії (вигнання за межі держави) чиновника-злочинця, – дуже корисно для сучасного українського суспільства, яке будує демократичне, правове суспільство.

Список використаних джерел:

1. Крашеннінікова В.А., Жидков О.А. История государства и права зарубежных стран: учеб. : в 2 т. / В.А. Крашеннінікова, О.А. Жидков. – М. : НОРМА_ИНФРА, 2005. Т. 2. – 702 с.
2. А. Дж. Тойнби. Исследование истории. Что я пытался сделать / А. Дж. Тойнби // Современная буржуазная философия истории. – М., 1965. – 456 с.
3. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права / З.М. Черниловский. – М. : Юрист, 1996. – 279 с.

Олійник А. Ю.,

кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри господарського права
факультету підприємництва та права
(Київський національний університет
технологій та дизайну)

УДК 342.7

ГРОМАДЯНСЬКІ КОНСТИТУЦІЙНІ СВОБОДИ ОСОБИ У СФЕРІ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ

У статті досліджується поняття і види громадянських конституційних свобод людини і громадянина у сфері новітніх технологій. Аналізуються конкретні громадянські конституційні свободи. Пропонується авторське визначення громадянських конституційних свобод у сфері новітніх технологій. Пропонуються висновки і рекомендації.

Ключові слова: конституційні свободи, новітні технології, реалізація свобод у сфері новітніх технологій, види громадянських свобод у сфері новітніх технологій.

В статье исследуется понятие и виды гражданских конституционных свобод человека и гражданина в сфере новейших технологий. Анализируются конкретные гражданские конституционные свободы. Предлагается авторское определение гражданских конституционных свобод в сфере новейших технологий. Предлагаются выводы и рекомендации.

Ключевые слова: конституционные свободы, новейшие технологии, реализация свобод в сфере новейших технологий, виды гражданских свобод в сфере новейших технологий.

The article investigates the concept and types of civil constitutional liberties of man and citizen in the field of new technologies. Analyzed specific constitutional civil liberty. The authors' definition of civil constitutional freedoms in the sphere of innovative technologies. Offers conclusion and recommendations.

Key words: constitutional freedom, the latest technology, realization of freedom in the field of new technologies, types of civil liberties in the sphere of innovative technologies.

Вступ. Проблема дослідження основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, їх поняття, види, зміст, утвердження і забезпечення реалізації постійно знаходиться в полі зору науковців. Різновидами основних свобод є конституційні громадянські свободи. Характеристика громадянських свобод у сфері новітніх технологій має важливе теоретичне і практичне значення для науки конституційного права.

Проблема висвітлюється різними авторами, такими як Колодій А.М., Малейн М.С., Погорілко В.Ф., Рабінович П.М., Римаренко Ю.І., Петрухін І.Л., Шемшученко Ю.С. та ін. Основні права і свободи досліджувалися в Україні разом і окремо. Самостійно громадянські конституційні свободи у сфері новітніх технологій не досліджувалися.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз громадянських конституційних свобод людини і громадянина у сфері новітніх технологій.

Відповідно до мети задачею даного дослідження є: а) аналіз праць авторів щодо громадянських конституційних прав і свобод людини і громадянина; б) формулювання поняття громадянських конституційних свобод людини і громадянина у сфері новітніх технологій; в) пропозиція висновків і рекомендацій.

Результати дослідження. До громадянських прав і свобод відносяться такі: а) на життя; б) честь і гідність; в) вільний розвиток особистості; г) недоторканність особи; д) недоторканність житла; е) недоторканність особистого і сімейного життя; є) пересування та вільний вибір місця проживання; ж) свобода думки і слова; з) світогляду та віросповідання.

Громадянським конституційним правом кожної людини є її природне, невід'ємне право на життя, а також свобода не бути незаконно позбавленим життя (ст. 27), що закріплено в міжнародних документах і національному законодавстві. Це свобода людини від можливого протизаконного позбавлення її життя іншими соціальними суб'єктами. Конституція України, міжнародні договори і конвенції закріплюють, що життя людини охороняється національними законами, і ніхто не може бути протизаконно позбавлений життя [1, с. 122]. Свобода від незаконного позбавлення життя, на наш погляд, – це недопущення насильницької протизаконної смерті, тобто неможливість будь-якого суб'єкта права (за згодою чи без згоди), крім самого власника життя, прискорювати настання фізичної смерті. Враховуючи те, що людина є найвищою соціальною цінністю, всебічна охорона і захист її життя складає головний обов'язок держави (ст. 3). Держава в умовах реалізації новітніх технологій повинна вести активну соціальну політику, забезпечувати права і свободи людини. Значна кількість громадян України до цього часу не забезпечена мінімальними правами, передбаченими цим документом. Адже кожна людина має право на життя, особисту недоторканність, невтручання в особисте й сімейне життя, недоторканність житла, свободу думки, совісті та релігії, справедливий і неупереджений

суд [2]. Конституційна норма (ст. 27) не в повному обсязі відповідає сучасним міжнародним стандартам прав людини. З метою приведення вказаної норми до міжнародних стандартів ми пропонуємо таку її редакцію: «Кожна людина має невід’ємне право на власне життя і здоров’я. Ніхто не може бути навмисно позбавлений життя в будь-який спосіб, крім випадків необхідної оборони, крайньої необхідності та під час законного затримання або з метою запобігання втечі особи, яка законно трималася під вартою. Нікого не може бути засуджено до смертної кари або страчено. Людині гарантується свобода від незаконного позбавлення її життя. Держава, її органи, органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи охороняють і захищають життя і здоров’я людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань будь-якими не забороненими законом засобами». Радість від життя людина відчуває в повному обсязі тільки тоді, коли вона здорова. Не менш важливою конституційною свободою є можливість захищати своє життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань. Людина і громадянин мають конституційну свободу від втручання будь-якого суб’єкта права в можливість кожного бути здоровим. Держава мала б взяти на себе обов’язок забезпечувати в повному обсязі фізичне, душевне і соціальне благополуччя, а не тільки лікувати людину від хвороб. Отже, конституційна свобода людини не бути незаконно позбавленою життя – це її можливість фізично і духовно існувати в часі і просторі і не бути незаконно підданою насильницькому прискоренню фізичної смерті.

Конституційна свобода від приниження гідності людини (ст. 28) – це конституційно закріплена можливість кожного на повагу його гідності. Гідність людини і громадянина розглядається в літературі як визнання суспільством соціальної цінності та неповторності кожної конкретної людини, значущості і недоторканності кожної особистості як члена людської спільноти [3, с. 144–145]. Честь людини – це сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській та особистій поведінці. Це незаплямована громадська, станова, професійна репутація, це авторитет людини, її чесне ім’я тощо [4, с. 180]. Честь – це суспільна оцінка особистості, духовні якості людини як члена суспільства [5, с. 31]. Гідність – це сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості людини [6, с. 41]. Це усвідомлення людиною своєї громадянської ваги в суспільстві і державі, позитивне, відповідальне ставлення її до своїх обов’язків. Повага до гідності кожної окремо взятої людини підкреслює її соціальну цінність. Конституція України закріплює рівність усіх людей в їх гідності (ст. 21) та зобов’язує кожного не посягати на честь і гідність інших людей (ст. 68). Держава відповідає перед людиною за свою діяльність і зобов’язана забезпечити реалізацію її права на честь і гідність (ст. 3). М. Малєїн визначає гідність людини як усвідомлення нею свого становища в суспільстві, самоповагу і потребу в повазі з боку інших, внутрішню самооцінку власних якостей, здібностей, світогляду, своєї суспільної значущості [5, с. 32]. Посягання на гідність людини може здійснюватися шляхом фізичного і психічного впливу. Недопущення фізичного впливу передбачає унеможливлення піддавати людину катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню. Під катуванням розуміють будь-які дії, що навмисно спричиняють людині сильний біль чи страждання фізичного та морального характеру з метою отримання від людини чи третьої особи певних свідчень чи зізнання або покарання за дії, що скоєні нею чи третьою особою чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякування чи примушування її чи третьої особи з будь-якої іншої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, якщо така біль чи страждання спричиняються державною посадовою особою чи іншою особою, яка виступає як офіційна, чи за їх підбурювання, чи з їх відома або з їх мовчазної згоди [7, с. 47]. Ознаками катування є: 1) будь-яке навмисне діяння, яке спричиняє фізичний чи моральний біль або страждання людині; 2) здійснюється з метою: а) одержання від неї чи від третьої особи свідчень чи визнання; б) покарання за діяння, що скоєні нею чи третьою особою, чи у вчиненні яких вона підозрюється; в) залякування чи примушування її або третьої особи; г) з будь-якої іншої причини, що ґрунтується на дискримінації любого характеру; 3) якщо ця біль чи страждання спричиняються державною посадовою особою, іншою офіційною особою; 4) за їх підбурюванням; 5) з їх відома чи мовчазної згоди.

Як елемент фізичного впливу слід розглядати і недопущення без згоди людини певних дій щодо проведення над нею різних дослідів. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом. Такі дії проти волі людини прямо забороняються міжнародними та регіональними документами, Конституцією України та Основами законодавства України про охорону здоров'я. Отже, свобода людини щодо непосагання на її честі та гідності є однією з конституційних свобод, спрямованих на збереження авторитету і репутації людини та усвідомлення нею своєї значущості в суспільстві. Вважаємо, слід прийняти окремий Закон України «Про конституційну свободу щодо гідності людини і громадянина в Україні».

Кожна людина має свободу щодо вільного розвитку своєї особистості. У межах свого обов'язку вона може діяти так, щоб не посягати на свободи інших людей. Кожна особистість може розвиватися вільно. Загальнодержавні та суспільні інтереси реалізуються людиною в межах її мінімальних обов'язків перед суспільством, що закріплюються ст.ст. 65-68 Конституції України. Надання суспільному і державному інтересу певних переваг щодо обмеження свобод простежується в конституційно обмежувальних діях. Вони спрямовані проти посягань на державність і суверенітет, національну безпеку у формі обмеження окремих прав і свобод людини та громадянина та для захисту правосуддя, громадського порядку, правопорядку, охорони здоров'я всього населення країни. Отже, свобода людини на вільний розвиток особистості – це конституційно закріплена можливість кожної людини вільно розвиватися, не порушуючи прав і свобод інших людей. Кожна людина є членом суспільства, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Особиста недоторканість людини в її фізичному розумінні може розглядатися як принцип багатьох галузей права (кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного, трудового, цивільного та інших). Як справедливо зауважує А. Колодій, серед інших принципів кримінально-процесуального права КПК України (ст. 7) закріплює і принцип недоторканності особи [8, с. 91]. І. Петрухін стверджує, що недоторканність особи можна розглядати і як суб'єктивне право учасників кримінального процесу [9, с. 104]. У кримінально-процесуальному та в адміністративному (матеріальному і процесуальному) розумінні, як на цьому наголошує Конституція України, особисту недоторканність слід визначати як свободу людини від незаконних і необґрунтованих затримань, арештів і тримань під вартою. Для проведення кримінально-процесуального арешту потрібне вмотивоване рішення суду. Деякі автори, зокрема П. Рабинович та М. Хавронюк, змістом особистої недоторканності вважають недоторканність тілесну, психологічну, статеву [10, с. 122]. Крім обмежень тілесного, психологічного, статевих характеру можуть мати місце й інші обмеження (медичного, виховного, забезпечувального характеру). Аналіз ст. 5 «Конвенції про захист прав людини і основних свобод» 1950 р. та конституцій окремих країн світу свідчить про певні невідповідності норми Конституції України (ст. 29) міжнародним стандартам. Це торкається терміну затримання людини. Наприклад, ст. 20 Конституції Литовської Республіки термін «затримання» встановлює 48 годин, а не 72 години, як в Україні. Ми пропонуємо власну редакцію ст. 29 Конституції України: «Кожна людина має право на свободу. Особиста недоторканність людини гарантується державою. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочинів, перепинити його замах чи вчинення уповноважені на те законом органи (їх посадові чи службові особи) можуть застосувати затримання та тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, законність і обґрунтованість якого протягом сорока восьми годин із моменту фактичного затримання має бути перевірена судом. Затриманий негайно звільняється, якщо йому в зазначений цією нормою час не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою. Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість із моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Кожний затриманий має право в будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про затримання

або арешт людини уповноважені органи (посадові чи службові особи) негайно за вказівкою затриманого чи заарештованого повідомляють його родичів чи інших вказаних ним осіб». Отже, особиста недоторканність – це свобода людини від незаконних і необґрунтованих затримань, арештів, тримань під вартою чи позбавлень волі іншим шляхом, а також будь-яких інших дій, спрямованих на обмеження можливості людини свідомо і вільно розпоряджатися собою на власний розсуд.

Конституція України (ст. 30) гарантує кожній людині в Україні свободу від незаконних проникнень в її житло та інше володіння. Основним Законом не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку, крім випадків, передбачених вмотивованим рішенням суду. У невідкладних випадках Конституцією України допускається інший порядок проникнення до житла чи до іншого володіння, проведення в них огляду і обшуку, а саме коли це пов'язано з: а) врятуванням життя людей та майна; б) безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину. На нашу думку, слід прийняти Закон України «Про конституційну свободу щодо недоторканності житла людини і громадянина в Україні» і врегулювати ним невідкладні випадки і процедури проникнення до житла чи до іншого володіння особи. Існують різні визначення конституційної свободи недоторканності житла. Вчені-державознавці колишнього Союзу РСР розглядали назване конституційне право як із позиції охорони і захисту житла від незаконних обшуків та оглядів, так і з позиції недоторканності особистого життя чи особи в житлі. Наприклад, Ф. Рудінський розглядав недоторканність житла як правовий інститут забезпечення державою охорони житла від незаконних проникнень, обшуків та інших посягань із боку будь-кого [11, с. 28]. І. Фарбер розглядав це конституційне право як одну з можливостей забезпечення недоторканності особи [12, с. 15], а Л. Красавчикова – як можливість забезпечення конституційного права на недоторканність особистого і сімейного життя [13, с. 63]. Деякі автори право на недоторканність житла зводять лише до проблеми крадіжок та пошкодження майна в ньому. На нашу думку, конституційне право на недоторканність житла – це свобода людини і громадянина від протиправних проникнень у житло (та інше володіння) без достатніх підстав, гарантії додержання законності при законному його обмеженні та можливість відновлення порушеного права відповідно до Конституції та законів України. Отже, недоторканність житла – це свобода людини від проникнення до її житла чи іншого володіння, проведення в них оглядів, обшуків чи інших дій, передбачених законом, можливість законного обмеження недоторканності житла за рішенням суду.

Гарантування особистого і сімейного життя людини і громадянина передбачає свободу від втручання в їх індивідуальність і недопущення: а) збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди; б) збирання, зберігання, використання та поширення недостовірної інформації; в) порушень таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції та інше (ст. 31-32 Конституції України). В. Сивухін під особистим життям розуміє можливість людини перебувати поза своєї служби в стані уособлення від держави, суспільства, колективу [14, с. 7]. М. Малєїн під сімейним життям розуміє особисті відносини і такі, що витікають із них, майнові відносини між людьми, що знаходяться в шлюбі, між кровними родичами, батьками і дітьми та відносини опіки і піклування [5, с. 125]. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Правова охорона особистого і сімейного життя, на думку Н. Мяловицької, здійснюється у двох напрямках: а) встановлення меж зовнішнього втручання; б) заборона поширювати конфіденційну інформацію [15, с. 275]. Отже, конституційна свобода особистого і сімейного життя передбачає можливість недопущення втручання в її стан уособлення та сімейні відносини, а також непоширення конфіденційної інформації в межах, передбачених законодавством.

Складовою частиною конституційних свобод є право людини на вільне пересування та вільний вибір місця проживання. Кожній людині, яка на законних підставах знаходиться на території України, гарантується свобода пересування, можливість вільно залишати територію України та вільно, в будь-який час, повертатися в Україну. У більшості цивілізованих держав світу давно відмовилися від практики, коли держава встановлює, кому і де жити.

Свобода пересування за радянських часів значним чином обмежувалася пропискою за місцем проживання та певними перешкодами, пов'язаними з виїздом за кордон. Зараз Україна відмовилася від системи прописки, але реєстрація за місцем проживання зберігається. Отже, свобода пересування – це можливість людини і громадянина вільно пересуватися по території України та вибирати місце проживання в Україні на свій розсуд, залишати територію України за власним бажанням і у будь-який час повертатися в Україну, за винятком обмежень, які встановлені законом.

Одною з конституційних свобод є свобода думки і слова. Саме вона дає змогу кожному вільно виражати свої погляди і переконання, вільно, на свій вибір, збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб. Без свободи слова не існує демократії. Свобода слова – це засіб існування громадянського суспільства, в якому люди вільно спілкуються. Право на свободу висловлювати свою думку – це можливість без перешкод дотримуватися своїх поглядів, вільно висловлювати і виявляти свою думку, свобода шукати, отримувати і поширювати різну інформацію та ідеї усно, письмово або в іншій формі на власний вибір. Отримання різної інформації закріплюється Законом України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. Одною з форм поширення інформації є доступ до публічної інформації. Конституційна свобода людини і громадянина на доступ до публічної інформації – це природна можливість особи мати власний вибір поведінки щодо передбаченого правовими нормами порядку одержання, використання, поширення, зберігання та користування конституційним благом доступу до публічної інформації. Як відмічають автори публікації «Технологічний прогрес і права людини», використання електронних баз даних може порушувати ті чи інші права людини – скажімо, право недоторканності приватного життя, оскільки дає можливість збирати та зберігати велику кількість даних, які стосуються приватного життя людини, а також поширювати інформацію серед широкої аудиторії. Мало не щодня маємо багато прикладів, які суперечать або й прямо ставлять під загрозу права людини. Чи це означає, що технологія ворожа нашій свободі, нашим правам? Ні, технологія сама по собі на це не здатна, і тільки людина, яка має право приймати рішення, є відповідальною за такі дії. Ось чому ми говоримо про відповідальність менеджерів і політиків, які стоять біля керма центрів прийняття рішень [16]. Здійснення цих свобод може бути обмежене тільки законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку: а) з метою запобігання заворушенням чи злочинам; б) для охорони здоров'я населення; в) для захисту репутації або прав інших людей; г) для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно; г) для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Отже, свобода думки і слова – це складова частина конституційної свободи, що полягає у вільному висловлюванні своїх думок та ідей, дотриманні своїх поглядів і переконань та можливості вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати не заборонену законом інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір.

Сутність свободи світогляду та віросповідання полягає в тому, що особа на свій розсуд вибирає будь-яку ідеологію чи віру або не сповідує ніякої. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Свобода світогляду (ідеології) – це реальна можливість кожного індивіда безперешкодно формулювати, досліджувати, пропагувати і втілювати в практику суспільних відносин різноманітні ідеї, теорії, погляди щодо різних аспектів життя держави, суспільства, цивілізації. Свобода віросповідання означає, що людина може вільно обирати об'єкт віри, тобто сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати ніякої (ст. 35 Конституції України). Отже, свобода світогляду і віросповідань – це складова частина конституційної свободи щодо можливостей кожного індивіда безперешкодно формулювати, досліджувати, пропагувати і втілювати в практику суспільних відносин різноманітні ідеї, теорії, погляди щодо різних аспектів життя держави, суспільства, цивілізації та вільно обирати об'єкт віри, тобто сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати ніякої.

Висновки. 1. Конституційні громадянські свободи у сфері новітніх технологій – це закріплені Конституцією і законами України можливості особи мати свободу: а) від незакон-

них позбавлень життя, принижень гідності, затримань, арештів чи позбавлень волі іншим шляхом, проникнень до житла, невтручання в особисте і сімейне життя; б) пересуватися без перешкод по території України, в будь-який час залишати та повертатися за власним бажанням на її територію; в) вільно обирати місце проживання; г) думки, слова, світогляду, віросповідання.

2. Втілення в життя запропонованих у публікації рекомендацій, на нашу думку, сприятиме вдосконаленню реалізації конституційних свобод особи у сфері новітніх технологій.

Список використаних джерел:

1. Олійник А.Ю. Курс лекцій з конституційного права України: навч. посібник / А.Ю. Олійник, М.І. Кагадій. – К. : Ліра ЛТД, 2016. – 384 с.
2. Національна стратегія у сфері прав людини в Україні: оцінки експертів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=805%3Aprava-lyudini&catid=8&Itemid=350.
3. Права человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. – М. : Издательская группа НОРМА – ИНФРА*М, 1999. – 573 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусол. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
5. Малеин Н.С. Охрана прав личности советским законодательством / Н.С. Малеин. – М. : Наука, 1985. – 165 с.
6. Мульченко В. Проблеми охорони честі та гідності особи у кримінальному законі / В. Мульченко // Право України. – 2002. – № 10. – С. 41–44.
7. Забезпечення органами внутрішніх справ міжнародно-правових стандартів прав людини при охороні громадського порядку. Науково-практичний, документально-джерельний та навчально-методичний комплекс (у трьох частинах). Частина друга. Частина третя / Відп. редактори Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, Ю.С. Шемшученко. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 584 с.
8. Колодій А.М. Принципи права України / А.М. Колодій. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
9. Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. Общая концепция. Неприкосновенность личности / И.Л. Петрухин. – М. : Наука, 1985. – 239 с.
10. Рабинович П.М. Права людини і громадянина / П.М. Рабинович, М.І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
11. Рудинский Ф.М. Неприкосновенность жилища как правовой институт / Ф.М. Рудинский // Сов. государство и право. – 1976. – № 8. – С. 28–36.
12. Фарбер И.Е. Конституционное право на неприкосновенность личности советских граждан / И.Е. Фарбер // Правоведение. – 1973. – № 3. – С. 13–20.
13. Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона / Л.О. Красавчикова. – М. : Юрид. лит., 1983. – 160 с.
14. Сивухін В.С. Конституційне право на невтручання до особистого і сімейного життя людини і громадянина та його забезпечення органами внутрішніх справ України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / В.С. Сивухін. – К., 2007. – 16 с.
15. Конституційне право України / За ред. професора В.Ф. Погорілка. – К. : Наукова думка, 1999. – 735 с.
16. Технологічний прогрес і права людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/77096/kulturologiya/tehnologichniy_progres_prava_lyudini.

ПОДКОВЕНКО Т. О.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
(Тернопільський національний
економічний університет)

УДК 340.342

АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПЦІЇ ПАМФІЛА ЮРКЕВИЧА

У статті обґрунтовано значущість інтелектуальних пошуків Памфіла Юркевича для формування вітчизняної філософсько-правової традиції. Особливу увагу приділено глибоко гуманістичній і високоморальній спрямованості ідей Памфіла Юркевича. Ідеї П. Юркевича заслуговують на популяризацію і увагу серед сучасних науковців-юристів, оскільки його наукова спадщина є невід'ємною частиною надбання українського народу, частиною європейської політико-правової ідеології та історії розвитку української юридичної науки.

Ключові слова: гуманізм, антропоцентризм, природне право, мораль, право, філософія права, справедливість.

В статье обоснована значимость интеллектуальных поисков Памфила Юркевича для формирования отечественной философско-правовой традиции. Особое внимание уделено глубоко гуманистической и высоконравственной направленности идей Памфила Юркевича. Идеи П. Юркевича заслуживают на популяризацию и место среди современных ученых-юристов, поскольку его научное наследие является неотъемлемой частью достояния украинского народа, частью европейской политико-правовой идеологии и истории развития украинской юридической науки.

Ключевые слова: гуманизм, антропоцентризм, естественное право, мораль, право, философия права, справедливость.

In the article the importance of intelligent search Pamfil Yurkevych to form a national philosophical and legal tradition. Particular attention is paid profoundly humanistic and highly directional ideas Pamfil Yurkevych. P. Yurkevich ideas deserve attention and popularization among modern scholar-lawyers, because his scientific heritage is an integral part of the heritage of the Ukrainian people, part of the European political and legal ideology and history of the Ukrainian legal science.

Key words: humanism, anthropocentrism, natural law, morality, law, philosophy of law, justice.

Вступ. Сучасні демократичні перетворення, процеси інтеграції України до європейської спільноти, переорієнтація українського суспільства на загальнолюдські цінності зумовлюють потребу переосмислення багатьох явищ суспільного життя. Особливо це стосується правової сфери та проблем забезпечення прав і свобод людини. Усе це вимагає якісно нових підходів у визначенні основних напрямів правової політики нашої держави. Трансформація українського суспільства в напрямі цивілізованих форм організації неможлива без утвердження його на засадах права, інтерес до якого ніколи не послаблювався ні у теоретиків права, що розглядають його в ширшому соціальному контексті, намагаючись вийти за межі суто емпіричного чи прагматичного бачення права, ні у філософів, які у ви-

рішенні цієї проблеми вбачають важливу умову цілісного розуміння суспільних процесів і впливу на них [1, с. 3].

Сучасна юридична наука також не стоїть осторонь таких важливих процесів, звертається до необхідності переосмислення засад суспільного життя, пошуку особливого та зваженого компромісу між позитивним та природним правом, тими аспектами суспільного життя, які дають змогу не тільки не втратити, а й розвинути людинотворчий потенціал права у практичну площину. Філософія права з її антропоцентричним змістом, глибоким гуманізмом, спрямованістю до проблем суспільного буття людини, пошуком відповідей на досить актуальні питання сучасності звертає нас до вітчизняної філософсько-правової спадщини, де часто можна знайти відповіді на важливі для сучасності питання. Філософія права і, зокрема, антропологія права створюють реальну можливість переоцінки реалій сучасного життя та зумовлюють практичну потребу переорієнтації сучасної юридичної практики у різних її формах саме на потреби людини. Для сучасної юриспруденції важливим завданням постає втілення принципів гуманізму, верховенства права, ідеалів правової держави, справедливого правосуддя у реалії суспільного життя. Сучасне українське суспільство стоїть перед дилемою визнання загальнолюдських цінностей та ідеалів та проблемою їх практичного втілення. З одного боку, ми характеризуємо нашу націю як миролюбну, відмічаємо особливу духовність нашого народу, прагнення до добра та справедливості, з іншого – неможливість подолати корупцію, захланність можновладців. Засада антропоцентризму відображена у сучасному конституційному положенні, що людина є найвищою соціальною цінністю, що права та свободи людини є невід'ємними та непорушними. Тому важливо, щоб наше життя наповнювалося тими незаперечними істинами, які одночасно мають і етичний, і релігійний та, безумовно, правовий характер.

І не дивно, що за таких умов ми звертаємося до нашої вітчизняної філософсько-правової спадщини, до тих надбань європейської гуманістичної традиції, невід'ємною частиною яких є українська політико-правова думка. Одним із найбільш яскравих вітчизняних філософів права другої половини XIX ст. є Памфіл Юркевич. Його ідеї і сьогодні вражають нас глибоким гуманістичним змістом, поглядами на суспільство через розумну природу людини, її наближеність до Божественних істин. Створюючи «філософію серця», мислитель намагався відтворити особливий духовний та моральний потенціал людини, відобразити ті внутрішні чинники, що зумовлюють поведінку людини, її свідомий вибір між добром і злом.

Творчість Памфіла Юркевича займає непересічне місце у вітчизняній філософсько-правовій думці. Наприкінці 90-х років XX ст. сучасні дослідники почали активно вивчати наукову спадщину мислителя. Філософську онтологію та гносеологію П. Юркевича, проблеми буття та пізнання досліджували такі науковці, як В. Гусев, К. Лисий, О. Лісінчук, В. Пронякін, А. Тихолаз. Окремі аспекти його філософсько-правознавчої спадщини були предметом наукових зацікавлень таких дослідників-філософів, як Г. Боровська, М. Громов, В. Думцева, В. Ільїн, О. Левченкова, О. Мироненко, Д. Прокопова, правознавця В. Тихонова та інших [2, с. 29]. Особливо варто відзначити дослідження Т. Ковальчук та П. Давидова, які у своїх працях розкривають якісно нові грані творчої спадщини науковця, висвітлюють антропологічні основи його концепції «філософії серця». Проте інтелектуальна спадщина П. Юркевича, незважаючи на зростаючу останнім часом увагу до його особистості, досі залишається недостатньо вивченою, маючи глибокий потенціал для подальших філософсько-правових досліджень та переосмислень.

Постановка завдання. Саме тому метою статті є дослідження найбільш важливих аспектів філософсько-правової концепції Памфіла Юркевича, висвітлення, як через розкриття особливостей співвідношення індивіда та суспільства, їх природи мислителю вдалося розробити своєрідну морально-правову концепцію з певним релігійним відтінком та відтворити внутрішньо-змістовні антропологічні засади права, через «філософію серця» розкрити такі різні грані людської особистості, відтворити її індивідуальність та неповторність.

Результати дослідження. Памфіл Юркевич (1827–1874) – видатний український мислитель-гуманіст, основоположник новітньої антропологічно-християнської філософ-

ської традиції XIX ст. Правова спрямованість філософської спадщини П. Юркевича тепер не викликає жодних сумнівів, адже учений підтверджував, що філософія права показує нам «ідею», яка міститься у позитивному праві за вказівкою історії, сутністю логіки та природного права, відповідно єдність емпіричного і раціонального методів дає пізнання начал правильних, істинних – у цьому сутність права [3, с. 46]. На формування поглядів П. Юркевича найбільший вплив мали філософські погляди Платона, Аристотеля та Канта, яких він вважав засновниками західноєвропейської філософської думки у її сучасному стані та спрямованості майбутнього розвитку. Він поцінював видатних мислителів минуло за їх внесок у розвиток антропологічних засад трактування суспільного укладу.

Філософська антропологія у спадщині П. Юркевича займає фундаментальну позицію з огляду на проблеми етики, педагогіки, психології, юриспруденції, які у його концепції є абсолютно дотичними та взаємопов'язаними. Безумовним є зв'язок цих наук із людиною, її внутрішнім світом, внутрішнім потенціалом до творчості, самореалізації та самотворення. Саме такий підхід до людини відображає й антропоцентричність концепції П. Юркевича. Як стверджує О. Шморгун, у своїй творчості Памфіл Юркевич спирався на ідеї особливого духовного пантеїзму, християнського неоплатонізму, неокатолицького естетичного емоціаналізму та своєрідного громадського моралізму, які беруть свої витoki у європейській духовно-світоглядній традиції і одночасно є органічним складником духовної культури та менталітету українського народу [4, с. 1].

Мислитель вбачав завдання філософії держави і права у пошуку і віднайденні принципів для вже ретельно дослідженого завдяки історичному досвідові юридичного матеріалу. Відповідно до концепції П. Юркевича ці принципи або «закони права» можна розглядати як явища 1) національного духу; 2) історичного характеру народу; 3) одвічної ідеї правди. Усі ці принципи є науково обґрунтованими, оскільки у своїй основі мають природу людини, її особливу духовну природу, яка ґрунтується на внутрішніх почуттях, світосприйнятті, що йдуть від серця. Саме звернення до природи людини стало основоположним у концепції мислителя в поясненні правових аспектів суспільного життя.

Визнаючи за людиною здатність керувати власним життям, тобто автономію особи, П. Юркевич пов'язує цю здатність із моральним обов'язком робити правильний вибір. У розумінні Памфіла Юркевича людина серцем розрізняє добре та погане і завдяки своєму розумові може зробити вільний вибір між добрим і поганим; при цьому він вказував, що розум як законодавець може керуватися природним правом, тобто природним внутрішнім зв'язком людини із божественним розумом, або позитивним правом, розрізняти право і неправо не як добро і лихо, а як згоду чи незгоду з кодексом [7].

Мислитель стверджував, що «людина мусить бути особою; певною особистістю, що не розчиняється в загальному, і при цьому вона повинна залишатися людиною – це означає виявляти в собі, у своїй індивідуальності загальнолюдську природу» [4, с. 695]. Такі твердження зумовлюють необхідність підходити до людини як до неповторної особистості, індивідуальності, яка в будь-якій ситуації залишається моральною, зберігає і відтворює у своїх вчинках те людське, що дано їй природою та Богом. Відтворюючи у своїй концепції ідеї Платона та Аристотеля про людину як суспільну істоту, мислитель прагнув відобразити особливу моральну природу людини, її внутрішні спонуки до тих чи інших вчинків. І сенс людського життя полягає у діяльності, узгодженій з людською природою. Це не просто дії, що зумовлюються людськими потребами, а розумна діяльність, яка поєднується з доброчесністю та становить вищу мету людського життя у прагненні до щастя.

П. Юркевич вважав саме право та закон невід'ємними складниками повноцінного буття людини, умовою її гідного існування, але наголошував на необхідності їхньої моральної виправданості. Філософ був переконаний у тому, що на моральних вимогах справедливості ґрунтується мир між людьми, адже саме моральне ставлення людей до собі подібних (на відміну від тварин) є у своїй основі мирним [6, с. 153].

Тільки морально виправдане, ціннісно орієнтоване (а значить, і справедливе) право й відповідний йому закон, на його думку, можуть бути зрозумілими, визнаними й включеними

в систему життєвих сенсів і морально-етичних орієнтирів людини [2, с. 31]. Розмірковуючи над тим, що саме право мусить бути внутрішньою сутністю людини, її вічним призначенням, П. Юркевич робить висновок, що «право людини залежить від її гідності, від того яке завдання вона покликана здійснити у світі і яке місце вона повинна посісти в державі згідно зі своїми заслугами: це право об'єктивне, на відміну від позитивного, право, яке випливає з ідеї справедливості – на відміну від права, узаконеного позитивним законом; перше має значення як справедливість від природи, друге є право сильного, того, що встановлює» [4, с. 605].

Антропоцентризм філософської концепції П. Юркевича підтверджується також і особливим поглядом на людину як моральну особистість. Людина завжди має свободу морального вибору. Саме людина наділена особливою здатністю розрізняти у своїх вчинках те, що залежить від необхідності і від доброчинства. Тільки людина здатна звіряти закони для своєї діяльності на основі свідомого розпізнання добра і зла. Піднесення до моральної особистості зумовлене можливістю пізнавати своє життя як частину одного вищого порядку [4, с. 579]. Можливість пізнання, можливість розрізняти добро і зло, можливість давати оцінку вчинкам приводять до усвідомлення особливої святості обов'язку і права.

Вивисуючи значимість кожного індивіда у суспільному розвитку, мислитель утверджує морально-етичні постулати загальнолюдської свідомості. Він наголошує, що у кожного народу і людини зокрема є ідеї окремого, справедливого, шляхетного, чесноти [4, с. 579].

В обґрунтуванні права П. Юркевич прагнув дотримуватися позиції інтуїтивізму, вважаючи, що світ, і насамперед індивідуально-особистісний світ людини, недоступний для розуму. Джерелом морального і правового законодавства, на думку мислителя, є не розум, а серце, любов, тобто вільно прийнята система цінностей. «Глибина серця» – це первісна основа людської душі, яка дає змогу людині відрізнити справедливе від несправедливого, добре від поганого. «При всякій зустрічі протилежних бажань та інтересів, – зазначав П. Юркевич, – людина повинна звертатися до моральних вимог справедливості, яка вкаже їй, де і коли її бажання незаконні, де і коли вони суперечать благу ближнього і благу загальному» [7].

Ознаками морально зрілої людини є те, що така людина у своїх вчинках керується не тільки міркуванням розуму, але підпорядковується заповіді любові до ближнього, готовності пожертвувати особистими вигодами заради блага іншого чи загального блага. Такі альтруїстичні почуття у мислителя є основною передумовою для встановлення загального миру між людьми. Альтруїзм, що керується почуттям любові та справедливості є безумовною засадою належного суспільного укладу, це та умова, яка у вченні І. Канта отримала обґрунтування як категоричний імператив – безумовне, незаперечне правило внутрішньої моральності людської особистості. У своїй філософсько-правовій концепції мислитель негативно ставився до принципу утилітаризму, що вимагає оцінювати моральність того чи іншого вчинку тільки через критерій корисності.

Правило морального утилітаризму вимагає визнавати корисним тільки те, що гармонізує діяльність індивіда із загальним благом. Недоліком морального утилітаризму, на думку П. Юркевича, є нехтування гідністю людської особистості, яка в досягненні мети отримує не тільки задоволення, але і досконалість. Досконалість того, що людина просто творить добро і спонукає її до таких дій серце, почуття добра, гуманізму, доброчинності, справедливості.

Розкриваючи природу права, мислитель апелює до справедливості як до форми людського існування, критерій якої вбачає у вільній самоорганізації людини, що вимагає правдивого права. Основним принципом права він визначає справедливість. Впевнений у тому, що метою права і його сутністю є ідея справедливості, яка є і ядром моральності, український мислитель розглядає справедливість одночасно як моральний і як правовий принцип, що визначає життя людини, функціонування суспільства та буття держави [8]. Морально-правова цінність справедливості визначається взаємодією особистостей, поєднанням їхніх інтересів, вирішенням суперечок. Адже за різноманітними сторонами людського життя зникає сама ідея справедливості, якщо немає її прикладного характеру, немає життя. Досліджуючи праці

видатних мислителів минулого, зокрема Платона, Аристотеля, Сократа, римських юристів, Цицерона, Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, П. Юркевич прагнув розкрити природу права як особливої цінності людського існування, визначити ті першооснови права, які тісно пов'язані з мораллю, духовно-моральною природою людини та справедливістю. У питанні щодо співвідношення особистих і суспільних інтересів П. Юркевич відзначав, що доки людина переслідує свої інтереси в межах справедливості, доти ці інтереси будуть поважатися різними станами і нацією загалом, що, власне, і лежить в основі законодавства всіх освічених народів [9].

П. Юркевич доводить, що з поступовим розвитком людства і формуванням правдивої свідомості індивід вибирає свою дію тому, що вона справедлива, і протилежне їй було б несправедливим. У такому усвідомленні справедливого і несправедливого полягає моральна особистість людини, яка здатна піднятися вище вигоди і чинити так, як вимагає свідомість обов'язку [10, с. 140]. Даючи відповідь на питання, завдяки чому людина формує правдиву свідомість, П. Юркевич згадує слова філософа Адама Сміта: «Людина здатна дивитися на себе як сторонній спостерігач, до чого нездатні інші істоти; вона здатна міркувати про себе як про сторонній об'єкт; тоді упередженість до себе зникає і з'являється розпізнавання доброго і лихого, справедливого і несправедливого: згідно з цією здатністю духу ми зустрічаємо в усіх народів слова, які передають чесність, справедливість, шляхетність і доброчесність. Між цими поняттями з'являється ідея права також у розумінні якоїсь норми для діяльності» [4, с. 48].

Розглядаючи питання про предмет філософії права, П. Юркевич зазначає, що філософія права «методично досліджує ті сталі й суттєві підстави, з яких відбуваються з необхідністю форми права позитивного». Філософія права у відношенні до позитивного права – це аналітика його підстав. Вона не повинна розглядатися як непорушний закон. Людина може судити про те, що є право, не тільки на підставі позитивного права, але на підставі ідеї права, створюваної внутрішньо [7].

Як підстави філософії права Юркевич виокремлює такі антропологічні передумови:

- людина може визначатися не тільки зовнішніми, емпіричними причинами, а й свідомістю ідей;

- людина має певні правила, звичаї, коритися яким – справа добра і свята;

- підкоряючись цим правилам і звичаям, вона має здатність судження про їх гідність.

Таким чином, «філософія серця» П. Юркевича у класичній вітчизняній філософії права є методологічним фундаментом морального обґрунтування права. За вченням мислителя закони права можуть розглядатися як явища 1) національного духу; 2) історичного духу народу; 3) вічної ідеї правди. Усі ці принципи є достатньо науковими, оскільки у своїй основі мають природу людини, дають ґрунт внутрішнього розумного об'єднання. Індивідуальність духовної природи людини, а отже, і цілого народу, складається з трьох елементів: 1) національного; 2) історичного; 3) одвічного. На суті цих елементів характеру людини базуються джерела права [4, с. 571].

Національний дух трактується мислителем як особлива моральна влада, яка диктує народу закони. Народ, як і окрема людина, внаслідок своєї психологічної будови визначає своє моральне життя. Його національність завжди відбивається у його законах, і згідно з ними завжди можна визначити не тільки характер, але й культуру народу. У таких твердженнях мислитель близький до ідеологів історичної школи права, які утверджували індивідуальність та неповторність права кожного народу. Право можна запозичити в іншого народу, але ці закони проникнуть у суспільне життя, стануть частиною народу лише тоді, коли будуть повністю відповідати національному духові народу, стануть частиною його менталітету, реально відображатимуть його внутрішній світ і прагнення людей. Право має історію, йому притаманний розвиток, що невід'ємний від історичного поступу кожного народу, конкретних умов, у яких відбувається становлення суспільства. І в кінцевому підсумку сама ідея права, яка існує в людині поза її історичним та національним характером, є важливим джерелом права та незмінним мірилом для усіх правових переконань народу. Найперше – це

внутрішня моральність та духовність кожного, що здатна бути рушійною силою людських вчинків і нести у собі заряд людяності у ставленні до інших.

За твердженням П. Давидова, сутність цієї правової соціально-філософської доктрини полягає у тому, що у ній в дусі західної історичної школи права будь-які державні інституції та навіть юридичні імперативи розглядаються в нерозривному зв'язку з культурно-історичною традицією певної нації, домінуючими в її свідомості світоглядними цінностями. Тому правові теорії аналізуються насамперед у контексті їхньої моральної цінності, здатності організовувати суспільне життя не шляхом зовнішнього державного примусу, а на основі його саморганізації на неформальних моральних засадах, шляхом формування громадянської свідомості – громадянського суспільства [2, с. 31].

Моральність та внутрішня духовність – це те, що відрізняє одну людину від іншої. Людські почуття та людські цінності у концепції П. Юркевича набули особливого значення в обґрунтуванні права та правових засад життя суспільства. На думку мислителя, це той невід'ємний атрибут, який сприяє гармонізації відносин людей, створює основу для формування суспільства на засадах справедливості та гуманізму. Людський розум, почуття моральності вчинку, можливість свідомого вибору між добром та злом, почуття гідності – це ті атрибути людської природи, які уможливлюють існування людського суспільства взагалі.

Висновки. Таким чином, вітчизняна філософсько-правова традиція, яка тісно пов'язувала правові норми з нормами моралі в контексті пошуку гармонізації людського індивідуального та колективного життя, започаткована ще в Києво-Могилянській академії і розвивалася насамперед у Харківському та Київському університетах, знайшла в особі Памфіла Юркевича свого гідного продовжувача [4, с. 2]. Причому такі творчі пошуки філософом глибоких моральних підвалин універсальних правових норм на засадах синтезу розумової та емоційної першооснов залишаються особливо актуальними саме сьогодні, у період, коли в Україні здійснюються глибокі демократичні перетворення на засадах гуманізму, верховенства права, пріоритету прав і свобод людини. Памфіл Юркевич прагнув довести, що право є особливим внутрішнім, природно притаманним людині зв'язком із Божественним началом, що радить правильно розпоряджатися своєю свободою волі. Свобода людини, свобода вибору – це основоположні засади права, де право примушувати має другорядне значення. Найперше за людиною завжди має зберігатися право на свободу вибору, вільну реалізацію своєї волі, але одночасно така реалізація передбачає внутрішню моральність людини, її альтруїстичні почуття, розуміння справедливості як невід'ємної засади суспільного життя. Саме тому і сьогодні, у доволі складних умовах суспільного розвитку, до вирішення яких би проблем ми не зверталися, так чи інакше ми звертаємося до проблеми людини. Людина завжди була і залишається вихідною і кінцевою точкою всіх устремлінь і прагнень людства [11, с. 130]. Гуманістичний ідеал, відтворений П. Юркевичем, – це ідеал всебічно розвинутої, творчої особистості, яка наділена особливою духовністю, моральністю та прагненням до вищого ідеалу чи у реалізації своїх інтересів, чи у спілкуванні з іншими, чи у формуванні справедливого суспільства.

Список використаних джерел:

1. Кравець В.М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В.М. Кравець. – К. : 2003. – 16 с.
2. Давидов П.Г. Антропоцентрична концепція П.Д. Юркевича й філософська рефлексія права / П.Г. Давидов // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – С. 29–33.
3. Юркевич Памфіл. Історія філософії права. Вступ / Памфіл Юркевич // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 3. – С. 38–70.
4. Памфіл Юркевич. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. – Вид. третє. – К. : Ред. журн. «Український світ»; Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 756 с.
5. Шеляженко Ю., Француз-Яковець Т. Філософія права Саїда Нурсі та Памфіла Юркевича: порівняння християнської і мусульманської доктрини особистої автономії / Ю. Шеляженко, Т. Француз-Яковець. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion>.

in.ua/main/bogoslovya/35155-filosofiya-prava-sayida-nursi-ta-pamfila-yurkevicha-porivnyannya-kristiyanskoyi-i-musulmanskoj-doktrini-osobistoyi-avtonomiyi.html

6. Соловьев В.С. О философских трудах П.Д. Юркевича / В.С. Соловьев // Юркевич П.Д. Философские произведения / П.Д. Юркевич. – М. : Правда, 1990. – 860 с.

7. Зарождение отечественной философии права и ее мировоззренческо-методологические основания. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://librisum.com/fill/prafs40.htm>.

8. Чередніченко Г. Ідея справедливості як засадова концепта морально-правових відносин / Г. Чередніченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2119/1/Cherednichenko.pdf>

9. Огородник І.В. Історія філософської думки в Україні : курс лекцій : [навч. посібник для вузів] / І.В. Огородник, В.В. Огородник. – К. : Вища школа; Знання, 1999. – 543 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/94075-1-filosofya-sertsya-p-yurkevicha.html>

10. Коваль А. Правовий аналіз «Філософії права» як науки та зародження античних політичних та правових першооснов у працях Памфіла Даниловича Юркевича (1826 – 1874) / А. Коваль // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2015. – Випуск 61. – С. 136–145.

11. Рославіцька Х.Р. Гуманістичний ідеал як основа духовності Памфіла Юркевича / Х.Р. Рославіцька // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». – 2014. – Випуск 9. – С. 129–137.

ХРОМЕЙ В. В.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
загальноправових дисциплін
(Київський національний торговельно-
економічний університет)

УДК 342.7(477)

ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ПРАЦЮ УЧАСНИКАМИ БОЙОВИХ ДІЙ (АТО)

У статті проаналізовано окремі питання реалізації конституційного права на працю учасниками бойових дій (АТО). Розглядаються гарантії реалізації конституційного права на працю цих категорій громадян, оскільки вони належать до осіб, що потребують додаткового захисту. У статті обґрунтована необхідність удосконалення правових норм, які сприятимуть належній реалізації права на працю учасниками бойових дій (АТО).

Ключові слова: конституційне право на працю, гарантії права на працю, учасники бойових дій, антитерористична операція.

В статье проанализированы отдельные вопросы реализации конституционного права на труд участниками боевых действий (АТО). Рассматриваются гарантии реализации конституционного права на труд этих категорий граждан, поскольку они относятся к лицам, которые нуждаются в дополнительной защите. В статье обосновывается необходимость совершенствования правовых норм, способствующих надлежащей реализации права на труд участниками боевых действий (АТО).

Ключевые слова: конституционное право на труд, гарантии права на труд, участники боевых действий, антитеррористическая операция.

Certain questions on implementation of the constitutional right on labor by combatants of the anti-terrorist operation (ATO) have been analyzed in this article. Due to the fact that these categories of citizens belong to individuals who need additional protection, guaranties of implementation of the constitutional right on labor are being studied here. The need of improvement of some legal norms which will promote sufficient implementation of the right for labor by combatants who take part in anti-terrorist operation (ATO) has been proved.

Key words: *constitutional right on labor, guarantees of the right for labor, combatants, anti-terrorist operation.*

Вступ. Особливе значення для реалізації конституційного права людини на працю в наш час має захист осіб, які потребують додаткового захисту, насамперед жінок, молоді, інвалідів, внутрішньо переміщених осіб, учасників бойових дій та інших категорій громадян. Адже вони через об'єктивні й суб'єктивні обставини не можуть на рівних началах конкурувати на ринку праці з іншими категоріями громадян.

Незважаючи на встановлення системи гарантій під час реалізації конституційного права на працю особам, що потребують додаткового захисту, ситуація залишається далекою від вирішення. Це пов'язується як із нестачею правового регулювання, відсутністю належного фінансування з боку держави програм захисту цих категорій осіб, поглиблення економічної кризи в Україні, так і з небажанням роботодавців витратити додаткові кошти для створення належних, безпечних та здорових умов праці для осіб, які потребують додаткового захисту.

Різні проблеми, пов'язані з реалізацією конституційного права на працю особами, що потребують додаткового захисту, тією чи іншою мірою вивчалися у працях О.А. Волосенка, О.С. Пашкова, М.І. Іншина, Л.О. Сироватської, К.М. Гусової та інших правознавців. Проте, незважаючи на обсяг наукових пошуків, ці питання потребують додаткового дослідження в сучасних умовах розвитку України.

Постановка завдання. Метою статті є ґрунтовне дослідження окремих питань реалізації конституційного права на працю учасниками бойових дій (АТО).

Результати дослідження. Для сприяння повній реалізації конституційного права на працю всіма громадянами, зокрема тими, які потребують додаткового захисту, прийнято низку актів загального регулювання і таких, що врегульовують реалізацію права на працю особами, які потребують додаткового захисту.

Законодавством України також закріплено рівність прав і свобод, недопустимість дискримінації за будь-якими ознаками. Так, у ст. 24 Конституції України проголошено, що громадяни мають рівні конституційні права й свободи та є рівними перед законом.

Встановлення додаткових гарантій для осіб, які потребують додаткового захисту, не можна вважати порушенням цього принципу, оскільки через певні обставини вони не можуть нарівні з іншими громадянами реалізовувати своє конституційне право на працю, а тому потребують додаткового захисту. Диференціація правового регулювання для захисту осіб, що потребують додаткового захисту, відбувається шляхом прийняття низки спеціальних нормативно-правових актів. На думку О.А. Волосенка, диференціація правового регулювання праці у трудовому праві – це об'єктивне явище, правове забезпечення якого має свої об'єкти (правовідносини) і засоби (норми права, правові акти, методи регулювання) [1, с. 125].

На переконання О.С. Пашкова, диференціація законодавства означає забезпечення рівних можливостей відтворення робочої сили за різних умов її застосування (в галузях важкої індустрії, в районах із суворими кліматичними умовами, на виробництві зі шкідливими або важкими умовами праці тощо). Така диференціація не лише не порушує принцип рівності, а й забезпечує його послідовне проведення в життя [2, с. 105]. М.І. Іншин стверджує, що диференціація дає змогу досягти більш реальної рівності порівняно з тією, що встановлюється загальним законодавством про працю, яке поширюється на всіх працівників. Подеколи диференціація є виправданою саме тому, що вона спрямовується на встановлення такої соціальної рівності, яка є вищою за рівень, визначений принципом рівноправ'я [3, с. 170].

Прикладом встановлення додаткових гарантій у сфері праці є Закон України «Про зняття тягарів з населення», в ч. 1 ст. 14 якого наведено категорії громадян, що мають додаткові гарантії в сприянні працевлаштуванню, наприклад: особи, звільнені після відбуття покарання або примусового лікування; молодь, яка закінчила чи припинила навчання в загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах; інваліди; особи, яким виповнилось 15 років та яких, за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, можуть, як виняток, приймати на роботу тощо. Для працевлаштування зазначених громадян (крім інвалідів) підприємствам, установам та організаціям із чисельністю штатних працівників понад 20 осіб встановлюється квота в розмірі 5% середньооблікової чисельності штатних працівників за попередній календарний рік [4].

Більш широко щодо диференціації в трудовому праві розмірковує Л.О. Сироватська, яка зазначає, що диференціація правового регулювання праці виражається в тому, що спеціальними актами конкретизуються загальні норми з урахуванням особливостей виробництва; встановлюються пільги (підвищується рівень гарантій) для осіб, які працюють у шкідливих і тяжких умовах праці, для деяких категорій жінок, неповнолітніх, для осіб зі зниженою працездатністю; встановлюються особливі, більш суворі заходи дисциплінарної й матеріальної відповідальності та спрощені підстави припинення трудового договору (або внаслідок особливих трудових функцій працівника, або внаслідок серйозності наслідків порушення ним трудових обов'язків) [5, с. 23].

Дещо інший погляд на диференціацію у сфері праці мають К.М. Гусова і В.М. Толкунова, які вважають, що диференціація в правовому регулюванні праці проводиться за закріпленими законодавцем під час нормотворчості стійкими факторами (підставами), такими, як шкідливість і важкість умов праці, кліматичні умови тощо [6, с. 23].

Ми певною мірою підтримуємо погляди вчених, проте вважаємо, що з огляду на агресію Російської Федерації проти України в Криму й на Донбасі до категорій осіб, які потребують додаткового захисту, необхідно віднести також мобілізованих до Збройних сил України для забезпечення територіальної цілісності нашої держави осіб та демобілізованих зі Збройних сил України осіб-учасників антитерористичної операції.

Учасники антитерористичної операції на сході України – це громадяни, які виконували конституційний обов'язок щодо захисту державного суверенітету й відновлення територіальної цілісності України відповідно до указів Президента України. Розглянемо гарантії реалізації конституційного права на працю учасників бойових дій (АТО) більш ґрунтовно.

У лютому 2014 р. розпочалась відкрита агресія Російської Федерації проти України, наслідком чого стали анексія Автономної Республіки Крим та початок бойових дій на Донбасі. Для захисту державного суверенітету й територіальної цілісності 13 квітня 2014 р. було видано Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». На території Донецької й Луганської областей розпочато антитерористичну операцію, яка триває донині.

Із метою підтримання бойової й мобілізаційної готовності Збройних сил України та інших військових формувань України на рівні, що гарантує адекватне реагування на загрози національній безпеці держави, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до п.п. 1, 17, 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України, Указами Президента України протягом 2014–2015 рр. було проведено 6 хвиль часткової мобілізації.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про боротьбу із тероризмом», антитерористична операція – це комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання й припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності [7]. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», мобілізація – це комплекс заходів, здійснюваних із метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій на функціонування в умовах особливо-

го періоду, а Збройних сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – на організацію й штати воєнного часу. Мобілізація може бути загальною або частковою, проводиться відкрито чи приховано [8].

Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» встановлює правові основи мобілізаційної підготовки й мобілізації в Україні, визначає засади організації цієї роботи, повноваження органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, а також обов'язки підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, повноваження й відповідальність посадових осіб та обов'язки громадян щодо здійснення мобілізаційних заходів. Відповідно до ч. 3 ст. 22 вказаного закону, під час мобілізації та переведення Збройних сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту на штати воєнного часу громадяни (крім тих, які проходять службу у військовому резерві) зобов'язані з'явитись до військових частин або на збірні пункти військових комісаріатів у строки, зазначені в отриманих ними документах: мобілізаційних розпорядженнях, повістках або розпорядженнях військових комісарів (військовозобов'язані Служби безпеки України – керівників органів, де вони перебувають на військовому обліку, військовозобов'язані Служби зовнішньої розвідки України – за викликом Служби зовнішньої розвідки України, військовозобов'язані Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – керівників відповідних органів управління центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту). Резервісти зобов'язані з'явитись до військових частин у строки, визначені командирами військових частин, в яких вони проходять службу у військовому резерві.

З того часу, коли працівника було призвано на військову службу по мобілізації, він отримує новий статус – військовослужбовця. Крім того, на мобілізованого працівника (військовослужбовця) поширюються гарантії й пільги, встановлені Кодексом законів про працю України, законами України «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про соціальний і правовий статус військовослужбовців і членів їх сімей», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та іншими нормативно-правовими актами.

Оскільки метою нашого дослідження є конституційне право на працю та гарантії його реалізації, зосередимо увагу на проблемних питаннях саме трудових гарантій працівників, які є призваними за мобілізацією, а також встановленні трудових гарантій демобілізованим військовослужбовцям, які повернулись до виконання свої трудових обов'язків.

Керуючись юридичною логікою, вважаємо, що однією з найважливіших гарантій для працівників, які призвані за мобілізацією на особливий період, є те, що, відповідно до ст. 119 Кодексу законів про працю України, за працівниками, призваними на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період або прийнятими на військову службу за контрактом у разі виникнення кризової ситуації, що загрожує національній безпеці, оголошення рішення про проведення мобілізації та (або) введення воєнного стану на строк до закінчення особливого періоду або до дня фактичної демобілізації, зберігаються місце роботи, посада й середній заробіток на підприємстві, в установі, організації, фермерському господарстві, сільськогосподарському виробничому кооперативі незалежно від підпорядкування й форми власності та у фізичних осіб–підприємців, в яких вони працювали на час призову. Таким працівникам здійснюється виплата грошового забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [9].

Ця гарантія має надзвичайно важливе значення для працівників, призваних за мобілізацією на особливий період, оскільки гарантує їм збереження робочого місця, а також заробітної плати. Варто підкреслити, що призваний за мобілізацією працівник (військовослужбовець) отримує одночасно і заробітну плату з місця роботи, де він працював до мобілізації, і грошове забезпечення як військовослужбовець відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Питання грошового забезпечення військовослужбовців, які проходять військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період» від 9 квітня 2014 р. № 111.

Крім того, особливий інтерес для нас становить Постанова Кабінету Міністрів України «Про особливості оплати праці працівників, які беруть участь у забезпеченні проведення антитерористичної операції» від 22 липня 2015 р. № 522. Кабінет Міністрів України постановляє встановити, що працівникам установ, закладів та організацій, що фінансуються з бюджету, які беруть участь у забезпеченні проведення антитерористичної операції безпосередньо в районах її проведення, заробітна плата за фактичний час перебування в таких районах підвищується на 50% (за наявності підтвердних документів).

Також рекомендовано керівникам інших суб'єктів господарювання передбачити в колективних договорах норму щодо виплати їх працівникам підвищеного розміру заробітної плати за участь у забезпеченні проведення антитерористичної операції безпосередньо в районах її проведення [10]. Однак, як свідчить практика, підприємства, установи, організації державної форми власності ухиляються від підвищення на 50% заробітної плати своїм працівникам, які призвані за мобілізацією на особливий період, мотивуючи це відсутністю порядку такого підвищення або посиляючись на деякі роз'яснення органів центральної виконавчої влади, що ця постанова стосується не військовослужбовців, а лише працівників бюджетних установ, які направляються у відрядження в зону антитерористичної операції.

Вважаємо це тлумачення хибним із таких причин:

1) працівник, призваний за мобілізацією на особливий період, не відраховується зі штату працівників цього підприємства, за ним зберігаються і робоче місце, і середня заробітна плата, і стаж роботи;

2) у Постанові Кабінету Міністрів України «Про особливості оплати праці працівників, які беруть участь у забезпеченні проведення антитерористичної операції» від 22 липня 2015 р. № 522 не вказано, що вона не стосується працівників державних підприємств, установ, організацій;

3) у зазначеній постанові вказується, що умовою такого підвищення є наявність підтвердних документів про фактичний час перебування в таких районах (зоні антитерористичної операції – В. Х.);

4) документом, який є підтвердженням участі мобілізованого працівника бюджетної установи в забезпеченні антитерористичної операції, є Довідка про безпосередню участь особи в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення та захисту незалежності, суверенітету й територіальної цілісності України.

З огляду на викладене, вважаємо за доцільне для уникнення різного тлумачення внести зміни до Постанови Кабінету Міністрів України «Про особливості оплати праці працівників, які беруть участь у забезпеченні проведення антитерористичної операції» від 22 липня 2015 р. № 522, виклавши її положення таким чином: «Установити, що працівникам установ, закладів та організацій, що фінансуються з бюджету, які призвані за мобілізацією на особливий період і беруть участь у забезпеченні проведення антитерористичної операції безпосередньо в районах її проведення, заробітна плата за фактичний час перебування в таких районах підвищується на 50% (за наявності підтвердних документів)».

Як уже зазначалося, важливе значення щодо встановлення гарантій для працівників, призваних за мобілізацією, має Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. № 2232-ХІІ. Відповідно до преамбули, цей закон здійснює правове регулювання відносин між державою та громадянами України у зв'язку з виконанням ними конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України, а також визначає загальні засади проходження в Україні військової служби [11]. Відповідно до ст. 2 цього закону, військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає в професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я та віком громадян України, іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній з обороною України, її незалежності й територіальної цілісності. Час проходження військової служби зараховується громадянам України до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби.

Зауважимо, що на осіб, які брали участь в антитерористичній операції та отримали статус учасника бойових дій, поширюються гарантії й пільги, встановлені відповідно до Закону

України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Зокрема, відповідно до ст. 12 цього закону учасникам бойових дій надаються такі пільги у сфері праці:

- виплата допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю в розмірі 100% середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи;
- використання чергової щорічної відпустки в зручний для них час, а також отримання додаткової відпустки зі збереженням заробітної плати строком 14 календарних днів на рік;
- переважне право на залишення на роботі у разі скорочення чисельності чи штату працівників у зв'язку зі змінами в організації виробництва й праці та на працевлаштування в разі ліквідації підприємства, установи, організації [12].

Крім того, переважне право на залишення на роботі під час вивільнення учасників бойових дій у зв'язку зі змінами в організації виробництва й праці передбачається ст. 42 Кодексу законів про працю України.

Висновки. З метою уникнення різного розуміння змісту положення Постанови Кабінету Міністрів України «Про особливості оплати праці працівників, які беруть участь у забезпеченні проведення антитерористичної операції» від 22 липня 2015 р. № 522 пропонуємо викласти його в такій редакції: «Встановити, що працівникам установ, закладів та організацій, що фінансуються з бюджету, які призвані за мобілізацією на особливий період і беруть участь у забезпеченні проведення антитерористичної операції безпосередньо в районах її проведення, заробітна плата за фактичний час перебування в таких районах підвищується на 50% (за наявності підтвердних документів)».

Загалом можна зазначити, що для учасників бойових дій (АТО) чинним законодавством передбачений доволі широкий спектр додаткових гарантій реалізації конституційного права на працю, наприклад, переважне право на залишення на роботі у разі вивільнення працівників; використання щорічної відпустки у зручний для них час; отримання додаткової відпустки зі збереженням заробітної плати строком 14 календарних днів на рік тощо.

Список використаних джерел:

1. Волосенко О.А. Щодо питання про єдність і диференціацію в правовому регулюванні праці // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – 2014. – № 29. – С. 122–126.
2. Пашков А.С. Правовое регулирование подготовки и распределения кадров (некоторые вопросы теории и практики) / А.С. Пашков. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1966. – 188 с.
3. Іншин М.І. Правове регулювання службово-трудових відносин в Україні / М.І. Іншин. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 337 с.
4. Про зайнятість населення : Закон України 05.07.2012 р. № 5067-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. – № 24. – Ст. 243.
5. Сыроватская Л.А. Трудовое право: [Учеб. пособ.] / Л.А. Сыроватская. – М.: Юрист, 1999. – 312 с.
6. Гусов К.Н., Толкунова В.Н. Трудовое право России: [Учебник] / К.Н. Гусов, В.Н. Толкунова. – М: ТК Велби, Изд-во "Проспект", 2003. – 496 с.
7. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.
8. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 44. – Ст. 416.
9. Кодекс законів про працю України 1971 р. // Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
10. Про особливості оплати праці працівників, які беруть участь у забезпеченні проведення антитерористичної операції : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.07.2015 р. № 522 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248364604>.
11. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385.
12. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закону України від 22.10.1993 р. № 3551-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 45. – Ст. 425.

ЦИВІЛІСТИКА

Д'ЯЧКОВА Н. А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри охорони інтелектуальної
власності, цивільно-правових дисциплін
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

ТУЧИН Ф. А.,

адвокат
(Адвокатська компанія «Фактор»)

УДК 347.163

**ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЖИТЛО,
ЩОДО ЯКОГО ВСТАНОВЛЕНО ОПІКУ**

У статті розглянуто питання правової регламентації здійснення речових прав на житло, щодо якого встановлено опіку, висвітлено характер та зміст цих прав, які раніше не попадали в поле зору дослідників.

Ключові слова: опіка, підопічні, право на житло, житлове приміщення, спільна власність, відчуження, користування.

В статье рассмотрены вопросы правовой регламентации осуществления вещных прав на жилье, в отношении которого установлена опека, освещены характер и содержание этих прав, которые ранее не попадали в поле зрения исследователей.

Ключевые слова: опека, подопечные, право на жилье, жилое помещение, общая собственность, отчуждение, пользование.

The article considered the legal regulation of fulfillment the right to accommodation, in which guardianship assigned and highlight the nature and content of these rights, which had not previously come to the attention of researchers.

Key words: guardianship, wards, right to accommodation, housing, common property, alienation, use.

Вступ. На будь-якому історичному етапі перед суспільством постає завдання охорони та захисту особистих та майнових прав осіб, які в силу певних причин не можуть самостійно здійснювати свої суб'єктивні права та виконувати юридичні обов'язки. Особливого значення принцип всебічного забезпечення й охорони прав людини, що закріплений у ст. 3 Конституції України [1], набуває під час вирішення питань щодо охорони та захисту речових прав на житлове приміщення прав малолітніх осіб, а також осіб, визнаних у судовому порядку недієздатними внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу, та осіб, які тривалий час відсутні в місці проживання (визнаних безвісно відсутніми). Охорона майна, переданого під опіку, є найважливішим елементом його цивільно-правового режиму.

Безсумнівно, особи, щодо майна яких встановлено опіку, мають у своєму розпорядженні і можуть використовувати самостійно або через своїх законних представників будь-

які інструменти, пов'язані з його охороною, нарівні з усіма учасниками правовідносин у сфері володіння, користування і розпорядження майном. Однак у силу специфіки положення підопічних як категорії осіб, права і законні інтереси яких є предметом особливої охорони з боку держави, щодо майна даної групи суб'єктів застосовується ряд додаткових процедур, спрямованих на його збереження й обмеження можливості зловживань, що можуть порушити права підопічних, пов'язані з належним їм майном. Незаконні оборудки з майном, щодо якого встановлено опіку, є, на жаль, поширеним явищем у вітчизняній дійсності. Дана проблема, незважаючи на те, що привертає величезну увагу законодавців, правоохоронців і громадськості, все ще чекає правового вирішення.

Порядок встановлення та здійснення опіки над майном були предметом досліджень як радянських (О.Й. Пергамент [2], А.Г. Потюкова [3]), так і вітчизняних науковців (І.В. Жилінкової [4], О.В. Мовчан [5], Л. Бічук [6]) і т.д. Однак окремого дослідження речових прав осіб на житлове приміщення під час встановлення та здійснення опіки немає, пропозиції щодо усунення наслідків порушення майнових прав підопічних у житловій сфері, які б заслуговували на увагу, висловлюються досить нечасто.

Постановка завдання. Метою даної статті є аналіз відносин, які виникають під час здійснення опікунами речових прав щодо переданої під опіку нерухомості, зокрема права власності на житло; порівняльний аналіз існуючих методів охорони та захисту прав підопічних-власників нерухомого майна, встановлених різними нормативними актами, та вироблення шляхів вирішення найбільш поширених проблем, які виникають у правозастосовчій практиці.

Результати дослідження. Суб'єктивне право власності на житло в осіб, щодо майна яких встановлюється опіка, може виникнути різними шляхами (за цивільно-правовими договорами дарування, міни, довічного утримання, в результаті спадкування за законом чи за заповітом; у результаті приватизації житлового приміщення та ін.). У правозастосовчій практиці однією з найсуперечливіших є така підстава набуття підопічними (відсутніми особами) права власності на житло, як його набуття внаслідок укладення опікунами з третіми особами договорів дарування, в яких підопічний виступає як обдарований. Адже найчастіше опікуни звертаються до органів опіки та піклування за дозволами на вчинення правочинів у тих випадках, коли мова йде про відмову від майнових прав підопічного або зменшення його майна. Дарування ж на користь підопічного вважається угодою, що спрямована на безумовну користь для підопічного. У зв'язку із цим звертатися за дозволом на її укладення нібито немає необхідності, достатньо лише повідомити органу опіки та піклування про її укладення в щорічному звіті. Однак не слід забувати про два моменти. По-перше, посадові особи органів опіки та піклування несуть персональну відповідальність за захист прав і охоронюваних законом інтересів підопічних під час надання згоди на вчинення правочинів щодо належного їм нерухомого майна (ст. 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» [7]). А по-друге, і в цьому випадку набуття майна у власність призводить до виникнення цілого комплексу майнових обов'язків у підопічного: зі сплати податків, здійснення витрат на догляд за майном, а в ряді випадків (за умови невиконання зобов'язань) – сплата штрафу, пені, арешт майна тощо. У зв'язку із цим слушно видається точка зору І.В. Жилінкової про те, що дозвіл органу опіки та піклування на вчинення такого роду правочинів також необхідний [4, с. 279], що підтверджується й ст. 71 Цивільного кодексу (надалі – ЦК) України [8], яка вказує, що правочини, котрі потребують нотаріального оформлення, вчиняються лише з дозволу опіки та піклування.

Проте слід мати на увазі, що така позиція не дозволяє чітко визначитися із правом набуття права власності на житлове приміщення за договором дарування на користь безвісно відсутньої особи, оскільки під час здійснення своїх повноважень щодо майна особи, місце перебування якої невідоме (визнаної безвісно відсутньою), опікун діє не від імені цієї особи, а від імені органу опіки та піклування, який уповноважив опікуна на виконання цих дій. Подібна опіка над майном за своєю юридичною природою є покладенням на опікуна встановлених законом обов'язків адміністративно-правового характеру перед органом опіки з

метою охорони майна, у зв'язку із чим опікун має право і зобов'язаний здійснювати, перш за все, ті права та обов'язки, які були набуті чи створені самим відсутнім. Поза цими межами останній зберігає здатність діяти самостійно. Тому доцільною видається заборона укладення опікуном договорів дарування на користь цих осіб.

Крім цього, необхідність в особливій охороні майнових прав підопічних може виникнути не лише на стадії набуття права власності на житлове приміщення, але й у процесі його здійснення, зокрема під час здійснення права спільної власності на житло.

Так, відповідно до ст. 360 ЦК України учасники спільної власності відповідно до своєї частки несуть витрати зі сплати податків, зборів та інших платежів, приймають участь у витратах з утримання й збереження будівлі, проведення поточного та капітального ремонту. Ці витрати здійснюються і за рахунок коштів підопічного-співвласника. У деяких випадках між співвласниками виникають суперечки про використання підсобних приміщень, необхідність переобладнання та зведення прибудов, здійснення капітального ремонту будинку, іноді один із співвласників має намір відремонтувати займане приміщення, але виконання таких робіт неможливе без проведення ремонтних робіт в інших частинах будинку, а інші власники проти цього заперечують. Під час вирішення таких спорів слід виходити з того, що обґрунтованість вимог співвласника, який, наприклад, бажає здійснити капітальний ремонт, може бути перевірена шляхом витребування висновку відповідного відділу виконкому місцевої Ради, який підтверджував би необхідність і технічну можливість проведення вказаних дій. У тих випадках, коли ремонт частини будинку не може бути здійснений без покращення стану всієї будівлі (ставиться новий фундамент, перекриття тощо), під час вирішення питання про усунення перешкод у здійсненні ремонту визначаються витрати з його проведення з наступним стягненням частини витрат з інших співвласників. Звичайно, сам підопічний (власник) прийняти участь в ремонті будинку своєю працею чи придбанням будівельних матеріалів не може, а іноді й проживає у квартирі опікуна, який також не приймає безпосередньої участі в подібних роботах. І часто в підопічного немає іншого майна, крім будинку, а за рахунок належних йому коштів опікун, як його представник, не може відшкодувати витрати на ремонт. Рішення суду про стягнення з підопічного-власника частини витрат для відшкодування витрат на ремонт усього будинку може стати практично нездійсненим, оскільки за відсутності інших прибутків стягнення звертається на майно (в даному випадку – на саме житло), а таке відчуження значно порушує інтереси особи. Між тим сум, які отримують опікуни у вигляді пенсій, допомоги, аліментів тощо, зазвичай ледве вистачає на утримання самого підопічного. Надання ж додаткових коштів для належного утримання й збереження майна, переданого під опіку, чинним законодавством не передбачається. Вважаємо, що в подібних випадках опікуну, як особі, зобов'язаній охороняти та зберігати майно підопічного, повинні надаватися необхідні кошти. Зацікавленою в цьому повинна бути, перш за все, сама держава, оскільки якщо підопічний буде позбавлений такого значного об'єкту права власності, як нерухомість, після припинення опіки йому слід буде надати нове житло, а це потягне значно більші витрати, ніж на підтримання жилого приміщення в належному стані.

Багато проблем виникає і в умовах користування житловим приміщенням, одним із співвласників якого є особа, щодо майна якої встановлено опіку. Як відомо, користування приміщеннями, які перебувають у спільній власності, здійснюється за згодою всіх власників, у тому числі й тих, інтереси котрих представляють опікуни (ст. 358 ЦК України). Набуваючи частку в праві власності на житло, співвласники зазвичай розподіляють у користування між собою кімнати будинку та господарські будівлі. Через деякий час той чи інший співвласник може поставити питання про зміну порядку користування приміщеннями. Найчастіше такі ситуації виникають у випадку появи нового співвласника – набувача частки в праві власності. У ч. 4 ст. 358 ЦК України вказується, що договір між учасниками спільної часткової власності про порядок користування відособленими приміщеннями (квартирами, кімнатами), який нотаріально посвідчений і зареєстрований у виконавчому комітеті місцевої Ради, є обов'язковим і для особи, яка згодом придбає частку в спільній власності на цей будинок. Однак подібні договори між співвласниками нотаріально оформлюються надзви-

чайно рідко. Це не означає, що за відсутності нотаріально оформленого правочину порядок користування приміщеннями будинку обов'язково повинен бути переглянутий. Якщо зміна порядку користування будинком дозволить більш зручно та раціонально його використовувати і не порушуватиме інтересів співвласників, вона, безумовно, можлива. Однак зазвичай користування жилим приміщенням узгоджується співвласниками з моменту його початкового набуття. Але під час розгляду спорів про встановлення порядку користування об'єктами спільної власності, обов'язкової участі опікуна як законного представника співвласника-підопічного законодавством не передбачено. І така відсутність представника одного із співвласників залишає інтереси останнього незахищеними, що є безумовною підставою для скасування судового рішення. Очевидно, що у випадку виникнення спору виклик опікуна в судові засідання для вирішення питання про зміну порядку користування будинком, як і у випадку переобладнання приміщень, повинен бути обов'язковим. Більш того, доцільною є й обов'язковість участі в розгляді спорів про використання спільного майна, співвласником якого є особа, щодо майна якої встановлена опіка, крім опікуна і представника відповідного органу опіки та піклування.

Проблемним залишається також питання про переобладнання будинку чи зведення до нього прибудов іншими співвласниками. Такі дії можуть по-різному відобразитися на інтересах підопічного. Право власника будівлі збільшити житлову площу чи здійснити переобладнання залежить від згоди інших учасників спільної власності. Неприпустимими є дії співвласників будинку, які, зокрема, порушують інтереси дітей, погіршують можливість користування належною їм часткою жилого приміщення.

Вважаємо, що оскільки проведення капітального ремонту, переобладнання та подібні дії щодо житлового приміщення, яке належить підопічному на праві спільної часткової власності, може як покращити житлові умови підопічного, так і викликати значні матеріальні витрати для погашення своєї частини в проведенні ремонту чи переобладнанні, згода опікуна на їх проведення чи його заперечення повинні перевірятися особливо ретельно. Для цього пропонуємо зобов'язати опікунів у таких випадках звертатися для дачі відповідного висновку до органу опіки та піклування.

Але найбільш гострою залишається проблема охорони майнових прав осіб, щодо майна яких встановлено опіку, у випадку вчинення дій із розпорядження житловими приміщеннями, адже підопічному, як і будь-якому іншому власнику, належить право відчуження належної йому квартири чи житлового будинку.

Відповідно до ст. 71 ЦК України опікун може укладати договори про відчуження житла, переданого під опіку, лише з дозволу органу опіки та піклування. Правозгідна реалізація цього права опікуном пов'язана з наявністю різноманітних юридичних фактів, які у своїй системній сукупності дають підставу для видачі дозволу на продаж житла. До них, зокрема, відноситься відсутність заборони на відчуження житла, підстав припускати недобросовісність опікуна під час вчинення правочину тощо. Усі ці обставини повинні бути точно встановлені органом опіки та піклування для прийняття рішення про видачу дозволу про продаж квартири. Так, у Постанові Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» [9] встановлено, що дозвіл на вчинення правочинів щодо нерухомого майна, право власності на яке або право користування яким має дитина, надається районною, районною в Києві та Севастополі держадміністрацією, виконавчим органом міської, районної в місті ради за поданням служби в справах дітей після проведення зазначеною службою перевірки документів за місцем знаходження майна протягом одного місяця з дня надходження заяви на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини лише в разі гарантування збереження її права на житло і оформляється рішенням, витяг з якого видається заявникам службою в справах дітей.

Однак, як показує практика, саме на етапі видачі таких дозволів виникають найбільші труднощі. Це пояснюється тим, що органи опіки та піклування позбавлені можливості прослідити подальшу долю підопічного з точки зору задоволення його житлових прав. У ряді випадків для забезпечення інтересів підопічного органи опіки та піклування вимагають

від опікунів надання різноманітних довідок: про обстеження умов проживання сім'ї працівниками ЖЕУ; надання зі школи, де вчиться дитина, характеристики відносин у сім'ї і т.д. В інших випадках органи опіки дають дозвіл на продаж нерухомості, обумовлюючи при цьому обов'язок відшкодування опікунами вартості належного підопічному житла у випадку ненабуття нового та т. ін. Практиці відомі й приклади того, як органи опіки та піклування, даючи згоду на продаж частки в житловому приміщенні, яка належить малолітньому співвласнику, обумовлювали його набуттям у власність дитини іншого житла, а згодом виявляючи, що замість проданого житла іншого не набуто, заявляли позови про визнання договорів, укладених на основі отриманих дозволів, недійсними, чим ставили добросовісних набувачів у важке становище. Іноді органи опіки та піклування вимагають спочатку придбання нової квартири, а потім вже продажу колишньої. У теоретичному плані такий варіант дійсно видається найбільш оптимальним. Але його здійснення в більшості випадків неможливо у зв'язку з відсутністю коштів на придбання іншого житла до продажу старого. Вирішуючи цю проблему, в кожному конкретному випадку органи опіки та піклування повинні швидко й гнучко реагувати на певну ситуацію, а законодавство повинно передбачати різноманітні правові механізми забезпечення майнових прав підопічних.

Згідно зі ст. 71 ЦК України орган опіки й піклування, даючи згоду на вчинення правочину з відчуження житла підопічного, з одного боку, не може перешкоджати громадянам України реалізувати своє конституційне право на вибір місця проживання, а з іншого, не може допускати, щоб майнові права підопічних порушувалися саме їх законними представниками. Таке явище має місце й тому, що чинним законодавством не передбачені норми, які забороняли б до досягнення, наприклад, неповнолітнім власником повноліття відчуження належного йому нерухомого майна. У разі, якщо відчуження викликано необхідністю, вважаємо, слід ввести норму, яка зобов'язувала б опікунів, як законних представників, придбати аналогічне житло взамін того, що відчужується. При цьому в дозволі органу опіки та піклування повинна обов'язково міститися вказівка на ціну, не нижче якої житло може бути продане. Тобто відчуження нерухомого майна, яке належить підопічному, повинно допускатися лише у виняткових випадках з обов'язковим використанням доходу, одержаного від цього, на його утримання та виховання. Це може бути, наприклад, якщо підопічний, крім тої, що продається, має іншу нерухомість на праві власності або проживає в приміщенні державного житлового фонду на правах члена сім'ї наймача, а житло, яке необхідно продати, не є (або не може бути в майбутньому) цінним, а тільки вимагає небажаних затрат на його утримання. Подібною нормою можна доповнити п. 4.7 Правил, виклавши його таким чином:

«Відчуження нерухомого майна, яке належить підопічному, допускається лише у виняткових випадках з обов'язковим використанням доходу, одержаного від цього, на його утримання та виховання.

У разі, якщо відчуження викликано нагальною необхідністю, опікун зобов'язаний придбати аналогічне житло взамін того, що відчужується. При цьому в дозволі органу опіки та піклування повинна обов'язково міститися вказівка на ціну, не нижче якої житло може бути продане».

Чому саме правова норма має вказувати на це, а недостатньо тих функцій контролю, які покладені законодавцем на органи опіки й піклування? Ці органи, виконуючи покладені на них функції, здійснюють контроль лише в тих випадках, коли розглядають відповідні документи за зверненням батьків малолітніх чи інших осіб. І в більшості випадків органи опіки дозволяють вчинення правочинів із нерухомим майном підопічних. Здійснити подальший контроль за використанням отриманих коштів досить складно. Наприклад, внаслідок продажу житла місце проживання підопічного може змінитися, і не лише в межах території одного населеного пункту, де здійснення контролю із запобігання порушень зазначених прав підопічних можливе, а й за його межами, в тому числі на території інших держав, де практично неможливо проконтролювати охорону прав підопічного власника. Правова ж норма буде не лише захищати право власності підопічного на нерухоме майно, а й зобов'язувати відповідні органи діяти належним чином. Так, орган опіки і піклування повинен буде дати

не лише дозвіл на укладання договору з таким нерухомим майном, а й обов'язково вказати у своєму рішенні, за якої умови, зазначеної чинним законодавством, дається цей дозвіл. Наприклад, дозволити М. підписати договір купівлі-продажу $\frac{1}{2}$ частки приватизованої квартири за адресою: м. Харків, вул. Гіршмана, 5, кв. 7 від імені малолітнього за умови включення його до числа співвласників під час купівлі квартири, розташованої за адресою: м. Харків, вул. Олімпійська, 8, кв. 9, із визначенням розміру жилої площі, яку він мав у попередній квартирі (вимогу про встановлення відповідного розміру жилої площі підопічного доцільно вказувати, коли квартира, що купується, має площу меншу за ту, що продається). Нотаріус, у свою чергу, буде мати право засвідчити відповідний правочин лише у випадку виконання умови, вказаної органом опіки й піклування.

Додаткову можливість вирішення проблеми надає й запроваджене Постановою Національного банку України «Про встановлення граничної суми розрахунків готівкою» обмеження готівкових розрахунків сумою до 50000грн. [10]. Органи опіки та піклування, охороняючи інтереси підопічних, можуть зобов'язати їх законних представників внести гроші, отримані від продажу житла, на банківський рахунок особи – колишнього власника, або ж вимагати укладення попереднього договору, за яким передбачалося б набуття, замість відчужуваного, нового житла, яке відповідало би потребами підопічного.

Висновки. У цілому ж слід визнати, що механізм правової охорони житлових прав осіб, щодо майна яких встановлено опіку, є далеко недосконалим. Неясність законодавства, відсутність стабільності юридичної практики викликають суперечливість під час вирішення конкретних проблем у правозастосовчій практиці. Для усунення цих проблем необхідно створити чітку систему обліку житла й угод щодо нього, внести відповідні зміни до законодавства, яке регулює житлові права фізичних осіб.

Список використаних джерел:

1. Конституція України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Пергамент А.И. Жилищные права несовершеннолетних / А.И. Пергамент // Учёные записки ВИЮН. Вып. 1. – М. : Госюриздат, 1957. – С. 150–155.
3. Потюков А.Г. Круг членов семьи по жилищному праву / А.Г. Потюков // Вестник Ленинградского университета. – 1963. – № 5. – С. 97–98.
4. Жилинкова И.В. Правовой режим имущества членов семьи / И.В. Жилинкова. – Харьков : «Ксилон», 2000. – 398 с.
5. Мовчан О.В. Захист права дитини на користування житлом / О.В. Мовчан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/viewFile/849/812>.
6. Бічук Л. Захист права власності неповнолітнього на нерухоме майно / Л. Бічук // Право України. – 1999. – № 6. – С. 85–86.
7. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>.
8. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» № 866 від 24.09.08 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п>.
10. Постанова Національного банку України «Про встановлення граничної суми розрахунків готівкою» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1109-13>.

ЛЕЖНЄВА Т. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
(Університет імені Альфреда Нобеля)

ТІТОВА І. В.,

суддя
(Красногвардійський районний суд
м. Дніпропетровська)

УДК 347.67

ТЛУМАЧЕННЯ ЗАПОВІТУ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У статті досліджуються питання співвідношення тлумачення норми права, правочину та заповіту. Надається поняття тлумачення заповіту, обґрунтовується доцільність надання права тлумачення заповіту іншим заінтересованим особам, досліджується алгоритм застосування методів тлумачення заповіту й судова практика їх застосування.

Ключові слова: правочин, заповіт, тлумачення заповіту, методи тлумачення заповіту, свобода тлумачення заповіту, судова практика.

В статье исследуются вопросы соотношения толкования норм права, сделки и завещания. Подается понятие толкования завещания, обосновывается целесообразность предоставления права толкования завещания иным заинтересованным лицам, исследуется алгоритм применения методов толкования завещания и судебная практика их применения.

Ключевые слова: сделка, завещание, толкование завещания, методы толкования завещания, свобода толкования завещания, судебная практика.

The issues of correlation of legal rules interpretation, juridical act interpretation and testament interpretation are investigated in the article. The authors provide the concept testament interpretation. It is grounded that it is reasonable to entitle other interested persons to interpret the testament. The algorithm of testament interpretation methods application is researched, including the judicial practice.

Key words: juridical act, testament, testament interpretation, testament interpretation methods, freedom of testament interpretation, judicial practice.

Вступ. З'ясування намірів осіб, які вчиняють правочин, дійсного змісту їхніх дій необхідно для правильної реалізації правочину. Тлумачення заповіту має на меті усунення незрозумілостей у буквальному змісті заповіту, при цьому повинна забезпечуватися найбільш повна реалізація не тільки дійсної, а й припустимої волі спадкодавця. Потреба в тлумаченні виникає тоді, коли заповіт містить суперечливі положення, що ускладнюють його виконання [5, с. 135].

Проблемні питання тлумачення правочину, в тому числі й заповіту, є предметом дослідження провідних вітчизняних і зарубіжних учених, таких як В.К. Антошкіна, С.С. Алексєєв, Ю.О. Заїка, Л.В. Карашук, В.С. Нерсисянц, В.Я. Карабань, О.П. Печений, Л.В. Шевчук та ін.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей тлумачення заповіту за цивільним законодавством України, а також аналіз судової практики щодо застосування різних методів тлумачення заповіту.

Результати дослідження. Поняття тлумачення правочину, заповіту є похідним від поняття тлумачення права, яке розробляється в межах предмета загальної теорії права. У найзагальнішому вигляді С.С. Алексєєв визначав тлумачення як діяльність щодо встановлення змісту правового акта для його практичної реалізації [1, с. 290]. Загалом же саме по собі поняття тлумачення норм права не є дискусійним і в різних авторів зміст дефініції цього поняття варіюється переважно за рахунок включення чи не включення до нього вказівок на предмет, об'єкт, суб'єкти, мету, завдання, способи тлумачення тощо.

Тлумачення норм права являє собою складне, комплексне й багатопланове явище. Воно сприймається в юриспруденції як певний пізнавальний процес. Поняття тлумачення права охоплює єдність двох процесів: з'ясування та роз'яснення змісту правової норми. Це необхідний підготовчий етап, передумова для правильного розв'язання певної юридичної ситуації, для правильного роз'яснення норм права, що є наступним етапом процесу тлумачення права [2, с. 9].

Це повною мірою справедливо й для тлумачення заповіту. Суб'єкт тлумачення спершу, застосовуючи методи тлумачення, з'ясовує зміст положень заповіту, а після цього надає йому доступну для свідомості третіх осіб форму акта тлумачення (договір сторін або рішення суду).

Що ж стосується понять тлумачення правочину і тлумачення заповіту, то його можна вивести із загального поняття тлумачення права, врахувавши особливості правочинів і заповітів. Зокрема, варто враховувати, що під час тлумачення заповіту, на відміну від тлумачення норм права, встановлюється не «дійсний зміст норми» або «воля законодавця», а воля спадкодавця [3, с. 331].

Тлумачення правочину можна визначити як інтелектуально-вольову діяльність, спрямовану на з'ясування (усвідомлення) й роз'яснення волі сторони (сторін) правочину, вираженої у відповідній формі правочину, а також результати цієї діяльності у формі акта тлумачення правочину. Отже, тлумачення заповіту – це інтелектуально-вольова діяльність спадкоємців або суду, спрямована на з'ясування (усвідомлення) й роз'яснення волі спадкодавця, вираженої в заповіті, а також результати цієї діяльності у формі акта тлумачення правочину (у договорі сторін або рішенні суду).

Нормативну основу тлумачення заповіту становлять ст. ст. 213 і 1256 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, норми яких співвідносяться як загальні та спеціальні, відповідно.

Згідно з ч. 1 ст. 213 ЦК України, зміст правочину може бути витлумачений стороною (сторонами). Частина 2 цієї статті передбачає, що на вимогу однієї або обох сторін суд *може постановити рішення* про тлумачення змісту правочину. Частини 3 і 4 цієї статті містять правила тлумачення правочинів, по суті, встановлюючи певну послідовність, алгоритм застосування методів тлумачення.

Відповідно до ст. 1256 ЦК України, тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями (ч. 1). У разі спору між спадкоємцями тлумачення заповіту здійснюється судом відповідно до ч. 2 ст. 213 ЦК України.

Отже, явно вбачаються дві особливості тлумачення заповіту:

1. Заповіт підлягає тлумаченню лише після відкриття спадщини. Таке обмеження є зрозумілим, оскільки за життя спадкодавця останній має право в будь-який момент змінити, скасувати заповіт або укласти новий, усунувши при цьому недоліки змісту первісного заповіту (ст. 1254 ЦК України).

2. Заповіт можуть тлумачити особи, які не є стороною цього правочину, – спадкоємці. Надання спадкоємцям можливості тлумачення заповіту є відображенням такого прогресивного методологічного підходу в спадковому праві, як розширення диспозитивних засад у спадкуванні [6, с. 79]. На цю обставину вказує О. Печений, зазначаючи, що «незважаючи на те, що змінено суб'єкта тлумачення, правила тлумачення, визначені ст. 213 ЦК, повинні поширюватися й на тлумачення заповітів» [5, с. 135]. Однак, на нашу думку, правила тлумачення (ч. ч. 3–4 ст. 213 ЦК України) поширюються лише на тлумачення заповіту судом. Такий висновок впливає, по-перше, із буквального тлумачення ч. 2 ст. 1256 ЦК України,

по-друге, з того, що тлумачення заповіту стосується виключно інтересів спадкоємців, а тому вони за спільною вільною згодою можуть узгодити й таке тлумачення заповіту, що здійснено з використанням інших методологічних алгоритмів.

Певні застереження вважаємо за необхідне зробити й щодо суб'єктивного складу позасудового тлумачення заповіту спадкоємцями, який у ЦК України викладений доволі поверхово. На нашу думку, потрібно ч. 1 ст. 1256 ЦК України викласти в такій редакції:

«1. Тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями, у тому числі спадкоємцями за законом, а також іншими заінтересованими особами (відказоодержувачами, сервітуаріями, підпризначеними спадкоємцями тощо). Тлумачення заповіту здійснюється шляхом укладення відповідного письмового договору, який підлягає нотаріальному посвідченню.

Такий договір не може порушити прав спадкоємців, а також інших заінтересованих осіб, які не беруть у ньому участі».

Така редакція має низку переваг:

1) усуває невизначеність того, які саме спадкоємці мають право тлумачити заповіт: лише спадкоємці за заповітом чи ще й спадкоємці за законом. Такий підхід ураховує те, що досить часто заповіт не охоплює всього майна спадкодавця й відбувається паралельне спадкування за заповітом і за законом. У таких випадках обсяг спадкової маси для спадкування за законом прямо залежить від обсягу спадкової маси, що спадкується за заповітом. А це означає, що тлумачення заповіту, як правило, матиме значення для інтересів як спадкоємців за заповітом, такі і спадкоємців за законом;

2) ураховує, що заінтересованими особами під час спадкування за заповітом, а отже, і під час його тлумачення можуть бути не лише спадкоємці, а й відказоодержувачі, сервітуарії (якщо заповітом установлюється сервітут) і деякі інші особи (наприклад, підпризначений спадкоємець, суб'єкти права на обов'язкову частку в спадщині);

3) визначає форму акта позасудового тлумачення заповіту – нотаріально посвідчений договір. При цьому забезпечуються права заінтересованих осіб, які не брали в ньому участь.

Тепер перейдімо до правил тлумачення, передбачених ч. ч. 3–4 ст. 213 ЦК України. Так, вони передбачають таке:

1) під час тлумачення змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів (абз. 1 ч. 3 ст. 213 ЦК України);

2) якщо буквальне значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає змоги з'ясувати зміст окремих частин правочину, їх зміст установлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін (абз. 2 ч. 3 ст. 213 ЦК України);

3) якщо за правилами, встановленими ч. 3 цієї статті, немає можливості визначити справжню волю особи, яка вчинила правочин, до уваги беруться мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичай ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору й інші обставини, що мають істотне значення (ч. 4 ст. 213 ЦК України).

Отже, встановлюється пріоритетність філологічного (мовного) методу тлумачення. Така позиція знаходить підтримку в науковій літературі [4, с. 120; 16, с. 21–22]. На необхідність дотримання алгоритму застосування методів тлумачення вказується й у судовій практиці, зокрема в рішенні Апеляційного суду Рівненської області від 18.12.2008 у справі № 22-1065/08 [11].

Лише неспроможність розтлумачити положення правочину за допомогою цього методу дає змогу перейти до інших. Спочатку законодавець пропонує застосувати елементи систематичного методу тлумачення, встановлюючи зміст окремих частин правочину в системному зв'язку з іншими частинами його змісту і його змістом загалом, а також із намірами сторін.

Далі пропонується переходити до застосування інших методів, беручи до уваги мету правочину (телеологічний метод), зміст попередніх переговорів, усталену практику відно-

син між сторонами (історичний метод), звичаї ділового обороту, подальшу поведінку сторін, текст типового договору й інші обставини, що мають істотне значення.

Звичайно, не всі пропоновані ст. 213 ЦК України шляхи тлумачення правочинів можуть бути прямо застосовані до тлумачення заповітів. Зокрема, враховуючи односторонній характер заповіту, його некомерційний характер, не можна вести мову про «попередні переговори», «звичаї ділового обороту», «текст типового договору» тощо.

У судовій практиці можна віднайти окремі правові позиції, що видаються придатними до узагальнення та подальшого застосування. Наведемо деякі з них:

1. Доволі вдало, на нашу думку, Верховний Суд України окреслив межі судового тлумачення заповітів. У своєму рішенні від 27.08.2008 у справі № 6-11329св08 [13] він зазначив таке: «Виходячи з аналізу положень норм ст. ст. 213, 1256 ЦК, тлумачення заповіту здійснюється з метою встановлення точної волі заповідача і може мати місце, якщо заповіт викликає питання у спадкоємців, має суперечливий характер, у зв'язку з чим необхідно уточнити його зміст.

При цьому ч. 2 ст. 213 ЦК не допускає, щоб при тлумаченні правочину здійснювався пошук волі учасника правочину, який не знайшов відображення у тексті самого правочину.

Таким чином, при тлумаченні заповіту не допускається внесення змін у сам зміст заповіту, враховуючи також, що заповіт – це особисте розпорядження фізичної особи щодо належного їй майна, майнових прав і обов'язків на випадок своєї смерті (ст. 1233 ЦК)».

Наведена правова позиція Верховного Суду України неодноразово застосовувалася судами апеляційних інстанцій під час розгляду апеляційних скарг на рішення судів першої інстанції про тлумачення заповіту (наприклад, Рішення Апеляційного суду Житомирської області від 17.05.2012 у справі № 0624/2-657/2011 [8]).

2. Схожу позицію знаходимо в рішенні Апеляційного суду Рівненської області від 18.12.2008 у справі № 22-1065/08 [11]. Скасовуючи рішення суду першої інстанції про тлумачення правочину, Апеляційний суд зазначив таке: «... визнаючи в ухваленому рішенні те, що ОСОБА_5 насправді заповіла ОСОБА_1, ОСОБА_6, ОСОБА_3 і ОСОБА_7 не все своє *рухоме майно* (як це зазначено спадкодавцем у заповіті), а все *нерухоме майно* – суд першої інстанції вийшов за межі наданих йому ст. 213 ЦК повноважень, оскільки зміст поняття «рухоме майно» замінив поняттям «нерухоме майно», чим фактично змінив сам заповіт. Виправлення «помилки» у заповіті законом також не віднесено до компетенції суду».

3. Варто звернути увагу, що часом суди першої інстанції не враховують спеціальні положення про дію норм спадкового права в часі. Покажемо у цьому сенсі є позиція Апеляційного суду Івано-Франківської області, який, скасовуючи рішення суду першої інстанції, зазначив таке: «В п. 4 Прикінцевих та перехідних положень Цивільного Кодексу України, прийнятого 16.01.2003 року, зазначено, що цей Кодекс застосовується до цивільних відносин, що виникли після набрання ним чинності.

Пунктом 5 названих положень встановлено, що правила книги шостої ЦК (2004 р.) застосовуються до спадщини, яка відкрилась, але не була прийнята ніким із спадкоємців до набрання чинності цим Кодексом» [10].

Отже, апеляційна інстанція правильно вказала на те, що коли спадщина відкрита і прийнята хоча б одним спадкоємцем до 01.01.2004, тлумачення заповіту є неможливим, оскільки інститут тлумачення заповітів є новелою ЦК України 2003 р.

4. Цікаву, але не безспірну правову позицію знаходимо в рішенні Апеляційного суду Запорізької області від 27.11.2012 у справі № 22ц-6076/2012 [9]. Так, суд зазначив, що «тлумачення змісту правочину є правом суду, а не обов'язком за умови наявності спору». Такий висновок, безперечно, логічно випливає з буквального тлумачення ч. 2 ст. 213 ЦК України: «На вимогу однієї або обох сторін суд може постановити рішення про тлумачення змісту правочину». Водночас ми часто зустрічаємо позови, предмет яких обмежується лише тлумаченням правочину, у т. ч. заповіту. Якщо пристати на правову позицію Апеляційного суду Запорізької області, то виходить, що суд може ігнорувати ч. 1 ст. 3 Цивільного процесуального кодексу України: «Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, зверну-

тися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів». На нашу думку, законодавець, уживаючи словосполучення «може постановити рішення», мав на увазі таке: 1) підкреслити саму можливість судового тлумачення заповіту; 2) вказати на те, що саме суд вирішує, чи задовольнити вимоги тієї чи іншої сторони щодо того чи іншого варіанта тлумачення. Уважаємо, що суд не може відмовити в тлумаченні заповіту, посилаючись лише на те, що це є його правом, а не обов'язком. У зв'язку з цим доцільно було б ч. 2 ст. 213 ЦК України викласти в такій редакції: «На вимогу однієї або обох сторін суд *постановляє рішення* про тлумачення змісту правочину».

5. Аналіз судової практики дав нам змогу виявити й деяку недосконалість ч. 2 ст. 1256 ЦК України: «*У разі спору між спадкоємцями* тлумачення заповіту здійснюється судом відповідно до статті 213 цього Кодексу».

По-перше, часто трапляються випадки, коли спадкоємець є лише один або сам спір між спадкоємцями відсутній, однак усе ще існує необхідність уточнити дійсний зміст заповіту (наприклад, під час здійснення права на спадкування, оформлення спадщини). Часто відповідачем у цих справах є органи або посадові особи, які посвідчували заповіт, або ж нотаріуси, нотаріальні контори, які здійснюють оформлення спадщини [15]. Незважаючи на невідповідність таких ситуацій буквальному тлумаченню ч. 2 ст. 1256 ЦК України, суди розглядають і вирішують справи по суті.

Деякі суди розглядають справи про тлумачення заповіту у випадках, коли відсутній спір, у порядку окремого провадження [14] як справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення (ст. ст. 256–259 Цивільного процесуального кодексу України). І хоча така позиція є логічною, вона суперечить п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 7: «Справи про спадкування розглядаються судами за правилами позовного провадження, якщо особа звертається до суду з вимогою про встановлення фактів, що мають юридичне значення, які можуть вплинути на спадкові права й обов'язки інших осіб та (або) за наявності інших спадкоємців і спору між ними» [7].

По-друге, заінтересованими в тлумаченні заповіту можуть бути не лише спадкоємці (як за заповітом, так і за законом), а й інші особи, про яких ми згадували раніше, – відказоодержувачі, сервітуарії, підпризначені спадкоємці тощо. Про справи щодо тлумачення заповіту за участі відказоодержувача згадується, зокрема, у рішенні Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 18.06.2010 у справі № 2-4/2010 [12].

У зв'язку з викладеним вважаємо за доцільне ч. 2 ст. 1256 ЦК України викласти в такій редакції:

«2. За заявою будь-кого зі спадкоємців, у тому числі спадкоємців за законом, а також інших заінтересованих осіб (відказоодержувачів, сервітуаріїв, підпризначених спадкоємців тощо) суд постановляє рішення про тлумачення змісту заповіту.

У разі виникнення спору між будь-якими особами, зазначеними в абзаці першому цієї частини, за позовною заявою будь-кого з них суд постановляє рішення про тлумачення змісту заповіту».

Так буде враховано різноманітність суб'єктів, заінтересованих у тлумаченні заповіту, і врегульовано питання процесуальної форми розгляду відповідних справ – в окремому провадженні за відсутності спору, а інакше – у позовному провадженні.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна підсумувати, що тлумачення заповіту – це інтелектуально-вольова діяльність спадкоємців або суду, спрямована на з'ясування (усвідомлення) і роз'яснення волі спадкодавця, вираженої в заповіті, а також результати цієї діяльності у формі акта тлумачення правочину (у договорі сторін або рішенні суду).

На нашу думку, ч. 1 ст. 1256 ЦК України потрібно викласти в такій редакції:

«1. Тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями, у тому числі спадкоємцями за законом, а також іншими заінтересованими особами (відказоодержувачами, сервітуаріями, підпризначеними спадкоємцями тощо). Тлумачення заповіту здійснюється шляхом укладення відповідного письмового договору, який підлягає нотаріальному посвідченню.

Такий договір не може порушити прав спадкоємців, а також інших заінтересованих осіб, які не беруть у ньому участі».

На нашу думку, правила тлумачення (ч. ч. 3–4 ст. 213 ЦК України) поширюються лише на тлумачення заповіту судом. Не всі пропоновані ст. 213 ЦК України шляхи тлумачення правочинів можуть бути прямо застосовані до тлумачення заповітів.

Під час тлумачення заповіту не допускається внесення змін у сам зміст заповіту. Під час тлумачення не повинен здійснюватися пошук волі учасника правочину, яка не відображена в тексті самого заповіту.

Доцільно було б ч. 2 ст. 213 ЦК України викласти в такій редакції: «На вимогу однієї або обох сторін суд постановляє рішення про тлумачення змісту правочину».

Уважаємо за доцільне ч. 2 ст. 1256 ЦК України викласти в такій редакції:

«2. За заявою будь-кого зі спадкоємців, у тому числі спадкоємців за законом, а також інших заінтересованих осіб (відказоодержувачів, сервітуаріїв, підпризначених спадкоємців тощо) суд постановляє рішення про тлумачення змісту заповіту.

У разі виникнення спору між будь-якими особами, зазначеними в абзаці першому цієї частини, за позовною заявою будь-кого з них суд постановляє рішення про тлумачення змісту заповіту».

Список використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – М., 1982. – Т. II. – 1982. – 360 с.
2. Біленчук П. Тлумачення правових норм: поняття, способи, види / П. Біленчук, В. Теліпко // Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм : збірник статей учасників Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора П.О. Недбайла. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 228 с. – С. 8–11.
3. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Ю.О. Заїка ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 416 с.
4. Карашук К. Деякі аспекти тлумачення норм права / К. Карашук // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2008. – № 4. – С. 118–124.
5. Печений О. Втрата чинності заповітом. Тлумачення заповіту / О. Печений // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 4 (63). – С. 128–137.
6. Печений О. Деякі проблеми методології спадкування / О. Печений // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 2 (57). – С. 77–83.
7. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 7 // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 6. – С. 17.
8. Рішення Апеляційного суду Житомирської області від 17.05.2012 у справі № 0624/2-657/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24179660>.
9. Рішення Апеляційного суду Запорізької області від 27.11.2012 у справі № 22ц-6076/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27688531>.
10. Рішення Апеляційного суду Івано-Франківської області від 24.04.2009 у справі № 22-ц-469/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/4570525>.
11. Рішення Апеляційного суду Рівненської області від 18.12.2008 у справі № 22-1065/08 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2680776>.
12. Рішення Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 18.06.2010 у справі № 2-4/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11118316>.
13. Рішення Верховного Суду України від 27.08.2008 у справі № 6-11329св08 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2299633>.
14. Рішення Козівського районного суду Тернопільської області від 11.07.2012 у справі № 2-о/1908/45/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25409013>.

15. Рішення Талалаївського районного суду Чернігівської області від 05.04.2013 у справі № 747/168/13-ц [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30453269>.

16. Шевчук Л.В. Поняття та юридична природа заповіту як односторонньої угоди / Л.В. Шевчук // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – 2000. – Вип. 91. – С. 23–28.

РЕБРИШ Б. Ю.,

аспірант кафедри міжнародного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 341.94

ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ПРО ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК ТА ЗАСТОСУВАННЯ ІНОЗЕМНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ ВІД НЕДОБРОСОВІСНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

У статті проаналізовано зарубіжний досвід використання застереження про публічний порядок у справах щодо захисту від забороненої конкуренції, надано пропозиції для удосконалення механізму застосування цього правового інституту вітчизняними судами при виборі права щодо транскордонних зобов'язань, які виникають із недобросовісної конкуренції.

Ключові слова: *застереження про публічний порядок, транскордонна недобросовісна конкуренція, цивільно-правова відповідальність, штрафні збитки.*

В статье проанализирован зарубежный опыт использования оговорки о публичном порядке в делах о защите от запрещенной конкуренции, даны предложения по совершенствованию механизма применения этого правового института отечественными судами при выборе права к трансграничным обязательствам, возникающим из-за недобросовестной конкуренции.

Ключевые слова: *оговорка о публичном порядке, трансграничная недобросовестная конкуренция, гражданско-правовая ответственность, штрафные убытки.*

In this article analyzed the foreign experience of using reservation of public policy in the cases of protection against prohibited competition. The article presented proposals of improving the mechanism of application of this legal institution by domestic courts in the choice of law issues of cross-border obligations arising from unfair competition.

Key words: *reservation of public policy, cross-border unfair competition, civil liability, punitive damages.*

Вступ. Однією з умов успішного розвитку міжнародного співробітництва України з іншими державами є готовність вітчизняної судової й адміністративної практики застосовувати іноземне право, тобто допускати його дію на всій території нашої країни. Натомість,

на сьогодні значна частина цивільних справ з іноземним елементом, зокрема щодо захисту цивільних прав від транскордонної недобросовісної конкуренції (далі – НК), українськими судами вирішується лише на підставі норм національного законодавства. Часто мотивами винесення таких рішень є те, що іноземне право може викликати наслідки, не сумісні з основами правопорядку України. Отже, гнучка категорія публічного порядку, яку містять правила Закону України «Про міжнародне приватне право», дає змогу судовим органам нашої держави зловживати відповідним правовим інститутом задля уникнення необхідності з'ясування і застосування іноземного конкурентного права.

Проблеми колізійно-правового регулювання відносин захисту від НК в Україні досліджувалися І. Проценко [1]. Але у цій статті вчена не звернула уваги на особливості застосування застереження про публічний порядок у справах щодо захисту приватних прав та інтересів від транскордонної НК. Частково ці питання були розглянуті у працях зарубіжних науковців, зокрема, М. Алєнкірха (M. Altenkirch), М. Вознесенського, А. Дайєра (A. Dyer), Е. Корі (É. Coureault), Н. Маскаєвої, Дж. Фосета (J. Fawcett), П. Хубера (P. Huber).

Постановка завдання. Відсутність законодавчого визначення поняття «публічний порядок» викликає необхідність з'ясування обставин, за яких вітчизняний суддя об'єктивно може не застосовувати іноземне конкурентне право у приватних спорах щодо захисту від транскордонної НК.

Результати дослідження. Німецький учений Г. Кегель (G. Kegel) свого часу зазначав, що основне завдання міжнародного приватного права (далі – МПП) полягає в узгодженні трьох інтересів: інтересів сторін, міжнародної торгівлі та правопорядку [2, с. 15]. Французький дослідник Г. Батіфоль (H. Batiffol) ставив перед МПП аналогічні цілі: захист інтересів суспільства, міжнародну гармонію рішень і повагу до приватного інтересу [3, с. 197–200]. Щоправда, справедливе співвіднесення цих інтересів у колізійному праві, на думку багатьох учених, можливе за допомогою двох правових інститутів – положень про публічний порядок і надімперативних норм, які в доктрині МПП отримали назву захисних застережень [4, с. 41]. У цьому контексті питання визначення меж застосування норм про публічний порядок у справах щодо захисту від транскордонної НК для вітчизняної доктрини і практики набуває особливої актуальності. На сьогодні у більшості держав світу, зокрема й в Україні, конкурентне законодавство ставить одночасно дві цілі – захист публічних та захист приватних інтересів. З цього витікає, що правове застереження публічного порядку повинне використовуватись на практиці суддею лише за умови забезпечення балансу між цими інтересами, оскільки можна говорити про те, що національний механізм колізійно-правового регулювання НК не відповідає чинному матеріально-правовому інституту захисту від НК.

Попри це, у сучасній доктрині МПП досі немає єдиного розуміння ні змісту поняття «публічний порядок», ані функцій відповідного застереження [5, с. 13]. Внаслідок неузгодженості наукових підходів вітчизняний законодавець також вдався до надто загального формулювання того, що саме треба розуміти під «публічним порядком» та яким чином це застереження має використовуватись. У ч. 1 ст. 12 Закону України «Про міжнародне приватне право» лише сказано, що норма права іноземної держави не застосовується, якщо її застосування призводить до наслідків, не сумісних з основами правопорядку (публічним порядком) України [6]. Термін «публічний порядок» нині використовується як у матеріальному (ст. 228 Цивільного кодексу України), так і в процесуальному законодавстві (ч. 2 ст. 415 Цивільного процесуального кодексу України) [7, с. 38]. Втім, як правильно зазначає Д.В. Литвинський, через відсутність чіткої різниці між поняттям «публічний порядок» для внутрішнього використання і для цілей МПП часто виникають спроби змішати «все в одному кошику». Зокрема, відштовхуючись від співзвучності назв, у науці і практиці пояснюється одне поняття за допомогою іншого, хоча, по суті, йдеться про самостійні за своїми завданнями категорії [8]. Зрештою, варто звернути увагу на схоже до публічного порядку поняття, яке в Господарському кодексі України отримало назву «правовий господарський порядок» [9, с. 85]. У ч. 2 ст. 5 Господарського кодексу України вказано: «Конституційні основи правового господарського порядку в Україні становить <...> забезпечення державою захисту кон-

курентції у підприємницькій діяльності, недопущення зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції, визначення правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання виключно законом» [10].

Оскільки вказані законодавчі визначення не дають нам змоги вирішити поставлену задачу, вважаємо за необхідне використати інший підхід для з'ясування кола обставин, за яких суд може відмовити в застосуванні іноземного права з мотивів явної несумісності з основами права України. Його реалізація, щоправда, вимагатиме встановлення змісту іноземного законодавства і тестування його на відповідність вітчизняному правопорядку, оскільки лише у такий спосіб можна виявити негативні і неприйнятні властивості іноземного права для нашої держави [11, с. 96].

У цьому контексті необхідно зазначити, що тема публічного порядку і конфлікту законів проти НК в зарубіжній літературі з МПП розглядалася і продовжує вивчатись із різноманітних точок зору. Наприклад, деякі англійські дослідники у своїх працях перевіряли невідому для їхнього права зарубіжну конструкцію *«недобросовісної конкуренції»* на її відповідність основам публічного порядку Великобританії [12, с. 896]. Натомість, для французьких учених великий інтерес становить питання можливості застосування вітчизняними судами категорії публічного порядку у разі порушення сторонами приватних відносин заборони вибору права для НК, як це передбачено ст. 6 Регламенту Європейського Парламенту і Ради Європейського Союзу «Про право, що застосовується до недоговірних зобов'язань» (далі – Рим II) [13, с. 157]. Однак, на нашу думку, проблеми застосування інституту публічного порядку у відносинах захисту від транскордонної НК в українських правових реаліях доречніше розглядати в контексті співмірності цивільно-правової відповідальності національного та зарубіжного права. У такому разі йдеться про те, чи може відповідне захисне застереження слугувати підставою для відмови судді в застосуванні іноземного права, яке передбачає розмір цивільно-правової відповідальності за вчинений акт НК, ніж визначено національним законодавством.

До відома, в ЄС 27 грудня 2016 р. набула чинності Директива 2014/104/ЄС про відшкодування збитків, завданих порушенням конкурентного законодавства. Сфера дії вказаної Директиви обмежується винятково конкурентними правопорушеннями, що передбачені ст.ст. 101 та 102 Договору про функціонування ЄС, а, отже, на питання відшкодування шкоди, завданої внаслідок НК, згаданий акт свою дію не поширює. Однак деякі країни, як, наприклад, Іспанія, імплементуючи положення цього документа у своє законодавство, передбачили можливість застосування відповідних стандартів також щодо НК [14]. Тому для вітчизняної науки і практики Директива 2014/104/ЄС становить істотний інтерес, оскільки окремі правила цього документа потенційно можуть бути застосовані в українських судах, якщо у приватних відносинах захисту від транскордонної НК компетентним визнаватиметься право країни-члена ЄС.

Так, згідно зі ст. 3 Директиви 2014/104/ЄС, особи, яким завдано шкоду внаслідок порушення антимонопольного конкурентного законодавства, мають право вимагати повного відшкодування збитків, що включає фактично заподіяні збитки, упущену вигоду, а також виплату відсотків, які виникають з моменту заподіяння шкоди до моменту виплати компенсації [15]. Відзначимо, що всі три перерахованих компоненти складу збитків стягуються в обов'язковому порядку, незалежно від кваліфікації такого заходу відповідальності як компенсаторного чи штрафного і незалежно від того, чи встановлені ці категорії окремо або разом у національному законодавстві кожної країни-учасниці ЄС [16, с. 6].

Натомість, в Україні норми, що визначають підстави та обсяг цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану внаслідок порушення конкурентного законодавства, містяться у положеннях Цивільного кодексу України, законів України «Про захист економічної конкуренції» та «Про захист від недобросовісної конкуренції». Зокрема, згідно зі ст. 24 Закону «Про захист від недобросовісної конкуренції», особи, яким завдано шкоду внаслідок вчинення дій, визначених цим Законом як НК, можуть звернутися до суду з позовом про її відшкодування [17]. Оскільки конкурентне законодавство України не містить спеціальних

норм, які визначають підвищений розмір цивільно-правової відповідальності за НК, шкода, завдана внаслідок такої поведінки, відшкодовується відповідно до загальних засад цивільного законодавства. Так, згідно зі ст. 1166 Цивільного кодексу України, майнова шкода, заподіяна неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала [18]. Інакше кажучи, потерпіла сторона має право вимагати від недобросовісного конкурента відшкодування винятково реальних збитків, упущеної вигоди і, у передбаченому законом випадку, моральної шкоди (ст.ст. 22, 23 Цивільного кодексу України).

Стосовно дій, що обмежують конкуренцію, Закон України «Про захист економічної конкуренції» закріплює дещо інший підхід, позаяк у ньому передбачено, що окремі заборонені форми конкурентної поведінки тягнуть за собою підвищену цивільно-правову відповідальність. Зокрема, шкода, заподіяна порушеннями законодавства про захист економічної конкуренції, передбаченими пп. 1, 2, 5, 10, 12, 18, 19 ст. 50 цього Закону, відшкодовується особою, що вчинила порушення, в подвійному розмірі завданої шкоди (ч. 2 ст. 55 Закону «Про захист економічної конкуренції»). Як стверджують деякі науковці, така правова диференціація визначення розміру цивільно-правової відповідальності за НК та дії, що обмежують конкуренцію, зумовлена різним ступенем тяжкості цих правопорушень, оскільки останні можуть призвести до значно серйозніших наслідків на ринку України, ніж НК [19, с. 86].

Треба звернути увагу на те, що обсяг цивільно-правової відповідальності за НК, який встановлений Директивою 2014/104/ЄС, значно більший, ніж передбачений вітчизняним законодавством, оскільки, згідно з усталеною судовою практикою України, відсотки можуть використовуватися тільки як міра відповідальності за порушення грошового зобов'язання, а тому у недоговірних зобов'язаннях із відшкодування шкоди вони не застосовуються (ст.ст. 22, 625 Цивільного кодексу України). Водночас вищі суди України нині дотримуються точки зору, що нарахування відсотків на суму шкоди є подвійною мірою відповідальності, тому що як відшкодування шкоди, так і нарахування відсотків за користування чужими грошовими коштами є самостійними видами (формами) цивільно-правової відповідальності, одночасне застосування яких не узгоджується з приписами ст. 61 Конституції України¹.

Можна припустити, що вітчизняний суд може вдатися до використання застереження про публічний порядок, якщо компетентним правом у справах щодо захисту від транскордонної НК виступатиме цивільне законодавство країни-члена ЄС, в якому імплементовані положення відповідної Директиви. Так само суд може діяти тоді, коли ним буде встановлено, що застосовне право іноземної держави має не тільки компенсаційні, але й каральні цілі при притягненні винної особи до цивільно-правової відповідальності за вчинений акт НК. До відома, на сьогодні майже в 16 штатах Америки норми статутів, що регулюють відносини НК, в окремих випадках дають приватному потерпілому право на відшкодування штрафних або потрійних збитків [20, с. 247]. Наприклад, законодавство штату Меріленд дає змогу суду стягувати штрафні збитки, якщо шкода внаслідок НК була завдана потерпілій стороні зловмисно, безпричинно або шахрайським способом [21, с. 456]. Натомість, у § 75-16 Загальних статутів Північної Кароліни вказано, що потерпілий має право вимагати стягнення з недобросовісного конкурента збитків у потрійному розмірі [22].

Варто підкреслити, що в зарубіжній науці МПП питання застосування судами права іноземної держави, яке передбачає підвищений розмір цивільно-правової відповідальності,

¹ Див.: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання застосування статті 625 ЦК України» № 10-74/0/4-13 від 16.01.2013 р. // Все про бухгалтерський облік. – 2013. – № 20. – Ст. 49.

Оглядовий лист Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування господарськими судами законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань» № 01-06/767/2013 від 29.04.2013 р. // Офіційний вісник України. – 2013. – № 3. – Ст. 84.

Аналіз практики застосування ст. 625 Цивільного кодексу України в цивільному судочинстві // Вісник Верховного Суду України. – 2014. – № 7. – С. 27–39.

є доволі суперечливим. Суть усієї дискусії зводиться до труднощів визначення максимального розміру збитків, відшкодування яких, за іноземним правом, національна правова система допустити може, або встановлення такого порогу цивільної відповідальності, перевищення якого засвідчуватиме однозначну несумісність наслідків застосування відповідного іноземного права з основами правопорядку держави суду. Отже, на нашу думку, доцільніше виділити три зарубіжних підходи до використання інституту застереження про публічний порядок у справах щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок НК.

1. Обмежувальний підхід. У деяких країнах колізійне законодавство містить досить «суворі» вимоги до іноземного права, якщо останнім передбачений вищий розмір деліктної відповідальності винної особи, ніж це встановлено правом країни суду. До відома, ст. 119 попереднього Закону Румунської Республіки «Стосовно регулювання відносин міжнародного приватного права» 1992 р. № 105 передбачала, що румунські органи можуть відповідно до ст.ст. 117 і 118² «допустити відшкодування збитків на підставі іноземного права тільки в межах, установлених для подібних збитків румунським правом» [23]. Нині аналогічне застереження можна знайти в ст. 52 Закону Естонської Республіки «Про міжнародне приватне право»: «Якщо до вимоги, що впливає з протиправного заподіяння шкоди, застосовується право іноземної держави, то не допускається стягнення в Естонії істотно більшої компенсації, ніж це передбачається естонським правом у разі заподіяння такої шкоди» [24].

З'ясуємо, який розмір цивільно-правової відповідальності за конкурентні правопорушення передбачений в естонському законодавстві. Зокрема, у ст. 78 Закону Естонської Республіки «Про конкуренцію» зазначено, що майнова чи інша шкода, викликана діями, забороненими цим Законом, підлягає повному відшкодуванню в порядку цивільного судочинства [25]. Водночас, відповідно до ст. 128 Закону Естонської Республіки «Про зобов'язання», збитки, які підлягають відшкодуванню, можуть бути *майновими або немайновими*. Майновий збиток включає прямі збитки і втрату прибутку. Прямі збитки включають вартість втраченого або пошкодженого майна або зменшення вартості майна через погіршення, навіть якщо таке погіршення відбудеться у майбутньому; а також розумні витрати, які були понесені або будуть понесені через шкоду, включаючи розумні витрати, пов'язані із запобіганням або зменшенням шкоди та отриманням компенсації, зокрема витрати, пов'язані зі встановленням факту шкоди і пред'явленням вимог компенсації за шкоду. Втратою прибутку є кошти, які особа могла б реально отримати за звичайних обставин, якби її право не було порушене. Натомість, немайновий збиток включає фізичний та емоційний розлад і страждання, заподіяні потерпілому [26]. Щодо виплати відсотків, то законодавство Естонії передбачає їхній розрахунок винятково в договірних зобов'язаннях (ст. 94 Закону).

Однак необхідно пам'ятати, що Естонська Республіка є членом ЄС, а тому оцінювання розміру компенсації за порушення конкурентного законодавства і, відповідно, застосування правил щодо публічного порядку в цій державі здійснюється уже на підставі правил секундарного права ЄС, а саме – Директиви 2014/104/ЄС та Рим II.

2. Пропорційний підхід. Суди деяких держав континентальної Європи (Німеччини, Італії, Нідерландів тощо) вдаються до застереження про публічний порядок лише тоді, коли норми іноземного права покладають на винну особу обов'язок виплатити штрафні (надкомпенсаційні) збитки за вчинене правопорушення. Однак частіше питання суперечності між каральними збитками і публічним порядком розглядаються у зарубіжних судах у контексті визнання і виконання рішень іноземних судів, а не застосування іноземного права. Щоправда, логіка суддів є послідовною – незалежно від того, стоїть питання про визнання рішення іноземного суду чи застосування зарубіжного права. Зокрема, в тексті багатьох судових актів можна натрапити на думку, що національне цивільне законодавство не сприймає і не дозволяє застосування каральних санкцій, позаяк воно визнає лише відновлювальний, пропорційний характер цивільної відповідальності³.

² Вибір права щодо відповідальності за НК.

Необхідно відзначити, що деякі учені ближнього зарубіжжя також підтримують ідею використання цього захисного правового інституту лише у справах щодо відшкодування надкомпенсаційних збитків. Наприклад, Н.Г. Маскаєва вважає, що суди Республіки Білорусь, розглядаючи справи про НК, ускладнені іноземним елементом, можуть на підставі застереження про публічний порядок відмовити в застосуванні іноземного права, якщо його застосування спричинить необхідність стягнення штрафних збитків. Мотивами такого твердження є те, що подібного роду збитки суперечать принципу повноти цивільно-правової відповідальності, який, як і будь-який інший основоположний принцип цивільного права Республіки Білорусь, належить до основ правопорядку цієї держави [27, с. 8].

3. Помірний підхід. На сьогодні виваженої позиції щодо цього питання дотримується судова практика Франції⁴, Іспанії та Росії тощо. Як правило, судді цих держав висловлюють таку точку зору, за якою визначення або присудження штрафних збитків не суперечить публічному порядку держави суду, за виключенням тих випадків, коли відповідна сума є надмірною і занадто непропорційною фактично заподіяній шкоді. Наприклад, у 2001 р. Верховний суд Іспанії у справі *Miller Import Corp. v. Alabastres Alfredo S. L.* вирішив питання про можливість визнання і виконання рішення Федерального окружного суду Південного округу штату Техас, яким було накладено на відповідача обов'язок виплати збитків у потрібному розмірі за несанкціоноване використання товарного знака та скоєння НК. Хоча одним з аргументів відповідача на користь невизнання такого рішення в Іспанії було те, що стягнення штрафних збитків суперечить публічному порядку цієї країни, Верховний суд відхилив аргументи сторони і задовольнив вимоги позивача, даючи дозвіл на виконання рішення тегаського суду в Іспанії. У тексті судового акту вказувалося, що присудження американським судом суми, яка втричі перевищує фактично заподіяні збитки, мало на меті компенсацію, вираження несхвалення поведінки відповідача, а також превенцію. Також було вказано, що іспанське право допускає деяке, хоча і мінімальне, взаємопроникнення цивільно-правової та кримінально-правової концепцій компенсації за заподіяну шкоду, тому ідея штрафних збитків не суперечить іспанському публічному порядку. Зрештою суд врахував і той факт, що американські суди, присуджуючи штрафні збитки за НК, керувалися принципом пропорційності⁵.

Варто зазначити, що схожого підходу дотримується нині також арбітражна практика Росії. Наприклад, у п. 1 Інформаційного листа Президії Вищого арбітражного суду РФ від 26.02.2013 р. № 156 наведений приблизний перелік принципів російського права, порушення яких може бути охарактеризоване як порушення публічного порядку РФ. Серед таких принципів у п. 6 цього документа окремо виділяється і принцип пропорційності у разі відновлення порушених прав (п. 1 ст. 1 Цивільного кодексу РФ). Попри це, не вважається порушенням принципу пропорційності і, отже, основ публічного порядку РФ, якщо іноземне право, що застосовується, має не тільки компенсаційну мету. Натомість, використання застереження про публічний порядок виправдане лише у тому разі, коли іноземне право⁶ передбачає аномально високий розмір збитків, що багаторазово перевищує розмір, встановлений вітчизняним законодавством [28].

Ставлення ЄС до інституту штрафних збитків прийнято називати «невизначеним» і «суперечливим». Наприклад, деякі акти ЄС у певних випадках прямо дозволяють стягува-

³ Дет. див.: Bundesgerichtshof, Entscheidung vom 4. Juni 1992 - IX ZR 149/91.

Parrott v Soc Fimez, Supreme Court of Italy 1183/2007, January 19 2007;
Soc Ruffinatti v Oyola-Rosado, Supreme Court of Italy 1781/2012, February 8 2012.

⁴ Дет. див.: Schlenzka & Langhorne v. Fountaine Pajot S.A., Cass. Civ. 1st, Dec. 1, 2010, Fountaine Pajot, N°09-13303, Recueil Dalloz.

⁵ Дет див.: Miller Import. Corp. v. Alabastres Alfredo, S.L., STS, Nov. 13, 2001 (Exequatur No. 2039/1999).

⁶ Позиція ВАС РФ стосується, насамперед, питання співвідношення наперед погоджених у договорі надкомпенсаційних збитків і публічного порядку Росії. Однак не має жодних підстав для сумніву, що аналогічний підхід може бути використаний також у практиці російських судів у розгляді спорів, що виникають із недоговірних зобов'язань.

ти з винної особи штрафні збитки. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 18 Регламенту № 1768/95 від 24 липня 1995 р. щодо застосування правил надання пільг у сільському господарстві, власник прав на сорти рослин може вимагати з відповідача компенсації в розмірі не меншому, ніж чотириразова вартість ліцензійної продукції, якщо останнім було повторно вчинене умисне правопорушення [29]. Однак є інші джерела європейського права, в яких, навпаки, простежується негативне ставлення ЄС до штрафних збитків. У п. 26 Директиви № 2004/48/ЄС Європейського парламенту і Ради ЄС «Про забезпечення прав на інтелектуальну власність» зазначено, що Директива має на меті не накладення на винну особу каральних збитків, а, навпаки, надання потерпілому права на компенсацію, з огляду на об'єктивні критерії, з урахуванням витрат, понесених правовласником, наприклад, на виявлення і дослідження порушення [30].

Суперечливе ставлення до інституту штрафних збитків в ЄС простежується також на прикладі роботи над текстом Рим II. Зокрема, початковий проект у ст. 24 містив чітку вказівку на те, що штрафні (надкомпенсаційні) збитки суперечать публічному порядку Співтовариства [31]. Вона була включена здебільшого за наполяганням представників Німеччини. Однак автори проекту не врахували, що застосування такої редакції було б абсолютно абсурдним стосовно тих країн, де відповідний правовий інститут давно діяв, зокрема в Англії. Очевидно, тому це формулювання пізніше було замінено на більш гнучку норму. Зокрема, у чинному Рим II чітко зазначається, що застосування правового положення, вказаного цим Регламентом, яке б спричинило призначення повчальної або каральної суми відшкодування, що була б надмірною стосовно нанесеної шкоди, може із врахуванням обставин справи та правопорядку держави-члена суду, що розглядає справу, вважатися таким, що суперечить публічному порядку суду (п. 32 преамбули Регламенту) [32].

На думку М. Аленкірха, нинішня редакція Регламенту, порівняно з першими Пропозиціями, не є такою категоричною в питаннях відшкодування надкомпенсаційних збитків і залишає більше повноважень судді для визначення того, чи суперечить такий розмір цивільно-правової відповідальності за іноземним правом публічному порядку країни суду. Тобто на сьогодні правозастосовні органи країн-членів ЄС, лише з огляду на обставини справи можуть встановити, що надкомпенсаційні збитки несумісні з правопорядком відповідної держави [33, с. 434].

Щодо України, на сьогодні більшість вітчизняних цивілістів схиляється до думки, що поняття штрафних збитків за іноземним правом суперечить поняттю збитків, закладеному в основі вітчизняного права [34, с. 19]. Така логіка, перш за все, зумовлена тим, що майновий оборот диктує в нашій державі визначення виключно об'єктивних меж розміру цивільно-правової відповідальності, яка не повинна перевищувати суму збитків або розмір заподіяної шкоди, оскільки навіть повна компенсація потерпілому не передбачає його збагачення внаслідок правопорушення.

Однак це не дає нам змоги стверджувати, що будь-яке відхилення від вітчизняного компенсаційного підходу визначення розміру збитку у сторону надкомпенсаційного неодмінно призводитиме до наслідків, явно несумісних з основами правопорядку України. Якщо вести мову, наприклад, про штрафні збитки, необхідно пам'ятати, що, незважаючи на свою назву, вони існують, насамперед, для запобігання подальшим правопорушенням, тобто мають на меті превентивну функцію. Однак, залежно від того, як вони структуровані в рішенні по конкретній справі, штрафні збитки можуть мати й інші функції, включаючи функцію перерозподілу витрат, компенсації кредитору за послуги адвокатів (гонорар успіху) і т. д. Каральну функцію такі штрафні збитки можуть виконувати лише опосередковано [35, с. 765].

Власне, застосування іноземного правового інституту штрафних збитків не може «безапеляційно» розглядатися судовою практикою як таке, що суперечить основам правопорядку України, оскільки вітчизняне право також допускає відхід від суворих компенсаційних заходів цивільно-правової відповідальності. Тому, з точки зору відповідності іноземного законодавства основам права України, вітчизняний суд, враховуючи обставини справи, має самостійно оцінити, наскільки значним є каральний характер цивільно-правової відпові-

дальності порушника стосовно відповідальності, що передбачена в нашій державі. На нашу думку, саме такий підхід, з одного боку, виключатиме можливість зловживання українськими судами інститутом публічного порядку задля незастосування складного і незрозумілого конкурентного законодавства зарубіжних країн, з іншого – відповідатиме сучасним стандартам уніфікованого колізійного права ЄС, які дозволяють судам використовувати відповідне застереження лише у виняткових випадках.

Висновки. Проведений аналіз проблеми застосування публічного порядку у справах щодо захисту від транскордонної НК дозволяє нам стверджувати, що нині у світі склалися три підходи використання відповідного захисного застереження: 1) обмежувальний; 2) пропорційний; 3) помірний. Найбільш поширеним у міжнародній законодавчій і судовій практиці на сьогодні залишається помірний підхід, який лише в окремих випадках передбачає можливість використання інституту публічного порядку щодо іноземного конкурентного права. Він, зокрема, зображений у правилах Рим II, які дозволяють судам країн-членів ЄС не застосовувати іноземне законодавство, лише коли ним, у супереччя національному, передбачено такий розмір компенсації, який є надмірним і занадто непропорційним фактично заподіяній шкоді. Тому, з огляду на необхідність адаптації колізійного законодавства України до стандартів права ЄС, пропонуємо внести зміни до Закону України «Про міжнародне приватне право», де у ст. 49 також указати, що: «Застосування норми іноземного права, вказаного цим Законом, яке спричинило б призначення повчальної або каральної суми відшкодування, що була б надмірною по відношенню до нанесеної шкоди, може із врахуванням обставин справи вважатися таким, що суперечить публічному порядку України».

Список використаних джерел:

1. Проценко І.М. Деякі аспекти вибору права для регулювання зобов'язань, що виникли внаслідок недобросовісної конкуренції / І.М. Проценко // Юридичний журнал. – 2003. – № 11. – С. 24–26.
2. Kegel G. Private International Law: Fundamental Approaches / G. Kegel // International Encyclopedia of Comparative Law. – 1986. – Vol. III. – Pp. 1–78.
3. Batiffol H. Aspects philosophiques du droit international privé / H. Batiffol. – Paris : Dalloz, 1956. – 346 p.
4. Крутий Е. А. Защитные оговорки в современных кодификациях международного частного права // Адвокат. – 2011. – № 4. – С. 41–51.
5. Кисіль В.І. Механізми колізійного регулювання в сучасному міжнародному приватному праві : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В.І. Кисіль ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2001. – 39 с.
6. Про міжнародне приватне право : Закон України № 2709 від 23.06.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 32. – Ст. 422.
7. Васильченко В.В. Науково-практичний коментар Закону України «Про міжнародне приватне право» / В.В. Васильченко. – Київ. : Істина, 2007. – 200 с.
8. Литвинский Д.В. Еще раз к пониманию публичного порядка в российском МЧП [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://zakon.ru/blog/2013/4/2/eshhe_raz_k_ponimaniyu_publichnogo_poryadka_v_rossijskom_mchp.
9. Киселева Т.С. Особенности публичного порядка в контексте международного коммерческого арбитража / Т.С. Киселева // Экономика та право: науковий журнал. – 2004. – № 1. – С. 81–88.
10. Господарський кодекс України : Закон України № 436 від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
11. Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар Закону / За ред. доктора юридичних наук, проф. А. Довгєрта. – Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. – 352 с.
12. Fawcett J.J. Intellectual Property and Private International Law / J.J. Fawcett, P. Torremans. – Oxford : Oxford Private International Law Series, 2011. – 1056 p.

13. Coureault É. La concurrence déloyale en droit international privé communautaire: Thèse en vue de l'obtention du grade de Docteur en droit privé / Université Nancy 2. – N., 2009. – 419 p.
14. Pereira C.G. Legislative proposal on the implementation of the directive on actions for damages for infringements of competition law [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=8411eed4-56e0-41da-b85f-141c8003ad34>.
15. Directive (EC) of the European Parliament and of the Council on certain rules governing actions for damages under national law for infringements of the competition law provisions of the Member States and of the European Union No 2014/104/EU of 26 November 2014 // Official Journal of the European Union. – 2014. – V. 57. – Pp. 1.
16. Егорова М.А. Европейская и российская модели возмещения убытков, причиненных нарушениями антимонопольного законодательства: компаративный аспект // Право и экономика. – 2015. – № 4. – С. 4–11.
17. Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України № 236 від 07.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 36. – Ст. 164.
18. Цивільний кодекс України : Закон України № 435 від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
19. Шкляр С.В. Окремі проблемні аспекти притягнення до цивільно-правової відповідальності за порушення антимонопольного законодавства / С.В. Шкляр // Юридичний журнал : правове видання. – 2011. – № 9. – С. 86–87.
20. Fellmeth R.C. California's Unfair Competition Act: Conundrums And Confusions / R.C. Fellmeth // Cal. L. Revision Comm'n Reports. – 1996. – Vol. 26. – Pp. 227–252.
21. Ross T.P. Intellectual property law: damages and remedies / T.P. Ross. – New York : Law Journal Press, 2005. – 700 p.
22. West's North Carolina General Statutes Annotated: Chapt. 75. Monopolies, Trusts and Consumer Protection [Electronic resource]. – Access mode : http://www.ncleg.net/EnactedLegislation/Statutes/HTML/BySection/Chapter_75/GS_75-16.html.
23. Legea cu privire la reglementarea raporturilor de drept international privat din 22 septembrie 1992 r. 105 // Monitorul Oficial. – 1993. – Nr. 254/26. – Pp. 324.
24. Rahvusvahelise eraõiguse seadus vastu võetud 27.03.2002 nr. 145 // Riigikogu. – 2002. – Nr. 35. – L. 217.
25. Konkurentsiseadus võetud 05.06.2001 nr. 1088 // Riigikogu. – 2001. – Nr. 56. – L. 332.
26. Võlaõiguseadus võetud 26.09.2001 nr. 1140 // Riigikogu. – 2001. – Nr. 81. – L. 487.
27. Маскаева Н.Г. Оговорка о публичном порядке как основание для отказа в применении в Республике Беларусь иностранного права при рассмотрении судами дел о недобросовестной конкуренции / Н.Г. Маскаева // Журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2014. – № 2. – С. 3–8.
28. Обзор практики рассмотрения Арбитражными судами дел о применении оговорки о публичном порядке как основания отказа в признании и приведении иностранных судебных и арбитражных решений : Информационное письмо Президиума Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации № 156 от 26.02.2013 г. // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. – 2013. – № 5. – Ст. 153–170.
29. Commission Regulation (EC) No 1768/95 of 24 July 1995 implementing rules on the agricultural exemption provided for in Article 14 (3) of Council Regulation (EC) No 2100/94 on Community plant variety rights // Official Journal of the European Communities. – 1995. – Vol. 38. – Pp. 14.
30. Directive of the European Parliament and of the Council on the enforcement of intellectual property rights No 2004/48/EC of 29 April 2004 // Official Journal of the European Union. – 2004. – Vol. 47. – Pp. 16.
31. Explanatory Memorandum Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council on the Law Applicable to Non-Contractual Obligations ("Rome II") /* COM/2003/0427 [Electronic resource]. – Access mode : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2003:0427:FIN>.

32. Regulation (EC) of the European Parliament and of the Council on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II) No 864/2007 of 11 July 2007 // Official Journal of the European Union. – 2007. – Vol. 50. – Pp. 40.

33. Huber P. Rome II Regulation: Pocket Commentary / P. Huber. – Munich : Sellier European Law Publishers, 2011. – 488 p.

34. Крисань Т.Є. Збитки як категорія цивільного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Т.Є. Крисань ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2008. – 19 с.

35. Polinsky M. Encyclopedia of Law and Economics : Vol. II. Punitive Damages / M. Polinsky, S. Shavell. – Northampton : Edward Elgar, 2000. – Pp. 764–781.

РЯБЧЕНКО Ю. Ю.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільного права

та процесу

(Університет державної фіскальної
служби України)

УДК 347.921

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ОСНОВОПОЛОЖНОГО ПРИНЦИПУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА І СПІВВІДНОШЕННЯ ЙОГО З ПРИНЦИПОМ ЗАКОННОСТІ

Стаття присвячена визначенню відправної наукової концепції «розуміння верховенства права» у цивільному судочинстві з метою подальшого розкриття співвідношення вказаного принципу з принципом законності під час здійснення правосуддя в цивільних справах.

Ключові слова: верховенство права, законність, правосуддя, судочинство, суд, цивільний процес.

Статья посвящена определению отправной научной концепции «понимание верховенства права» в гражданском судопроизводстве с целью дальнейшего раскрытия соотношения указанного принципа с принципом законности при осуществлении правосудия по гражданским делам.

Ключевые слова: верховенство права, законность, правосудие, судопроизводство, суд, гражданский процесс.

The article is devoted to definition of a starting scientific concept of understanding of the rule of law in civil proceedings for the purpose of further disclosure of the correlation of this principle with the principle of legality when administering justice in civil cases.

Key words: rule of law, legality, justice, litigation, court, civil process.

Вступ. Відповідно до абз. 1 п. 2 Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр., затвердженої Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 (далі – Стратегія реформування судоустрою, судочинства та

суміжних правових інститутів) [1], вимоги та зміст принципу верховенства права визнано спрямовуючим чинником щодо реформування системи судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів. Попри відсутність прямого законодавчого закріплення цього принципу у Цивільному процесуальному кодексі України від 18.03.2004 р. № 1618-IV [2], подібно до того, як це здійснено у Кодексі адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV [3], в юридичній літературі вже є усталеною наукова позиція з приводу основоположного характеру цього принципу як щодо безпосередньо застосування цивільного процесуального законодавства, так і щодо формування відповідних інститутів цивільного судочинства. Водночас, основні доктринальні положення щодо значення та реалізації принципу верховенства права у цивільному судочинстві деякою мірою перебувають у стані формування. Можна говорити про відсутність єдиної позиції щодо: застосування конкретних наукових концепцій верховенства права у цивільному судочинстві; визначення елементів (вимог) принципу верховенства права у цій сфері, хоча формування єдиного підходу з цих питань завершується. Ще менш дослідженими є питання співвідношення принципу верховенства права з іншими принципами цивільного судочинства, зокрема принципом законності.

Слід вказати, в першу чергу, на монографічні дослідження, присвячені визначенню вимог та елементів принципу верховенства права у цивільному судочинстві [4–6]. Варто визнати вагомим узагальнення практики Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), здійснене Т.І. Фулей [7]. На окремих засадах та елементах принципу верховенства права було наголошено в рамках дослідження інших суміжних категорій цивільного судочинства: права людини, міжнародні стандарти цивільного судочинства [8].

Постановка завдання. Метою статті є визначення відправної наукової концепції «розуміння верховенства права» у цивільному судочинстві для подальшого розкриття співвідношення вказаного принципу із принципом законності при здійсненні правосуддя.

Результати дослідження. Грунтовний аналіз існуючих наукових позицій стосовно сутності та елементів принципу верховенства права, зокрема й у сфері цивільного судочинства, здійснений О.С. Ткачуком у контексті дослідження реалізації судової влади в цивільному судочинстві [4, с. 290–328]. Вчений визначає такі підходи до розуміння принципу верховенства права: формальний, субстантивний (матеріальний), інтегрований [4, с. 293]. Виділяють дві групи наукових підходів щодо верховенства права як принципу цивільного судочинства: вибіркового (О.В. Колісник, С.О. Якимчук, Г.П. Тимченко) та суцільного (Т.А. Цувіна). Окремо аналізується науковий підхід, що презентований О.В. Демяною [4, с. 325–328].

О.С. Ткачук визначає принцип верховенства права як стандарт судового правозастосування та як чинник ефективності цивільного судочинства, беручи за основу підхід Т.А. Цувіної, що розглядає право на справедливий суд у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. № ETS № 005 (далі – ЄКПЛ) як транспозицію принципу верховенства права у вітчизняне судочинство [4, с. 325–326; 5, с. 279]. Т.А. Цувіна визначає статичні та динамічні елементи права на справедливий суд. Статичними елементами (тими, які відображають специфіку суду та судової влади) визнаються: доступ до суду, незалежний та неупереджений суд, встановлений законом. Динамічними елементами (вимоги до процедури розгляду справ у порядку цивільного судочинства) визнаються: змагальність, рівноправ'я сторін, публічність (гласність), розумний строк судового розгляду, вмотивованість і здійсненість рішень суду. Дослідниця стоїть на позиції доцільності поширення сфери застосування права на справедливий суд, а також на інші види проваджень у суді першої інстанції (наказне та окреме) і на такі процедури, як добровільний арбітраж, третейський розгляд [5, с. 279–280].

Характеризуючи принцип верховенства права як стандарт судового правозастосування, О.С. Ткачук бере за основу субстантивний підхід щодо розуміння принципу верховенства права. Відповідно до цього підходу, визначаються формальна та матеріальна (органічна) сторони принципу верховенства права. Формальна сторона відображає зовнішньо виражені вимоги принципу верховенства права: існування системи права у конкретному суспільстві; чіткість, ясність, несуперечливість норм права тощо. Матеріальна сторона пов'язується з такими ви-

могами, як відповідність стандартам основоположних прав і свобод людини й громадянина, основним положенням та стандартам природного права [4, с. 299, 329; 9, с. 163–177].

Вказані наукові позиції характеризуються позитивними і негативними рисами. До позитивних рис належать, передусім, ґрунтовний аналіз попередніх наукових здобутків і, зокрема, практики застосування п. 1 ст. 6 Європейської Конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) ЄСПЛ. Водночас, спірним вбачається визначення Т.А. Цувіною права на суд еквівалентом або транспозицією принципу верховенства права у сфері здійснення правосуддя у цивільних справах [5, с. 279], адже визначені вченою елементи права на суд відображають лише формальний аспект принципу верховенства права. Крім того, вказана позиція значною мірою нагадує визначений О.С. Ткачуком вибірковий підхід, проявом якого є збіг більшості визначених елементів з усталеними в юридичній літературі принципами цивільного процесу (змагальність, рівноправ'я, публічність (гласність) тощо). Окремі ж вимоги до процесуальної форми судочинства, а також судового правозастосування, що визначаються за наслідками аналізу практики ЄСПЛ, не знайшли відображення у вказаних елементах (наприклад, принципи рівності, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень, обов'язковість судових рішень тощо) [7, с. 24, 37–40, 42]. Певною вадою позиції О.С. Ткачука можна визначити сприйняття позиції Т.А. Цувіної попри вказані недоліки. Так, вчений визначає субстантивним елементом принципу верховенства права у цивільному судочинстві визнання пріоритетності прав людини, а формальними – законність (правовість законів), правова визначеність, пропорційність, право на справедливий судовий розгляд [4, с. 329]. З іншого боку, позитивними сторонами обох вказаних підходів є: демонстрування спільного підходу до проблематики верховенства права як принципу цивільного судочинства, визначення наукового підходу щодо з'ясування його сутності та елементів.

Не викликає сумнівів необхідність взяття за основу для визначення сутності, змісту, елементів принципу верховенства права у цивільному судочинстві саме субстантивного підходу до розуміння принципу верховенства права, із визначенням пріоритетності прав людини субстантивним елементом принципу верховенства права [4, с. 329]. Щодо ж остаточного визначення елементів, що становлять формальну сторону принципу верховенства, а також їхнього співвідношення, вказане варто визнати перспективним предметом подальших наукових досліджень, що не заважає вирішувати питання, визначені як завдання цієї статті.

Наведений вище науковий підхід щодо визначення формальної та сутнісної сторін принципу верховенства права, зокрема й у цивільному судочинстві, дозволяє вирішити питання щодо співвідношення вказаного принципу із принципом законності у правозастосовній діяльності суду.

У вітчизняній доктрині теорії права принцип законності пов'язується, передусім, із вимогою щодо належної реалізації норм закону усіма суб'єктами права, зокрема неприпустимості протиставлення законності і доцільності. До того ж, принцип законності передбачає вимоги, що стосуються якості законодавства: вища юридична сила закону, обов'язковість його виконання, однаковість вимог закону до всіх суб'єктів права, невідворотність покарання за порушення закону [10, с. 337]. У доктрині цивільного судочинства усталеною є позиція щодо визнання принципу законності, що передбачає вимогу належної реалізації норм права судом та іншими учасниками процесу. Специфічними рисами принципу законності в цивільному судочинстві можна вважати: різні засади належної реалізації норм права залежно від статусу учасника процесу: суд, особа, яка бере участь у справі, інші учасники цивільного процесу; добросовісність як визначальна вимога здійснення своїх процесуальних прав особами, які беруть участь у справі; застосування заходів процесуального примусу у зв'язку з невиконанням учасниками цивільного процесу своїх процесуальних обов'язків [11, с. 181]. Отже, можливо казати про наслідування доктриною цивільного процесу загальноправового підходу щодо розуміння принципу законності, з окремими особливостями, що зумовлені специфічним призначенням процесуальних інститутів.

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV [12], суди застосовують

під час розгляду справ ЄКПЛ та практику ЄСПЛ як джерело права. У абз. 1 п. 2 Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів визначено необхідність впровадження до вітчизняного судочинства європейських цінностей та стандартів захисту прав людини. Актуальним постає врахування практики ЄСПЛ у розумінні принципу законності при визначенні наукового підходу щодо співвідношення його з принципом верховенства права у вітчизняному цивільному судочинстві.

Результати аналізу практики ЄСПЛ, проведеного О.С. Ткачуком, показують, що ЄСПЛ пов'язує принцип законності не тільки з відповідністю рішень, дій (бездіяльності) нормам права, що є основою для вітчизняної правової доктрини (формальний аспект). Встановлюються вимоги до самого законодавства певної країни, зокрема такі, як універсальність та визначеність [4, с. 312]. О.С. Ткачук посилається також на доповідь Венеціанської комісії, схваленої 25-26 березня 2011 р., відповідно до якої можна визначити такі риси законності: універсальність (вимоги законності поширюються на всіх суб'єктів права); відсутність відповідалності без відповідних правових приписів, водночас за порушення закону має наставати відповідалність; забезпеченість практикою здійснення приписів законів [4, с. 312; 13]. Вказані вимоги визначаються О.С. Ткачуком як змістовний аспект законності [4, с. 313, 315, 317]. Дослідник відзначає також рішення ЄСПЛ від 24.04.1990 р. № 11801/85 у справі «Крюслен проти Франції» [14], відповідно до якого закон не має суперечити принципу верховенства права [4, с. 315]. Такі положення, хоча й стосовно адміністративного судочинства, можна визначити за результатами аналізу практики ЄСПЛ, здійсненого Т.І. Фулей [7, с. 14–24].

О.С. Ткачук вказує на істотні відмінності в розумінні принципу законності у вітчизняній доктрині, у практиці ЄСПЛ, а також у зарубіжній доктрині [4, с. 313]. Хоча вчений не уточнює безпосередньо, в чому саме полягають ці відмінності, але можна виділити додаткові вимоги щодо якості законів: визначеність, забезпеченість практикою здійснення приписів законів [4, с. 312–313]. Відповідно до п.п. 44, 46–51 наведеної вище доповіді Венеціанської комісії, юридична визначеність пов'язується з такими вимогами, як: доступність тексту закону; логічна послідовність та передбачуваність його застосування; чіткість та точність норм закону, спрямованість їх на забезпечення передбачуваності ситуації, що є об'єктом регулювання; дотримання принципу остаточності судового рішення (*res judicata*); дотримання державою взятих на себе зобов'язань (поняття «законних очікувань»); небажаність існування суперечливих судових рішень; забезпечення застосування закону на практиці [13]. Дійсно, у вітчизняній правовій доктрині немає усталеної позиції щодо виділення зазначених вимог як змісту принципу законності. Водночас не викликає сумнівів їхнє реальне застосування у вітчизняному правотворенні та правореалізації, а також актуальність їх з позиції принципу верховенства права. Можна стверджувати, що врахування практики ЄСПЛ поглиблює розуміння вимог законності, а також звертає увагу на ключові проблеми в реалізації верховенства права.

Стосовно цивільного судочинства принцип законності за своїм змістом охоплюється принципом верховенства права та має розглядатись як його елемент. Втім, наведене має сприйматись з огляду на відмінність цінностей, що втілюються у змісті принципів верховенства права та законності.

Висновок. Варто приєднатись до позиції О.С. Ткачука щодо сприйняття принципу верховенства права у цивільному судочинстві з позиції субстанціонального підходу, що передбачає визначення його сутнісної та формальної сторін. Співвідношення принципів верховенства права та законності характеризується поєднанням: а) сприйняття принципу законності як складової принципу верховенства права у частині вимоги щодо правового змісту законів; б) наявності самостійного об'єкту вимог принципу законності порівняно з принципом верховенства права, що зумовлено різним змістом цих принципів. Вимоги, що виділяються, відповідно до практики ЄСПЛ, у складі принципу законності, в судовому правозастосуванні мають доповнювати відповідні вимоги, що виділяються щодо цього принципу у вітчизняній доктрині. Перспективними напрямками подальших досліджень є визначення елементів принципу верховенства права у цивільному судочинстві, а також розвиток

існуючих у доктрині цивільного положень щодо змісту принципу законності з урахуванням розуміння цього принципу ЄСПЛ.

Список використаних джерел:

1. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 рр.: Указ Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 41. – Ст. 1267.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV: за станом на 20.09.2016 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088 (зі змінами).
3. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV: за станом на 03.11.2016 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 32. – Ст. 1918.
4. Ткачук О.С. Проблеми реалізації судової влади в цивільному судочинстві: [монографія] / О.С. Ткачук О.С. – Х.: Право, 2016. – 600 с.
5. Цувіна Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві: [монографія] / Т.А. Цувіна. – Х.: «Слово», 2015. – 281 с.
6. Демьянова Е.В. Верховенство права в гражданском судопроизводстве: функциональные аспекты содержания // «Legea si Viata» – 2014. – № 12/2. – С. 32–35.
7. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: Науково-методичний посібник для суддів / Фулей Т.І. – К., 2015. – 128 с.
8. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : [монографія] / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. – Х.: Право, 2016. – 848 с.
9. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С.П. Погребняк. – Х.: Право, 2008. – 240 с.
10. Теорія держави і права: підручник / [О.В. Петришин [та ін.]; ред. О.В. Петришин. – Х.: Право, 2015. – 368 с.
11. Курс цивільного процесу: підручник / [Комаров В.В. [та ін.]; ред. В.В. Комаров. – Х.: Право, 2011. – 1352 с.
12. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV: за станом на 16.10.2012 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 12. – Ст. 792 (із змінами).
13. Верховенство права (доповідь, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26.03.2011 р.) // Офіційний сайт «Council of Europe» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr).
14. Крюслен проти Франції: рішення Європейського суду з прав людини від 24.04.1990 р. № 11801/85 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["\"CASE OF KRUSLIN v. FRANCE – \[Russian Translation\]\""\],"documentcollectionid2":\["\"GRANDCHAMBER\", \"CHAMBER\""\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

СТАРЧУК О. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін

(Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки)

УДК 349.2

ДО ПИТАННЯ ПОСВІДЧЕННЯ НОТАРІУСОМ КОНКУБІНАТНОГО ДОГОВОРУ

Стаття присвячена встановленню моменту виникнення майнових правовідносин між фактичним чоловіком та жінкою та режиму спільності на майно, набуте у конкубінаті. Проаналізовано досвід зарубіжних країн та судову практику в Україні щодо встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу та виникнення режиму спільної сумісної власності. Акцентовано увагу на необхідності внесення змін до Сімейного кодексу України, в якому передбачено правові наслідки перебування чоловіка та жінки у незареєстрованому шлюбі.

Ключові слова: фактичні відносини чоловіка та жінки, конкубінат, договір, незареєстрований шлюб, спільне майно, спільне проживання, сім'я.

Стаття посвящена установлению момента возникновения имущественных правоотношений между фактическими мужем и женой и режима общности на имущество, приобретенное в конкубинате. Проанализированы опыт зарубежных стран и судебная практика в Украине по установлению факта проживания одной семьей без регистрации брака и возникновения режима общей совместной собственности. Акцентируется внимание на необходимости внесения изменений в Семейный кодекс Украины, в котором предусмотрены правовые последствия пребывания мужчины и женщины в незарегистрированном браке.

Ключевые слова: фактические отношения мужчины и женщины, конкубинат, договор, незарегистрированный брак, совместное имущество, совместное проживание, семья.

The article is devoted to the establishment of de facto husband and wife property relations and the regime of sharing on property earned in concubinage. The experience of foreign countries and judicial practice in Ukraine as to ascertainment of the fact of living as one family without registration of marriage and the origin of the regime of joint property are analyzed. The author pays attention to the necessity of Family code variation in Ukraine that provides consequences of law husband and wife residence in unregistered marriage.

Key words: husband and wife de facto relationships, concubinage, contract, unregistered marriage, joint property, joint living, family.

Вступ. Конкубінат стає розповсюдженим явищем в Україні, що викликає наданням Сімейним кодексом України юридичного значення майновим наслідкам перебування чоловіка та жінки у фактичних відносинах. Проблема встановлення конкубінату не лише жваво обговорюється в наукових колах, а й викликає дискусії серед юристів-практиків, зокрема нотаріусів при посвідченні договорів між чоловіком та жінкою у фактичних відносинах.

Актуальність теми дослідження викликана відсутністю законодавчого закріплення моменту встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки, які не перебувають у шлюбі, що призводить до проблем виникнення режиму спільності на набуте ними майно у конкубінаті.

Окрім цього, не лише збільшення кількості осіб, які перебувають у фактичних відносинах, а й суперечність судової практики залишає невирішеними питання майнових наслідків перебування в конкубінаті.

Теоретичну основу дослідження складають наукові праці М. Антокольської, Л. Афанасьєвої, П. Бойка, О. Войнаровської, А. Гриняка, О. Дзери, Л. Драгневич, М. Дякович, І. Жилінкової, Т. Івашкової, Т. Кириченко, О. Косової, А. Овчатової-Редько, Г. Пілігрим, З. Ромовської, О. Сафончик, С. Фурси, Є. Харитонова, які досліджують історичні та правові аспекти майнових наслідків конкубінату.

Постановка завдання. Метою статті є визначення правової природи конкубінату як підстави виникнення сім'ї, розробка пропозицій із метою удосконалення правового регулювання договірних майнових відносин фактичного чоловіка та жінки, зважаючи на позитивний досвід зарубіжних країн.

Для досягнення цієї мети необхідно виконати такі завдання:

- охарактеризувати конкубінат як підставу виникнення сім'ї;
- проаналізувати міжнародний досвід правового регулювання конкубінату в зарубіжних країнах;
- вивчити судову практику встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу;
- з'ясувати правові наслідки перебування чоловіка та жінки у фактичних відносинах;
- дослідити наслідки договірного регулювання майнових відносин у конкубінаті.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 4 Сімейного кодексу України (далі – СК України), реалізуючи право на особисту свободу, кожна людина має право на створення сім'ї та проживання в ній [1]. Форму створення сім'ї чоловік та жінка обирають самостійно. А тому, ст. 74 СК України врегульовано питання майнових наслідків конкубінатних відносин осіб, що проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу.

Т. Ариванюк звертає увагу, що згідно, з п. 2 ст. 21 СК України, проживання однією сім'єю жінки й чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя, але авторка зауважує, що п. 2 ст. 3 СК України вказує, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Виходячи з вищевикладеного, наголошує авторка, можна констатувати факт, що жінка та чоловік, перебуваючи у фактичних відносинах, мають статус сім'ї, але не мають статусу подружжя [2].

Ми погоджуємось із позицією Т. Ариванюк, З. Ромовської, які зазначають, що фактичні відносини зумовлюють не статус подружжя, а лише статус сім'ї [3, с. 14].

Водночас ми не підтримуємо позицію Т. Ариванюк про те, що перебуваючи у зареєстрованому шлюбі й не розірвавши його, чоловік може проживати у фактичних шлюбних відносинах з іншою жінкою і під час спільного проживання набути з нею майно за спільні кошти. Адже, конкубінат є підставою виникнення сім'ї лише тоді, коли він не суперечить моральним засадам суспільства, а за наших умов, якщо жінка та чоловік не перебувають в іншому зареєстрованому шлюбі.

Сам законодавець у ст.ст. 74–76, 91 СК України дає всі підстави говорити про можливість одночасного існування зареєстрованого шлюбу і конкубінату [1].

Проте вищевикладене положення суперечить інституційному принципу шлюбу – моногамії, – який текстуально закріплений у ст. 25 СК України (одношлюбність), що виключає можливість полігамії.

Підтвердженням цього є положення Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» від

21 грудня 2007 р. № 11 [4], в якій передбачено, що, застосовуючи ст. 74 СК України, судам необхідно враховувати, що правило зазначеної норми поширюється на випадки, коли чоловік та жінка не перебувають у будь-якому іншому шлюбі.

Судова практика свідчить про те, що в Україні немає налагодженого правового механізму реального захисту прав осіб, що перебувають у фактичних відносинах, на майно. Так, надзвичайно суперечливими є позиції Верховного суду України (далі – ВСУ) та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ (далі – ВССУ) щодо того, з якого моменту фактичні відносини можна вважати такими, що свідчать про виникнення сім'ї.

В інформаційному листі ВССУ «Щодо застосування окремих норм цивільного законодавства» від 5 грудня 2011 р. зазначається, що встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю і встановлення належності їм майна на праві спільної сумісної власності на підставі ст. 74 СК України пов'язується з набранням законної сили рішенням суду, яким такі юридичні факти встановлені [5].

Отже, ВССУ у своєму інформаційному листі фактично встановив, що спільна сумісна власність у чоловіка та жінки, що проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, виникає лише після набуття законної сили рішенням суду, яким встановлено відповідний факт.

Така правова позиція видається надзвичайно спірною щодо практичного застосування ст. 74 СК України. Зрозуміло, що маловірогідним є той факт, що перед початком проживання однією сім'єю жінка та чоловік будуть звертатися до суду із заявою про встановлення відповідного факту.

Відповідно до ст. 74 СК України, майно, набуте цими особами під час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, і на нього поширюються положення гл. 8 СК України [1].

Отже, норми сімейного законодавства, які регулюють правові відносини з приводу виникнення права спільної сумісної власності подружжя, застосовуються до майна, що було придбано під час проживання однією сім'єю жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою.

Зокрема, до них, вказує Т. Івашкова, можна віднести підстави набуття спільної сумісної власності; виникнення права на майно, що належало «чоловікові» чи «дружині»; права на розпорядження цим майном; право на поділ майна тощо [6, с. 113–114].

Доречно з цього приводу зауважує Г. Миронова, що ст. 74 СК України є скоріше за все міною уповільненої дії та невдовзі стане головним боєм судів, на які навалиться шквал проблем у зв'язку з її застосуванням [7, с. 50].

Поділяє цю позицію А. Гриняк, який наголошує на тому, що норма ст. 74 СК України, хоча і вбачається прогресивним кроком, своєрідною відповіддю на запит часу, але є надзвичайно суперечливою [8, с. 31].

Відповідно до ст. 34 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [9], ст. 360-7 Цивільного процесуального кодексу України [10], правові позиції, сформульовані ВСУ за наслідками розгляду заяв про перегляд судових рішень з мотивів неоднакового застосування судами касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковими для усіх судів України.

Суди зобов'язані узгодити свою судову практику із рішенням ВССУ. Суд касаційної інстанції фактично встановив обмеження щодо практичного застосування ст. 74 СК України та досі додержується такої позиції.

Однак суди апеляційної інстанції приймають рішення щодо встановлення факту проживання чоловіка та жінки однією сім'єю, без реєстрації шлюбу, починаючи з моменту початку спільного проживання, але не раніше 1 січня 2004 р., до набуття законної сили відповідним рішенням суду, незважаючи на правову позицію, висловлену у інформаційному листі ВССУ 2011 р.

А тому, зважаючи на вищевикладене, ми погоджуємось із Г. Мироною, що сталося саме так, як було передбачено, адже ані в законодавстві, ані в судовій практиці не визначені

шляхи для належної реалізації на практиці норми, закріпленої у ст. 74 СК України, щодо права спільної сумісної власності фактичного чоловіка та жінки.

Згідно зі ст. 74 СК України, фактичні відносини породжують такі самі юридичні наслідки майнового характеру, що і зареєстрований шлюб [1]. Однак відсутність його державної реєстрації може призвести до порушення прав та законних інтересів фактичного чоловіка та жінки. Через відсутність державної реєстрації шлюбу факт спільного проживання однією сім'єю може заперечуватися фактичними чоловіком чи жінкою, або він (вона) можуть розпоряджатися спільним майном, набути під час фактичних відносин, без згоди іншого тощо.

У названих ситуаціях сторона, права якої порушені або не визнаються, вимушена звертатись до суду з позовом. Йдеться про позови щодо визнання права спільної сумісної власності, про поділ майна, що є спільною сумісною власністю, та про визнання договорів недійсними через відсутність згоди співвласника на розпорядження майном.

Тому у правовій доктрині для вирішення цієї колізії науковці пропонують два варіанти:

- 1) створити на законодавчому рівні належні умови для застосування ст. 74 СК України;
- 2) відмовитись від правового режиму права спільної сумісної власності фактичного чоловіка та жінки, закріпивши за їхнім майном правовий режим права спільної часткової власності, окрім випадків, коли інше визначено договором.

Ми підтримуємо другий варіант вирішення проблеми встановлення моменту спільного проживання (виникнення сім'ї), який фактично збігатиметься в часі із виникненням режиму спільності на майно фактичного чоловіка та жінки.

Проаналізувавши практику зарубіжних країн із цієї проблеми, варто зауважити, що укладення договору про сумісне життя партнерів (у розумінні сімейного права України – фактичного чоловіка та жінки) розповсюджена, зокрема, у Франції. Відповідно до ст. 5151 Цивільного кодексу Франції, партнери подають спільну заяву, в якій зазначають їхні майнові відносини та договір про сумісне життя в компетентний орган державної реєстрації. Наведені чіткі умови укладення такого договору: 1) укладається повнолітніми дієздатними особами різної або однієї статі, які не перебувають у забороненому ступені спорідненості; 2) такі особи не перебувають у шлюбі з іншими особами, а також не уклали іншого договору про спільне життя [11].

У Швеції співмешканці, які не бажають, щоб їхні відносини регулювались законом про співжиття, можуть укласти між собою відповідний правочин [12].

У цьому документі, зауважує А. Гриняк, вказується правовий режим їхнього майна, а також зазначаються відомості про взаємну матеріальну допомогу, про солідарну відповідальність перед третіми особами за боргами, які виникають у результаті дій одного з них, із забезпечення життєвих потреб і здійснення витрат, які відносяться до спільного проживання [8, с. 32].

Необхідно зазначити, що така процедура є значно спрощеною порівняно з необхідністю встановлення судом факту проживання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою однією сім'єю.

А тому, ми вважаємо, що позитивний досвід врегулювання майнових відносин фактичного чоловіка та жінки шляхом укладання договорів про спільне проживання із розповсюдженням у них права спільної сумісної власності на майно, набуте за час спільного проживання, повинно бути законодавчо передбачено в сімейному законодавстві України як важливий чинник захисту майнових прав фактичних чоловіка і жінки у випадку припинення таких відносин у майбутньому.

Якщо фактичні чоловік та жінка бажають укласти конкубінатний договір, то, насамперед, їм необхідно визначити момент з якого вони почали постійно спільно проживати, яке є обов'язковим для них, та перелік майна, яке набуто за час їхнього спільного проживання та буде набуто у майбутньому.

У свою чергу, укладений між фактичними чоловіком та жінкою і посвідчений нотаріусом конкубінатний договір буде безперечним доказом часу і факту проживання однією сім'єю і набуття за цей період спільно майна, що, само по собі, виключає будь-який спір і привід звернення до суду [13].

Зокрема, доцільно на законодавчому рівні передбачити можливість укладення договору про спільне проживання жінки та чоловіка однією сім'єю без реєстрації шлюбу у складній письмовій формі. Оскільки, такий договір є не поіменованим, адже його юридична природа не закріплена на законодавчому рівні Сімейним кодексом України, то посвідчення його нотаріусом буде здійснюватись згідно з нотаріальним провадженням щодо не поіменованих договорів.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що надзвичайно суперечливим є питання щодо того, з якого часу фактичні відносини можна вважати існуючими. Більш доцільним вбачається укладення фактичними чоловіком та жінкою у складній письмовій формі конкубінатного договору, в якому визначатиметься режим спільної сумісної власності на майно, набуте під час спільного проживання і свідчитиме про виникнення сім'ї, якщо це не суперечитиме моральним засадам суспільства.

У випадку відмови фактичного чоловіка та жінки укласти між собою конкубінатний договір необхідно розповсюдити на їхнє майно правовий режим права спільної часткової власності

Доцільно внести зміни до ст. 74 СК України у такій редакції: «Майно фактичних чоловіка та жінки, яке набуто за час їхнього спільного проживання належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо це передбачено конкубінатним договором, який посвідчений нотаріусом».

Список використаних джерел:

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. зі змінами і доповн. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.
2. Ариванюк Т. Про деякі проблемні питання нового Сімейного законодавства. Фактичне подружжя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://yurradnik.com.ua/wp-content/uploads/2014/10/2004_1_039_.
3. Ромовська З. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар // Ромовська З. – К., 2009. – 432 с.
4. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 р. № 11 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/v0011700-07>.
5. Щодо застосування окремих норм цивільного законодавства: Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05.12.2011 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sc.gov.ua/ua/informaciyniy_listi.html.
6. Івашкова Т. До питання правових наслідків перебування у фактичних шлюбних відносинах // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 2. – С. 110–117.
7. Миронова Г. Моральні засади Сімейного кодексу України // Право України. – 2004. – № 4. – С. 50–51.
8. Гриняк А. Спільна сумісна власність фізичних осіб: окремі питання виникнення та припинення // Приватне право і підприємництво. – 2009. – № 8. – С. 29–32.
9. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–42, 43. – Ст. 529.
10. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.
11. Гражданский кодекс Франции (Code Civil des Francais) от 21 марта 1804 г. (действующая редакция с изменениями, внесенными Законом от 24.11.2009 г.) // Le codes Public de la diffusion du droit // droit francais // les codes en viquer [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legafrance.gouv.fr/>
12. Боренкова А. Форми сімейних відносин Швеції (на прикладі офіційного чи цивільного шлюбів) / А. Боренкова, Т. Марценюк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bistream>.
13. Особливості майнових відносин осіб, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yalova.com.ua/property-relations.shtml>.

ЧАНИШЕВА А. Р.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 349.1

ОСНОВНІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

У статті обґрунтовується існування цивільних організаційних відносин та цивільних організаційних правовідносин. Досліджуються основні організаційні зобов'язання як елемент зобов'язальних відносин. Формулюються пропозиції про внесення змін і доповнень до актів чинного законодавства в частині регулювання зазначених зобов'язань.

Ключові слова: зобов'язання, зобов'язальні відносини, основні зобов'язання, організаційні зобов'язання.

В статье обосновывается существование гражданских организационных отношений и гражданских организационных правоотношений. Исследуются основные организационные обязательства как элемент обязательственных отношений. Формулируются предложения по внесению изменений и дополнений в акты действующего законодательства в части регулирования указанных обязательств.

Ключевые слова: обязательства, обязательственные отношения, основные обязательства, организационные обязательства.

The existence of organizational civil relations and organizational civil relationships is substantiated in the article. The basic organizational obligations as an element of relations of obligations are researched in the article. Proposals on amendments and additions to the acts of the legislation in force regarding regulation of these obligations were formulated.

Key words: obligations, relations of obligations, basic obligations, organizational obligations.

Вступ. При розробці та прийнятті Цивільного кодексу України 2003 р. переважно було збережено визначення предмета цивільного законодавства, яке містилось в Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік 1961 р. і Цивільному кодексі УРСР 1963 р. Але уже в наукових дослідженнях, що здійснювались науковцями-цивілістами на базі кодифікованих законодавчих актів 60-х рр. минулого століття, була помічена невідповідність легальних визначень предмета цивільного законодавства, з одного боку, і реального змісту згаданих вище Основ, цивільних кодексів союзних республік, інших актів цивільного законодавства – з іншого. Виявилось, що цивільне законодавство регулює не тільки майнові та особисті немайнові відносини, а й відносини, які не можна віднести ані до категорії майнових, ані до категорії особистих немайнових.

Висунута і обґрунтована О. Красавчиковим ідея про організаційні відносини у сфері дії цивільного права [1, с. 53–57; 2, с. 12–14] стала засобом усунення суперечності між легальним визначенням предмета цивільного права і реальним змістом кодифікованих актів цивільного законодавства у радянський період і у цей час. Ця ідея настільки була плідною,

що заслуговувала на загальну підтримку. Проте вона була сприйнята далеко не всіма науковцями-цивілістами. О. Іоффе писав, що О. Красавчиков організованість, що складає невід'ємну властивість суспільних явищ, посиляючись на конкретні способи правової організації майнових відносин, «відсікає від останніх і оголошує окремим цивільно-правовим суспільним відношенням» [3, с. 264]. Цю думку нині повторює Т. Ліюхан [4].

Все ж таки більшість науковців-цивілістів стали на позицію визнання цивільними деяких організаційних відносин, що засновані на майновій самостійності, вільному волевиявленні та юридичній давності. Це А. Биков [5, с. 53], Н. Клейн [6, с. 73], Б. Пугінський [7, с. 97], Є. Вавілін [8, с. 27], Б. Гонгало [9, с. 19], Л. Данілова [10, с. 12]. З українських науковців цю позицію обґрунтовує Р. Майданик [11, с. 41; 12, с. 105]. Про визнання ідеї цивільних організаційних відносин, цивільних організаційних правовідносин і цивільних організаційних зобов'язань свідчить захист О. Ізбаш кандидатської дисертації на тему «Організаційні цивільні правовідносини при здійсненні авторських прав» [13].

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення основних організаційних зобов'язань у структурі зобов'язальних відносин.

Результати дослідження. Учасники цивільних відносин своєю угодою можуть обмежити свою свободу на укладення договору, уклавши так званий попередній договір, як це передбачено ст. 635 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України. Попередній договір – це цивільний організаційний договір. У науці визнається, що на підставі такого договору виникають організаційні правовідносини, які є зобов'язаннями [14, с. 10]. На підставі такого договору виникають два основних простих зустрічних цивільних організаційних зобов'язання щодо укладення його сторонами в майбутньому основного (майнового) договору. Зміст кожного з таких зустрічних зобов'язань є ідентичним, якщо не враховувати тієї обставини, що уже під час укладання основного договору, тобто у процесі виконання простих зустрічних організаційних зобов'язань, кожна зі сторін попереднього договору повинна взяти на себе обов'язки, що не можуть бути тотожними обов'язкам іншої сторони. Зміст основних простих зустрічних організаційних зобов'язань, що виникають на підставі попереднього договору, конкретизується у ст. 635 ЦК України. Кожна зі сторін зобов'язується укласти основний договір на умовах, встановлених попереднім договором (ч. 1 ст. 635 ЦК України). Це законодавче положення варто інтерпретувати і як вимогу до змісту попереднього договору (визначення умов основного договору є істотною умовою попереднього договору), і як визначення змісту простих зустрічних основних зобов'язань, що виникають на підставі попереднього договору. Стаття 182 Господарського кодексу (далі – ГК) України передбачає, що в попередньому договорі повинні міститись умови, які дозволяють визначити предмет та інші істотні умови основного договору. Відповідно, збагачується і зміст простих зобов'язань, що виникають на підставі попереднього договору. Щоправда, якщо попередній договір буде давати змогу визначити усі істотні умови основного договору, потреба в укладанні основного договору зникає. До змісту простих зустрічних зобов'язань, що виникають на підставі попереднього договору, входить, перш за все, обов'язок сторін укласти відповідний основний договір. Із абзацу першого ч. 1 ст. 635 ЦК України випливає, що строк, упродовж якого має бути укладений основний договір, встановлюється договором. Положенням абзацу другого ч. 1 ст. 635 ЦК України передбачається можливість обмеження цього строку законом. Ця можливість деталізована в ч. 1 ст. 182 ГК України, згідно з якою основний договір має бути укладений не пізніше одного року після укладення попереднього договору. Сплив цього строку припиняє зобов'язання, що виникло на підставі попереднього договору. Під зобов'язанням розуміється складне зобов'язання, яке включає два простих зустрічних організаційних зобов'язання. Але зазначене зобов'язання не припиняється, якщо будь-яка зі сторін до спливу встановленого договором строку направить другій стороні пропозицію про укладення основного договору (ч. 3 ст. 635 ЦК України). Відсутність вказівки в ч. 3 ст. 635 ЦК України на те, що зазначений строк може бути встановлений не тільки договором, а й законом, породжує колізію між ч. 3 ст. 635 ЦК України, з одного боку, і ч. 1 ст. 635 ЦК України та ч. 1 ст. 182 ГК України – з іншого. Для усунення цієї колізії ч. 3 ст. 635 ЦК України після слів «попереднім договором» варто доповнити словами «або законом».

Прості основні організаційні зобов'язання, що виникають на підставі попередніх договорів, і відповідні складні основні організаційні зобов'язання є повноцінними цивільними зобов'язаннями. Тому передбачається можливість примушення до виконання обов'язків, що складають зміст таких зобов'язань (ч. 3 ст. 182 ГК України). Стосовно організаційних зобов'язань, на які Господарський кодекс України не поширюється, примушення до їх виконання можливе на підставі загального правила п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України. Оскільки існує проблема визнання положень ч. 2 ст. 16 ЦК України такими, що встановлюють норми прямої дії, ст. 635 ЦК України доцільно було б доповнити положенням про можливість примушення сторін, що уклали попередній договір, до виконання обов'язку укласти основний договір у судовому порядку. Порушення простих основних організаційних зобов'язань, що виникають на підставі попередніх договорів, тягне за собою відшкодування винною стороною збитків, завданих ухиленням від виконання зазначених зобов'язань (ч. 2 ст. 635 ЦК України). Оскільки тут йдеться про цивільні зобов'язання, то на них поширюються положення Цивільного кодексу України про забезпечення виконання зобов'язань. Сутності таких організаційних зобов'язань буде суперечити забезпечення їхнього виконання заставою, порукою, притриманням. Проте є можливим їх забезпечення неустойкою та гарантією. А додаткові зобов'язання щодо відшкодування збитків і сплати неустойки, що виникають на підставі попередніх договорів, можуть забезпечуватись також заставою і порукою.

В силу зобов'язання укладаються публічні договори. Такі зобов'язання є організаційними, оскільки в них немає будь-якого майнового змісту. Підставою виникнення такого зобов'язання є звернення будь-якої особи до підприємця з пропозицією укласти договір. Щоправда, ч. 1 ст. 639 ЦК України породжує певні сумніви у тому, що звернення особи до підприємця є єдиною підставою виникнення зобов'язань, про які йдеться, оскільки в цьому законодавчому положенні публічний договір визначається як такий, в якому одна сторона – підприємець – взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться. Проте положення ч. 4 ст. 633 ЦК України, яким забороняється необґрунтована відмова від укладання публічного договору і встановлюється відповідальність за порушення цієї заборони, свідчать про те, що факт прийняття підприємцем на себе обов'язку, про який йдеться у ч. 1 ст. 635 ЦК України, не є умовою виникнення організаційного зобов'язання щодо укладання публічного договору. Мається на увазі, що, здійснюючи підприємницьку діяльність, особа повинна дотримуватись вимог ст. 24 Конституції України, яка забороняє привілеї чи обмеження з дискримінаційних мотивів, і ст. 13 ЦК України, яка встановлює межі здійснення цивільних прав. Тому із ч. 1 ст. 635 ЦК України доцільно було б виключити вказівку за те, що сторона-підприємець узяла на себе відповідний обов'язок.

Основне організаційне зобов'язання щодо укладання публічного договору є одностороннім. До його змісту входить обов'язок сторони-підприємця укласти договір на вимогу споживача чи іншої особи. Цьому обов'язку кореспондує суб'єктивне право особи, що звернулася до підприємця з пропозицією укласти договір, на укладання такого договору. Суб'єктивне право на укладання публічного договору захищається шляхом звернення до суду з вимогою про спонукання зобов'язаної сторони до укладання договору. Така вимога буде ґрунтуватись на п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України, яким передбачено такий спосіб захисту цивільного права як примусове виконання обов'язку в натурі. Щоправда, використання особою такого способу захисту права може набути ознак проблемності з огляду на те, що наслідком необґрунтованої відмови підприємця від укладання публічного договору, відповідно до ч. 4 ст. 633 ЦК України, є відшкодування збитків. Але Цивільний кодекс України, інші акти цивільного законодавства встановлюють численні спеціальні правила про відшкодування збитків. Вони не можуть інтерпретуватись так, що виключають застосування інших наслідків порушення цивільних обов'язків, які встановлені ст.ст. 610–625 ЦК України чи іншими положеннями, зокрема, тими, що передбачають виконання цивільного обов'язку в натурі. Отже, примушення до виконання в натурі обов'язку укласти публічний договір є можливим.

До змісту організаційного зобов'язання щодо укладання публічного договору входить і обов'язок підприємця дотримуватись вимог до змісту публічних договорів, які встановлені в

інтересах споживачів. Ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів» забороняє продавцям (виконавцям, виробникам) включати до договорів зі споживачами умови, які є несправедливими, дає визначення несправедливих умов і зазначає окремі види таких умов. Згідно з ч. 5 ст. 18 названого Закону, положення договору, визнане несправедливим, може бути змінено або визнано недійсним. Це законодавче положення є невизначеним. Воно формулює правову норму, в гіпотезі якої йдеться про «визнання» положення договору несправедливим. Проте важко з'ясувати, хто ж буде визнавати його несправедливим. У диспозиції цієї норми йдеться про визнання такого положення недійсним. Це є підставою для висновку про визнання таких положень як оспорюваних частин відповідних правочинів недійсними судом. Відповідно до законодавчої і судової практики, що склалась, недійсними визнаються частини правочинів (умови договорів, чи, за термінологією згаданого Закону, «положення договорів»). Але ж таке визнання тягне за собою відповідну зміну змісту не тільки організаційного зобов'язання щодо укладання основного договору, а і майнового зобов'язання, що виникло на підставі майнового договору.

Оскільки зловживання монопольним становищем на ринку забороняється і тягне встановлену законом відповідальність (ч. 3 ст. 13 Закону України «Про захист економічної конкуренції»), суб'єкт господарювання, що займає таке становище, не може повністю або частково відмовлятися від придбання або продажу товару за відсутності альтернативних джерел продажу чи придбання (п. 5 ч. 2 тієї ж статті). Відтак, за відповідних умов, за наявності пропозиції щодо укладення договору виникає організаційне зобов'язання щодо укладання відповідного договору. Зміст такого зобов'язання складає обов'язок суб'єкта господарювання, що посідає монопольне становище на ринку, укласти договір і суб'єктивне право іншої особи, що кореспондує зазначеному обов'язку. Таке зобов'язання є одностороннім, оскільки стосовно нього немає такого зобов'язання, яке могло б бути визнане зустрічним.

П. 1 ст. 10 Закону України «Про природні монополії» на суб'єктів природних монополій покладається обов'язок забезпечувати на недискримінаційних умовах продаж вироблених ними товарів споживачам. Цей обов'язок включає до себе й обов'язок укладати договори зі споживачами, які звернулись із пропозицією укласти договір. У разі такого звернення виникає організаційне зобов'язання. Воно є одностороннім. Суб'єкт природної монополії може бути примушений до виконання в натурі обов'язку укласти договір, що входить до змісту зазначеного зобов'язання.

Обов'язковим є укладення договорів про надання житлово-комунальних послуг. Такі обов'язки покладаються Законом України «Про житлово-комунальні послуги» на споживачів (ч. 3 ст. 20), виконавців (ч. 2 ст. 21), виробників (ч. 2 ст. 22), балансоутримувачів (ч. 2 ст. 24). На підставі зазначених законодавчих положень виникають прості основні організаційні зобов'язання, зміст яких складають обов'язки відповідних осіб і суб'єктивні права, що кореспондують зазначеним обов'язкам. Взаємні прості організаційні зобов'язання утворюють складні (двосторонні) основні організаційні зобов'язання.

Обов'язок власників, наймачів, користувачів житлових будинків, земельних ділянок укладати договори на вивезення побутових відходів передбачено ч. 2 ст. 35 Закону України «Про відходи». На підставі цього законодавчого положення виникають прості (односторонні) організаційні зобов'язання щодо укладення договорів на вивезення побутових відходів. Інша сторона таких зобов'язань (сторона, якій надається суб'єктивне право на укладення договору) визначається (уповноважується) органом місцевого самоврядування (ч. 3 ст. 35 Закону України «Про відходи»). Ця особа визначається актом органу місцевого самоврядування. Відтак особа, що здійснює збирання і перевезення побутових відходів, також несе обов'язок укладати відповідні договори. Цей обов'язок також існує в простому основному організаційному зобов'язанні. Такі зобов'язання разом із зобов'язаннями, в яких власники, наймачі, користувачі житлових будинків, земельних ділянок несуть обов'язок укладати договори на вивезення побутових відходів, утворюють складні основні двосторонні зобов'язання щодо укладення договорів на вивезення побутових відходів.

Організаційні зобов'язання щодо укладення державних контрактів виникали у ситуаціях, коли виконання державного замовлення є обов'язковим для його виконавців. Та-

кими, зокрема, були державні підприємства, установи, організації, акціонерні товариства, в статутному капіталі яких контрольний пакет акцій належить державі, а також суб'єкти господарської діяльності всіх форм власності, що є монополістами на відповідному ринку продукції, якщо виконання державного замовлення не спричиняє їм збитків (ч. 8 ст. 2 Закону України «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб»). Такі зобов'язання були простими односторонніми. У них виконавці державного замовлення несли обов'язок укладати державні контракти, а державні замовники, визначені названим Законом, мали суб'єктивне право на укладення таких контрактів. Нині вказаний Закон втратив чинність. Такі ж зобов'язання виникають на підставі Закону «Про державний матеріальний резерв», якщо виконання державного замовлення є обов'язковим для виконавця згідно з ч. 2 ст. 11 цього Закону.

Характер цивільних організаційних відносин мають відносини щодо організації та проведення торгів на біржах, аукціонах, а також конкурсах. Цивільний кодекс України (ст. 650) встановлює лише одну бланкетну правову норму, що стосується укладання договорів «на біржах, аукціонах, конкурсах тощо». Тому детально ці відносини регулюються спеціальними актами законодавства.

Закон України «Про здійснення державних закупівель» текстуально не закріплює правової норми, яка б покладала на замовника й учасників відповідних процедур обов'язок укласти договір про закупівлю. Але такі обов'язки у відповідних випадках випливають із названого Закону. Так, замовник в оголошенні про проведення процедури закупівлі та в документації конкурсних торгів може встановити вимоги щодо надання забезпечення пропозиції конкурсних торгів. За таких умов пропозиція узагалі не допускається до конкурсних торгів, якщо забезпечення не надано. До закінчення строку на подання пропозицій учасник конкурсних торгів може відкликати свою пропозицію, і це не тягне для нього будь-яких несприятливих наслідків, оскільки до цього не виникає будь-яке зобов'язання. Але після цього моменту відкликання пропозиції, непідписання договору про закупівлю учасником, що став переможцем торгів, ненадання переможцем процедури торгів забезпечення виконання договору про закупівлю тягне за собою втрату права учасника на повернення наданого забезпечення пропозиції конкурсних торгів (ч. 3 ст. 24 Закону України «Про здійснення державних закупівель»). Схожі правила містять й інші акти законодавства, що встановлюють порядок проведення аукціонів, конкурсів тощо. Встановлення правила про втрату права на повернення забезпечення пропозиції конкурсних торгів свідчить про те, що законодавець визнає, що з моменту спливу строку надання пропозицій вважається вчиненим правочин під відкладальною умовою, згідно з яким, у разі визнання учасника переможцем торгів, виникає просте основне організаційне зобов'язання, в якому учасник несе обов'язок укласти договір. Водночас (із моменту надіслання замовником переможцю торгів повідомлення про акцепт пропозиції конкурсних торгів) такий самий обов'язок виникає на стороні замовника. Він входить до змісту зустрічного простого основного організаційного зобов'язання. Ці два зустрічних простих основних організаційних зобов'язання утворюють складне основне організаційне зобов'язання щодо укладення договору про закупівлю.

Серед організаційних цивільно-правових відносин О. Красавчиков виокремлював організаційно-інформаційні правовідносини, в формі яких здійснюється обмін інформацією. Із цим здебільшого варто погодитись, уточнивши, що надання однією стороною іншій стороні інформації не обов'язково повинно здійснюватись у порядку обміну нею. Організаційно-інформаційні зобов'язання можуть існувати як односторонні – без зустрічного зобов'язання щодо надання інформації. Якщо ж інформація надається за плату, при цьому зобов'язання щодо надання інформації набуває нового характеру, бо інформація передається як товар, про вартість якого сторони домовились.

Організаційно-інформаційні зобов'язання зазвичай є допоміжними. Проте ст. 700 ЦК України і ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів» [261] дають нам зразки основних організаційно-інформаційних зобов'язань. Ці зобов'язання є односторонніми. Їхній зміст складає обов'язок підприємця, що здійснює роздрібну торгівлю чи укладає інші до-

говори зі споживачами, ще до укладення договору, маючи на увазі перспективу його укладення, надати встановлену законом інформацію, зокрема, надати можливість оглянути товар, показати його властивості, продемонструвати, як треба користуватися ним тощо. Цим обов'язкам кореспондують суб'єктивні права споживача (покупця). Порушення підприємцем обов'язків, що складають зміст зобов'язання, що розглядається, тягне цивільну відповідальність як у разі, коли договір на виконання зазначеного зобов'язання було укладено, так і незалежно від його укладення, чим підтверджується самостійність таких зобов'язань як основних. Зокрема, надання повної і достовірної інформації про товар у місці його продажу кваліфікується у ст. 700 ЦК України як ухилення від укладення договору і дає споживачеві (покупцеві) право на відшкодування збитків.

Висновки. Можна зробити висновок про те, що організаційні відносини в складі предмета цивільного права все-таки існують. Певні, зазначені в цій статті організаційні відносини здатні набувати правової форми основних організаційних зобов'язань. Останні є елементом структури зобов'язальних відносин.

Список використаних джерел:

1. Красавчиков О. Гражданские организационно-правовые отношения // Советское государство и право. – 1966. – № 10. – С. 50–57.
2. Красавчиков О. Советское гражданское право // Под ред. О. Красавчикова. – М.: Юридическая лит-ра, 1988.
3. Иоффе О. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / О. Иоффе. – М.: Статут, 2000. – 776 с.
4. Люхан Т. Организационные отношения в предмете гражданского права РФ: Проблема определения правового статуса // Сибирский юридический вестник. – 2000. – № 4. – С. 58–60.
5. Быков А. План и хозяйственный договор / А. Быков. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1975. – 158 с.
6. Клейн Н. Организация договорно-хозяйственных связей / Н. Клейн. – М., 1976. – 192 с.
7. Пугинский Б. Коммерческое право России / Б. Пугинский. – М.: Зерцало, 2009. – 350 с.
8. Вавилин Е. Осуществление и защита гражданских прав / Е. Вавилин. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 225 с.
9. Гонгало Б. Предмет гражданского права // Проблемы частного права. Сборник статей. – М.: Институт частного права, 2003. – С. 3–23.
10. Данилова Л. Организационные гражданско-правовые договоры / Л.Я. Данилова // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2009. – № 1. – С. 11–19.
11. Майданик Р. Система гражданского права Украины: Организационные и имущественные отношения // Гражданское право в системе права : Материалы Международной научно-практической конференции (в рамках Ежегодных цивилистических чтений) (Алматы, 17–18 мая 2007 г.). – Алматы, 2007. – С. 40–43.
12. Майданик Р. Цивільне право: загальна частина. Т.1. Вступ до цивільного права / Р. Майданик. – Київ: Алерта, 2012. – 472 с.
13. Ізбаш О. Організаційні цивільні правовідносини, що виникають при здійсненні авторських прав: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. Ізбаш ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2013. – 20 с.
14. Добкіна К., Ключова Є. Місце попереднього договору в системі цивільно-правових правовідносин // Підприємництво, господарство і право. – 2015. – № 5. – С. 8–11.

ШАПОВАЛ Л. І.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
(Національна академія внутрішніх справ)**УДК 347.6****ОБОВ'ЯЗОК МАЧУХИ, ВІТЧИМА УТРИМУВАТИ ПАДЧЕРКУ, ПАСИНКА**

У статті йдеться про особливості виникнення аліментних зобов'язань між мачухою, вітчимою та малолітніми чи неповнолітніми падчеркою, пасинком.

Ключові слова: аліментні зобов'язання, утримання, мачуха, вітчима, падчерка, пасинок.

В статье речь идет об алиментных обязательствах между мачехой, отчимом и малолетними или несовершеннолетними падчерицей и пасынком.

Ключевые слова: алиментные обязательства, содержание, мачеха, отчим, падчерица, пасынок.

This article is concerning on peculiarities of maintenance obligations' origin between stepmother, stepfather and minor or underage stepdaughter, stepson.

Key words: maintenance obligations', maintenance, stepmother, stepfather, stepdaughter, stepson.

Вступ. Чинне сімейне законодавство покладає обов'язок щодо утримання не лише на родичів найближчого ступеня спорідненості (зокрема, батьків і дітей), а розширює коло учасників сімейних відносин, які у разі потреби надають належну матеріальну допомогу рідним, встановивши аліментні зобов'язання інших членів сім'ї та родичів. Майнові відносини, що виникають між іншими членами сім'ї та родичами, переважно регулюються нормами цивільного законодавства і не входять до предмета регулювання нормами, що закріплені в чинному Сімейному кодексі України (далі – СК України). Винятком є правові сімейні відносини, що виникають з приводу утримання. Закон регулює широкі коло таких відносин між іншими членами сім'ї та родичами: онуками, правнуками та їх бабами, дідами, прадідами, прабабами, братами й сестрами, мачухами, вітчимами та падчерками, пасинками, фактичними вихователями та вихованцями.

Науково-теоретичну базу статті склали праці таких учених-юристів, як М. Антокольська, В. Антошкіна, Л. Афанасьєва, Т. Ариванюк, В. Гопанчук, Д. Дибовський, З. Ромовська, Л. Баранова, В. Борисова, Ю. Червоний, Т. Шевченко, Ю. Заїка тощо.

Нормативною основою дослідження стали Кодекс про шлюб та сім'ю України (далі – КпШС), Сімейний кодекс України (далі – СК) та Сімейний кодекс Російської Федерації.

У сімейному праві аліментним правовідносинам приділялася значна увага, проте відсутнє окреме комплексне дослідження обов'язку мачухи, вітчима утримувати падчерку, пасинка. Усе це і зумовило вибір теми статті. Остання має не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Постановка завдання. Для розкриття теми основну увагу звернемо на вирішення таких завдань: 1) висвітлити обставини, за наявності яких виникає обов'язок особи утримувати інших членів сім'ї та родичів; 2) здійснити аналіз існуючих правових норм, що регулюють обов'язок мачухи, вітчима утримувати падчерку, пасинка і відповідних положень КпШС, який втратив чинність; 3) провести аналіз особливостей виникнення аліментних зо-

бов'язань між мачухою, вітчимою та малолітніми чи неповнолітніми падчеркою, пасинком; 4) розкрити сутність та особливості підстав для звільнення вітчима, мачухи від обов'язку по утриманню падчерки, пасинка або обмеження його певним строком.

Результати дослідження. Слід визнати вдалим підхід розробників СК України, які у главі 22 встановили імперативний обов'язок інших членів сім'ї та родичів утримувати непрацездатних осіб і дітей, що потребують матеріальної допомоги, на відміну від положень ст.ст. 95, 96 КпШС 1969 р., де було передбачено, що «обов'язок <...> може бути покладений» [1].

Обов'язок особи утримувати інших членів сім'ї та родичів, як правило, виникає за наявності кількох обставин, кожна з яких становить окремий юридичний факт необхідного для його виникнення юридичного складу. Обставини, що впливають на виникнення такого обов'язку, можуть бути різними і підлягають урахуванню в певному співвідношенні, визначеному відповідно до положень СК України. Це, по-перше, факт відповідних сімейних зв'язків: родинних (баба, дід – онуки; прабаба, прадід – правнуки; сестра – брат); свояцтва (мачуха, вітчим – пасинок, падчерка) або визначених знаходженням дитини на вихованні в іншій сім'ї. По-друге, факт відсутності в потенційних утриманців родичів більш близького ступеня спорідненості або встановлена судом неспроможність останніх надавати належне утримання іншим особам із поважних причин. Такими поважними причинами можуть бути факт непрацездатності, виконання аліментних обов'язків стосовно більш близьких родичів у разі низького рівня доходів, багатодітність тощо. Тому фактична можливість надавати матеріальну допомогу іншим особам також є однією з основних умов виникнення обов'язку особи щодо утримання інших членів сім'ї та родичів. По-третє, обставиною, яка підлягає врахуванню у процесі встановлення обов'язку особи щодо утримання інших членів сім'ї та родичів, є визначена неможливістю останніх самостійно забезпечити своє існування потреба в матеріальній допомозі й утриманні з боку інших осіб, коло яких визначене законом. Ця потреба, як правило, виникає внаслідок малоліття (неповноліття) або непрацездатності інших членів сім'ї та родичів, які мають право на утримання.

Ст.268 СК України містить дуже складну формулу стягнення аліментів з мачухи і вітчима на утримання пасинка, падчерки. Спочатку треба визначити родинні зв'язки.

Мачухою для дитини є друга дружина її батька, дитина чоловіка для його дружини є падчеркою (якщо дочка) або пасинком (якщо син). Вітчимою для дитини є другий чоловік її матері, відповідно, для вітчима діти другої дружини – пасинок або падчерка.

Далі звернемо увагу на те, що ж належить до особливостей виникнення аліментних зобов'язань між мачухою, вітчимою та малолітніми чи неповнолітніми падчеркою, пасинком.

Першою особливістю виникнення аліментного зобов'язання між суб'єктами, які не є кровними родичами, а саме: мачухою, вітчимою та малолітніми чи неповнолітніми падчеркою, пасинком, є залежність від їхнього спільного проживання на момент виникнення права на утримання, протягом якого вітчим, мачуха виховували і утримували малолітніх і неповнолітніх падчерок, пасинків, з їхнім батьком, матір'ю.

Якщо ж буде розірвано шлюб з батьком, матір'ю дитини, то це буде підставою для припинення для колишньої дружини, колишнього чоловіка статусу мачухи, вітчима дитини, а отже, буде припинено обов'язок з її утримання, який виник до настання цієї обставини.

Другою обов'язковою умовою виникнення аліментних обов'язків вітчима, мачухи щодо своїх малолітніх, неповнолітніх пасинка, падчерки є відсутність:

- матері, батька (обох);
- діда, баби (обох разом);
- повнолітніх братів, сестер (наприклад, коли ці особи померли, загинули або оголошені померлими).

До *третьої обов'язкової умови* виникнення аліментних зобов'язань належить також те, що вищеназвані особи з поважних причин не можуть надавати пасинкам, падчеркам належного утримання. Йдеться про те, що всі з названих осіб не мають такої можливості. Якщо ж хтось з них має таку можливість, наприклад, повнолітня сестра, питання про стягнення аліментів з мачухи, вітчима не піднімається.

Четвертою умовою виникнення аліментних зобов'язань вітчима, мачухи щодо малолітніх і неповнолітніх пасинків і падчерок є умова, якщо вітчим, мачуха, відповідно до свого сімейного, матеріального стану та стану здоров'я, зможуть надавати матеріальну допомогу.

Варто зазначити, що усі ці обставини суд повинен ретельно перевіряти під час пред'явлення позову про стягнення аліментів із мачухи та вітчима на пасинка, падчерку.

Ч.2 ст. 268 СК України надає суду право (не обов'язок) звільнити вітчима, мачуху від обов'язку по утриманню падчерки, пасинка або обмежити його певним строком, зокрема у разі:

1) нетривалого проживання з їхніми матір'ю чи батьком;

2) негідної поведінки у шлюбних відносинах матері, батька дитини (ч. 2 ст. 268 СК України).

Варто зазначити, що у попередньому КпШС (ст. 95) строк, протягом якого вітчим, мачуха утримували і виховували пасинка, падчерку, сам по собі юридичного значення не мав. А в чинному СК України (ст. 268) такий строк має значення для звільнення мачухи і вітчима від аліментних зобов'язань щодо пасинка, падчерки, хоча ані максимальний, ані мінімальний строк у цьому разі законодавець не називає.

Строк виховання й утримання пасинка, падчерки залежить від того, скільки часу знаходилися їх батько, мати в шлюбі, оскільки тільки у разі, коли батько чи мати одружені з іншою особою, ця особа буде мачухою, вітчимом для її дітей. Інакше такі особи не будуть мачухою, вітчимом для малолітніх чи неповнолітніх дітей особи, з якою перебувають у фактичних шлюбних відносинах.

Протягом якого строку мають перебувати у шлюбі мати (батько) з вітчимом (мачухою), щоб таке їхнє спільне проживання вважалось тривалим?

Як бачимо, чітких критеріїв, які могли б застосовуватися під час вирішення питання про нетривалість спільного проживання мачухи, вітчима з матір'ю, батьком малолітніх, неповнолітніх падчерки, пасинка, в законі не наведено. Отже, суди можуть по-різному визначати цей строк у кожному конкретному випадку. Тому, на нашу думку, зважаючи на зміст ч. 1 ст. 270 СК України «Обов'язок падчерки, пасинка утримувати мачуху, вітчима», де зазначається, що повнолітні падчерка/пасинок зобов'язані утримувати непрацездатних мачуху, вітчима, «якщо вони потребують матеріальної допомоги і якщо вони надавали падчерці, пасинкові систематичну матеріальну допомогу не менш як п'ять років» [2], варто вважати нетривалим проживанням вітчима (мачухи) з їхньою матір'ю (батьком) проживання строком до п'яти років.

Звичайно, якщо цей шлюб тривав півроку-рік, це нетривалий час і аліментні зобов'язання не можуть виникнути. Також не можуть виникнути аліментні зобов'язання, якщо шлюб був визнаний недійсним.

Що ж стосується негідної поведінки у шлюбних відносинах матері, батька дитини, у законодавстві також не дається перелік дій, які можуть бути визначені як «негідна поведінка». Доречно віднести до них: систематичне пияцтво, насильство щодо другого з подружжя, поширення неправдивих відомостей про них, подружні зради, відсутність піклування про сім'ю тощо. На підтвердження фактів негідної поведінки матері, батька дитини у шлюбних відносинах мачуха, вітчим можуть подавати суду будь-які докази відповідно до Цивільного процесуального кодексу України.

У такому разі з урахуванням інтересів дитини, яка не повинна з вини батька, матері залишитися без утримання, суд, відповідно до ч. 2 ст. 268 СК України, може обмежити строк стягнення аліментів, щоб дитина до поліпшення її умов виховання і утримання на певний час мала утримання від мачухи, вітчима.

Зазначимо, що законодавець у Сімейному кодексі Російської Федерації відмовив пасинкам і падчеркам у праві стягувати аліменти з вітчима та мачухи, вважаючи, що відносини свояцтва є недостатніми для виникнення аліментних зобов'язань. На підтримку такої позиції виступила, зокрема, російський науковець М. Антокольська, яка зазначає, що такі особи не зобов'язані були починати утримувати дітей і робили це виключно з доброї волі, тому неможливо допустити, щоб закон дозволяв повернути будь-який гуманний вчинок проти цієї особи [3, с. 297].

Ю. Заїка підтримує такі зміни у російському законодавстві та зазначає, що якщо особа з моральних міркувань вирішила допомогти чужій дитині (надала їй харчування, одяг, місце для проживання), її не повинно лякати, що законодавець надалі примусить її піклуватись про таку дитину до досягнення нею повноліття [4, с. 284].

Л. Афанасьєва запропонувала виключити із СК України норми, які встановлюють аліментні обов'язки фактичних вихователів, а також вітчима та мачухи, передбачені ст.ст. 268, 269 СК України [5, с. 123].

Висновки. Погоджуючись з думкою І. Ковальової [6], хочемо зазначити, що пропозиція цього дослідника відмовитись від встановлення правового обов'язку утримувати як падчерку (пасинка), так і фактичного вихованця, нам здається передчасною та такою, що не відповідає положенню ч. 8 ст. 7 СК України, відповідно до якої регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини, непрацездатних членів сім'ї. І лише в майбутньому, із вдосконаленням системи державного соціального забезпечення осіб, які потребують допомоги, до розгляду цієї пропозиції можна буде повернутись.

Згідно із законодавством Російської Федерації, якщо між цими особами виникли сімейні відносини, пасинок і падчерка набувають право на утримання як вихованці.

Загалом юридичне закріплення обов'язку мачухи та вітчима утримувати падчерку та пасинка, на нашу думку, має досить важливе значення, адже ці особи поряд із батьками та дітьми становили одну сім'ю та брали безпосередню участь у вихованні дітей, їхньому утриманні та захисті їхніх прав.

Список використаних джерел:

1. Кодекс про шлюб та сім'ю України від 20 червня 1969 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
3. Антокольская М. Семейное право: учебник для вузов / М. Антокольская. – М: Юрист, 1996. – 366 с.
4. Сімейне право України: Підручник / [Т. Ариванюк, І. Бірюков, В. Гопанчук, О. Дзера, І. Дзера, Ю. Заїка, В. Співак] / За ред. В. Гопанчука. – К.: Істина, 2002. – 304 с.
5. Афанасьєва Л. Аліментні правовідносини в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. Афанасьєва ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2002. – 187 с.
6. Ковальова І. Обов'язок по утриманню фактичних вихователя та вихованця у сімейному праві України // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2012. – Вип. 4. – С. 199–207. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2012_4_27.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ГРИГОР'ЄВА Х. А.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри аграрного,
земельного та екологічного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 349.422

**ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ
У СФЕРІ ЛІЗИНГУ ТЕХНІКИ ТА ОБЛАДНАННЯ ДЛЯ АПК В УКРАЇНІ**

У статті проаналізовано правові засади державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки та обладнання в Україні. Досліджено основні елементи правового механізму надання сільськогосподарської техніки в пільговий лізинг, виявлено проблемні аспекти та запропоновано шляхи їх усунення. Обґрунтовано необхідність посилення протекційного спрямування діяльності державних лізингових компаній в Україні.

Ключові слова: лізинг, лізинг сільськогосподарської техніки, пільговий лізинг, матеріально-технічне забезпечення АПК, державна підтримка.

В статье проанализированы правовые основы государственной поддержки в сфере лизинга сельскохозяйственной техники и оборудования в Украине. Исследованы основные элементы правового механизма предоставления сельскохозяйственной техники в льготный лизинг, выявлены проблемные аспекты, предложены пути их устранения. Обоснована необходимость усиления протекционной деятельности государственных лизинговых компаний в Украине.

Ключевые слова: лизинг, лизинг сельскохозяйственной техники, льготный лизинг, материально-техническое обеспечение АПК, государственная поддержка.

In the article, the author analyzes the legal basis for state support in the leasing of agricultural machinery and equipment in Ukraine. The author analyzes the basic elements of the legal mechanism of agricultural machinery at preferential leasing, identifies aspects and the ways to address them. The author concludes the necessity of strengthening the protective wing of the state leasing companies in Ukraine.

Key words: leasing, leasing of agricultural machinery and preferential leasing, logistics of agriculture, government support.

Вступ. На фоні економічної кризи проблема матеріально-технічного забезпечення сільського господарства України суттєво загострилася. Існує багато публікацій, які наводять яскраві статистичні дані щодо потреб АПК у технічному оновленні та переоснащенні [1; 2; 3]. Держава, починаючи ще з кризових 90-х років, намагається долучитися до вирішення питань забезпечення сільського господарства технічними засобами. Із цією метою були створені НАК «Укراгролізинг» та ДП «Спецагролізинг», діяльність яких будується на наданні в пільговий лізинг сільськогосподарської техніки. Періодичні скандали та звинувачення в

низькій ефективності діяльності даних компаній підривають реальний потенціал державної підтримки, яку вони покликані надавати. Це вимагає детального наукового аналізу правового механізму державної лізингової підтримки, яка функціонує в Україні.

Проблематика правового забезпечення надання державної підтримки сільському господарству України розглядалася в працях таких вчених, як О.В. Гафурова, А.В. Духневич, В.М. Єрмоленко, В.П. Жушман, І.І. Каракаш, Т.О. Коваленко, П.Ф. Кулинич, Т.В. Курман, С.І. Марченко, В.В. Носік, І.П. Сафонов, В.І. Семчик, А.М. Статівка, В.Ю. Уркевич та ін. Окремо питанням законодавчого стимулювання матеріально-технічного переоснащення сільського господарства, в тому числі з активним застосуванням договірної конструкції лізингу, присвятили свої доробки такі науковці, як А.Г. Барабаш, В.О. Галушко, Г.С. Корнієнко, А.С. Осадько та інші. Однак наразі проблема забезпечення аграріїв технікою досі не вирішена та потребує активних дій із боку держави, особливо в умовах економічної кризи. Сформувалася потреба в спеціальному науковому дослідженні правового механізму державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки та виявленні шляхів його реформування і оптимізації.

Постановка завдання. Метою даної статті є виявлення та характеристика основних елементів правового механізму державної підтримки у сфері лізингу техніки і обладнання для АПК, встановлення головних проблемних аспектів даного механізму на підставі аналізу судової практики, а також формулювання в результаті проведеного дослідження пропозицій щодо шляхів його вдосконалення.

Результати дослідження. Правовий механізм державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки врегульований досить великою кількістю нормативно-правових актів різної юридичної сили. Основним документом, що регулює безпосередній порядок та умови надання даного виду підтримки, є постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на придбання вітчизняної техніки і обладнання для АПК на умовах фінансового лізингу та заходи за операціями фінансового лізингу» від 10.12.2003 року (далі – Порядок 2003 року) [4]. Дія даного Порядку спрямовується саме на діяльність НАК «Укراгролізинг». У 2015 році в державному бюджеті України було закладено окремим рядком 54 млн. грн. для збільшення статутного капіталу даної компанії. Окремою постановою Кабінету Міністрів України від 16.0.2015 року було затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для збільшення статутного капіталу Національної акціонерної компанії «Украгролізинг», для закупівлі технічних засобів для агропромислового комплексу з подальшою передачею їх на умовах фінансового лізингу (далі – Порядок 2015 року) [5]. Положення останнього нормативного акту в деяких питаннях суперечать чинному Порядку 2003 року, що буде розглянуто нижче. ДП «Спецагролізинг» було утворено в 2010 році, а його діяльність у сфері здійснення пільгового лізингу врегульована постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу» від 27.07.2010 року (далі – Порядок 2010 року) [6]. Відповідно до законодавства ДП «Спецагролізинг» реалізує програму «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу», на яку протягом останніх чотирьох років виділяється по 3,8 млн. грн. Значно більша популярність НАК «Украгролізинг» порівняно із ДП «Спецагролізинг» зумовлює те, що в даній статті саме на діяльності першої державної компанії буде акцентовано основну увагу.

Договірна природа державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки накладає значний відбиток на правовий механізм її надання в цілому. Це добре простежується під час аналізу кожного елементу даного правового механізму. Однак обмеженість обсягом статті змушує нас зупинитися лише на його головних елементах, в яких закладені принципи підвалини даного виду державної підтримки.

Однією з важливих складових правового механізму пільгового лізингу є *суб'єкти отримання такої підтримки*. Спочатку коло її адресатів у Порядку 2003 року зазначалося як «сільськогосподарські підприємства та інші суб'єкти підприємницької діяльності в АПК», але з 2009 року новою редакцією Порядку даний перелік було доповнено сільськогоспо-

дарськими обслуговуючими кооперативами (СОК) та фізичними особами – членами особистих селянських господарств (ОСГ). Цей крок пояснювався необхідністю врахування некомерційного статусу даних суб'єктів аграрних правовідносин. Такий максимально широкий перелік потенційних лізингодержувачів викликає багато питань. По-перше, в наглядових органів виникали зауваження щодо правомірності надання великої кількості техніки в лізинг таким юридичним особам, як «ДПЗКУ-МТС» і «Перлина Збруча», які не є сільськогосподарськими підприємствами [1, с. 103]. Однак слід відмітити, що дані компанії відносяться до широкої категорії «суб'єктів підприємницької діяльності в АПК». Крім того, статутом НАК «Укراгролізинг» закріплено його мету, яка полягає, зокрема, в сприянні «реалізації державної політики у сфері АПК», а не лише сільськогосподарського виробництва [7]. Саме тому питання чіткого окреслення кола тих, кому надає підтримку НАК «Украгролізинг», стає наріжним каменем даної підтримки. У науковій літературі цьому питанню приділяється недостатня увага, хоча воно не раз виступало предметом цікавих досліджень. Наприклад, А.С. Осадько пропонує під лізингодержувачем у даному випадку розуміти сільськогосподарського товаровиробника, а не сільськогосподарське підприємство [8, с. 11]. При цьому авторкою не зазначається, яким із легальних визначень варто було б користуватись. На наш погляд, за умов обмеженості обсягів державної підтримки доцільно наразі сконцентрувати її надання саме суб'єктам сільськогосподарського виробництва та переробки як найбільш вразливих ланок АПК. Тому вважаємо, що пільгова лізингова підтримка має бути спрямована нині на сільськогосподарських товаровиробників (у розумінні Податкового кодексу України), СОК та фізичних осіб – членів ОСГ. Необхідність виокремлення СОК пояснюється тим, що дані юридичні особи не є самостійними товаровиробниками, але вони є оптимальним способом організації спільного придбання дорогої техніки.

Об'єктом державної підтримки виступає техніка та обладнання для АПК, які надаються в лізинг. У Законі України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» надається легальне тлумачення поняття «техніка і обладнання для АПК», під якими розуміються «...машини, механізми, обладнання, устаткування, технологічні комплекси та лінії з них, що використовуються в сільськогосподарському виробництві, харчовій та переробній промисловості для проведення робіт із вирощування, збирання, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції» [9]. Як бачимо, широке визначення техніки та обладнання для АПК формує чіткі паралелі з широким суб'єктним складом лізингодержувачів та є похідним від нього. Основні юридичні ознаки об'єкта пільгового лізингу – це призначення та походження. Надання в пільговий лізинг техніки лише вітчизняного виробництва формує двовекторність державної підтримки: спрямовує її одночасно і на АПК, і на машинобудування. При цьому техніка вважається вітчизняною, якщо співпадають два критерії: а) суб'єктивний (виготовляється вітчизняним підприємством – резидентом на території України); б) об'єктивний (ступінь локалізації – більше, ніж 60%, а для деяких машин такий ступінь встановлений окремо в постанові Кабінету Міністрів України від 27 травня 2013 р. № 369 [10]). Іншими словами, ступінь локалізації вказує на питому вагу вартості вітчизняних складників у кінцевій собівартості техніки. Акцент на вітчизняній техніці має свої недоліки, одним з яких є вимушена хронічна обмеженість асортименту техніки та обладнання, які можуть стати об'єктом пільгового лізингу. У науковій літературі наводяться також інші аргументи щодо поступової відмови від даної ознаки як обов'язкової [11, с. 100; 12, с. 17].

Слід окремо зазначити, що, незважаючи на те, що в Порядку 2010 передбачена можливість ДП «Спецагролізинг» передавати в пільговий лізинг не лише техніку, але нетелей та корів, а в наказі Мінагрополітики від 2012 року № 504 детально прописані критерії відбору суб'єктів плеємінної справи у тваринництві як постачальників [13], по факту в Україні цей вид пільгового лізингу, на жаль, не працює.

Критерії відбору. З огляду на те, що НАК «Украгролізинг» заявляє про щорічні звернення аграріїв щодо отримання техніки в пільговий лізинг на суму більше 1 млрд. грн., що значно перевищує реальні можливості фінансування компанії, гостро постає питання визначення конкретних лізингодержувачів серед великої кількості бажаючих. Цікаво, що Поряд-

док 2003 року у своїх початкових редакціях не містив жодних критеріїв відбору лізингоодержувачів, і лише у 2009 році в ньому була сформована трьохступенева система їх визначення. Перший ступінь – вимога щодо відсутності негативних умов, а саме: прострочених заборгованостей та застосування судових процедур банкрутства. Другий ступінь – це фільтрація за допомогою переважних умов. Так, у Порядку 2003 року вказано, що «...перевага надається лізингоодержувачам, які придбають техніку для оснащення тваринницьких і птахівничих ферм та комплексів, доїльних залів, елеваторів, овоче– і фруктосховищ, створення СОК, реалізації інноваційних проектів, внесених до Державного реєстру інноваційних проектів, а також зернозбиральні комбайни і трактори, що агрегатуються з багатоопераційними ґрунтообробними та посівними комплексами» [4]. Однак у Порядку 2015 року система критеріїв-переваг дещо модифікується, а саме: перевага надається «...лізингоодержувачам, які придбають техніку для оснащення тваринницьких і птахівничих ферм, елеваторів, утворення СОК, представникам малого та середнього бізнесу на селі» [5]. Слід відмітити, що довгий час до лізингоодержувачів не застосовувалися «майнові» критерії, земельні чи дохідні цензи тощо. Нові критерії містять вказівку на перевагу представників малого та середнього бізнесу на селі, тобто відсилають до положень ст. 55 Господарського кодексу України. Оновлений перелік переважних умов можна згрупувати таким чином: а) за видом діяльності (тваринництво, зберігання); б) організаційні (СОК, малі та середні підприємства).

Третій ступінь відбору є факультативним та полягає в проведенні аукціону між претендентами у випадку, якщо є кілька осіб, що виявляють зацікавленість у придбанні певної техніки, але НАК «Украгrolізинг» не має можливості задовольнити потреби всіх бажаючих. Визначальним критерієм виграшу в аукціоні є пропонування найбільшого попереднього платежу. На нашу думку, такий підхід є демократичним, але переважно забезпечує інтереси НАК «Украгrolізинг», а не аграріїв.

Умови надання підтримки можна стисло конкретизувати в таких аспектах: а) основна договірна конструкція – фінансовий лізинг; б) попередній платіж у розмірі не менше 10% вартості техніки; в) з подальшим переходом об'єкта у власність лізингоодержувача або без такого переходу; г) винагорода НАК «Украгrolізинг» не зафіксована у твердому відсотку. У період 2003–2007 років розмір винагороди лізингодавця складав 10% річних, у 2007–2015 роках – 7% річних, а з 2015 року розмір винагороди за договором становить 50% облікової ставки НБУ (на момент його укладання) річних невідшкодованої вартості техніки. Прив'язка до облікової ставки НБУ стала вимушеним кроком, тому що саме всередині 2015 року облікова ставка НБУ сягала 30% та постійно змінювалася, тобто реальна вартість лізингових операцій була вищою та нестабільною. Станом на січень 2017 року [14] 50% облікової ставки НБУ складає ті ж 7%, які були передбачені в попередньому законодавстві.

Характеристика основних елементів правового механізму пільгового лізингу має доповнюватися дослідженням практики реалізації даної підтримки. За роки діяльності НАК «Украгrolізинг» (з 2001 року) напрацьовано об'ємну судову практику, яка супроводжувала надання державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки. Аналіз судових матеріалів надає змогу сформулювати основні проблемні аспекти надання даного різновиду державної підтримки. Майже всі спори можна представити у вигляді трьох основних груп порушень:

1) *порушення графіку сплати лізингових платежів*. Відповідно до законодавства та договору це порушення тягне не лише штрафні санкції, але й відмову від договору та повернення техніки лізингодавцю. Причому правила досить жорсткі: запускає вказану процедуру прострочення чергового лізингового платежу більше ніж на 30 днів. Закон України «Про фінансовий лізинг» передбачає право лізингодавця відмовитися від договору лізингу та вимагати повернення предмета лізингу від лізингоодержувача в безспірному порядку на підставі виконавчого напису нотаріуса [15]. Із цього приводу склалася цікава судова практика, яка вказує на принциповість дотримання черговості дій: відмова лізингодавця від договору лізингу повинна передувати в часі реалізації лізингодавцем права вимагати повернення предмета лізингу від лізингоодержувача [16];

2) *порушення вимог щодо страхування об'єкту лізингу*. Даний обов'язок лежить на лізингоодержувачі, який має укласти договір страхування техніки на користь лізингодавця впродовж 10 днів із моменту укладення основного договору. При цьому порушення відведеного строку автоматично тягне за собою відповідальність у вигляді штрафу в розмірі 4% від вартості техніки, і навіть подальше укладення договору страхування не позбавляє необхідності сплатити цей штраф (див., наприклад, рішення [17; 18]);

3) *порушення умов експлуатації техніки*, в результаті чого за умов її повернення лізингодавцю встановлено зниження її вартості порівняно з розрахунковою. У такому випадку розмір збитків лізингодавця становить різницю між залишковою вартістю, розрахованою за графіком та ринковою (експертною) вартістю повернутої техніки (див., наприклад, рішення [19]).

Незважаючи на велику кількість безспірних переваг лізингу, які були детально проаналізовані та описані в спеціальній літературі [1; 2; 20; 21; 22; 23; 24; 25], його популярність у сфері АПК залишається незадовільною, особливо в умовах гострого дефіциту матеріально-технічного забезпечення у вітчизняному сільському господарстві. У НАК «Укراгролізинг» закладено потужний протекційний потенціал, який недостатньою мірою реалізовується. У результаті аналізу правового механізму державної підтримки у сфері лізингу, а також дослідження судової практики ми дійшли висновку, що протекціонізм має стати головною метою діяльності НАК «Украгролізинг» порівняно з метою отримання прибутку. Із цієї позиції протекційний характер лізингової діяльності має реалізовуватися в таких складових частинах:

1) *привабливість пропозиції* – тобто пріоритетом діяльності має бути розширення асортименту техніки на основі постійного моніторингу споживчого попиту;

2) *дешевизна та вигідність* – тобто встановлення мінімально необхідного проценту винагороди, спрямованого на забезпечення оптимізованої діяльності НАК «Украгролізинг». Наразі лізингоодержувач оплачує, крім винагороди, (50% облікової ставки НБУ річних) також доставку техніки в розмірі 7% її вартості, хоча це не передбачено в законодавчих актах, що регулюють відносини у сфері пільгового лізингу. Якщо згадати ще обов'язок застрахувати об'єкт лізингу, то стає зрозуміло, що загальна вартість лізингу суттєво зростає, що знижує його протекційний характер та не сприяє підвищенню його популярності;

3) *доступність* – тобто максимально спрощений порядок участі в програмі пільгового лізингу. Зараз пакет документів, необхідних для первинного подання, складає близько 16 різних документів [26]. І це при тому, що звернення не гарантовано буде задоволене. З огляду на договірну природу даного виду державної підтримки, на наш погляд, цілком можливо обмежитися загальними документами особи та документами, що підтверджують відсутність негативних умов та наявність переважних. Було б зручно розробити автоматизовану систему спрощеного електронного подання заяв та пакету документів для первинного розгляду. Такий крок дозволив би, окрім іншого, оптимізувати структуру НАК «Украгролізинг» та його діяльність;

4) *гнучкість* – тобто застосування індивідуального підходу, категоризації клієнтів [27], досягнення компромісних рішень щодо перегляду графіків сплати лізингових платежів тощо. При цьому гнучкість не повинна перетворюватися у всюдозволеність. Слабка система відповідальності за порушення умов договору лізингу в аналогічних правовідносинах у Білорусі призвела до масового ігнорування графіків та значних збитків із боку держави [28, с. 23]. Як справедливо відмічає А.С. Осадько, до встановлення санкцій, що застосовуються до лізингоодержувача в договорах лізингу, укладених у сфері сільського господарства (і особливо за участю держави), необхідно ставитися з особливою обережністю: стягнення санкцій понад сум заборгованих лізингових платежів не повинно призводити до значного погіршення фінансового положення сільськогосподарського товаровиробника і – як наслідок – до його банкрутства [1, с. 162].

Висновки. На основі проведеного дослідження можна сформулювати деякі висновки. По-перше, нормативно-правова база, що регулює державну підтримку у сфері сільськогосподарського лізингу, є вкрай заплутаною та несистематизованою. Так, одночасна дія двох Порядків 2003 та 2015 років призводить до їхнього паралельного і неоднакового регу-

лювання одних і тих самих правовідносин. По-друге, серед основних елементів правового механізму державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки слід виділити суб'єктів, об'єкти, критерії відбору отримувачів та умови її надання. Максимально широке коло суб'єктів отримання державної підтримки наразі не є оптимальним рішенням та вимагає перегляду. На нашу думку, пільгова лізингова підтримка має бути спрямована нині на сільськогосподарських товаровиробників (у розумінні ПК України), СОК та фізичних осіб – членів ОСГ. Похідним елементом відносно суб'єктного складу є об'єктна пропозиція. Вважаємо доцільним також надання в пільговий лізинг іноземної техніки, вітчизняних аналогів якої наразі немає. Триступенева система відбору лізингоодержувачів полягає у відсутності негативних умов, застосуванні переважних критеріїв та, за необхідності, проведенні аукціону. Аналіз умов надання техніки в пільговий лізинг вказує на їх обтяжливий характер і втрачання протекційних ознак. Ця проблема ховається, в першу чергу, в значному зростанні вартості лізингу за рахунок оплати доставки, страхового полісу, супроводження договору тощо. Для підкреслення протекційного спрямування діяльності державних лізингових компаній має бути зроблено акцент на постійному підвищенні привабливості пропозицій, дешевизни та вигідності, доступності та гнучкості підтримки.

Масштабність та складність піднятої теми зумовлює той факт, що багато цікавих аспектів у рамках статті нами не було розкрито. У свою чергу, це вказує на широке поле для подальших наукових розвідок правових засад надання державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки.

Список використаних джерел:

1. Осадько А.С. Правове регулювання лізингових відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників : дис... 12.00.06 / А.С. Осадько. – Х., 2016. – 210 с.
2. Корнієнко Г.С. Правове регулювання матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в умовах реформування АПК : автореф. дис... 12.00.06 / Г.С. Корнієнко. – Х., 2005. – 20 с.
3. Сокольська Т.В. Фінансове забезпечення сільськогосподарського виробництва / Т.В. Сокольська // Економіка та управління АПК. – 2014. – № 1. – С. 140–146.
4. Про порядок використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на придбання вітчизняної техніки і обладнання для агропромислового комплексу на умовах фінансового лізингу та заходи за операціями фінансового лізингу : постанова Кабінету Міністрів України від 10. 12. 2003 року // Офіційний вісник України. – 2003. – № 51. – Ст. 168.
5. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для збільшення статутного капіталу Національної акціонерної компанії «Укргролізинг», для закупівлі технічних засобів для агропромислового комплексу з подальшою передачею їх на умовах фінансового лізингу : постанова Кабінету Міністрів України від 16.0.2015 року // Офіційний вісник України. – 2015. – № 76. – Ст. 272.
6. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.07.2010 року // Офіційний вісник України. – 2010. – № 58. – Ст. 90.
7. Про утворення Національної акціонерної компанії «Укргролізинг»: постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2001 року // Офіційний вісник України. – 2001. – № 15. – Ст. 80.
8. Осадько А.С. Правове регулювання лізингових відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників : автореф. дис... 12.00.06 / А.С. Осадько. – Х., 2016. – 20 с.
9. Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу : Закон України від 07.02.2002 року // ВВР. – 2002. – № 24. – Ст. 167.
10. Про затвердження Порядку визначення ступеня локалізації виробництва підприємствами вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу вітчизняної техніки і обладнання для агропромислового комплексу та встановлення показників ступеня локалізації виробництва тракторів та інших самохідних енергетичних за-

собів сільськогосподарського призначення, спеціальних автомобілів сільськогосподарського призначення, самохідних та причіпних комбайнів : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.05.2013 року // Офіційний вісник України. – 2013. – № 40. – Ст. 226.

11. Лемишко Е.А. Проблемы бюджетного финансирования основного капитала сельского хозяйства Украины и пути их решения / Е.А. Лемишко // Вестник ГГТУИМ. П. О. Сухого. – 2015. – № 4. – С. 90–102.

12. Галушко В.О. Державне регулювання технічного переоснащення аграрної сфери на засадах фінансового лізингу : автореф. дис... 25.00.02 / В.О. Галушко. – Запоріжжя, 2009. – 22 с.

13. Про затвердження Положення про конкурсну комісію з питань визначення пріоритетів забезпечення основними фондами сільськогосподарських товаровиробників на умовах фінансового лізингу : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 14.08.2012 року // Офіційний вісник України. – 2012. – № 70. – Ст. 37.

14. Облікова ставка Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=53647.

15. Про фінансовий лізинг : Закон України від 16.12.1997 року // ВВР. – 1998. – № 16. – Ст. 68.

16. Рішення Господарського суду м. Києва від 05.09.2016 року в справі № 910/6776/16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61137437>.

17. Рішення Господарського суду Київської області від 10.09.2015 року у справі № 911/3075/15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51827558>.

18. Рішення Рівненського апеляційного господарського суду від 28.01.2015 року у справі № 924/1300/14 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42496398>.

19. Рішення Господарського суду м. Києва від 03.12.2013 року у справі № 906/1245/13 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35867197>.

20. Стативка А.Н. Новые виды договорных отношений с участием аграрных товаропроизводителей / А.Н. Стативка. – Х. : Право, 1999. – 121 с.

21. Єрмоленко В.М. Аграрне право України / В.М. Єрмоленко, О.В. Гафурова, М.В. Гребенюк ; за заг. ред. В.М. Єрмоленка. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 608 с.

22. Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві / під ред. В.І. Семчик. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2001. – 216 с.

23. Барабаш А.Г. Правове регулювання лізингових відносин в Україні : автореф. дис... 12.00.04 / А.Г. Барабаш. – Донецьк, 2004. – 20 с.

24. Берlach Н. Шляхи вдосконалення державної політики в лізингових відносинах АПК України / Н. Берlach // Підприємництво, господарство, право. – 2009. – № 10. – С. 219–221.

25. Стойко О.Я. Стан і перспективи лізингу в аграрній галузі України / О.Я. Стойко // Продуктивність агропромислового виробництва : наук.-практ. зб. ст. – 2014. – № 26. – С. 19–26.

26. Офіційний сайт НАК «Укragролізинг» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukragroleasing.com.ua>.

27. Дудчик О.Ю. Оптимізація державного лізингу в аграрному секторі України / О.Ю. Дудчик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.sworld.com.ua/konfer27/495.pdf.

28. Дроздов П.А. Государственный агролизинг. Проблемы и пути решения / П.А. Дроздов // Белорусское сельское хозяйство. – 2008. – № 12. – С. 22–25.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

БОРИЧЕНКО К. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 349.3

ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ ЗАХИСТУ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню теоретичних і практичних проблем визначення поняття та форм захисту права на соціальне забезпечення. Автором досліджено співвідношення охорони й захисту права на соціальне забезпечення, проведено класифікацію форм захисту права на соціальне забезпечення та визначено їх зміст.

Ключові слова: право на соціальний захист, юридичний механізм забезпечення права, захист права на соціальне забезпечення, форми захисту, юрисдикційні форми захисту, неюрисдикційні форми захисту.

Статья посвящена исследованию теоретических и практических проблем определения понятия и форм защиты права на социальное обеспечение. Автором исследовано соотношение охраны и защиты права на социальное обеспечение, проведена классификация форм защиты права на социальное обеспечение и определено их содержание.

Ключевые слова: право на социальную защиту, юридический механизм обеспечения права, защита права на социальное обеспечение, формы защиты, юрисдикционные формы защиты, неюрисдикционные формы защиты.

The article investigates theoretical and practical problems of definition and forms of protection of the right to social maintenance. The author studied the ratio of protection and security of the right to social maintenance, the classification of forms of protection of the right to social maintenance and identified their contents.

Key words: right to social protection, legal facilitation mechanism of right, protection of the right to social maintenance, forms of protection, jurisdictional form of protection, non-jurisdictional forms of protection.

Вступ. На сучасному етапі розвитку соціально-економічних і політичних відносин в Україні проблема захисту природних прав особистості набуває особливої актуальності. До категорії природних прав належить, зокрема, право на соціальний захист як закріплена міжнародними актами, національним законодавством і договорами міра можливої поведінки особи, спрямована на задоволення інтересу щодо отримання комплексу матеріальних благ та/або нематеріальних заходів для подолання чи пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків шляхом реалізації обов'язків соціально зобов'язаними суб'єктами всіх форм власності й господарювання.

Статтею 46 Конституції України передбачено, що громадяни України мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або

тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з не залежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Незважаючи на той факт, що Основним Законом України за громадянами закріплене право на соціальний захист, у науці права соціального забезпечення донині немає єдності поглядів щодо назви цього права. Не вдаючись до дослідження цієї проблеми, у межах статті вживатимемо категорії «право на соціальний захист» та «право на соціальне забезпечення» як синоніми задля уникнення тавтології.

Оскільки право на соціальний захист має природно-правовий характер, а отже, належить особі вже з моменту народження та нерозривно з нею пов'язане, воно має лише визнаватись державою і нею гарантуватись. Проте це право підлягає не тільки фіксації, а й детальній правовій регламентації, розробці особливого механізму його реалізації, охорони та захисту.

З огляду на зростання значення належного забезпечення права на соціальний захист для збереження соціальної справедливості, економічної стабільності, політичної рівноваги в державі захист цього права повинен посідати одне з найбільш пріоритетних місць у переліку цілей державної політики.

Аналіз останніх досліджень. Вивченню поняття й форм захисту права на соціальне забезпечення в цілому та окремих його складників присвячені наукові праці таких учених, як В.С. Андрєєв, Н.Б. Болотіна, В.В. Веннікова, М.Л. Захаров, Є.В. Краснов, П.Д. Пилипенко, С.М. Синчук, І.М. Сирота, Б.І. Сташків, В.С. Тарасенко, Е.Г. Тучкова, Т.В. Шлапко, М.М. Шумило та інші. Однак наукові висновки цих та багатьох інших науковців здебільшого стосуються форм, способів і засобів захисту окремих складників права на соціальне забезпечення, таких як право на пенсію, право на отримання допомоги за народження дитини тощо, або ж визначають зміст та особливості окремих форм захисту визначеного права.

Постановка завдання. З огляду на викладене метою статті є комплексне дослідження поняття й форм захисту права на соціальне забезпечення, здійснення їх класифікації та розкриття змісту.

Результати дослідження. В умовах розвитку України як демократичної, соціальної, правової держави, у якій утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком, належний правовий захист права на соціальне забезпечення є чи не основною його гарантією.

Незважаючи на визнання значення захисту права, передбаченого в ст. 46 Конституції України, у механізмі його забезпечення, у теорії права дотепер відсутня єдність думок науковців щодо визначення сутності цієї категорії.

Захист права на соціальне забезпечення тісно пов'язаний із його охороною. Проте не можна погодитись із позицією науковців, які стверджують, що охорона й захист права на соціальне забезпечення є синонімами [1, с. 22–23]. На підтвердження недоведеності такої позиції можна навести думку О.Ф. Скаун, яка в механізмі забезпечення будь-якого права, а отже, і права на соціальне забезпечення, виділяє три самостійні складники: реалізацію, охорону та захист [2, с. 191].

У правовій доктрині під поняттям «охорона прав» традиційно розуміється система заходів, що забезпечують кожному носієві суб'єктивних прав можливість належної їх реалізації. Зазначена система включає в себе заходи не лише правового, а й економічного, політичного, організаційного, виховного та іншого характеру, спрямовані на забезпечення всіх необхідних умов для здійснення суб'єктом свого права. Основу визначеної системи складають правові заходи, які забезпечують функціонування та розвиток відповідних правовідносин у їх нормальному, непорушеному стані [3, с. 233].

Щодо визначення поняття захисту в науковій літературі існують різні підходи. Так, С.С. Алексєєв вважає, що правовий захист – це державно-примусова діяльність, спрямована на поновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [5, с. 113].

Професор Р.Б. Шишка вказує, що захист суб'єктивного права – це діяльність володільця права чи уповноважених суб'єктів із застосування правоохоронних заходів держав-

но-примусового характеру, спрямованих на визнання або відновлення порушеного права [6, с. 28].

І.В. Лагутіна визначає захист трудових прав та інтересів працівників як сукупність юрисдикційних і неюрисдикційних форм, організаційних, процедурних і процесуальних способів, матеріально-правових заходів, спрямованих на припинення й попередження порушень трудового законодавства, поновлення порушених трудових прав та відшкодування заподіяної внаслідок таких порушень шкоди [7, с. 15].

Вважаємо, що останнє визначення досліджуваного поняття є найбільш вдалим, оскільки містить вказівку на ті форми, способи й заходи, за допомогою яких здійснюється захист права. Однак під час визначення поняття «захист права на соціальне забезпечення» позиція І.В. Лагутіної не може бути застосована в повному обсязі та потребує уточнення.

Так, право на соціальний захист може бути не лише порушене, а й невизнане чи оспорене. Під порушенням права розуміється результат протиправного впливу з боку правопорушника, унаслідок якого суб'єктивне право уповноваженої особи зазнало зменшення або припинило своє існування. Так, постановою Новоархангельського суду Кіровоградської області від 3 березня 2014 р. було встановлено порушення Управлінням соціального захисту населення Новоархангельської районної державної адміністрації права позивача на отримання допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку в період з 1 вересня 2013 р. по 28 лютого 2014 р. в розмірі прожиткового мінімуму, встановленого законом для дітей віком до 6 років [8].

Однак варто констатувати, що необхідність захисту права на соціальне забезпечення найчастіше виникає у зв'язку з його невизнанням. Невизнання права – це такі дії зобов'язаного учасника правовідносин у сфері соціального захисту перед уповноваженою особою, які спрямовані на заперечення в цілому або в певній частині його суб'єктивного права, унаслідок чого уповноважена особа позбавляється можливості здійснити своє право. Так, відмова Чорноморського об'єднаного управління Пенсійного фонду України в Одеській області в здійсненні перерахунку пенсії у зв'язку з підвищенням у грудні 2015 р. посадових окладів державних службовців стала причиною звернення особи до суду за захистом свого невизнаного права [9]. Варто врахувати, що за наявності невирішеного спору між уповноваженою особою та іншими учасниками відносин, які заперечують приналежність такого права, невизнане право переходить у категорію оспорюваного [10, с. 144].

Крім того, на нашу думку, спірним є включення до категорії захисту права на соціальне забезпечення заходів, спрямованих на попередження порушень законодавства у визначеній сфері. Останні більшою мірою притаманні охороні права, оскільки сприяють належній реалізації інтересу особи щодо отримання матеріального забезпечення та/або комплексу нематеріальних заходів, спрямованих на подолання чи пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків.

Як і щодо визначення поняття «захист права на соціальне забезпечення», у теорії права продовжує тривати дискусія щодо формулювання переліку форм, у яких він здійснюється.

Так, Є.В. Краснов, визначаючи форми захисту прав у сфері соціального забезпечення, говорить про безпосередню, громадську, управлінську, судову та міжнародну форми [12, с. 20]. Однак жодних підстав для виділення саме таких форм він не наводить.

Більшість науковців згодні з тим, що захист суб'єктивного права здійснюється в двох формах: юрисдикційній (за участю органів, наділених відповідними повноваженнями) та неюрисдикційній (її сутність полягає в здійсненні управомоченою особою власних дій без звернення до компетентних органів) [11, с. 134].

Юрисдикційна форма захисту права на соціальне забезпечення передбачає звернення особи, право якої порушене, особисто або через законного, уповноваженого, договірного представника до державних чи інших органів, уповноважених на здійснення заходів щодо відновлення або визнання порушеного права, відшкодування шкоди, завданої неправомірними діями іншого учасника соціально-забезпечувальних правовідносин.

Залежно від території, на яку поширюється компетенція органу, уповноваженого на здійснення заходів щодо відновлення чи визнання порушеного права на соціальне забезпечення, юрисдикційна форма захисту може бути поділена на національну та міжнародну.

Міжнародна юрисдикційна форма захисту права на соціальне забезпечення може бути реалізована в адміністративному й судовому порядку.

Міжнародний адміністративний захист права на соціальне забезпечення здійснюється шляхом реалізації Міжнародною організацією праці (далі – МОП) своїх контрольних повноважень. Так, відповідно до ст. 22 Статуту МОП від 28 червня 1919 р. кожна держава – член організації зобов'язується надавати щорічні звіти до Міжнародного бюро праці щодо прийнятих заходів для застосування конвенцій, ратифікованих нею. Згідно зі ст. 19 Статуту МОП щодо нератифікованих конвенцій кожна держава-член зобов'язана повідомляти Генерального директора Міжнародного бюро праці про стан свого законодавства та практику його застосування, що стосується питань, урегульованих такими конвенціями, про те, які заходи були прийняті або заплановані для впровадження її положень, а також про ті обставини, які перешкоджають ратифікації конвенції чи затримують її.

Міжнародна судова форма захисту права на соціальне забезпечення реалізується в результаті діяльності Європейського суду з прав людини. Так, будь-яка особа або група осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного державою порушення прав, викладених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. або протоколах до неї, після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, може звернутись до Європейського суду з прав людини.

Національна юрисдикційна форма захисту права на соціальне забезпечення передбачає оскарження незаконних дій чи бездіяльності соціально зобов'язаного суб'єкта в адміністративному або судовому порядку.

Адміністративний порядок захисту права на соціальне забезпечення передбачає оскарження незаконних дій чи бездіяльності соціально уповноважених суб'єктів до вищих органів. Так, Порядком розгляду скарг на рішення органів Пенсійного фонду України щодо пенсійного забезпечення, затвердженим Постановою Правління Пенсійного фонду України від 12 жовтня 2007 р. № 18-6, передбачено, що в разі, якщо громадянин вважає, що орган, який призначає пенсію, прийняв рішення, що суперечить законодавству про пенсійне забезпечення або виходить за межі його компетенції, має право оскаржити таке рішення в органі Пенсійного фонду України вищого рівня.

Однак найбільш поширеною юрисдикційною формою захисту права на соціальне забезпечення є судова, основу правового регулювання якої становить ст. 55 Конституції України, відповідно до якої права й свободи людини та громадянина захищаються судом, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Це положення Основного Закону України у сфері судового захисту права на соціальне забезпечення конкретизоване низкою нормативно-правових актів в аналізованій сфері.

За сучасного стану соціально-економічних відносин судовий захист права на соціальне забезпечення залежно від його організаційно-правової форми й виду може здійснюватись за правилами цивільного та адміністративного судочинства. Так, у ст. 18 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) від 6 липня 2005 р. встановлено, що за правилами адміністративного судочинства розглядаються спори між фізичними особами та суб'єктами владних повноважень щодо обчислення, призначення, перерахунку, виплати соціальних допомог, надання соціальних послуг і соціальних пільг. Відповідно до ст. 15 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) від 18 березня 2004 р. суди розглядають спори в порядку цивільного провадження щодо захисту порушених, оспорюваних або невизнаних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого (у цьому разі адміністративного) судочинства.

Так, зазвичай спори у сфері соціального захисту розглядаються судом за правилами адміністративного судочинства за місцем реєстрації (знаходження, перебування) позивача (ч. 2 ст. 19 КАС України). Однак питання встановлення юридичних фактів, що мають

значення для здійснення соціального захисту, оскарження рішень, дій чи бездіяльності не-владних суб'єктів у сфері соціального захисту (наприклад, підприємств, які здійснюють забезпечення технічними засобами пересування інвалідів), та спори, що виникають у сфері недержавного соціального захисту, вирішуються судами загальної юрисдикції за правилами цивільного судочинства за зареєстрованим місцем проживання чи перебування фізичної особи – позивача (ч. 1 ст. 109 ЦПК України).

Неюрисдикційною формою захисту права на соціальне забезпечення є безпосередня діяльність особи або її законного, уповноваженого, договірного представника щодо поновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного права, яка здійснюється без звернення до компетентних органів.

І.В. Лагутіна під час дослідження форм і способів захисту трудових прав та законних інтересів працівників вказує, що форми такого захисту можуть бути класифіковані також залежно від суб'єкта, уповноваженого застосовувати передбачені законодавством способи й засоби на індивідуальний захист (самозахист), колективний захист, державний захист [7, с. 8]. Така класифікація може бути застосована також до форм захисту права на соціальне забезпечення.

Досліджуючи самозахист у сфері соціального забезпечення, більшість авторів доходять висновку, що ця форма не притаманна аналізованій сфері суспільних відносин, оскільки здійснюється з метою припинення порушення права, поновлення порушеного права та відшкодування заподіяної шкоди без звернення до компетентних органів, що не характерно для права соціального забезпечення [13]. Проте із цим висновком не можна погодитись повною мірою, оскільки у сфері недержавного соціального забезпечення одним із способів захисту права в разі його порушення є розірвання договору, що не потребує звернення до спеціально уповноважених органів. Так, це право передбачене в ст. 55 Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 р., що свідчить про можливість (хоч і менш поширену) застосування самозахисту як форми захисту права на соціальне забезпечення.

Що стосується колективної форми захисту права на соціальне забезпечення, то вона може реалізуватися шляхом представництва інтересів особи професійною спілкою, оскільки метою діяльності останньої є представництво не лише трудових, а й соціально-економічних прав та інтересів своїх членів, а також громадськими об'єднаннями, релігійними організаціями. Однак варто констатувати, що колективний захист права на соціальне забезпечення може бути ефективним лише за умови звернення до компетентних органів.

Висновки. Таким чином, захист та охорона права, передбаченого в ст. 46 Конституції України, є важливими елементами юридичного механізму його забезпечення. Вони є нетотожними поняттями, оскільки охорона визначеного права здійснюється на етапі до його порушення, а захист – у разі його порушення, невизнання чи оспорювання.

Охорона права на соціальний захист – це система заходів, що забезпечують уповноваженій особі можливість належної реалізації її права на задоволення інтересу щодо отримання комплексу матеріальних благ та/або нематеріальних заходів для подолання й пом'якшення несприятливих наслідків соціальних ризиків.

У свою чергу захист права на соціальне забезпечення можна визначити як сукупність юрисдикційних і неюрисдикційних форм, організаційних, процедурних та процесуальних способів, матеріально-правових заходів, спрямованих на припинення порушень законодавства у сфері соціального захисту, поновлення невизнаного, оспорюваного чи порушеного права на соціальний захист і відшкодування заподіяної шкоди.

Із запропонованого визначення постає, що захист права на соціальне забезпечення реалізується в юрисдикційній і неюрисдикційній формах.

Юрисдикційна форма соціального захисту залежно від території, на яку поширюється компетенція органу, уповноваженого на здійснення заходів щодо відновлення або визнання порушеного права на соціальне забезпечення, може бути поділена на міжнародну та національну, кожна з яких для поновлення невизнаного, оспорюваного чи порушеного права на соціальний захист передбачає можливість застосування адміністративного або судового порядку.

Залежно від суб'єкта, уповноваженого застосовувати передбачені законодавством способи й засоби, форми захисту права на соціальне забезпечення поділяються на індивідуальний захист (самозахист), колективний захист (через професійні спілки, громадські об'єднання, релігійні організації) та державний захист (судовий захист).

Список використаних джерел:

1. Тарасова В.А. Охрана прав граждан в пенсионном обеспечении / В.А. Тарасова. – М. : МГУ, 1978. – 162 с.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
3. Цивільне право України : [підручник] : в 2 кн. / [О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.] ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, 2005–2005. – Кн. 1. – 2005. – 736 с.
4. Лагутіна І.В. Форми захисту трудових прав працівників : [монографія] / І.В. Лагутіна. – О. : Фенікс, 2008. – 160 с.
5. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1981–1982. – Т. 1. – 1981. – 180 с.
6. Шишка Р.Б. Охорона права інтелектуальної власності: авторсько-правовий аспект / Р.Б. Шишка. – Х. : Консум, 2002. – 368 с.
7. Лагутіна І.В. Форми захисту трудових прав працівників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І.В. Лагутіна. – О., 2007. – 20 с.
8. Постанова Новоархангельського суду Кіровоградської області від 3 березня 2014 р. у справі № 394/164/14-а // Єдиний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.
9. Постанова Овідіопольського районного суду Одеської області від 13 грудня 2016 р. у справі № 509/4260/16-а // Єдиний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.
10. Мацегорін О.І. Поняття та зміст захист цивільних прав / О.І. Мацегорін // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С. 143–147.
11. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних прав людини і громадянина в Україні : [монографія] / А.Ю. Олійник. – К. : Алерта ; КНТ ; Центр навчальної літератури, 2008. – 153 с.
12. Краснов Є.В. Захист прав у сфері соціального забезпечення : [навч.-метод. посібник] / Є.В. Краснов. – О. : Фенікс, 2015. – 118 с.
13. Шлапко Т.В. Форми та способи захисту права на пенсію по інвалідності / Т.В. Шлапко // Актуальна юриспруденція : матер. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Суми, 14 грудня 2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legalactivity.com.ua/>.

ТАРАСЕНКО В. С.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 349.3

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД СПРАВ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

У статті проаналізовано питання щодо реалізації права на справедливий судовий розгляд справ в сфері соціального захисту. Акцентовується, що звільнення органів державної влади, зокрема Пенсійного фонду України, від сплати судового збору, дає їм можливість оскарження ними рішень судів, які набрали законної сили. Доводиться, що в таких випадках поновлення судами строків на оскарження рішень, які набрали законної сили, є одним із випадків порушення права на справедливий суд. Досліджена судова практика з цього питання, зокрема практика Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: право на справедливий судовий розгляд, оскарження судових рішень, практика Європейського суду з прав людини, судова практика.

В статье проанализирован вопрос реализации права на справедливое судебное рассмотрение дел в сфере социальной защиты. Акцентируется, что освобождение органов государственной власти, в частности Пенсионного фонда Украины, от уплаты судебного сбора, дает возможность обжалования решений судов, вступивших в законную силу. Обращается внимание на то, что в таких случаях восстановление судами сроков на обжалование решений судов, вступивших в законную силу, является одним из случаев нарушения права на справедливый суд. Анализируется судебная практика по данному вопросу, в частности практика Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: право на справедливое судебное рассмотрение, обжалование судебных решений, практика Европейского суда по правам человека, судебная практика.

The article analyzes the issue of implementation of right to fair trial of cases in the sphere of social protection. The attention that the release of the government departments, in particular, the Pension Fund of Ukraine, from the payment of the court fee, gives them the opportunity to appeal against court decisions which have come into force. Attention is drawn to the fact that in such cases the courts recovery timing to appeal court decisions that have entered into force, is one of the violations of the right to a fair trial. It was analyzed the arbitrage practice on this issue, in particular the practice of the European Court of Human Rights.

Key words: right to fair trial, court decisions appeal, practice of the European Court of Human Rights, arbitrage practice.

Вступ. У будь-якій правовій державі одним із найбільш ефективних і поширених засобів захисту прав і свобод людини і громадянина є саме судовий захист.

Як зазначається у ст. 8 Конституції України, її норми є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується [1, ст. 8].

Кожна людина повинна мати можливість вільно обрати спосіб захисту своїх порушених прав, який передбачений чинним законодавством. Держава гарантує рівну можливість для будь-якої особи, незалежно від віри, раси, місця проживання, віку і статі, скористатися обраними способами захисту. В іншому випадку не можна говорити про наявність в такій державі законності, гласності, демократії, рівності, а також існування закону та права.

Реалізація принципу справедливості судового розгляду справи, забезпечення судового захисту прав у сфері соціального захисту є одними з найбільш складних і дискусійних питань у теорії та правозастосовній практиці й останнім часом набуває все більшого значення та актуальності.

Дослідження зазначеного питання набуло розвитку в наукових працях провідних українських вчених, зокрема: В. Андріїва, Н. Бологіної, І. Бурака, І. Лагутіної, П. Пилипенка, С. Прилипка, І. Сироти, Б. Сташківа, Е. Трегубова, Л. Харитоновой, Г. Чанишевої та ін.

Однак у правовій науці бракує детальних наукових досліджень, присвячених праву на справедливий судовий розгляд справ в сфері соціального захисту, а також аналізу судової практики з цього питання.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування сучасного розуміння права на справедливий суд при розгляді справ в сфері соціального захисту, аналіз судової практики, виявлення проблем в сфері реалізації права на справедливий судовий розгляд зазначених категорій спорів.

Результати дослідження. Ст. 55 Конституції України проголосила право громадян на судовий захист серед основних прав громадянина, що відповідає міжнародно-правовим стандартам.

Загальна декларація прав людини 1948 р. визнає право кожного на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами [2].

Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 р. закріплює право кожного громадянина під час розгляду будь-якого кримінального звинувачення, яке пред'явлене йому, чи під час визначення його прав та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий та публічний розгляд справи компетентним, незалежним і неупередженим судом, створеним на основі закону [3, ст. 14].

Найбільш масштабно повнота судової влади відбита у п. 1 ст. 6 Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., яка визначає право на справедливий судовий розгляд [4, ст. 6].

Виходячи з конструкції ч. 1 ст. 6 Конвенції можна зробити висновок, що у ній закріплено такі елементи права на судовий захист: 1) право на розгляд справи; 2) справедливість судового розгляду; 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення; 4) розумний строк розгляду справи; 5) розгляд справи судом, встановленим законом; 6) незалежність і безсторонність суду [5, с. 359].

Таким чином, з тексту ст. 6 Конвенції можна зробити висновок, що доступність правосуддя є невід'ємним елементом права на справедливий суд, хоча сам термін «доступність» у наведеній статті не вживається.

Відповідно до ст. 55 Конституції України, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Таким чином, всі суб'єкти права, які проживають на території держав, які є членами Ради Європи і мають деліктоздатність, при вичерпанні можливостей захисту своїх прав відповідно до національного законодавства можуть звертатися до Європейського Суду з прав людини – однієї з інституцій Ради Європи, створеної для контролю за дотриманням прав і свобод людини і громадянина, закріплених в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Україна отримала лідерство за кількістю справ проти неї у Європейському суді з прав людини, де з 79 750 скарг станом на кінець 2016 р. майже чверть – проти України. Станом на 31 грудня 2016 р. більшість справ у стані розгляду були проти України (22,8%), Туреччини (15,8%), Угорщини (11,2%), Росії (9,8%) і Румунії (9,3%). Половина пріоритетних справ стосується України. Щодо України розглядається 18 171 справа [6].

Рішення, ухвалені Європейським судом з прав людини щодо нашої держави, засвідчили наявність системних та масових порушень прав і свобод людини в Україні, серйозних недоліків у національному законодавстві та правозастосовній практиці, зокрема, щодо функціонування судової системи України. Як свідчить судова практика, часто порушуються права при розгляді судами саме «соціальних справ», тобто спорів у сфері соціального захисту населення.

Так, непоодинокі випадки порушення права на справедливий суд, що проявляється, зокрема, у закріпленні в законодавстві права учасників судового процесу оскаржувати рішення суду після спливу встановленого для цього строку, що може призвести до перегляду рішень, які вже набрали чинності і були виконані.

З аналізу судової практики, зловживання таким правом може призводити до наступних порушень права на справедливий судовий розгляд.

Відповідно до п. 18 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір» (в редакції, що діяла до 01.09.2015 р.) Пенсійний фонд України та його органи були звільнені від сплати судового збору [7, ст. 5].

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору», прийнятим Верховною Радою України 22 травня 2015 р., передбачалося скасування з 01.09.2015 р. пільг по сплаті судового збору для багатьох органів державної влади, в тому числі для Пенсійного фонду України та його органів [8].

Отже, в 2016 р. зазначені державні органи, які і всі інші особи, що зверталися до суду, повинні були сплачувати судовий збір за ставками, визначеними законодавством. Такі зміни виявились великим фінансовим навантаженням на бюджет Пенсійного фонду України, в якому не передбачалися гроші на зазначену статтю витрат. Все це призвело до того, що управління Пенсійного фонду України або не оскаржувало рішення суду з причини відсутності коштів на оплату судового збору, і такі рішення набирали законної сили; або оскаржувало рішення суду без сплати судового збору чи подавали до суду клопотання про звільнення їх від сплати судового збору в зв'язку з відсутністю фінансування.

Згідно з абз. 1 ч. 4 ст. 189 КАС України, апеляційна скарга залишається без руху у випадку, якщо вона подана після закінчення строків, установлених ст. 186 Кодексу, і особа, яка її подала, не порушує питання про поновлення цього строку, або якщо підстави, вказані нею у заяві, визнані неповажними. Протягом тридцяти днів із моменту отримання ухвали про залишення апеляційної скарги без руху особа має право звернутися до суду апеляційної інстанції із заявою про поновлення строків або вказати інші підстави для поновлення строку.

Однак, як свідчить судова практика, суди переважно відмовляли Управлінню Пенсійного фонду України в задоволенні клопотання про звільнення від сплати судового збору, залишали скаргу без руху і надавали строк для сплати судового збору у визначених законом розмірах (Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду України від 09.12.2016 р. по справі № 520/13721/16-а, Ухвала Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду України від 08.07.2016 р. по справі № 188/557/16-а, Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду України від 30.12.2016 р. по справі № 489/4757/16-а).

У разі невиконання вимог суду і не усунення недоліків в наданий час, суди відмовляли у відкритті апеляційного провадження (Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду України від 8.11.2016 року по справі № 522/10751/16-а).

Ухвалою Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду України від 12.01.2016 р. по справі № 333/7092/15-а було відмовлено Управлінню Пенсійного фонду України в Комунарському районі м. Запоріжжя в клопотанні про звільнення від сплати судового збору, апеляційну скаргу УПФУ в Комунарському районі м. Запоріжжя залишено

без руху, наданий строк протягом одного місяця з дня отримання цієї ухвали для усунення недоліків. Судом зазначено, що Кабінет Міністрів України зобов'язаний забезпечити фінансування державних органів, які позбавляються пільг щодо сплати судового збору. Тобто відповідальність за сплату судового збору державними органами держава взяла на себе. Відтак посилення управління Пенсійного фонду на відсутність фінансування є безпідставними [9].

Крім того, в постанові Пленуму Вищого адміністративного суду України № 2 від 23.01.2015 р. «Про практику застосування адміністративними судами Закону України «Про судовий збір», Вищий адміністративний суд України наголосив, що в судових рішеннях за наслідками касаційного перегляду справ неодноразово зазначалось, що обмежене фінансування бюджетної установи не є підставою для її звільнення від сплати судового збору, а також для відстрочення, розстрочення, зменшення розміру судового збору [10].

Законом України від 6 грудня 2016 р. № 1774-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» з 1 січня 2017 р. Пенсійний фонд України та його органи знову звільнені від сплати судового збору під час розгляду справ в усіх судових інстанціях [11].

Отримавши зазначені пільги, органи Пенсійного фонду України з 1 січня 2017 р. починають оскаржувати рішення судів, які вже набрали законної сили, одночасно подаючи клопотання про поновлення пропущених строків на оскарження.

На наш погляд, такий підхід порушує рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, що передбачає єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.

Так, достатньо аргументовано зазначено в Ухвалі Харківського апеляційного адміністративного суду України від 25 січня 2017 р. по справі № 525/1138/16-а: «Подана апеляційна скарга не відповідає вимогам ч. 6 ст. 187 КАСУ, а саме: до апеляційної скарги не додано документ, що підтверджує сплату судового збору у розмірі, що передбачений Законом України «Про судовий збір». Суд вважає за необхідне зазначити, що, відповідно до чинної на час подання апеляційної скарги редакції Закону України «Про судовий збір», Пенсійний фонд України та його органи не були наділені пільгами щодо сплати судового збору. Сплата судового збору за подання апеляційної скарги в силу положень ст. 187 КАС України є процесуальним обов'язком сторони, що звертається до суду з апеляційною скаргою. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про судовий збір», апелянт не віднесений до осіб, звільнених від сплати судового збору, а тому судовий збір повинен бути сплачений на загальних умовах. Відповідно до ч. 1 ст. 88 КАС України, суд, враховуючи майновий стан сторони, може своєю ухвалою зменшити розмір належних до оплати судових витрат чи звільнити від їх оплати повністю або частково, чи відстрочити або розстрочити сплату судових витрат на визначений строк. Наведена норма кореспондується зі ст. 8 Закону України «Про судовий збір», згідно з якою, зважаючи на майновий стан сторони, суд може своєю ухвалою відстрочити або розстрочити сплату судового збору на певний строк, але не довше ніж до ухвалення судового рішення у справі. З наведених положень Закону вбачається, що їх застосування підлягає виключно до осіб, рівень статків яких обмежений, із метою усунення для таких осіб перешкод фінансового характеру для доступу до правосуддя.

Таким чином, звільнення від сплати судового збору або відстрочення сплати судового збору є правом суду, заява сторони розглядається виходячи з наведених в ній обставин, які підтверджені належними доказами. Належних доказів щодо наявності підстав для звільнення, або відстрочення скаржнику сплати судового збору або інших поважних причин, які б позбавляли можливості сплатити судовий збір заявником апеляційної скарги надано не було. Оскільки заявлене відповідачем клопотання не містить вагомих доводів (підтверджених документально) неможливості сплати ним судового збору, вищевказане зумовлює залишення без задоволення клопотання апелянта» [12].

Залишаючи скаргу без руху і надаючи строк для усунення недоліків, суди, на наш погляд, порушують принцип рівності усіх учасників судового процесу, а також право на справедливий розгляд справи (як приклад, Ухвала Житомирського апеляційного адміністра-

тивного суду України від 25.01.2017 р. по справі № 296/6535/16-а; Ухвала Львівського апеляційного адміністративного суду України від 25 січня 2017 р. по справі № 876/1115/17 тощо).

Поновлення судами строку на оскарження рішень, які набрали законної сили, практично є можливим і, як свідчить практика, досить часто застосовується судами для захисту процесуальних прав учасників справи, зокрема права на відновлення пропущеного строку на оскарження рішення, однак, на наш погляд, позбавляє інших учасників справи права на справедливий судовий розгляд справи, оскільки не проведення глибокого дослідження судами поважності причин поновлення строку на оскарження, призводить до надання штучних переваг окремим учасникам процесу.

Більш того, користуючись поновленою в 2017 р. законодавцем пільгою по сплаті судового збору, органи державної влади можуть оскаржувати рішення суду, які набрали законної сили і вже виконані добровільно або примусово на підставі виконавчого провадження, наприклад, у разі винесення судом рішення про визнання дій УПФУ про відмову в перерахунку пенсії неправомірними і зобов'язання УПФУ зробити перерахунок пенсії. Таким чином, у разі скасування рішень після поновлення строку на оскарження та їх перегляду, може виявитися негативним «сюрпризом» для іншого учасника процесу.

Безумовно, що звільнення Пенсійного фонду України та інших органів державної влади від сплати судового збору надало можливість здійснювати захист інтересів держави під час стягнення заборгованості по сплаті різних платежів, внесків та при призначенні і виплаті різних видів державних допомог та виплат, установлених законодавством.

Незважаючи на існування позиції про те, що судові витрати не повинні бути перешкодою для доступу до суду всіх осіб незалежно від їх майнового стану, що відповідає гарантуванню принципу рівності, необхідно враховувати, що одним з основоположних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який передбачає дотримання принципу *res judicata*, тобто принципу остаточності рішення, згідно з яким жодна зі сторін не має права домагатися перегляду остаточного і обов'язкового рішення лише з метою повторного слухання справи і постановлення нового рішення.

Європейський суд з прав людини у справі «Устименко проти України» дійшов висновку, що національні суди, вирішивши поновити пропущений строк оскарження остаточної постанови у справі заявника без наведення відповідних причин та скасувавши постанову суду, порушили принцип правової визначеності та право заявника на справедливий судовий розгляд за п. 1 ст. 6 Конвенції. Відповідно, було порушення цього положення Конвенції. Відхід від цього принципу можливий, лише коли він зумовлений особливими і непереборними обставинами (п.п. 51, 52 рішення ЄСПЛ у справі «Рябих проти Росії», п. 61 рішення ЄСПЛ у справі «Брумареску проти Румунії»).

Принцип правової визначеності означає, що сторони не мають право ставити питання про перегляд рішення, яке набрало законної сили, лише з метою досягнути нового слухання справи (рішення ЄСПЛ «Желтяков проти України»).

Згідно з практикою Європейського Суду з прав людини «одним з основних елементів верховенства права є принцип правової певності, який серед іншого передбачає, що у будь-якому спорі рішення суду, яке вступило в законну силу, не може бути поставлене під сумнів. Судова система, в якій існує можливість неодноразового скасування остаточного судового рішення, як це було встановлено у цій справі, не відповідає, як така, принципу правової певності, який становить один з основних елементів верховенства права у світлі ст. 6 § 1 Конвенції».

Висновки. Судовий захист – необхідна та найефективніша гарантія забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Справедливе правосуддя, а, отже, й довіра суспільства до правосуддя, виступає ознакою демократичності суспільства.

Право на судовий захист входить до переліку тих прав, що закріплюються в міжнародних нормативно-правових актах та чинному законодавстві України, а також захищаються Європейською Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Право на справедливий суд – це право особи, закріплене у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що гарантує право на справедливий і публічний роз-

гляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, під час визначення цивільних прав і обов'язків особи чи під час розгляду будь-якого кримінального обвинувачення, що пред'являється особі.

Поновлення судами строків на оскарження рішень, які набрали чинності, без наведення поважних причин і скасування таких рішень, призводить до порушення принципів рівності учасників процесу, правової визначеності, остаточності рішення, правової певності.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.
3. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 року: ратифікований Українською РСР згідно Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19.10.1973 р. № 2148 // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / [упоряд. Ю. Качуренко]. – 2-ге вид. – К. : Юрінформ, 1992. – 85 с.
4. Конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 року // Голос України. – 2001. – № 3 (2503). – С. 6–8.
5. Трегубов Е. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини / Е. Трегубов // Форум права. – 2010. – №1. – С. 358–363.
6. Україна очолила антирейтинг за кількістю скарг проти неї у ЄСПЛ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://region.unn.ua/uk/news/101104-ukrayina-ocholila-antireyting-za-kilkistyu-skarg-proti-neyi-u-yespl>.
7. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – №59. – Ст. 2349.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору : Закон України від 22.05.2015 р. № 484-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 33. – Ст. 323.
9. Ухвалі Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду України від 12.01.2016 р. по справі № 333/7092/15-а [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0002760-16>.
10. Про практику застосування адміністративними судами Закону України «Про судовий збір» : Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 23.01.2015 р. № 2 // Режим доступу: Електронний ресурс <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0002760-16>
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України : Закон України від 06.12.2016 р. № 1774-VIII // Офіційний вісник України. – 2017. – № 2. – Ст. 32.
12. Ухвала Харківського апеляційного адміністративного суду від 25.01.2017 р. по справі № 525/1138/16-а [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64261186>.

ЧАНИШЕВА Г. І.,
доктор юридичних наук, професор,
декан соціально-правового факультету
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 349.2

ДЖЕРЕЛА КОЛЕКТИВНОГО ТРУДОВОГО ПРАВА

У статті досліджуються джерела колективного трудового права як сукупності правових норм, які регулюють колективні трудові відносини. Аналізуються міжнародно-правові акти, акти національного законодавства, проект Трудового кодексу України, що містять норми колективного трудового права.

Ключові слова: *трудове право, колективне трудове право, джерела права, міжнародно-правові акти, акти національного законодавства, проект Трудового кодексу України.*

В статье исследуются источники коллективного трудового права как совокупности правовых норм, регулирующих коллективные трудовые отношения. Анализируются международно-правовые акты, акты национального законодательства, проект Трудового кодекса Украины, содержащие нормы коллективного трудового права.

Ключевые слова: *трудовое право, коллективное трудовое право, источники права, международно-правовые акты, акты национального законодательства, проект Трудового кодекса Украины.*

The sources of collective labor law as a set of legal rules governing collective labor relations are researched in the article. International legal acts, acts of national legislation, the draft Labour Code of Ukraine, containing norms of collective labor law are being analyzed.

Key words: *labor law, collective labor law, sources of law, international legal acts, acts of national legislation.*

Вступ. Сукупність правових норм, що регулюють колективні трудові відносини, утворює колективне трудове право. Така точка зору набула поширення в науці трудового права [1, с. 319; 2, с. 706; 3, с. 22]. Як порівняно відокремлена структурна частина в системі трудового права України, колективне трудове право має свої джерела, система яких ще не була предметом спеціального комплексного дослідження. Період тривалого становлення колективного трудового права в Україні нині змінив процес розвитку. Як відзначають В.М. Лебедев, К.Р. Воронова і В.Г. Мельникова, колективне трудове право формувалось перманентно протягом тривалого періоду становлення громадянського суспільства в кожній окремій країні. До того ж, навряд чи матиме обґрунтування твердження, що в якійсь країні цей процес вже завершений [3, с. 22]. З'ясування нормативної бази регулювання колективних трудових відносин є необхідним в умовах кодифікації національного трудового законодавства з урахуванням тієї обставини, що до проекту Трудового кодексу України включено окрему Книгу шосту «Колективні трудові відносини».

Постановка завдання. Метою статті є визначення системи джерел колективного трудового права та їхня загальна характеристика.

Результати дослідження. Правове регулювання колективних трудових відносин здійснюється міжнародно-правовими актами та актами національного законодавства. Вони утворюють певну систему, складники якої є джерелами колективного трудового права.

До міжнародно-правових актів належать акти Організації об'єднаних націй (далі – ООН), Міжнародної організації праці (далі – МОП), Ради Європи та Європейського Союзу. Серед актів ООН варто виділити Загальну декларацію прав людини від 10 грудня 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (обидва від 16 грудня 1966 р.).

Колективні трудові відносини регулюються міжнародними трудовими нормами, що містяться у деклараціях, 9 конвенціях та 11 рекомендаціях МОП. Нормативну основу регламентації колективних трудових відносин складають, передусім, ратифіковані Україною конвенції МОП, які є частиною національного трудового законодавства: Конвенція № 11 про право на об'єднання працівників у сільському господарстві 1921 р. (ратифікована 11.08.1956 р.), Конвенція № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 р. (рат. 11.08.1956 р.), Конвенція № 98 про застосування принципів права на організацію та на ведення колективних переговорів 1949 р. (рат. 11.08.1956 р.), Конвенція № 135 про представників працівників 1971 р. (рат. 15.05.2003 р.), Конвенція № 144 про тристоронні консультації (міжнародні трудові норми) 1976 р. (рат. 17.12.1993 р.), Конвенція № 154 про сприяння колективним переговорам 1981 р. (рат. 04.02.1994 р.), Конвенція № 173 про захист вимог працівників у випадку неплатоспроможності роботодавця 1992 р. (рат. 19.10.2005 р.).

Водночас Україною до тепер залишаються нератифікованими інші конвенції МОП, присвячені свободі асоціації: Конвенція № 141 про організації сільських працівників 1975 р. та Конвенція № 151 про трудові відносини на державній службі 1978 р.

Серед актів МОП варто також виділити Декларацію основних принципів та прав у світі праці, ухвалену Міжнародною конференцією праці на її вісімдесят шостій сесії в Женеві 18 червня 1998 р. [5], та Декларацію про соціальну справедливість із метою справедливої глобалізації, ухвалену Міжнародною конференцією праці на її дев'яносто сьомій сесії 10 червня 2008 р. [6]. Так, у Декларації від 18 червня 1998 р. проголошено чотири основоположних принципи і права у сфері праці, серед яких – свобода об'єднання і дійове визнання права на колективні переговори.

Правове опосередкування колективних трудових відносин здійснюється актами регіонального рівня: Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950 р., Європейською соціальною хартією від 18 жовтня 1961 р., Європейською соціальною хартією (переглянутою) від 3 травня 1996 р., Хартією Співтовариства про основні соціальні права працівників від 9 грудня 1989 р., Хартією основних прав ЄС від 7 грудня 2000 р.

Колективні трудові відносини, зокрема, регулюються низкою статей Європейської соціальної хартії (переглянутої), ратифікованої Законом України від 14 вересня 2006 р. [4]. Йдеться про ст. 5 «Право на створення організацій», ст. 6 «Право на укладення колективних договорів», ст. 21 «Право на інформацію і консультації», ст. 22 «Право брати участь у визначенні і поліпшенні умов праці та виробничого середовища», ст. 25 «Право працівників на захист їхніх прав у випадку банкрутства їхнього роботодавця», ст. 28 «Право представників працівників на захист на підприємствах та умови, які мають створюватися для них», ст. 29 «Право на інформацію та консультації під час колективного звільнення». Україна взяла на себе зобов'язання за усіма перерахованими статтями, крім ст. 25 «Право працівників на захист їхніх прав у випадку банкрутства їхнього роботодавця».

Характеризуючи міжнародно-правові акти як джерела колективного трудового права, варто відзначити їхні особливості. Вони містять міжнародні трудові норми, змістом яких є конкретні колективні трудові права працівників і роботодавців, а також гарантії зазначених прав. Більшість цих прав водночас є основними принципами правового регулювання колективних трудових відносин (принципами колективного трудового права). Наприклад, Конвенції МОП № 11 про право на об'єднання працівників у сільському господарстві

1921 р., Конвенція МОП № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 р., ст. 5 Європейської соціальної хартії (переглянутої) присвячені здійсненню права на об'єднання, а принцип свободи об'єднання є одним з основних принципів колективного трудового права. У Конвенції МОП № 98 про застосування принципів права на організацію та на ведення колективних переговорів 1949 р. та Конвенції МОП № 154 про сприяння колективним переговорам 1981 р., ст. 6 Європейської соціальної хартії (переглянутої) йдеться про право на колективні переговори, водночас принцип реального визнання права на колективні переговори також віднесений до основних принципів колективного трудового права.

Серед актів національного законодавства варто відзначити передусім Конституцію України, у ст. 36 якої проголошується право громадян на участь у професійних спілках із метою захисту своїх трудових та соціально-економічних прав та інтересів, а у ст. 44 – право тих, хто працює, на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Далі слідує Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. (глава II «Колективний договір», глава XVI «Професійні спілки. Участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями», глава XVI-A «Трудовий колектив»). Проте у чинному Кодексі відсутня окрема глава про колективні трудові відносини, сам термін у Кодексі не застосовується.

Законодавче регулювання колективних трудових відносин здійснюється також законами України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р., «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р., «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р., «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р., «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 р., «Про організації роботодавців, їх права і гарантії діяльності» від 22 червня 2012 р.

Джерелами колективного трудового права є також підзаконні нормативно-правові акти, наприклад, Положення про Національну службу посередництва і примирення, затверджене Указом Президента України від 17 листопада 1998 р., Указ Президента України «Про Національну тристоронню соціально-економічну раду» від 2 квітня 2011 р., Типове положення про територіальну тристоронню соціально-економічну раду, затверджене на засіданні Національної тристоронньої соціально-економічної ради 20 лютого 2012 р. тощо.

Колективні трудові відносини регулюються також актами соціального діалогу – колективними договорами і колективними угодами. Останні, відповідно до ст. 8 Закону України «Про соціальний діалог в Україні», укладаються на національному, галузевому і територіальному рівнях. Наприклад, чинна Генеральна угода на 2016–2017 рр. була укладена 23 серпня 2016 р. відповідно до законів України «Про колективні договори і угоди», «Про соціальний діалог в Україні» між всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців в особі Спільного представницького органу сторони роботодавців на національному рівні, всеукраїнськими об'єднаннями професійних спілок в особі Спільного представницького органу репрезентативних всеукраїнських об'єднань профспілок на національному рівні та Кабінетом Міністрів України.

Термін «колективні трудові відносини» вперше застосовується в проекті нового Трудового кодексу України. Книга шоста проекту, яка містить дві глави «Соціальний діалог», «Колективні переговори та укладення колективних договорів та угод, розв'язання колективних трудових спорів» (ст.ст. 341–343), називається «Колективні трудові відносини». Назва Книги шостої проекту Кодексу свідчить про прагнення його розробників врахувати міжнародні трудові стандарти, передусім норми конвенцій і рекомендацій МОП, досвід правового регулювання трудових відносин у розвинених країнах, сучасні дослідження вітчизняних та зарубіжних учених.

Отже, включення окремої Книги «Колективні трудові відносини» до проекту Кодексу варто визнати своєчасним і прогресивним кроком у розвитку національного трудового законодавства. Однак далі визнання на законодавчому рівні колективних трудових відносин розробники проекту не пішли. Із Книги шостої проекту Кодексу № 1658, прийнятого в першому читанні, виключено норми про визначення поняття і видів колективних трудових відносин,

їхніх сторін, представників інтересів працівників на різних рівнях, форм безпосереднього здійснення працівниками своїх прав у колективних трудових відносинах.

Колективні трудові відносини не названі у ст. 2 проекту, якою визначено коло суспільних відносин, що регулюються Трудовим кодексом України. Чинний Кодекс законів про працю України неодноразово критикували в літературі за відсутність чіткого визначення кола суспільних відносин, що ним регулюються (ст. 1), і сфери дії законодавства про працю (ст. 3). Видається, що розробникам проекту Трудового кодексу не вдалося повністю уникнути помилок своїх попередників, незважаючи на те, що проект містить окрему ст. 2, якою визначається коло суспільних відносин, що регулюються Трудовим кодексом України.

Книга шоста «Колективні трудові відносини» проекту Трудового кодексу України потребує ґрунтовного доопрацювання двох глав зазначеної Книги, з яких глава 1 «Соціальний діалог» складається з однієї ст. 341, а глава 2 «Колективні переговори та укладення колективних договорів та угод, розв'язання колективних трудових спорів» – із двох статей (ст.ст. 342, 343). Не можна погодитися з таким підходом розробників законопроекту до регулювання в основному кодифікованому законодавчому акті колективних трудових відносин, які є складовою частиною предмету трудового права на одному рівні з індивідуальними трудовими відносинами. У разі прийняття Книги шостої у такій редакції новий Трудовий кодекс неофіційно можна буде називати Кодексом індивідуального трудового права, що не можна визнати прийнятним.

Для національного законодавця становить інтерес законодавчий досвід окремих зарубіжних країн, у трудових кодексах яких містяться окремі глави (розділи), частини, що регулюють колективні трудові відносини. Наприклад, Трудовий кодекс Литовської Республіки від 4 червня 2002 р. складається з наступних частин: Частина I «Загальні положення»; Частина II «Колективні трудові відносини»; Частина III «Індивідуальні трудові відносини». Частина II є досить об'ємною і містить такі розділи: розділ VII «Загальні положення» (норми про поняття і принципи соціального партнерства, сторони, рівні, форми, систему соціального партнерства, колективні переговори, види колективних договорів); розділ VIII «Національний, галузевий і територіальний колективний договір»; розділ IX «Колективний договір підприємства»; розділ X «Розгляд колективних трудових спорів».

Аналогічну структуру має і Трудовий кодекс Республіки Вірменія від 14 грудня 2004 р.: Розділ 1 «Загальні положення», Розділ 2 «Колективні трудові відносини», Розділ 3 «Індивідуальні трудові відносини». До Розділу 2 «Колективні трудові відносини» включено главу 7 «Соціальне партнерство у сфері праці», главу 8 «Загальні положення про колективні договори», главу 9 «Республіканський, галузевий і територіальний колективний договори», главу 10 «Колективний договір організації», главу 11 «Врегулювання колективних трудових спорів».

Висновки. На сьогодні в Україні існує нормативна база регламентації колективних трудових відносин, яку можна буде вважати повністю сформованою з прийняттям Трудового кодексу України. Водночас Книга шоста «Колективні трудові відносини» проекту Трудового кодексу України потребує ґрунтовного доопрацювання. Дві глави зазначеної Книги, з яких глава 1 «Соціальний діалог» складається з однієї статті 341, а глава 2 «Колективні переговори та укладення колективних договорів та угод, розв'язання колективних трудових спорів» – з двох статей (ст.ст. 342, 343), не можуть бути прийняті в такій редакції. У разі доопрацювання змісту Книги шостої проекту Трудового кодексу України доцільно врахувати позитивний законодавчий досвід окремих зарубіжних країн у регулюванні колективних трудових відносин.

Україні слід ратифікувати дві конвенції МОП, присвячені свободі асоціації: Конвенцію № 141 про організації сільських працівників 1975 р. та Конвенцію № 151 про трудові відносини на державній службі 1978 р. Донині Україна не взяла на себе зобов'язання за ст. 25 «Право працівників на захист їхніх прав у випадку банкрутства їхнього роботодавця» Європейської соціальної хартії (переглянутої).

Список використаних джерел:

1. Чанишева Г.І. Колективні відносини у сфері праці: теоретико-правовий аспект : [Монографія] / Г.І. Чанишева. – Одеса: Юридична література, 2001. – 328 с.
2. Болотіна Н.Б. Трудове право України: Підручник. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 860 с.
3. Современное трудовое право (Опыт трудового компаративизма). Книга вторая / [В.М. Лебедев, Е.Р. Воронова, В.Г. Мельникова]; под ред. докт. юрид. наук, проф. В.М. Лебедева. – М.: Статут, 2009. – 192 с.
4. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої) : Закон України від 14.09.2006 р. № 137-V // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 3. – Ст. 418.
5. Декларація МОП основних принципів та прав у світі праці (ухвалена Міжнародною конференцією праці на її вісімдесят шостій сесії в Женеві, 18.06.1998 р.) // Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці. 1965–1999. – Т. II. – Женева: Міжнародне бюро праці, 1999. – С. 1529–1532.
6. Декларация МОТ о социальной справедливости в целях справедливой глобализации: Принята Международной конференцией труда на её 97-й сессии (Женева, 10 июня 2008 г.). – Женева: Международное бюро труда, 2008. – 26 с.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

КАРАКАШ І. І.,

кандидат юридичних наук, професор
кафедри аграрного, земельного
та екологічного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 349.6.001.32

**ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ
НА АТМОСФЕРНЕ ПОВІТРЯ**

У запропонованій статті розглянуті питання встановлення права власності на атмосферне повітря в конституційному порядку та відсутність його регламентації в поточних (звичайних) законодавчих актах. Автором пропонується закріпити в Основному законі право власності на повітряний простір, а в спеціальних законах – піддати детальній регламентації забезпечення ефективної охорони атмосферного повітря та його безпечного використання в межах суверенних прав держави на надтериторіальний простір.

Ключові слова: *атмосферне повітря, повітряний простір, право власності, правова охорона, безпечне використання.*

В предлагаемой статье рассмотрены вопросы установления права собственности на атмосферный воздух в конституционном порядке и отсутствие его регламентации в текущих (обычных) законодательных актах. Автором предлагается закрепить в Основном законе право собственности на воздушное пространство, а в специальных законах – подвергнуть детальной регламентации обеспечение эффективной охраны атмосферного воздуха и его безопасного использования в пределах суверенных прав государства на надтерриториальное пространство.

Ключевые слова: *атмосферный воздух, воздушное пространство, право собственности, правовая охрана, безопасное использование.*

In the present article deals with the problems of establishing ownership of the air in the constitutional order and the lack of regulation in its current (conventional) legislation. The author proposes to consolidate the Basic Law ownership of airspace, and in special laws subjected to detailed regulation to ensure effective protection of the atmospheric air and its safe use within the sovereign rights of States over to territorial space.

Key words: *air, airspace, ownership, legal protection, safe use.*

Вступ. У планетарному масштабі основним джерелом забруднення атмосферного повітря є промислові підприємства, теплові електростанції, автотранспорт, авіатранспорт, сільськогосподарське виробництво тощо. Кожного року в атмосферу викидається до 200 млн. тон оксиду вуглецю, до 150 млн. тон оксиду сірки, більше 500 млн. тон оксидів азоту, більш 450 млн. тон різноманітних вуглеводородів, більш 250 млн. тон мілкодисперсних

аерозолів (пилу) та багато інших речовин. Небезпечним для навколишнього середовища та здоров'я населення за останнє півстоліття став автомобільний транспорт, у газових викидах якого містяться не менше 200 забруднюючих речовин, у тому числі оксиди і диоксиди, альдегіди, сполуки свинцю тощо.

Стан атмосферного повітря в Україні також характеризується як незадовільний, а в деяких регіонах і містах (Маріуполь, Кривий Ріг, Запоріжжя) – вкрай загрозливий. За офіційними даними, впродовж останнього десятиліття в промислово розвинутих містах в атмосферному повітрі постійно реєструвалася наявність до 16 поліциклічних ароматичних вуглеводнів, з яких 8 є канцерогенами. Головним джерелом забруднення атмосферного повітря від викидів стаціонарних джерел є підприємства паливно-енергетичного комплексу, підприємства обробної та видобувної промисловості. Основними забруднювачами повітря є оксиди вуглецю, азоту, диоксиди сірки, аміак, феноли, формальдегід, бензапірен. Викиди забруднюючих речовин в атмосферу пересувними джерелами становлять до 39% загальної кількості викидів, яких викиди автомобільного транспорту становлять більше 91% забруднюючих речовин [1]. Наведені відомості свідчать про надзвичайну актуальність проблеми правової охорони та нешкідливого використання атмосферного повітря як одного з основних життєво важливих складових навколишнього природного середовища.

Останні дослідження і публікації щодо охорони та використання атмосферного повітря мали місце у 80-90 роки минулого століття у фундаментальних працях М.М. Бринчука, Р.Х. Габитова, Н.Р. Малишевої, В.В. Петрова, Ю.С. Шемшученка та інших вчених-правників. В останнє десятиліття зазначені питання висвітлювалися в основному в навчальній літературі. Проте в них не ставились і не розглядалися питання щодо права власності на атмосферне повітря та його власницької правооб'єктності.

Постановка завдання. У запропонованій статті розглядаються питання щодо обґрунтованості конституційного закріплення права власності Українського народу на атмосферне повітря і відсутності його подальшої деталізації та регламентації в поточних нормативно-правових актах, у тому числі в спеціальних Законах України «Про охорону атмосферного повітря» [2], «Про охорону навколишнього природного середовища» [3] та в інших актах чинного законодавства. У зв'язку із цим концептуальний підхід до визначення власницької правооб'єктності атмосферного повітря в Основному законі країни потребує або додаткової аргументації, або докорінного перегляду в напрямі встановлення права власності на наддержавний повітряний простір.

Результати дослідження. За офіційним визначенням атмосферне повітря – це життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень. Він є найважливішим складником природи та необхідною умовою забезпечення біологічного існування всього живого в земному просторі. Разом із тим атмосферне повітря є екологічним (природоохоронним) об'єктом, що займає своєрідне становище в якості складової навколишнього природного середовища. У значній мірі він є тим природним оточенням, що підлягає охороні від негативного впливу з метою збереження його життєзабезпечуючих властивостей. Саме тому навколишнє середовище – це, перш за все, атмосферне повітря, що безпосередньо пов'язує суспільство, людину і всі інші живі істоти з природою.

У чинному законодавстві атмосферне повітря давно визнається об'єктом правового регулювання, а його правооб'єктність не викликає жодних сумнівів. При цьому правооб'єктність атмосферного повітря в основному визначається як природоохоронний об'єкт, тобто його екологічна правооб'єктність є пріоритетною. Відносини в галузі охорони атмосферного повітря регулюються Законами України «Про охорону атмосферного повітря», «Про охорону навколишнього природного середовища» та іншими законодавчими актами [4]. У ст. 39 останнього Закону атмосферне повітря віднесено до природних ресурсів загальнодержавного значення. Проте атмосфероохоронний закон, як у попередній, такі в чинній редакції, не передбачає регулювання суспільних відносин стосовно використання атмосферного повітря ані в якості природного ресурсу, ані на засадах права власності.

Загальновідомо, що атмосферне повітря, поряд із біологічними і екологічними функціями, виконує важливі виробничо-господарські та соціально-економічні функції. Без використання атмосферного повітря неможлива діяльність металургійної, хімічної, енергетичної або мікробіологічної промисловості. Він є засобом для забезпечення роботи всіх видів транспортних засобів, забезпечених двигунами внутрішнього згоряння і простором для використання повітряного транспорту, сферою застосування засобів зв'язку та комунікаційних сполучень. Атмосферне повітря в сучасному виробництві використовується як виробнича сировина і допоміжний матеріал, наприклад, для окислення й охолодження. Проте встановлення нормативів використання атмосферного повітря, що передбачалось у ст. 10 попередньої редакції Закону «Про охорону атмосферного повітря», в його оновленій редакції також не знайшло свого закріплення. Таким чином, правооб'єктність атмосферного повітря в спеціальному атмосфероохоронному законодавчому акті визнається лише в якості об'єкта охорони та об'єкта управління з метою зниження його забруднення й уникнення шкідливого впливу на атмосферу.

Проте проблема правооб'єктності атмосферного повітря та законодавчого забезпечення його охорони також не знайшла свого однозначного вирішення в правових дослідженнях. Як зазначалося в правовій літературі, для атмосферного повітря ступінь його забруднення не має особливого значення, бо навіть у забрудненому стані він завжди залишається атмосферним повітрям, хоча й іншої якості. При цьому зміни якісного складу атмосферного повітря не змінює його кількісного обсягу. Крім того, правова охорона атмосферного повітря здійснюється через охорону інших природних об'єктів, що закріплено в природоохоронному законодавстві. Тому, за твердженням професора В.В. Петрова, немає потреби в спеціальному законі про охорону атмосферного повітря, оскільки всі його положення в достатній мірі відображені в законодавчих актах про охорону навколишнього природного середовища [5].

Наведений підхід до правового регулювання охорони атмосферного повітря як природного об'єкта був визнаний законотворчою практикою малоприйнятним. Він засновувався на тому, що якщо забруднюється земельний ґрунтовий шар чи лісові насадження, то це може безпосередньо вплинути на зниження продуктивності рослинних ресурсів, скорочення чисельності тваринного світу тощо. Проте в сучасних умовах забруднення атмосфери та якісні зміни в змісті атмосферного повітря також можуть вплинути на зміни кількісного складу інших природних об'єктів. Тому чинне законодавство передбачає не тільки опосередковані заходи охорони атмосферного повітря через охорону інших об'єктів природи, а й спеціальні заходи його правової охорони від викидів забруднюючих речовин, біологічного забруднення, шумового впливу [6] стаціонарними та пересувними джерелами, іонізуючого випромінювання, що зумовлені специфікою атмосферного повітря як природного об'єкта і передбачаються атмосфероохоронним законом.

До певної міри це зумовлено і структурою промислового виробництва, яка склалася в Україні. Вона пов'язана з розвитком металургійної, вугледобувної, хімічної, енергетичної, машинобудівної та інших галузей промисловості, що характеризується інтенсивним споживанням не тільки мінерально-сировинних, водних і земельних ресурсів, а й надмірним забрудненням атмосферного повітря. Тому українська еколого-правова система в період свого самостійного розвитку не сприйняла наведену концепцію формування атмосфероохоронного законодавства і включила заходи щодо охорони атмосферного повітря як самостійного природного об'єкта в спеціальний закон, застосування вимог якого в цілому характеризуються позитивними результатами.

Сучасна редакція атмосфероохоронного закону надає певні підстави для твердження про посилення екологоохоронної правооб'єктності атмосферного повітря та послаблення його природноресурсової правооб'єктності [7]. Разом із тим у ст. 13 Конституції України, поряд з іншими об'єктами природного походження, передбачено право власності Українського народу на атмосферне повітря, властиве природноресурсовим об'єктам. Зазначене правове становище атмосферного повітря не дозволяє погодитись із твердженнями про те, що він використовується на підставі права власності [8]. Такий висновок впливає з тих

фактичних обставин, що, по-перше, атмосферне повітря використовується незалежно від встановлення на нього права власності, а по-друге, воно використовується вітчизняними та іноземними громадянами незалежно від місця їх перебування на території країни чи за її межами.

Малопридатним щодо використання атмосферного повітря для життєзабезпечення людини і суспільства є і застосування конституційного принципу верховенства Основного закону, закріпленого в ст. 8 Конституції України. На нашу думку, використання атмосферного повітря, що становить умови існування людини, взагалі ґрунтується не на позитивному праві, а базується на умовах існування, життєвих потребах та природних правах людини [9], що спираються на принцип верховенства права. Стосовно ж правових підстав загального користування громадянами атмосферним повітрям, то тут можна говорити лише про забезпечення його якості відповідно до вимог ст. ст. 16 та 50 Конституції України, а саме про забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території країни і гарантування прав громадян на безпечне довкілля. А щодо спеціального користування атмосферним повітрям, то тут можна вести мову лише про його соціально-економічне та виробничо-господарське використання, які, на жаль, виключені зі змісту чинної редакції спеціального атмосфероохоронного закону.

Разом із тим конституційне закріплення права власності на атмосферне повітря слід віднести до рідкісних правових явищ, що є унікальним для українського національного законодавства. Одночасно в ст. 78 Земельного кодексу України та в ст. 373 Цивільного кодексу України йдеться про право власності на земельну ділянку, яке розповсюджується на простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянкою. А в розділі VI Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року [10] та в ст. 4 Закону України «Про економічну самостійність України» від 3 серпня 1990 року [11] йдеться про народну власність на повітряний простір. Наведені норми складають підстави для припущення, що в даний час є два ідентичних, але різних за своїм юридичним змістом об'єкта, що належать на праві власності: за Конституцією – атмосферне повітря, а за Законом «Про економічну самостійність України» – повітряний простір. Конституційне положення про правооб'єктність атмосферного повітря, що має згідно зі ст. 8 Основного закону, вищу юридичну силу, безумовно, вимагає внесення відповідних змін до раніше прийнятих законодавчих актів і приведення їх змісту до однакового позначення відповідного природного об'єкта.

Проте, на наш погляд, словосполучення «повітряний простір» є більш адекватним із точки зору юридичного закріплення розглянутого природного об'єкта та позначення його правооб'єктності. Поняття «повітряний простір» охоплює територіальні межі держави, що визначаються вертикальною лінією, яка проходить над наземним та надводним простором. Поза будь-яких сумнівів, цей критерій є постійно діючим зі стабільними параметрами, а тому є більш придатним для визначення об'єкта права власності. Поняття ж «атмосферне повітря» не дозволяє говорити ані про сталість його фізичних властивостей та ознак, ані про стабільність стану і місця знаходження.

У силу свого природного стану та фізичних властивостей атмосферне повітря знаходиться в безперервному русі й постійному переміщенні, в процесі змішування і зміні складу, які відбуваються поза сферою впливу і контролю з боку держави, суспільства, людини та людських об'єднань. У зв'язку із цим практично неможливим є володіння атмосферним повітрям у його природному стані та вчинення розпорядчих дій щодо його ресурсів. Природними властивостями повітря можна лише користуватись, що само по собі не породжує права власності на нього. Вилучення ж частини атмосферного повітря з природного середовища та розміщення, наприклад, у резервуарах чи балонах або користування ним у замкнених приміщеннях означає втрату ним ознак природного об'єкту і набуття ознак матеріалізованого майнового об'єкту або соціального середовища.

Загальновідомо, що за традиційним трактуванням ознак права власності, останнє може встановлюватися на об'єкти, включаючи й об'єкти природного походження, які наділені індивідуально-визначеними ознаками. На об'єкти ж, наділені родовими ознаками,

право власності не може бути встановлено. У цьому зв'язку, якщо такі природні об'єкти, як землі, надра, води, ліси, об'єкти тваринного і рослинного світу, природно-заповідні та інші об'єкти природного походження, до певної міри індивідуалізуються територіальними межами держави, що дозволяють відмежувати їх від аналогічних природних об'єктів інших держав, то для атмосферного повітря така індивідуалізація є відносною. Адже атмосферне повітря України, крім впливу на нього наслідків Чорнобильської катастрофи, нічим не відрізняється від атмосферного повітря інших країн. Тому його індивідуалізація та конституційне встановлення права власності на атмосферне повітря є відносно допустимим [12]. З таким успіхом можна було б у законодавчому порядку встановити право власності на вітрову або сонячну енергію в межах території держави.

Однак панівна позиція юристів-екологів полягає в тому, що атмосферне повітря не може бути об'єктом права власності не тільки в силу неможливості «фізичного сприйняття» його властивостей, а і у зв'язку з не визначеністю його правових ознак. На відміну від землі, надр, вод і лісів, атмосферне повітря як природна субстанція знаходиться в стані постійного турбулентного руху і не може бути індивідуалізованим. Ця обставина виключає можливості фактичного володіння ним, що є однією з важливіших правомочностей власника [13]. Крім того, як вже зазначалось, чинна редакція атмосфероохоронного закону суттєво ослабила правове регулювання його використання в якості природного ресурсу та виробничої сировини. Тому важко назвати послідовним концептуальний підхід законодавця до визначення правооб'єктності атмосферного повітря, який закріпив конституційне право власності на нього й одночасно відмовився від правової регламентації його використання як національного природного ресурсу в спеціальному законі. Оптимізація концептуальних засад встановлення правооб'єктності атмосферного повітря може відбутися лише на основі відмови від права власності на нього в будь-якій формі та переходу на доктринальні позиції щодо використання його корисних властивостей людиною і суспільством, їх об'єднаннями і спільнотами, державою і підприємствами та іншими суб'єктами.

У правовій літературі висловлені й протилежні погляди про власницьку належність атмосферного повітря. Так, на думку Ф.М. Раянова, атмосферне повітря в його природному стані все ж може бути об'єктом права власності. Його аргументи зводяться до того, що самі по собі ознаки та властивості матеріального світу не можуть бути перешкодою для оголошення їх об'єктами права власності, оскільки вони не входять у структуру суспільних відносин власності, що виникають між людьми з приводу об'єктів реального світу [14]. Безумовно, відносини з охорони і використання атмосферного повітря є суспільними відносинами, які піддаються правовому регулюванню. Проте для того, щоб набути ознак об'єкта права власності, атмосферному повітрю необхідно надати відповідні індивідуально-визначені ознаки, що на сучасному етапі науково-технічного розвитку, реального функціонування суспільних відносин та забезпечення їх правового регулювання є неможливим. Таким чином, атмосферне повітря в його природному стані в даний час не може бути визнане об'єктом права власності [15].

У зв'язку з тим, що індивідуалізації може бути піддане не атмосферне повітря, а повітряний простір, Р.Х. Габитов пропонує визнати об'єктом правової охорони атмосферу, а не атмосферне повітря, і поширити на неї відносини виключної державної власності [16]. Однак об'єктом природи є атмосферне повітря, а не атмосфера. Кожна людина і суспільство в цілому зацікавлені в охороні саме атмосферного повітря як умови життєдіяльності і життєзабезпечення. Крім того, атмосферне повітря є одним із головних факторів сприятливого середовища для зростання об'єктів рослинного світу та існування тваринного світу, а також інших живих істот [17].

Слід також зауважити, що атмосферне повітря є не тільки об'єктом національного законодавства, а і правооб'єктною категорією в міжнародному праві [18]. Його правооб'єктність, наприклад, щодо регулювання забезпечення правової охорони може розглядатися в національному законодавстві у фізичних обсягах та часових вимірах знаходження над територіальним простором держави в межах її юрисдикції. Однак відомо, що певна частина

атмосферного повітря протягом значного часу та у величезних обсягах може простягатися над земним простором, що не підпадає під юрисдикцією національних держав, але служить джерелом безперервного поповнення наднаціонального повітряного простору. Із цього випливає, що міжнародна природоохоронна (середовищезахисна) правооб'єктність атмосферного повітря є пріоритетною.

Плідним слід визнати розгляд міжнародної правосуб'єктності атмосферного повітря в аспекті єдиного й універсального природного об'єкта світової спільноти і турботу національних спільнот в особі окремих держав щодо прийняття узгоджених заходів стосовно його охорони. Універсальна ознака атмосферного повітря полягає в тому, що воно створює уніфіковані умови життя в глобальному просторі та планетарному масштабі незалежно від територіально-просторових меж держав. А умовний розподіл атмосферного повітря зводиться до можливостей його використання як умови існування та природного ресурсу в межах юрисдикції держави національними спільнотами, окремими особами чи певними суб'єктами незалежно від встановлення чи набуття права власності. У зв'язку із цим виникає не тільки юридична, а й морально-етична проблема щодо існування в національному, в тому числі конституційному, законодавстві права власності на атмосферне повітря. На наш погляд, найбільш оптимальним і реалістичним було б не встановлення права власності на атмосферного повітря, а визначення і закріплення в законодавчому порядку державних функцій щодо забезпечення його ефективної охорони та регламентації використання в межах суверенних прав на повітряний простір над територією держави.

Висновки. Атмосферне повітря є екологічним об'єктом, що займає своєрідне становище в якості складової частини навколишнього природного середовища. У чинному законодавстві атмосферне повітря в основному визначається як природоохоронний об'єкт, тобто його екологічна правооб'єктність є пріоритетною. У значній мірі він є тим самим природним оточенням, що підлягає охороні від негативного впливу з метою збереження його життєзабезпечуючих властивостей.

Оптимізація законодавчого закріплення правооб'єктності атмосферного повітря може відбутися на основі відмови від права власності на нього в будь-якій формі та переходу на засади правового регулювання використання його корисних властивостей людиною і суспільством, їх об'єднаннями і спільнотами, державою і підприємствами та іншими суб'єктами. Використання атмосферного повітря національними спільнотами, окремими особами чи певними суб'єктами як умови існування та природного ресурсу в межах юрисдикції держави відбувається незалежно від встановлення чи набуття права власності на нього. У зв'язку із цим найбільш реалістичним є не встановлення права власності на атмосферного повітря, а визначення в законодавчому порядку державних функцій щодо забезпечення ефективної охорони атмосферного повітря та регламентації його нешкідливого використання в межах суверенних прав на надтериторіальний простір.

Список використаних джерел:

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21 грудня 2010 року. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.
2. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16 жовтня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 50. – Ст. 678 в редакції Закону від 21 червня 2001 року. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – 48. – Ст. 252.
3. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546 з чисельними змінами, які не вплинули на регулювання відносин власності щодо атмосферного повітря.
4. Окремі положення про охорону атмосферного повітря передбачені в Законах України «Про використання ядерної енергетики та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 року, «Про відходи» від 5 березня 1998 року, «Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань» від 14 січня 1998 року, «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матері-

алів, радіоактивних відходів та інших джерел іонізуючого випромінювання» від 19 жовтня 2000 року та деякі інші акти чинного законодавства.

5. Петров В.В. Экологическое право России / В.В. Петров. – М., 1995. – С. 115.
6. Малышева Н.Р. Охрана окружающей среды от шумового воздействия (правовые и организационные вопросы) / Н.Р. Малышева. – Киев : «Наукова думка», 1984. – 143 с.
7. Каракаш І.І. Правова охорона атмосферного повітря як основного компонента природного середовища / І.І. Каракаш // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2. – С. 76–87.
8. Екологічне право України / за ред. проф. В.К. Попова і А.П. Гетьмана. – Харків, 2001. – С. 369.
9. Каракаш И.И. Права человека на пользование природной средой в международных документах и национальном законодательстве / И.И. Каракаш // Юридический вестник. – 1998. – № 4. – С. 103–107.
10. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
11. Про економічну самостійність України : Закон України від 3 серпня 1990 року // Відомості Верховної Ради Української. – 1990. – № 34. – Ст. 499.
12. Шерешевський І.В. Французький цивільний кодекс 1804 роки (Кодекс Наполеона). Витяги / І.В. Шерешевський. – Одеса, 1965. – С. 17.
13. Бринчук М.М. Правовая охрана атмосферного воздуха. – М.: 1985. – С. 49–52.
14. Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии / Ю.С. Шемшученко. – К., 1989. – С. 49–50.
15. Раянов Ф.М. Правовая конструкция охраны природных объектов / Ф.М. Раянов // Выполнение правовых требований охраны окружающей среды в хозяйственной деятельности. – Уфа, 1984. – С. 20.
16. Екологічне право. Особлива частина / За ред. проф. В.І. Андрейцева. – С. 435.
17. Габитов Р.Х. Правовая охрана атмосферы / Р.Х. Габитов. – Уфа, 1996. – С. 13–15.
18. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Одеській області у 2014 році / Одеська обласна державна адміністрація: департамент екології та природних ресурсів. – Одеса, 2015. – 250 с.
19. Конвенція про ядерну безпеку. Конвенція підписано від імені України 20 вересня 1994 року в м. Відні (Австрія) і ратифікована Законом України від 17 грудня 1997 року // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 16. – Ст. 70.
20. Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті. Конвенція підписана від імені України 26 лютого 1991 року в м. Еспо (Фінляндія) і ратифікована Законом України від 19 березня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 18. – Ст. 153.
21. Об'єднана Конвенція про безпеку поводження з відпрацьованим паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами. Конвенція підписана від імені України 29 вересня 1997 року в м. Відні (Австрія) і ратифікована Законом України від 20 квітня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 31. – Ст. 243.

КУРМАН Т. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.42

СИСТЕМА ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ЗМІСТ

У статті здійснено аналіз наукових підходів до визначення поняття системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, на основі якого сформульовано авторську дефініцію цього поняття, визначено її ознаки, проведено класифікацію вказаних заходів.

Ключові слова: *сталий розвиток, сільськогосподарське виробництво, система заходів, класифікація.*

В статье осуществлен анализ научных подходов к определению понятия системы мер обеспечения устойчивого развития сельскохозяйственного производства, на основе которого сформулирована авторская дефиниция этого понятия, определены признаки, проведена классификация указанных мер.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, сельскохозяйственное производство, система мер, классификация.*

The article analyzes the scientific approaches to the definition of system of measures for sustainable development of agricultural production on basis of which it is formulated the author's definition of the term, defined its features and the classification of mentioned measures.

Key words: *sustainable development, agricultural production, system of measures, classification.*

Вступ. Забезпечення правовими засобами сталого розвитку сільськогосподарського виробництва на сьогодні набуває особливої актуальності для нашої держави. Згідно зі ст. 404 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, затвердженої Законом України від 16 вересня 2014 р., співробітництво у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій охоплює, серед іншого, такі сфери, як заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, з урахуванням необхідності захисту навколишнього середовища і тварин; покращення конкурентоспроможності сільськогосподарської галузі; сприяння інноваціям; заохочення політики якості сільськогосподарської продукції та ін.

Між тим сучасний стан розвитку сільськогосподарського виробництва не відповідає критеріям і вимогам сталості. Характерними ознаками сільського господарства нашої держави на сьогодні є технологічна криза, фізична і моральна застарілість обладнання, технологій, техніки, висока ресурсо-, відходо- та енергоємність виробничих процесів. Ще однією проблемою є надмірно інтенсивне використання земель сільськогосподарського призначення, а також інших природних ресурсів у процесі сільськогосподарського виробництва.

Викладене вимагає здійснення відповідних заходів із боку держави, сільськогосподарських товаровиробників і суспільства в цілому. Суспільні відносини у сфері забезпечен-

ня сталого розвитку сільськогосподарського виробництва залишаються недостатньо врегульованими нормами чинного законодавства. На сьогодні ні в законодавстві України, ні в спеціальній юридичній літературі не надається визначення поняття «система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва». Комплексних ґрунтовних аграрно-правових досліджень у цій сфері також не проводилося. Даний факт і необхідність вдосконалення чинного аграрного законодавства у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як обов'язкової умови й необхідного чинника соціальної та економічної стабільності держави і зумовлюють актуальність цього дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження питань щодо системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, її поняття як аграрно-правової категорії, ознак та елементів.

Результати дослідження. Слід зазначити, що кожна наука, в тому числі й аграрно-правова, оперує власним понятійно-категоріальним апаратом. Дослідження аграрно-правових категорій передбачає не лише з'ясування їх сутності та ознак, а й наведення визначення. Вирішення цього завдання є необхідним і з огляду на те, щоб забезпечити досягнення двох цілей: 1) перша (теоретична) – це подальший розвиток і збагачення аграрно-правової науки, 2) друга (практична) – вдосконалення чинного аграрного законодавства. Під час з'ясування сутності та змісту системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва слід визначити її поняття, ознаки, елементи та охарактеризувати їх зміст. Отже, почнемо з розуміння категорії «система».

У реаліях сьогодення термін «система» знайшов широке використання в спеціальній політичній, філософській, правовій, економічній, екологічній та іншій літературі і визначається як складний, багатоаспектний. У літературних та нормативних джерелах зустрічаємо такі поняття, як політична система, економічна система, екосистема, система права, система законодавства, виборча система, система правових гарантій, система договорів, система принципів права, система захисту інформації, системи ведення сільськогосподарського виробництва, система електронних платежів, система оподаткування тощо. Однак на даний час аграрно-правовою наукою залишається не дослідженим питання системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Даний факт, а також необхідність запровадження в сільськогосподарське виробництво засад сталого розвитку і зумовлюють актуальність дослідження даної проблематики.

Звернемося до етимології. Термін «система» походить від грецького слова «systema», що означає ціле, складене з частин, сполучене. У словниковій літературі систему визначають як багатозначне поняття, як: 1) множину закономірно пов'язаних один з одним елементів (предметів, явищ, поглядів, знань тощо), що являє собою певне цілісне утворення; 2) порядок, зумовлений плановим, правильним розміщенням частин у певному зв'язку, суворою послідовністю дій; прийнятий розпорядок чого-небудь; 3) форму, спосіб устрою, організації чого-небудь та ін. [1, с. 469–470]; 4) певний порядок у розміщенні і зв'язку частин чого-небудь, у діях; 5) дещо ціле, що являє собою єдність закономірно розміщених і взаємопов'язаних частин [2, с. 639].

Даний термін вживався ще в працях І. Канта, який під системою розумів єдність багатоманітних знань, об'єднаних однією ідеєю [3, с. 34]. Філософська наука визначає систему як сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним, що утворює певну цілісність, єдність [4, с. 584]. В економічній літературі зазначається, що система – це сукупність окремих частин, об'єднаних у ціле, що породжує певну нову якість, якої не мали частини, з яких складається система. Інакше кажучи, система може мати властивості, які відсутні в частин. Або система – це ціле, що більше суми його частин [5, с. 18]. Підтримується дана думка і в юридичній літературі. Так, А.С. Автомонов стверджує, що система – це сукупність взаємопов'язаних елементів, що утворюють певну цілісність, яка володіє своїми властивостями, що не зводяться до суми властивостей її елементів [6, с. 8]. Дещо інший підхід до розуміння системи висловлює Р.С. Мельник, який визначає її як цілісний комплекс відмежованих, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним елементів, який утворює особливу єдність та є одночасно елементом системи більш високого порядку [7, с. 3–6].

Категорії «система» притаманні певні ознаки. У літературі із цього приводу містяться різні погляди. На думку А.Є. Єренова, Н.Б. Мухітдинова та Л.В. Ільяшенко, ознаками системи є: наявність декількох (або множинності) елементів; поєднання елементів у систему за змістовними ознаками; взаємодія елементів системи; у взаємодії із середовищем система завжди виступає як щось єдине, що володіє якісною визначеністю; компоненти системи володіють відносною самостійністю [8, с. 144]. Представниками економічної науки окремо виділяється така специфічна ознака системи, як її інформаційна сутність, що надає системі неповторного вигляду і фактично робить систему системою, формуючи її зі стандартних матеріальних блоків [5, с. 18]. М.М. Чабаненко акцентує увагу на тому, що система є певною сукупністю елементів; між її компонентами наявні певні стійкі взаємозв'язки; відносній самостійності та автономності системи [9, с. 21–22].

Не вдаючись до глибокого аналізу ознак, запропонованих науковцями, зосередимо увагу саме на ознаках системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. По-перше, дана система являє собою сукупність певних елементів-заходів, що мають сприяти розвитку сільськогосподарського виробництва на умовах сталості. Такими елементами можуть виступати і певні правові, й економічні, і соціальні, і технологічні, і освітні та ін. заходи. По-друге, вказана система не є простою сукупністю заходів, вона являє собою комплекс взаємопов'язаних, взаємозумовлених, певним чином взаємодіючих елементів-заходів. Саме застосування їх у комплексі (кумулятивно або послідовно) створює можливість досягти поставленої мети – забезпечити сталий розвиток сільськогосподарського виробництва. Ця мета виступає третьою ознакою досліджуваної системи. Саме вказана мета об'єднує елементи системи в певну цілісність, надаючи їй єдності, інформаційного змісту, роблячи систему системою. По-четверте, при цьому окремі її елементи залишаються відносно автономними та самостійними. Наприклад, заходи державної підтримки сільського господарства зберігатимуть свою самостійність і дієвість як у рамках системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, так і поза нею. П'ята ознака системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва – це її динамічність. Будь-яка система завжди перебуває в розвитку. Розвиток для будь-якої системи – це, насамперед, зміна її стану. Елементи-заходи не лишаються незмінними, одні з них виконуються, втрачають актуальність чи дієвість, інші – навпаки, за певних умов набувають актуальності, засвідчують свою ефективність та дієвість, включаються до системи заходів. Все це зумовлюється станом сільськогосподарського виробництва, довкілля, розвитком суспільних відносин, технологічно-інноваційним розвитком тощо. І звичайно, система має реагувати на вказані процеси, видозмінюватися, бо в іншому разі вона втрачатиме свою ефективність і не забезпечуватиме досягнення основної мети свого функціонування.

З урахуванням наведених ознак сформулюємо поняття системи заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Під нею слід розуміти динамічну, комплексну сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів-заходів, які утворюють певну цілісність із притаманними їй властивостями, що не зводяться до сукупності властивостей її елементів, спрямовану на забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва.

При цьому вказана система, як вбачається, має включати широкий спектр заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, щодо яких доцільно здійснити певну класифікацію. Заходи забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва можна класифікувати за декількома критеріями. Так, за суб'єктною ознакою можна виділити три їх види: а) заходи, які здійснюються державою в особі відповідних компетентних органів (розробка та прийняття відповідних нормативних-правових актів, а також державних цільових програм щодо забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва; створенню умов для підготовки, перепідготовки та екологічної освіти фахівців та працівників сільського господарства, керівників сільськогосподарських підприємств, підвищення рівня їх кваліфікації у сфері екології сільського господарства; запровадження єдиної системи неперервної екологічної освіти та виховання та ін.); б) заходи з боку самих

сільськогосподарських товаровиробників (залучення новітніх ресурсозберігаючих, екологічно безпечних технологій обробки земель, живлення ґрунтів, виробництва та зберігання продукції, захисту рослин; ведення органічного сільськогосподарського виробництва; корпоративний екологічний менеджмент; екологічно збалансоване природокористування; дотримання агротехнічних вимог, системи сівозмін, стандартів у застосуванні добрив, засобів боротьби зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських рослин і тварин; диверсифікація сільськогосподарського виробництва та ін.); в) заходи, здійснювані суспільством у цілому (інформаційні, виховні, морально-етичні заходи, громадський екоконтроль тощо).

За предметною ознакою доцільно виділити такі види заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва:

1) організаційно-правові заходи. Особливу роль у процесі забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва відіграє право. Акумуляуючи опрацьовані іншими науками (економічними, екологічними, аграрними, технічними, суспільними тощо) засоби, форми та методи запровадження та прогресивного сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, спираючись на їх досягнення під час розробки та вдосконалення правових норм, право виступає найважливішим соціальним інструментом цілеспрямованого регулювання відносин у досліджуваній сфері. Проте на сьогодні правове регулювання у сфері забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва відстає від вимог як національної, так і міжнародної практики, звертає на себе увагу недостатній розвиток законодавства і права у вказаній сфері.

У зв'язку із цим слід підтримати пропозицію щодо прийняття спеціального Закону України «Про сталий розвиток сільських територій», до структури якого доцільно включити розділ, присвячений сталому розвитку сільськогосподарського виробництва. До організаційно-правових заходів слід також віднести розробку Концепції сталого розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні на період до 2025 (2030) року, запровадження довгострокових (не менше 10 років) цільових програм у сфері сталого розвитку сільськогосподарського виробництва, сталого природокористування, сталого соціального розвитку сільських територій. Такі цільові програми виступають одним із інструментів державної аграрної політики у сфері сільськогосподарського виробництва. Вони мають змішану природу, оскільки являють собою інструмент, що поєднує й адміністративні, й економічні важелі впливу на регульовані відносини, передбачають необхідне фінансування передбачених цими програмними документами заходів;

2) економіко-господарські заходи. У рамках запровадження та реалізації концепції сталого розвитку у сфері сільськогосподарського виробництва мова має йти про вдосконалення виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників, що, у свою чергу, сприятиме ефективності сільськогосподарського виробництва. Серед економіко-господарських заходів можна виділити: а) такі, які мають здійснюватися самими сільськогосподарськими товаровиробниками в процесі ведення ними сільськогосподарського виробництва (забезпечення виробництва якісної та екологічно безпечної продукції рослинного і тваринного походження відповідно до вимог не лише національних, а й міжнародних стандартів, за принципом «від лану до столу»; впровадження апробованих світовою практикою систем управління та контролю за якістю та безпечністю продукції; залучення новітніх ресурсозберігаючих, екологічно безпечних технологій обробітку земель, живлення ґрунтів, виробництва та зберігання продукції, захисту рослин; перехід до органічного та інших альтернативних форм ведення сільськогосподарського виробництва; екологічно збалансоване природокористування; дотримання агротехнічних вимог, системи сівозмін, стандартів у застосуванні добрив, засобів боротьби зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських рослин і тварин; диверсифікація сільськогосподарського виробництва тощо); б) такі, що в рамках всієї економічної системи мають здійснюватися державою в особі компетентних органів, насамперед шляхом використання правотворчої форми. У цілому йдеться про створення відповідних умов (правових, економічних, організаційних тощо) для екологізації сільськогосподарського виробництва з переходом в подальшому до так званих «біотехноенергетичних»

відносин, тобто практично до безвідходного виробництва; в) такі, що можуть здійснюватися сільськогосподарськими товаровиробниками і державою або територіальною громадою в особі компетентних органів спільно. Яскравим прикладом останнього слід вважати механізм публічно-приватного партнерства (англ. Public-Private Partnership), апробований світовою практикою протягом XX сторіччя. Значне поширення принципів публічно-приватного партнерства у світі пов'язане не лише з прагненням держави залучити фінансові ресурси приватного сектору до виконання суспільно значущих завдань соціально-економічного розвитку, а й із необхідністю використання складних організаційних, управлінських і виробничих технологій. В Україні використання вказаного механізму стало можливим із прийняттям Закону України від 1 липня 2010 р. «Про державно-приватне партнерство». Відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону за рішенням державного партнера державно-приватне партнерство може застосовуватися і у сфері сільськогосподарського виробництва, крім видів господарської діяльності, які відповідно до закону дозволяється здійснювати виключно державним підприємствам, установам та організаціям.

Як вбачається, публічно-приватне партнерство може бути корисним у сфері забезпечення продовольчої безпеки держави, технічної і технологічної модернізації сільськогосподарського виробництва, інноваційної діяльності, розвитку сільських територій та соціальної сфери села, виведення нових порід сільськогосподарських тварин та сортів сільськогосподарських рослин, розвитку інфраструктури аграрного ринку тощо;

3) економіко-екологічні заходи. Вбачається, що до таких можна віднести: традиційні еколого-економічні інструменти (податки, платежі, штрафи, виплати, ставки, дотації, премії, субсидії, гранти та ін.); економічне стимулювання виконання заходів з охорони земель та інших природних ресурсів, що використовуються в процесі ведення сільськогосподарського виробництва; екологічний моніторинг; екологічний аудит; екологічну сертифікацію; організацію комплексного екологічного менеджменту на сільськогосподарських підприємствах; екологічно інноваційну діяльність та ін.;

4) соціально-етичні заходи. Базовою основою сталого розвитку сільськогосподарського виробництва мають стати моральні засади суспільства і кожної окремої особистості, які формують відповідальність за долю цивілізації. Як вбачається, етичний, такий, що відповідає моральним засадам, спосіб господарювання в сільському господарстві буде ефективнішим у перспективі, адже надасть можливість не лише задовольнити потреби нинішнього покоління (в їжі, природних ресурсах, доходах, сприятиме поліпшенню здоров'я людей, зростанню середньої тривалості життя тощо), а й забезпечить можливість для задоволення інтересів майбутніх поколінь;

5) інформаційні заходи. Інформацію (інформаційні товари) можна зі значною користю використовувати в якості одного з основних інструментів запровадження сталого розвитку сільськогосподарського виробництва у сфері формування світогляду, заснованого на принципах сталого розвитку, а також безпосередньо у сфері виробництва шляхом використання інформаційних товарів (продуктів). Серед інформаційних продуктів, використання потенціалу яких у сільськогосподарському виробництві сприятиме його сталому розвитку, слід виділити: інформаційні послуги ЗМІ, наукоємні засоби виробництва, ноу-хау, технологічні рішення, технології сільськогосподарського виробництва, знання, навички, рекомендації, інформаційні послуги посередників, освіти, тренінги, довідники для ведення органічного та інших альтернативних форм сільськогосподарського виробництва, посібники для самопідготовки керівників та спеціалістів сільського господарства, екологічні моніторингові системи, генну інженерію, породи сільськогосподарських тварин, сорти сільськогосподарських культур, штами мікроорганізмів, управлінські технології, агротуризм та ін.;

6) освітянсько-виховні заходи. Виховання та освіта – це базова основа формування світогляду людини. Для запровадження концепції сталого розвитку у сферу сільськогосподарського виробництва необхідним вбачається формування нової світоглядної парадигми людства, спрямованої на збереження природи як основи життя, в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь людей. При цьому освітянсько-виховні заходи мають проводитися як

щодо дітей та молоді, так і щодо дорослих осіб, насамперед фахівців та працюючих у сфері сільськогосподарського виробництва. Реалізація ідей та принципів сталого розвитку можлива лише за умови створення єдиної системи неперервної екологічної освіти та виховання. Активна роль у цьому процесі має належати державі, яка повинна взяти на себе обов'язок зі створення умов для підготовки, перепідготовки та екологічної освіти фахівців та працівників сільського господарства, керівників сільськогосподарських підприємств, підвищення рівня їх кваліфікації у сфері екології сільського господарства та суміжних із нею наук, на базі чого відбуватиметься формування їх екологічної культури. Адже сільськогосподарське виробництво в сучасних умовах є сферою залучення знань, праці, майна в тому числі й таких осіб, свідомість яких орієнтована виключно на отримання прибутку, на прагматичне, споживацьке ставлення до природи. Для реалізації вказаного мають бути розроблені відповідні цільові програми та нормативне забезпечення, передбачено фінансування в Державному та місцевих бюджетах, укладено договори з навчальними закладами, які можуть бути виконавцями даних програм, розроблено програми спеціальних курсів, залучено систему сільськогосподарських дорадчих служб та ін.

Висновки. Забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва можливе лише за умови ефективної реалізації цілої системи заходів. Систему заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва слід розуміти як динамічну, комплексну сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів-заходів, які утворюють певну цілісність із притаманними їй властивостями, що не зводяться до сукупності властивостей її елементів, спрямовану на забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. Заходи забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва мають реалізовуватися комплексно і поступово. Деякі з них потребують для своєї реалізації досить тривалого часу (зокрема, освітянсько-виховні, соціально-етичні). Реалізація частини перелічених заходів передбачає активну роль держави, а також наявність відповідного бюджетного фінансування, що в умовах сьогодення, які характеризуються наявністю економічної кризи, веденням бойових дій на частині території України, навряд чи є можливим. Тому сьогодні пріоритет слід віддати організаційно-правовим, інформаційним, а також тій частині економіко-господарських та економіко-екологічних заходів, що можуть бути реалізовані самими сільськогосподарськими товаровиробниками.

Список використаних джерел:

1. Словарь иностранных слов / Вед. ред. Л.Н. Комарова. – 16-е изд., испр. – М. : Русск. яз., 1988. – 624 с.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка: ок. 57000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 15-е изд., стереотип. – М. : Рус.яз., 1984. – 816 с.
3. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: методологические проблемы / А.Н. Аверьянов. – М. : Политиздат, 1985. – 263 с.
4. Философский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 814 с.
5. Основи стійкого розвитку / За заг. ред. Л.Г. Мельника. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 654 с.
6. Автомонов А.С. Системность категорий конституционного права : автореф. дис. ...докт. юрид. наук / А.С. Автомонов. – М., 1999. – 40 с.
7. Мельник Р.С. Системний підхід у правознавстві / Р.С. Мельник // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 11. – С. 3–6.
8. Еренов А.Е. Предмет и система советского земельного права / А.Е. Еренов, Н.Б. Мухитдинов, Л.В. Ильяшенко. – Алма-Ата, 1981. – 208 с.
9. Чабаненко М.М. Становлення та розвиток системи аграрного права України / М.М. Чабаненко. – Дніпропетровськ : вид-во «Грані», 2015. – 298 с.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

БОЛОКАН І. В.,
докторант кафедри адміністративного
та господарського права
(Запорізький національний університет)

УДК 342.924

**АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА НОРМА:
ОКРЕМІ ПИТАННЯ ФОРМУЛЮВАННЯ ДЕФІНІЦІЇ**

У статті аналізуються доктринальні дефініції «адміністративно-правова норма» від радянських часів до сьогодення; з'ясовується, які ознаки норми найчастіше відображені в таких дефініціях; розмірковується про доцільність такого відображення щодо окремих характеристик адміністративно-правової норми.

Ключові слова: адміністративно-правова норма, ознаки адміністративно-правової норми, правило поведінки, мета прийняття адміністративно-правової норми, загальнообов'язковість.

В статье анализируются доктринальные дефиниции «административно-правовая норма» от советских времен до современного периода; выясняется, какие признаки нормы наиболее часто отображаются в таких дефинициях; приводятся размышления о целесообразности такого отображения в отношении отдельных характеристик административно-правовой нормы.

Ключевые слова: административно-правовая норма, признаки административно-правовой нормы, правило поведения, цель принятия административно-правовой нормы, общеобязательность.

The article analyzes the doctrinal definition of «administrative rule» from the Soviet period to the modern period; it turns out, what signs standards most frequently appear in these definitions; the reflections are offered about the purposefulness of such a reflection concerning to the individual characteristics of the legal and administrative rules.

Key words: administrative rule, signs the administrative rule, rules of conduct, goal of the administrative rule, generally binding nature of laws.

Вступ. Урегулювання певних правовідносин передбачає не лише прийняття відповідної норми права, але й ефективну реалізацію цієї норми з боку суб'єктів, на яких норма розрахована. Галузеві норми права, безсумнівно, мають свою специфіку, яка дозволяє розмежовувати їх від інших правових норм. Вказана специфіка досить часто позначається вже в самих дефініціях норм. Саме в цьому питанні спостерігається наявність різних підходів до формулювання авторських дефініцій – від невиправданого узагальнення до дуже дріб'язкової деталізації. Натомість питання формулювання дефініції є важливим не лише з теоретичної точки зору, але і з практичної, адже чітке розуміння змісту певної правової категорії сприяє ефективній реалізації правових норм. Усе це зумовлює *актуальність дослідження* різних доктринальних підходів до формулювання дефініції «адміністративно-правова нор-

ма» як предмета подальшої реалізації. *Метою цієї статті є дослідження доктринальних підходів до формулювання дефініції «адміністративно-правова норма» з метою виявлення тих найсуттєвіших ознак, які в ній відображаються різними вченими-адміністративістами, та з'ясування питання доцільності закріплення саме в дефініції тої чи іншої ознаки.*

Постановка завдання. Питання, пов'язані з нормами права і, зокрема, галузевими різновидами норм, завжди були в центрі уваги вчених-юристів, у т. ч. вчених-адміністративістів, адже безпосередній зміст адміністративного права будується саме з його галузевих норм – правил поведінки загального характеру. Пов'язане це з тим, що нормативність визнається однією з ключових ознак адміністративного права, а норма права є і завжди була традиційною і найпоширенішою категорією. Дослідженню тих чи інших аспектів, пов'язаних із нормами адміністративного права, присвячували свої праці чимало вчених-адміністративістів, на праці яких здійснюються посилання в цій статті, а саме: А.Б. Агапов, Ю.П. Битяк, Л.Р. Біла, В.В. Богущкий, В.М. Гаращук, М.І. Єропкін, В.І. Загуменник, С.В. Ківалов, В.В. Коваленко, Ю.М. Козлов, Т.О. Коломовець, В.К. Колпаков, О.Д. Крупчан, О.В. Кузьменко, Р.С. Мельник, В.В. Мусієнко, І.Д. Пастух, Г.І. Петров, В.В. Проценко, О.І. Харитонova, О.Х. Юлдашев та чимало інших. Натомість питання про доцільність відображення в дефініції «адміністративно-правова норма» тих чи інших її ознак вказаними та іншими науковцями не досліджувались.

Результати дослідження. Особливості процесу реалізації пов'язані з різноманітністю конкретної норми за сферою суспільних відносин (або галузевою належністю), яка має реалізовуватись. У зв'язку із цим необхідно розкрити підходи до визначення адміністративно-правових норм. Адміністративно-правові норми в доктрині адміністративного права визнаються одним з елементів механізму адміністративно-правового регулювання [1, с. 73; 2, с. 51; 3, с. 10; 4, с. 14], об'єктивно виражені в законах та інших нормативних актах [5, с. 38]. При цьому саме вони вважаються найважливішим засобом (або елементом структури) цього механізму, адже з їхньою допомогою, по-перше, регулюється поведінка суб'єктів адміністративного права, а відтак охороняються права фізичних та юридичних осіб (за сучасним розумінням у доктрині адміністративного права, – «осіб приватного права»), встановлений в державі правопорядок, а по-друге, завдяки адміністративно-правовим нормам виникають адміністративні правовідносини, в яких статус конкретних суб'єктів реалізується.

«Радянському періоду» розвитку доктрини адміністративного права, так само, як і доктрині права загалом, були притаманні доволі узагальнені дефініції норм адміністративного права, які загалом були схожими на визначення «норма права» в загальній теорії права. Схожим у побудові доктринальних дефініцій був початок – «правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою», а також вказівка на особливий предмет регулювання цих норм (на той період розвитку доктрини адміністративного права – державно-управлінські відносини), що було зрозумілим, адже йшлося про галузеві норми. Саме щодо цієї частини в подальшому у зв'язку з трансформацією уявлень про предмет цієї галузевої науки й відбувались суттєві зміни, що пов'язано з ускладненням та розширенням кола суспільних відносин, які до нього включаються.

Загалом побудова дефініцій «норми адміністративного права» в попередні періоди розвитку доктрини адміністративного права була пов'язана з такими аспектами:

– *мета прийняття* відповідних галузевих норм (пов'язувалась зі сферою регулювання адміністративного права): «закріплення та розвиток суспільних відносин у сфері державного управління» (наприклад, М.І. Єропкін, 1979 р. [6, с. 24]); «врегулювання суспільних відносин у галузі (сфері) державного управління» (наприклад, Н.Г. Салішева, 1970 р. [7, с. 25]; Ю.М. Козлов, 1967 р. [8, с. 74], 1979 р. [9, с. 55], 1984 р. [10, с. 34]). Часто в дефініції просто вказувалось на специфіку предмета врегулювання. Так, наприклад, Г.І. Петров адміністративно-правову норму визначав як норму, яка регулює суспільні відносини, що складаються у сфері державного та суспільного управління [11, с. 66];

– *вказівка на «загальність» правила поведінки* (наприклад, Н.Г. Салішева [7, с. 25]);

– вказівка на суб'єкта встановлення або санкціонування норми адміністративного права, яка, як правило, була доволі узагальненою. Так, наприклад, Ю.М. Козлов вказував, що це держава [9, с. 55; 10, с. 34]; Н.Г. Саліщева – держава в особі відповідних органів [7, с. 25];

– вказівка на охорону від порушень примусовою силою держави (наприклад, Н.Г. Саліщева [7, с. 25]);

– підкреслення «галузовості» норм. Так, наприклад, Ю.М. Козлов в одному зі своїх ранніх видань вказував у визначенні адміністративно-правової норми, що вона є *різновидом правових норм* [8, с. 74]. Пізніше він визначав відповідні галузеві норми як правила поведінки, які регулюють суспільні відносини певного виду [12, с. 60].

Сучасні доктринальні підходи щодо вказівки в самій дефініції таких базових характеристик норм права, як суб'єкт їх встановлення (держава) та можливість охорони від порушень, яка забезпечується примусовою силою держави, майже не змінились, і це є зрозумілим. Натомість суттєвою є поступова зміна парадигми щодо розуміння того кола суспільних відносин, які відповідними нормами (адміністративно-правовими) регулюються. Так, аналіз визначень адміністративно-правових норм у хронологічній послідовності з часів проголошення незалежності до сьогодення виявив такі аспекти:

– залишилися визначення з узагальненою вказівкою «правило поведінки» (наприклад, В.В. Богущкий (2000 р. [13, с. 32]); С.В. Ківалов, Л.Р. Біла (2002 р. [4, с. 14]); О.І. Харитонova (2004 р. [14]); Т.О. Коломоєць (2009 р. [3, с. 10; 15, с. 14], 2010 р. [17, с. 16], 2011 р. [16, с. 34]); В.І. Загуменник, В.В. Мусієнко, В.В. Проценко, О.Х. Юлдашев (2010 р. [2, с. 51]); С.М. Алфьоров, С.В. Ващенко, М.М. Долгополова, А.П. Купін (2011 р. [18, с. 12]); Т.О. Коломоєць, П.С. Лютіков, О.Ю. Меліхова (2012 р. [19, с. 20]); Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков (2014 р. [20, с. 143]), що свідчить про усталеність та загальноновизнаність у доктрині цього положення та, відповідно, підтверджує доцільність побудови дефініцій із вказівкою на цю ознаку;

– з'явилися визначення з виокремленням значення адміністративно-правових норм. Так, наприклад, Л.В. Коваль (1998 р.) вважав, що ці «...юридичні норми сприяють налагодженню правового порядку в стосунках між державою, що здійснює виконавчу владу, іншими державними, недержавними структурами і громадянами, які контактують із державою і її органами у сфері державного управління» [21, с. 13]. І.Д. Пастух у відповідній дефініції (2012 р. [5, с. 39]), а Т.О. Коломоєць та В.К. Колпаков – у поясненнях до своєї дефініції (2014 р. [20, с. 143]) зазначають, що за допомогою цього різновиду правової норми «...формуються, охороняються і захищаються публічні правовідносини, зорганізується і забезпечується функціонування публічної адміністрації». Питання щодо того, чи доцільно в дефініції виокремлювати значення цієї норми, є дискусійним. Звичайно, значення адміністративно-правової норми має визнаватись в якості однієї з її ознак, натомість будь-яка норма має певне значення, відтак це не є тою ознакою, що обов'язково має відображатись у дефініції галузевої норми, адже специфіка адміністративно-правової норми пов'язана дещо з іншими факторами, зокрема: з предметом регулювання відповідної галузевої норми, який й зумовлює значення конкретної норми для конкретного кола суспільних відносин; із суб'єктами реалізації галузевої норми тощо;

– була прийнята ідея попередників щодо вказівки в дефініції *мети прийняття та дії* адміністративно-правової норми. Так, наприклад, В.К. Колпаков (2000 р.) зазначав, що метою адміністративно-правових норм є регулювання суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у сфері (державного) публічного управління» [22, с. 62]. В.В. Богущкий (2000 р. [13, с. 32]), С.М. Алфьоров, С.В. Ващенко, М.М. Долгополова, А.П. Купін (2011 р. [18, с. 12]) – регулювання суспільних відносин у сфері державного управління». О.І. Харитонova (2004 р.) виокремлювала *безпосередню мету* адміністративно-правової норми – «...організацію й регулювання суспільних відносин (а також сприяння цій меті), що забезпечує виникнення та функціонування адміністративно-правових відносин, а також умови реалізації учасниками цих відносин своїх прав та виконання покладених на них обов'язків» [14, с. 8]. В.І. Загуменник, В.В. Мусієнко, В.В. Проценко, О.Х. Юлдашев (2010 р. [2, с. 51]) –

регулювання суспільних відносин у сфері публічного управління; Т.О. Коломоець (2011 р.), Т.О. Коломоець, П.С. Лютіков, О.Ю. Меліхова (2012 р.) – регулювання суспільних відносин у сфері забезпечення органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб; публічне адміністрування у сферах соціально-економічного й адміністративно-політичного розвитку та охорони громадського порядку [16, с. 34; 19, с. 20]; Т.О. Коломоець, В.К. Колпаков (2014 р.) – регулювання суспільних відносин, що виникають, змінюються і припиняються у сфері публічного адміністрування (виконання адміністративних зобов'язань) [20, с. 143].

Слід вказати, що тема мети норм адміністративного права в доктрині адміністративного права часто є предметом окремої характеристики. Так, наприклад, Т.О. Коломоець, П. С. Лютіков та О.Ю. Меліхова виокремили декілька аспектів прояву мети адміністративно-правових норм. Насамперед, це організація і регулювання відносин у сфері забезпечення виконавчої влади і органами місцевого самоврядування реалізації та захисту прав, свобод, законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Крім цього, згадується процес публічного адміністрування в окремих сферах (соціально-економічний, адміністративно-політичний розвиток, охорони громадського порядку). Також виокремлюється інформаційна мета, мета охорони, заохочувальна та соціально-моральна [19, с. 21]. В іншому (більш пізньому за датою) виданні Т.О. Коломоець виокремлює два блоки: *провідна соціальна мета* (організація публічно-правових відносин відповідно до завдань державотворення) та *конкретні (локальні) цілі* (інформаційні, охоронно-захисні, заохочувальні, соціально-моральні) [20, с. 146–147].

Продовжуючи тему виокремлення в дефініціях «адміністративно-правова норма» ознаки мети, слід вказати на наявність варіацій таких дефініцій, із формулювання яких чітко не зрозуміло, йдеться про мету чи про значення. Прикладом такої дефініції є дефініція, запропонована А.Б. Агаповим: «Врегульований юридичними засобами порядок виникнення, реалізації та припинення суспільних відносин у сфері діяльності виконавчої влади (вказівка суб'єкту правовідносин, яка виражена в імперативній або факультативній формі, що спонукає об'єкт до дії або бездіяльності)» [23, с. 73]. Щодо доцільності виокремлення в дефініції «адміністративно-правова норма» мети прийняття та дії цих норм, слід зазначити, що мета пов'язана з регулюючою функцією норми – регулюванням певних суспільних відносин, а вказівка, яких саме суспільних відносин, і є тією виокремлюючою ознакою, яка характеризує саме адміністративно-правову норму (як галузеву норму), тобто також пов'язана з предметом адміністративного права, і саме остання ознака (сфера регулювання норми) має «відбиватись» у дефініції, а не мета;

– *вказівка на обов'язковість* відповідного правила поведінки (наприклад, В.К. Колпаков (2000 р. [22, с. 62]); С.В. Ківалов, Л.Р. Біла (2002 р. [4, с. 14]); Т.О. Коломоець (2009 р. [3, с. 10; 15, с. 14], 2010 р. [17, с. 16]); В.І. Загуменник, В.В. Мусієнко, В.В. Проценко, О.Х. Юлдашев (2010 р. [2, с. 51]); Т.О. Коломоець (2011 р. [16, с. 34]), О.Д. Крупчан (2012 р. [1, с. 74]); Т.О. Коломоець, П.С. Лютіков, О.Ю. Меліхова (2012 р. [19, с. 20]); Т.О. Коломоець, В.К. Колпаков (2014 р. [20, с. 143])). Конкретизація поняття «загальнообов'язковість» або «обов'язковість» відповідного правила поведінки має неабияке значення, адже формулювання «загальне (правило поведінки)» передбачає «для всіх на певній території», а надання акценту на обов'язковості виконання підкреслює нерозривний зв'язок адміністративно-правової норми з її реалізацією;

– *вказівка на суб'єкта встановлення* відповідного обов'язкового правила поведінки – *державу* (наприклад, В.К. Колпаков (2000 р. [21, с. 62]), С.В. Ківалов, Л.Р. Біла (2002 р. [4, с. 14]); О.І. Харитонova (2004 р. [14, с. 8]); Т.О. Коломоець (2011 р. [16, с. 34]); Т.О. Коломоець, П.С. Лютіков, О.Ю. Меліхова (2012 р. [19, с. 20]); В.І. Загуменник, В.В. Мусієнко, В.В. Проценко, О.Х. Юлдашев (2010 р. [2, с. 51]); О.Д. Крупчан, (2012 р. [1, с. 74]); Т.О. Коломоець, В.К. Колпаков (2014 р. [20, с. 143])); з певною конкретизацією: «...державна (Верховна Рада України, органи виконавчої влади)» (наприклад, В.В. Богущкий (2000 р. [13, с. 32]); С.М. Алфьоров, С.В. Ващенко, М.М. Долгополова, А.П. Купін (2011 р. [18, с. 12])

або «компетентні органи держави» (наприклад, В.І. Загуменник, В.В. Мусієнко, В.В. Проценко, О.Х. Юлдашев (2010 р. [2, с. 51])). З наведених вище посилань вбачається лише один суб'єкт встановлення адміністративно-правової норми – держава в особі відповідних компетентних органів (на відміну від тих доктринальних підходів, які спостерігались у доктрині загальної теорії права, коли до кола суб'єктів встановлення норм права додавались і недержавні. Оскільки адміністративно-правова норма є галузевим різновидом норм права, суб'єкт її встановлення, зміни, припинення не відрізняється якимось чином від відповідного суб'єкта норми права загалом. Отже, це не є виокремлюючою від інших галузевих норм права ознакою, і доцільність вказівки на цю ознаку в дефініції «адміністративно-правова норма» є дискусійною. Натомість те, що є істотним, – це *суб'єкти реалізації* адміністративно-правових норм, які дещо відрізняються від суб'єктів реалізації інших галузевих норм;

– *вказівка на суб'єкта охорони* відповідного обов'язкового правила поведінки – *держава* (серед авторів: В.К. Колпаков, (2000 р. [22, с. 62]); В.І. Загуменник, В.В. Проценко, О.Д. Крупчан (2012 р. [1, с. 74]); Т.О. Коломоець (2011 р. [16, с. 34]); Т.О. Коломоець, П.С. Лютіков, О.Ю. Меліхова (2012 р. [19, с. 20]) тощо). Вказане вище про *суб'єкта встановлення* норми стосується і цього аспекту. Інколи у визначеннях вказується про «забезпечення санкцією, організованим захистом із боку держави» (наприклад, у працях С.М. Алфьорова, С.В. Ващенко, М.М. Долгополової, А.П. Купіна (2011 р. [18, с. 12]); про «забезпеченість можливістю державного примусу» (О.І. Харитонова, 2004 р. [14, с. 8]). Натомість ця ознака може бути притаманна й іншим галузевим різновидам норм, а тому вказуватись мають саме особливості забезпечення реалізації адміністративно-правових норм.

У найсучасніших доктринальних джерелах спостерігається зворотна тенденція до максимального узагальнення визначення, без вказівки на будь-які характерні саме для адміністративно-правової галузі ознаки її норм. Так, наприклад, Р.С. Мельник (2014 р. [24, с. 61], 2015 р. [25, с. 70]) визначає адміністративно-правову норму як «...писане чи неписане правило поведінки, яким керуються суб'єкти адміністративно-правових відносин». Вище зазначалось, що саме такими узагальненими були дефініції «адміністративно-правова норма» в радянський період розвитку доктрини адміністративного права, коли відповідна галузь майже не розвивалась через надмірну ідеологізацію держави загалом. Натомість у сучасний період тенденція до узагальнення не набула повсюдності і пов'язана, скоріш, із наміром окремих авторів уникати в галузевому варіанті дефініції вказівок на ті ознаки, які не є притаманними лише адміністративно-правовій нормі, а характерні для будь-яких галузевих норм. Якщо візьмемо для прикладу декілька визначень галузевих норм приватноправової та публічно-правової спрямованості, спостерігатимемо чимало схожих ознак, виокремлених у відповідних дефініціях. Наприклад, у дефініціях «цивільно-правова норма» такими ознаками є: вказівка на правило поведінки [26, с. 72; 27, с. 22]; загальнообов'язковість [27, с. 22]; встановлення відповідною нормою юридичних прав та обов'язків [27, с. 22]. У дефініціях «кримінально-правова норма» – вказівка на правило поведінки, загальнообов'язковість, формальну визначеність [28, с. 23].

Відмінності полягають: у сфері дії норм відповідної галузі; в суб'єктах, на яких розрахована норма (тобто ким норма має реалізовуватись у тій чи іншій формі); у джерелах, в яких відповідна норма закріплюється. Так, у приватноправовій сфері відповідні галузеві норми розраховані на осіб приватного права; сфера регулювання норм пов'язана із майновими або особистими немайновими відносинами; встановлення правила поведінки можливе не лише законодавчими актами, а й рішенням сторін відповідних відносин; забезпечення дії примусовою силою держави часто пов'язано з волею на це сторін (тобто не завжди обов'язково, а на розсуд потерпілої сторони). У публічно-правовій сфері відповідні галузеві норми закріплюються лише в законодавчих актах, а суб'єктом їх встановлення, зміни та скасування є лише держава в особі відповідних компетентних органів, норми характеризуються владним (імперативним) характером, виконання забезпечується обов'язково примусовою силою держави.

Висновки. Отже, в доктринальних підходах до дефініції «адміністративно-правова норма» спостерігаються істотні трансформації від доволі узагальнених формулювань до по-

ступового відображення в дефініції окремих суттєвих ознак, серед яких: вказівка на мету прийняття та дії адміністративно-правової норми, вказівка на «загальність» правила поведінки з поступовою подальшою конкретизацією – «загальнообов'язковість», вказівка на суб'єкта встановлення (санкціонування), зміни, припинення адміністративно-правової норми, вказівка на охорону від порушень примусовою силою держави, підкреслення «галузевості» норм, виокремлення значення адміністративно-правових норм тощо. Нині існують дві тенденції у визначенні «адміністративно-правова норма»: максимальна деталізація ознак норми в дефініції та абсолютна мінімізація в позначенні таких ознак у дефініції. Загалом же найбільш суттєвою є специфіка адміністративно-правової норми як безпосереднього предмета її реалізації, яка пов'язана з тим колом суспільних відносин, на врегулювання яких норма розрахована. Аналіз доктринальних дефініцій «адміністративно-правова норма» від радянських часів до сьогодення виявив поступову зміну парадигми щодо визначення кола суспільних відносин, які належать до сфери регулювання адміністративного права. Натомість зміна парадигми відбувалась неоднозначно, не відразу, адже навіть у сучасний період розвитку доктрини адміністративного права інколи досі зазначається на звужений предмет – державне управління. Загалом же наведені в статті приклади дефініцій «адміністративно-правова норма» свідчать, що в сучасний період вже є визнаним той факт, що норми адміністративного права регулюють у т. ч. відносини у сферах публічного управління, публічного адміністрування, публічних послуг тощо. Усталеною та загальновизнаною в доктрині адміністративного права є вказівка в дефініції «адміністративно-правова норма» на те, що вона є «правилом поведінки». Важливою є вказівка в дефініції цієї галузевої норми на те, які саме суспільні відносини нею регулюються, адже це є тією виокремлюючою ознакою, яка характеризує саме адміністративно-правову норму. Конкретизація в дефініції «загальнообов'язковість» або «обов'язковість» відповідного правила поведінки також має неабияке значення, оскільки підкреслює нерозривний зв'язок адміністративно-правової норми з її реалізацією. Дискусійними є питання щодо доцільності виокремлення в дефініції «адміністративно-правова норма» значення та мети прийняття та дії цих галузевих норм, суб'єкта встановлення та суб'єкта охорони відповідного обов'язкового правила поведінки. Ознака «забезпечення санкцією, організованим захистом із боку держави» або «забезпеченість можливістю державного примусу» в галузевій нормі має бути конкретизована та зазначати, які саме особливості забезпечення реалізації характерні для адміністративно-правових норм.

Список використаних джерел:

1. Загуменник В.І. Адміністративне право України. Збірник основних питань та відповідей (загальна частина) / В.І. Загуменник, В.В. Проценко ; під заг. ред. О.Д. Крупчана. – Бендери-Київ : Поліграфіст, 2012. – 444 с.
2. Загуменник В.І. Адміністративне право України. Основні категорії та поняття / В.І. Загуменник, В.В. Мусієнко, В.В. Проценко ; під заг. ред. О.Х. Юлдашева. – Бендери-Київ : Поліграфіст, 2010. – 512 с.
3. Коломоець Т.О. Основи адміністративного права України для державних службовців / Т.О. Коломоець. – Запоріжжя : ЗЦППКК, 2009. – 76 с.
4. Ківалов С.В. Адміністративне право України / С.В. Ківалов, Л. Р. Біла. – Одеса : Юридична література, 2002. – 312 с.
5. Колпаков В.К. Курс адміністративного права України : [підручник] / [В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух та ін.] ; за ред. В.В. Коваленка. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 808 с.
6. Еропкин М.И. Советское административное право / М.И. Еропкин, А.П. Ключниченко. – М. : Юридическая литература, 1979. – 312 с.
7. Еропкин Е.М. Административное право (Общая и Особенная части) / М.И. Еропкин, Т.И. Козырева, М.И. Козырь, Б.М. Лазарев и др.] ; под ред. А.Е. Лунева. – М. : Юридическая литература, 1970. – 600 с.
8. Козлов Ю.М. Предмет советского административного права / Ю.М. Козлов. – М. : Изд-во Московского университета, 1967. – 160 с.

9. Козлов Ю.М. Основы советского административного права / Ю.М. Козлов. – М. : Изд-во «Знание», 1979. – 208 с.
10. Козлов Ю.М. Советское административное право / Ю.М. Козлов. – М. : Изд-во «Знание», 1984. – 208 с.
11. Петров Г.И. Советское административное право. Часть общая / Г.И. Петров. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1970. – 304 с.
12. Козлов Ю.М. Административные правоотношения / Ю.М. Козлов. – М. : Юридическая литература, 1976. – 184 с.
13. Битяк Ю.П. Адміністративне право України / Ю.П. Битяк, В.В. Богущкий, В.М. Гаращук та ін. ; за ред. Ю.П. Битяка. – Х. : Право, 2000. – 520 с.
14. Харитонов О.І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О.І. Харитонов ; Одеська національна юридична академія. – К., 2004. – 38 с.
15. Адміністративне право України / За заг. ред. Т.О. Коломoeць. – К. : Істина, 2009. – 480 с.
16. Коломoeць Т.О. Адміністративне право України / Т.О. Коломoeць. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 576 с.
17. Словник базової термінології з адміністративного права / За заг. ред. Т.О. Коломoeць. – К. : Істина, 2010. – 240 с.
18. Алфьоров С.М. Основы административного права / С.М. Алфьоров, С.В. Ващенко, М.М. Долгополова, А.П. Купін та ін.. – Запоріжжя, 2011. – 198 с.
19. Коломoeць Т.О. Адміністративне право України / Т.О. Коломoeць, П.С. Лютиков, О.Ю. Меліхова ; за заг. ред. Т.О. Коломoeць. – К. : Істина, 2012. – 528 с.
20. Коломoeць Т.О. Вступ до навчального курсу «Адміністративне право України» / Т.О. Коломoeць, В.К. Колпаков. – К. : Ін Юре, 2014. – 240 с.
21. Коваль Л.В. Адміністративне право України : курс лекцій для студентів юрид. вузів та факультетів / Л.В. Коваль. – К. : Вентурі, 1998. – 208 с.
22. Колпаков В.К. Адміністративне право України / В.К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 752 с.
23. Агапов А.Б. Административное право / А.Б. Агапов. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2004. – 932 с.
24. Мельник Р.С. Загальне адміністративне право : навчальний посібник / Р.С. Мельник, В.М. Бевзенко ; за заг. ред. Р.С. Мельника. – К. : Ваїте, 2014. – 376 с.
25. Загальне адміністративне право. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 566 с.
26. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В. Цивільне право України / Є.О. Хпритонов та ін. – К. : Істина, 2009. – 816 с.
27. Цивільне право України: Загальна частина / за ред. І.А. Бірюкова і Ю.О. Заїки. – К. : Алерта, 2014. – 510 с.
28. Вартилицька І.А., Плугатир В.С. Кримінальне право України. Альбом схем / За заг. ред. В.Я. Горбачевського. – К. : Атіка, 2003. – 208 с.

ГОЛОВКО В. В.,аспірант кафедри адміністративного права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 342.92 (477)

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОСИН
УЧАСТІ ГРОМАДЯН В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ,
ВІДНЕСЕНИМИ ДО КОМПЕТЕНЦІЇ ОРГАНІВ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ**

Статтю присвячено вивченню сучасного стану нормативно-правового забезпечення відносин участі громадян в управлінні державними справами, віднесеними до компетенції органів законодавчої влади. Автор визначає основні нормативно-правові акти, якими регулюються відносини участі громадян в управлінні державними справами, віднесеними до компетенції органів законодавчої влади, серед яких – закони України «Про Регламент Верховної Ради України», «Про комітети Верховної Ради України» і «Про звернення громадян». За результатами їх аналізу встановлюється рівень регламентованості названих відносин. У статті вивчаються також і існуючі проекти нормативних актів, які мають покращити стан юридичного регулювання відносин участі громадян в управлінні державними справами, віднесеними до компетенції органів законодавчої влади, зокрема: законопроекти «Про регулювання лобістської діяльності в Україні», «Про лобіювання» тощо. Спираючись на результати дослідження, автор пропонує шляхи подолання проблем та недоліків нормативно-правового забезпечення реалізації права громадян на участь в управлінні державними справами, віднесеними до компетенції органів законодавчої влади.

Ключові слова: *участь в управлінні державними справами, органи законодавчої влади, нормативно-правове забезпечення, участь у парламентських слуханнях, участь у слуханнях і засіданнях комітетів Верховної Ради України, електронні петиції.*

Статья посвящена определению современного состояния нормативно-правового обеспечения отношений участия граждан в управлении государственными делами, отнесенными к компетенции органов законодательной власти. Автор определяет основные нормативно-правовые акты, которыми регулируются отношения участия граждан в управлении государственными делами, отнесенными к компетенции органов законодательной власти, среди которых – законы Украины «Про Регламент Верховного Совета Украины», «Про комитеты Верховного Совета Украины» и «Про обращение граждан». По результатам их анализа определяется уровень нормативного регулирования указанных отношений. В статье изучаются также и существующие проекты нормативных актов, которые должны улучшить состояние юридического регулирования отношений участия граждан в управлении государственными делами, отнесенными к компетенции органов законодательной власти, в частности: законопроекты «О регулировании лоббистской деятельности в Украине», «О лоббировании» и т.д. Опираясь на результаты исследования, автор предлагает способы преодоления проблем и недостатков нормативно-правового обеспечения реализации права граждан на участие в управлении государственными делами, отнесенными к компетенции органов законодательной власти.

Ключевые слова: *участие в управлении государственными делами, органы законодательной власти, нормативно-правовое обеспечение, участие в парламентских слушаниях, участие в слушаниях и заседаниях комитетов Верховного Совета Украины, электронные петиции.*

The article is focused on studying the current state of regulatory guaranteeing of the relations of citizens' participation in administering public affairs referred to the competence of legislative authorities. The author defines the basic regulatory acts, which regulate the relations of citizens' participation in administering public affairs referred to the competence of legislative authorities, including the Laws of Ukraine "On the Regulation of Verkhovna Rada of Ukraine", "On the Committees of Verkhovna Rada of Ukraine" and "On citizens' appeals". According to the results of their analysis, we establish the level of regulation of these relations. The author of the article also studies the existing drafts of legislative acts that have to improve the state of legal regulation of the relations of citizens' participation in the administering public affairs referred to the competence of legislative authorities, including: bills "On Regulation of Lobbying Activities in Ukraine", "On Lobbying", etc. Based on the results of the study, the author offers the ways to overcome the problems and shortcomings of the regulatory guaranteeing of realizing the right of citizens to participate in administering public affairs referred to the competence of legislative authorities.

Key words: *participation in administering public affairs, legislative authorities, regulatory guaranteeing, participation in parliamentary hearings, participation in hearings and meetings of committees of the Committees of Verkhovna Rada of Ukraine, electronic petitions.*

Вступ. Управління державними справами, яке здійснюється органами законодавчої влади, становить собою одну з основних сфер реалізації відповідного конституційного права громадян, закріпленого в ст. 38 Конституції України [1]. Тому питання нормативно-правового забезпечення відносин, які виникають із цього приводу, набуває все більшої актуальності. Тим більш, що активізація та розвиток відносин участі громадян в управлінні державними справами становить собою необхідну умову розбудови демократії в державі. Проте маємо зауважити, що цьому питанню приділяється замало уваги в наукових джерелах. Особливо в цьому ракурсі підкреслимо те, що в переважній більшості праць, присвячених окресленій тематиці, розглядаються питання, які насправді не мають жодного відношення до проблем участі громадян в управлінні державними справами (звернення, референдуми, вибори та ін.). Як наслідок, особливості нормативно-правової регламентації цих відносин та шляхи її вдосконалення залишаються майже невивченими.

Постановка завдання. Зважаючи на вказане, метою статті є визначення сучасного стану нормативно-правового забезпечення відносин участі громадян в управлінні державними справами, віднесеними до компетенції органів законодавчої влади. Для її досягнення необхідно вирішити низку задач: визначити основні нормативно-правові акти, якими регулюються відносини участі громадян в управлінні державними справами, віднесеними до компетенції органів законодавчої влади; встановити рівень регламентованості окреслених відносин у цих нормативно-правових актах; сформулювати основні проблеми, властиві сучасному стану нормативно-правового регулювання означеного кола відносин, та шляхи їх подолання.

Результати дослідження. Приступаючи до вирішення поставлених задач, насамперед, пропонуємо звернутись до двох основних законів України (окрім Конституції), якими регулюється діяльність органів законодавчої влади, а саме: «Про Регламент Верховної Ради України» [2] та «Про комітети Верховної Ради України» [3]. Вивчаючи їх структуру та зміст, зазначимо, що правові норми, присвячені регулюванню відносин участі в управлінні державними справами, розміщені в названих законах у межах різних структурних частин (розділів, статей), що не дозволяє об'єднати їх у цілісну систему та, відповідно, виключає існування чіткого механізму участі громадськості в законодавчій діяльності. Для підтвердження таких висновків вважаємо за доцільне продемонструвати, яким же чином унормовані окреслені відносини в названих нормативно-правових актах.

1. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України»:
 - 1) ст. 93 закріплює певні права головного комітету з приводу попереднього розгляду законопроекту, які стосуються участі громадськості;
 - 2) ст. 103 закріплює загальні вимоги щодо необхідності проведення експертизи законопроектів та її видів;
 - 3) ст.ст. 145, 146 встановлюють окремі обов'язки щодо вирішення питання про направлення законопроектів на експертизу;
 - 4) глава 361 закріплює порядок розгляду електронної петиції, який викладено доволі стисло;
 - 5) ст. 235 встановлює деякі вимоги щодо запрошення громадськості до участі в парламентських слуханнях.
 2. Закон України «Про комітети Верховної Ради України»:
 - 1) у ст. 9 встановлені способи інформування громадськості (які умовно можна назвати пасивними формами участі громадян, оскільки їх переважною метою є доведення до відома, ознайомлення, «тримання в курсі справ»), незначні правила та окремі права комітетів у цій сфері;
 - 2) п. 11 ст. 16 закріплює обов'язковість залучення громадськості до законопроектної роботи шляхом вивчення комітетами громадської думки; обов'язок комітетів щодо розгляду їх пропозицій, що свідчать про потребу в прийнятті нових законодавчих актів або у внесенні змін до законодавчих актів, і, в разі необхідності, підготовки відповідних проектів актів та внесення їх на розгляд Верховної Ради України;
 - 3) ст. 29 закріплює окремі вимоги стосовно залучення громадськості до слухань у комітетах;
 - 4) ст. 34 і 36 встановлюють певні права та обов'язки посадових осіб комітетів щодо залучення громадськості;
 - 5) ст. 46 та 48 закріплюють деякі вимоги з приводу залучення громадян до закритих засідань комітетів;
 - 6) ст. 51 закріплено вимоги до оформлення протоколів засідань комітетів, серед яких визначено обов'язковість зазначення в протоколах списків запрошених осіб, які виступили на засіданні (п. 4 ч. 2).
- З аналізу наведених положень законів України «Про Регламент Верховної Ради України» та «Про комітети Верховної Ради України» ми можемо зробити декілька висновків.
- По-перше, варто підкреслити позитивні моменти в урегулюванні цими нормативними актами відносин участі в управлінні державними справами, а саме:
- 1) вони закріплюють обов'язковість залучення громадськості в окремих випадках, вивчення їх думки, врахування їх пропозицій, проведення експертизи законопроектів (у тому числі громадськістю), що спростовує підходи вчених щодо виділення та характеристики форм участі як необов'язкових;
 - 2) вони встановлюють певні вимоги до оформлення такої участі в окремих формах, як письмове запрошення, формування та протоколювання списків запрошених осіб, реєстрація учасників тощо.
- По-друге, маємо зауважити на наявності численних недоліків та прогалин у них, зокрема:
- 1) стислість викладу порядку та окремих процедурних аспектів участі громадян;
 - 2) врахування та нормативне регулювання лише окремих форм участі в управлінні державними справами, в той час як більшість не згадується;
 - 3) відсутність правових норм, які б формували повноцінний механізм участі громадян, наприклад, мова йде про положення, якими б мали встановлюватись:
 - чіткий перелік прав та обов'язків громадськості під час участі в засіданнях комітетів Верховної Ради України, парламентських слуханнях та слуханнях у комітетах Верховної Ради України під час проведення експертиз законопроектів та ін.;
 - порядок такої участі, зокрема: які дії можуть вчиняти запрошені громадяни; в якому порядку; чи мають право вони виступати або ставити питання, надавати пропозиції/робити зауваження під час участі в слуханнях чи засіданнях та ін.;

- повний перелік прав та обов’язків органів законодавчої влади щодо залучення громадян до участі в їх діяльності (в названих актах згадується обмежена кількість таких прав та обов’язків);
- права та обов’язки органів законодавчої влади щодо забезпечення участі громадян;
- правові наслідки участі громадян у всіх передбачених формах;
- способи та порядок вивчення громадської думки;
- порядок реалізації права на участь в управлінні державними справами у решті форм та, власне, перелік таких форм;
- контроль за виконанням обов’язків органів законодавчої влади щодо залучення громадян, за забезпеченням реалізації громадянами права на участь в управлінні державними справами у визначений спосіб, за врахуванням пропозицій, рекомендацій, зауважень громадськості;
- правові наслідки порушення порядку залучення громадян до участі, обов’язку щодо врахування їх пропозицій, думки тощо.

Усі вказані проблеми нормативно-правового забезпечення відносин участі мають бути вирішені за допомогою внесення відповідних змін до названих актів або ж шляхом їх доповнення відсилочними нормами на Закон України, присвячений участі громадян в управлінні державними справами, за умови його попереднього прийняття. Окремі з недоліків тимчасово, допоки такий закон не буде прийнято, може бути виправлено за допомогою прийняття підзаконного нормативно-правового акту, яким встановлюватимуться загальні засади та порядок участі громадян в управлінні державними справами, віднесеними до компетенції органів законодавчої влади.

Ведучи мову про закони в означеній сфері, варто згадати і про Закон України «Про звернення громадян» [4], яким також регулюється питання електронних петицій, у тому числі до Верховної Ради України. Головна відмінність між підходами законодавця в згаданих законах («Про звернення громадян» та «Про Регламент Верховної Ради України») полягає в тому, що Закон України «Про звернення громадян» більш детально регулює питання подання та розгляду петицій, закріплюючи: право громадян на звернення з електронною петицією; вимоги до форми та змісту електронної петиції; вимоги до її оприлюднення; обов’язки органів публічної влади (включаючи Верховну Раду України) під час збору підписів на підтримку електронної петиції; умови прийняття петиції до розгляду органами публічної влади; загальний порядок розгляду петиції; вимоги щодо надання відповіді на петицію; наслідки подання петиції та умови врахування викладених у ній пропозицій та ін.

Разом із тим маємо зазначити із цього приводу наступне. Так, дублювання положень та/або регулювання одних і тих самих правовідносин різними нормативно-правовими актами, на жаль, вже давно є усталеною практикою в Україні. Проте такий стан правового регулювання суспільних відносин не можна вважати правильним, оскільки він, з одного боку, суперечить правилам нормотворчої техніки, а з іншого, може призводити до помилок та проблем на практиці, наприклад, у випадку наявності розбіжностей між нормами, розміщеними в різних актах. Дане питання актуальне з огляду на відсутність чіткого порядку розгляду електронних петицій у Верховній Раді України, на який містить посилення Закон України «Про звернення громадян» (ст. 231). Тому, на нашу думку, більш раціональним буде вилучити положення про електронні петиції із згаданих законів (і решти нормативно-правових актів, які містять норми про електронні петиції) та урегулювати це питання в Законі України, присвяченому участі громадян в управлінні державними справами, з можливим наступним внесенням доповнень до законів України «Про звернення громадян» та «Про Регламент Верховної Ради України» у вигляді відсилочної норми на відповідний нормативно-правовий акт.

Таким чином, бачимо, що на рівні законів відносини участі громадян в управлінні державними справами майже не врегульовані. У цьому ракурсі маємо підкреслити, що зазвичай саме на підзаконному рівні більш детально регулюються процедури, щодо яких закони містять переважно лише загальні положення. Проте в досліджуваній нами сфері такі нормативні документи практично відсутні. Серед існуючих можемо назвати лише ті, що

регулюють діяльність громадських рад при комітетах Верховної Ради України (однак серед наявних у публічному доступі є лише Положення «Про Громадську Раду при Комітеті з питань свободи слова та інформаційної політики», затверджене на засіданні Комітету з питань свободи слова та інформаційної політики від 18 березня 2015 р. (Протокол № 14) [5]) та відносини щодо експертизи нормативно-правових актів та їх проектів, які переважно присвячені діяльності органів виконавчої влади в цій сфері та участі в ній громадян. Зазначимо, що хоча й експертиза законопроектів і має відношення до законотворчості, але в разі, коли вони підготовлені органами виконавчої влади або ж надані на експертизу органам виконавчої влади, участь громадян у ній матиме характер участі в управлінні державними справами, віднесеними до компетенції органів виконавчої влади.

Водночас окремої уваги в згаданому контексті заслуговують розпорядження Голови Верховної Ради України «Про деякі заходи щодо забезпечення відкритості процесу роботи Верховної Ради України, її органів, народних депутатів та Апарату Верховної Ради України» від 5 лютого 2016 р. № 47 [6] та «Про Порядок роботи із зверненнями громадян в Апараті Верховної Ради України» від 11 липня 2016 р. № 273 [7]. Перше з названих розпоряджень затверджує План дій з реалізації Декларації відкритості парламенту [8] (звернення до національних парламентів, субнаціональних та транснаціональних законодавчих органів із боку громадських організацій моніторингу парламентської діяльності (ОМП/PMOs) для стимулювання відкритості та залучення громадян до роботи парламенту [8]), який, по суті, містить інформацію про проблеми сучасного стану правового регулювання участі громадян в управлінні державними справами в досліджуваній нами сфері та напрямки їх подолання. Друге ж присвячено переважно зверненням громадян, однак містить вказівку на те, що пропозиції щодо законопроектів, надані громадянами у зверненнях, застосовуються для узагальнення громадської думки (п. 4.3 Порядку), що, як на нас, може слугувати одним із способів вивчення громадської думки, яке (вивчення) відноситься до форм участі в управлінні державними справами.

Разом із тим відзначимо і негативний бік згаданих документів:

1) по-перше, розпорядження Голови Верховної Ради України за юридичною природою, як відомо, є адміністративними актами, а не нормативно-правовими. Це означає, що вони не мають нормативного характеру, а отже, не містять правових норм. Відповідно, вони не можуть слугувати нормативними регуляторами в контексті адміністративно-правового забезпечення реалізації права на участь в управлінні державними справами;

2) по-друге, розпорядження «Про Порядок роботи із зверненнями громадян в Апараті Верховної Ради України» хоча й закріплює один зі способів вивчення громадської думки, однак не містить порядку такого вивчення.

Маємо сказати також про наявність проектів нормативно-правових актів у сфері участі громадян в управлінні державними справами у сфері діяльності органів законодавчої влади. Наприклад, можна назвати принаймні два законопроекти з питань лобіювання, а саме: проект Закону про регулювання лобістської діяльності в Україні від 20 жовтня 2010 р. № 7269 [9] та Проект Закону про лобіювання від 5 жовтня 2016 р. № 5144-1 [10]. Не вдаючись до аналізу їх змісту, зазначимо, що сам закон у сфері лобіювання так і не прийнято, що вказує на повільну та в цілому незадовільну роботу парламенту стосовно детального урегулювання на нормативному рівні відносин участі громадян в управлінні державними справами.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки, зазначимо, що на сьогодні відносини участі громадян в управлінні державними справами, віднесеними до компетенції органів законодавчої влади, урегульовані на рівні законів України, зокрема: «Про Регламент Верховної Ради України», «Про комітети Верховної Ради України», «Про звернення громадян». Це, на наш погляд, є позитивним аспектом їх регламентації, адже закони мають найвищу юридичну силу (після Конституції України), що сприяє утвердженню впевненості в надійному правовому базисі для реалізації відповідного конституційного права громадян. Проте, не дивлячись на вказане, маємо констатувати, що практична реалізація цього права на сьогодні є вкрай ускладненою через, насамперед, відсутність нормативно-правових актів підзаконного

рівня, присвячених участі громадян в управлінні державними справами загалом та окремим формам участі зокрема, порядку та процедурам її реалізації. У свою чергу, правове регулювання вказаних відносин на рівні закону характеризується наявністю численних прогалин та недоліків. Це все нашоує на думку про необхідність удосконалення чинних нормативно-правових актів в означеній сфері шляхом внесення до них змін та доповнень і прийняття закону України «Про участь громадськості в управлінні державними справами» (орієнтовна назва).

Список використаних джерел:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14-15, 16-17. – Ст. 133.
3. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 4 квітня 1995 р. № 116/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 19. – Ст. 134.
4. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-Вр // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
5. Положення «Про Громадську Раду при Комітеті з питань свободи слова та інформаційної політики» : Протокол № 14, від 18 березня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://komsvobslova.rada.gov.ua/news/gromada/polog/72687.html>.
6. Про деякі заходи щодо забезпечення відкритості процесу роботи Верховної Ради України, її органів, народних депутатів та Апарату Верховної Ради України : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 5 лютого 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/47/16-%D1%80%D0%B3>.
7. Про Порядок роботи із зверненнями громадян в Апараті Верховної Ради України : Розпорядження Голови Верховної Ради України від 11 липня 2016 р. № 273 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/273/16-%D1%80%D0%B3>.
8. Декларація відкритості парламенту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.opora.ua.org/library/3687-deklaracija-vidkrytosti-parlamentu>.
9. Проект Закону про регулювання лобістської діяльності в Україні від 20 жовтня 2010 р. № 7269 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=7269&skl=7.
10. Проект Закону про лобіювання, від 5 жовтня 2016 р. № 5144-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60191.

ДЕМБІЦЬКА С. Л.,кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного права
та процесу(Навчально-науковий інститут
права та психології Національного
університету «Львівська політехніка»)

УДК 342.97:352(477)

**ПРАВА І СВОБОДИ ГРОМАДЯН У КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ОРГАНАМИ
ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ**

У статті проводиться дослідження забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина органами державної влади. Досліджується рівень оновлення змісту адміністративно-правового статусу людини, доцільність застосування адміністративного примусу, дотримання правового забезпечення реалізації прав і свобод громадян у взаємовідносинах з органами влади.

Ключові слова: права і свободи громадян, примус, органи державної влади.

В статье проводится исследование обеспечения прав, свобод и законных интересов человека и гражданина органами государственной власти. Исследуется уровень обновления содержания административно-правового статуса человека, целесообразность применения административного принуждения, соблюдение правового обеспечения реализации прав и свобод граждан во взаимоотношениях с органами власти.

Ключевые слова: права и свободы граждан, принуждение, органы государственной власти.

The article studies the rights, freedoms and legitimate interests of man and citizen by public authorities. We investigate the level of content updates administrative and legal status of the person. Feasibility of using administrative coercion, legal compliance ensuring the rights and freedoms of citizens in relations with the authorities.

Key words: rights and freedoms, enforcement, public authorities.

Вступ. У сучасному світі рівень розвитку свободи та демократії в державі визначається не тільки формальним визнанням владою прав та свобод людини, але й наявністю діючого, ефективного механізму реалізації прав та свобод, що містить гарантії їх забезпечення і захисту. Реалізація прав і свобод людини неможлива без забезпечення цих прав органами державної влади, посадовими та службовими особами, тому що діяльність останніх є свідченням реальності свободи особи, можливістю користування благами, закріпленими в Конституції. Залишається проблемою забезпечення визначених Конституцією України прав і свобод громадян України органами виконавчої влади щодо застосування адміністративного примусу для дотримання правопорядку, низький рівень їх захисту від правопорушень.

Неможливо оминати увагою той факт, що в будь-якому суспільстві за будь-якої влади певна частина населення буде незадоволена існуючим суспільним ладом, оскільки людині притаманне прагнення до свободи, а також постійне бажання поліпшити умови свого життя. Намагання вдосконалити дієвість влади, її реальну здатність сприяти забезпеченню потреб суспільства та максимально наблизити до прагнень та інтересів окремої особи зумовлю-

ють невідпинний розвиток наукової думки щодо вказаної проблематики питань. Зокрема, варто відмітити наукові праці О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, Є.В. Додіна, В.І. Олефіра, І.М. Пахомова, М.Г. Стеценка, І.О. Полянського та ряд інших, які заклали низку принципів підходів до розгляду досліджуваної тематики.

Постановка завдання. Мета статті полягає в з'ясуванні дотримання основоположних прав і свобод громадян органами державної влади, змісту адміністративно-правового статусу громадян, потреби необхідності та звуження сфери застосування адміністративного примусу органами влади у взаємовідносинах особи й держави.

Результати дослідження. Попри те, що Україна *de jure* входить як до універсальної, так і до європейської системи захисту прав людини, права людини ще не стали вирішальним чинником у внутрішній та зовнішній політиці України. Забезпечення прав і основних свобод людини повинно стати головним обов'язком держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування [1, с. 41].

Запровадження демократичних стандартів діяльності органів публічної адміністрації – одна з передумов розвитку в Україні правової держави, утвердження верховенства права, громадського суспільства, забезпечення всебічної реалізації прав та свобод, законних інтересів громадян. Першочергового перегляду потребують існуючі взаємостосунки між вітчизняними органами публічної адміністрації та громадянами. У цьому зв'язку безперечно важливого значення набуває перегляд низки радянських стереотипів щодо ролі і місця людини в суспільстві, форм її участі в прийнятті рішень державними органами, формування державної політики та ін. [2, с. 37].

Права і свободи людини і громадянина є центральним елементом, основою конституційно-правового статусу особи. Саме в правах, свободах та обов'язках юридично оформляються стандарти поведінки людини, громадянина, що визначаються й гарантуються державою. Через них розкриваються основні засади взаємовідносин між державою й особою, які на певному етапі розвитку суспільства вона вважає можливими, суспільно корисними, доцільними чи обов'язковими [3, с. 10].

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства метою адміністративно-правового забезпечення реалізації прав і свобод громадян в їх взаємовідносинах з органами виконавчої влади є визначення таких основних форм і напрямів діяльності вказаних органів, їх посадових осіб, які забезпечували б повсякденний демократичний режим цих відносин на основі непорушності конституційних прав і свобод людини і громадянина [4].

На жаль, норми адміністративного права, виконуючи у сфері вітчизняного публічного права своєрідну системоутворюючу роль, спрямовану на встановлення і підтримання принципу і режиму законності в галузі як діяльності органів виконавчої влади, так і влади законодавчої і судової, дотепер за своїм змістом не відповідають сучасним потребам формування українського громадянського суспільства і побудови демократичної, правової, соціальної держави. Поки що згадані норми недостатньо сприяють встановленню і захисту адміністративно-правових відносин нового типу, які б, маючи в цілому публічно-правову спрямованість, забезпечували безперервний пріоритет законних прав і свобод людини і громадянина над інтересами і повноваженнями державних органів [5, с. 27].

Народ, проголошений єдиним джерелом влади в Україні, потребує захисту власних прав та свобод у різних сферах суспільних відносин. Держава, що отримала право владного впливу на громадян, має забезпечувати всебічний контроль та нагляд за рівнем дотримання прав та свобод людини і громадянина, здійснюючи при цьому заходи державного примусу у випадках виявлення порушень цих прав. Така діяльність вимагає від держави виконання власних обов'язків із певних напрямків [6, с. 63].

Пріоритет прав людини в державній діяльності, розвиток демократичних засад в управлінні вимагають у всіх сферах суспільного життя подальшого зміцнення правосвідомості громадян, виховання в кожного почуття громадського обов'язку, підвищення дисципліни й організованості [7, с. 159].

Перехід в Україні від взаємовідносин типу «держава над людиною», коли людині відводилося місце керованого об'єкта, на який спрямовані владно-розпорядчий вплив і адміністративний примус із боку державних органів, до «держава для людини», коли головним обов'язком держави є створення й забезпечення прав і свобод людини, визнання останньої найвищою соціальною цінністю держави, значно звужує сфери втручання держави в життя людини у вигляді застосування різноманітних примусових заходів, обмеження її поведінки [8, с. 192].

У нашому суспільстві відносини, що складаються між людьми, регулюються певними соціальними нормами: правовими, моральними, нормами громадських організацій та іншими, які спрямовують діяльність громадян в інтересах суспільства. Оскільки ці норми втілюють у собі волю всіх членів суспільства, їх здебільшого додержуються добровільно. Тут слід зазначити, що окремі громадяни не завжди виконують вимоги зазначених норм, нехтують ними. У такому разі відповідні органи державної виконавчої влади застосовують певні методи забезпечення додержання соціальних норм, у т. ч. і примус [9, с. 58].

Уявлення про правову державу асоціюється з такими аспектами, як порядок у суспільстві та захищеність людини і громадянина. Зрозуміло, що ці пріоритетні напрями мають бути врегульовані правом, і їх ефективність залежить від того, наскільки зміст права буде адекватний вимогам суспільних відносин [10, с. 76].

Звісно, застосування адміністративного примусу служить одним із важливих чинників зміцнення законності, попередження правопорушень, виховання громадян у дусі дотримання законності. Як зазначає В. Селіванов, «...призначення держави полягає у створенні міцних юридичних передумов становлення, функціонування і розвитку громадського суспільства, при цьому уникаючи суттєвого погіршення матеріального становища населення, з одного боку, а з іншого, – в перетворенні самої держави в соціально-політичний інститут, головним обов'язком якого має бути утвердження і забезпечення законних прав та свобод людини і громадянина, народного суверенітету і народного представництва» [11, с. 196].

Свобода в демократичних країнах розуміється як відсутність державного свавілля під час встановлення легітимних, розумних та пропорційних обмежень реалізації людиною своїх основних прав. Вона завжди ґрунтувалася на індивідуалістичному припущенні, що особа повинна сама вирішувати, що їй треба робити, а що – ні. [12, с. 64].

Поведінка людини в суспільстві, її участь у правовідносинах чітко регламентується нормами права, основною метою даного положення є забезпечення свободи та захист прав громадян, охорона їх державно-владними механізмами від протиправних посягань й адміністративних проступків. Держава є гарантом забезпечення права і механізмом боротьби з протиправними проявами в суспільстві, правопорушеннями [13, с. 3].

Отже, застосування адміністративного примусу служить одним із важливих чинників зміцнення правопорядку, попередження правопорушень, виховання громадян у дусі дотримання законності. Держава для виконання своїх завдань у сфері охорони прав і свобод громадян, підтримання громадського порядку і громадської безпеки повинна використовувати всі можливі засоби, включаючи заходи адміністративного примусу, безперечно, на чітких правових засадах.

Слушною є думка, що владні відносини об'єктивно притаманні суспільному життю. На думку В.П. Самохвалова, «...влада в загальному значенні є здатністю і можливістю здійснювати свою волю (класом, групою, особистістю, партією, державою тощо), справляти певний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою авторитету, права, сили та інших засобів» [14, с. 51].

Однією з найважливіших ознак соціальної держави прийнято вважати гарантування на конституційному рівні забезпечення та захисту комплексу соціально-економічних, культурних та екологічних прав і свобод людини та громадянина. Адже соціальна держава – це держава, яка відкидає економічне чи культурне пригнічення або значне обмеження прав будь-яких верств або груп населення, веде боротьбу із цими негативними явищами та намагається їх подолати [15, с. 125].

Тоді як, на думку В.Б. Авер'янова, недосконалість застосування засобів охорони та захисту прав людини є однією з основних проблем юридичного гарантування останніх в Україні. Вирішення цього питання вимагає забезпечення не тільки внутрішньої системності адміністративно-правових засобів, а й їх узгодженості з адміністративними формами та способами захисту прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина [16, с. 186].

Адміністративно-правовий захист прав свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб – це правозастосовна та правоохоронна владна діяльність публічної адміністрації щодо вирішення індивідуальних справ із метою присікання та відновлення порушень прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, відшкодування збитків потерпілим та притягнення винних до адміністративної відповідальності [17, с. 328].

Ми вважаємо, що забезпечення прав людини – один із головних напрямків діяльності кожної держави, завдяки чому створюються умови для побудови правової держави та громадянського суспільства, які повинні дбати про своїх громадян та захищати їх інтереси.

Взаємозв'язок громадянського суспільства і держави проявляється ще й у тому, що чим розвинутіше громадянське суспільство, тим менш помітною є роль держави. Тому нерозвинутість громадянського суспільства зумовлює надмірне посилення держави, котра поглинає це суспільство. Становлення громадянського суспільства безпосередньо залежить від ступеня розвинутості правових відносин, дієвості механізму суспільного контролю за державно-владними структурами [18, с. 90].

Тому в сучасних умовах становлення демократичної державності в Україні особливої актуальності набуває проблема подолання відчуження держави від суспільства, посилення їх узгодженої діяльності [19, с. 327].

Органам законодавчої, виконавчої та судової влади дозволяються лише такі дії, які безпосередньо передбачені законом, що визначає їх статус і компетенцію. Навіть приймаючи законодавчі заборони, держава може здійснювати лише таке обмеження суб'єктивних прав громадян, метою яких є сприяння забезпеченню інтересів у цілому і, що особливо важливо, які визначені лише законом [20, с. 16].

До характеристики української державності варто додати, що коли влада виявляється неспроможною забезпечити дотримання суспільством певної норми поведінки, вона перестає відповідати своєму основному призначенню, тому право завжди несе в собі можливість примусу. Об'єктивні характеристики права визначають його як головний чинник, що покликаний забезпечити порядок у суспільстві як протидію суспільному безладу та хаосу, в чому право і знаходить своє практичне застосування та реалізацію внутрішньо притаманних йому властивостей. У такому смислі право – вираз об'єктивної потреби суспільства в певному порядку самоорганізації, що й зумовлює примусовий характер останнього [21, с. 59]. За цієї умови держава, що має монополію на здійснення примусу, являє собою необхідний зовнішній фактор існування та функціонування права.

Владне панування в суспільстві не окремої особи, а закону захищає суспільство від можливої волюнтаристської діяльності урядовців, здатних завдавати йому великих збитків. Право регулює поєднання владою обох її сторін – примусу як силового панування та примусу як усвідомленої підлеглості громадян законові. Демократичне суспільство, як показує багатовіковий досвід, не можна побудувати лише на одному насильстві чи на самих позитивних стимулах [22, с. 10].

Ми підтримуємо думку В. Костицького, що основоположний принцип побудови правової системи взагалі та системи юридичних гарантій прав і свобод людини та громадянина зокрема – загальність захисту прав, свобод і законних інтересів усіма способами, які не суперечать законові. Державному гарантуванню прав і свобод людини та громадянина слугує те, що їх регулювання відноситься до виключного ведення України, а це покликано забезпечити єдиний правовий статус особи, привести існуючу правову ситуацію до світових стандартів гарантій людських прав, скоригувати особливості сприйняття права громадянами, ліквідувати негативні стереотипи [23, с. 19].

Необхідним є створення механізму реалізації передбачених у законодавстві прав, свобод та обов'язків громадян, під яким треба розуміти сукупність різних гарантій і дій, процес, у результаті функціонування якого особи, котрі мають певні права, свободи та обов'язки, досягають цілей, благ, передбачених Конституцією України. Проголошення будь-якого права людини, навіть закріпленого відповідними актами держави, нічого не варте без реальних гарантій його здійснення. Необхідною є наявність дієвого, ефективного соціально-юридичного механізму реалізації прав та свобод, що містить гарантії їх забезпечення та захисту [24, с. 29].

Таким чином, виконання завдань щодо захисту прав і свобод людини і громадянина, охорони законності та правопорядку має здійснюватися всіма органами державної влади та державними організаціями.

Висновки. Правові гарантії не в змозі окремо від інших норм створити достатньо сприятливі умови для повного забезпечення прав і свобод людини. Потрібен певний час для того, щоб суспільні відносини відповідали вимогам моралі і поряд із цим – вимогам закону. Повинен існувати комплекс правових гарантій прав і свобод громадян, тобто створення можливостей, за яких стала б реальною реалізація кожною людиною і громадянином своїх прав та обов'язків. Держава повинна бути гарантом забезпечення повноцінної реалізації прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина в Україні, використовувати всі можливі засоби, включаючи заходи адміністративного примусу, безперечно, на чітких правових засадах.

Список використаних джерел:

1. Антонович М. Міжнародна система захисту прав людини: крізь призму України / М. Антонович // Право України. – 2007. – № 3. – С. 37–42.
2. Пухтецька А.А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права / А.А. Пухтецька ; відп. ред. В.Б. Авер'янов. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2010. – 140 с.
3. Кузніченко С.О. Забезпечення прав і свобод людини при введенні надзвичайних правових режимів / С.О. Кузніченко // Митна справа: науково-аналітичний журнал. – 2010. – № 6(72). – С. 9–14.
4. Проект Концепції реформи адміністративного права України. – К., 1998. – 57 с.
5. Авер'янов В.Б. Питання методології сучасної адміністративно-правової доктрини України (аналітичний огляд цікавого і корисного дослідження) / В.Б. Авер'янов // Право України. – 2005. – № 1. – С. 26–29.
6. Багашов О.А. Вибірчі комісії в системі органів публічної влади України: конституційно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О.А. Багашов. – Х. : 2009. – 231 с.
7. Битяк Ю.П. Адміністративне право / Ю.П. Битяк (кер. авт. кол.), В.М. Гарашук, В.В. Богущкий та ін. ; за заг.ред. Ю.П. Битяка, В.М. Гарашука, В.В. Зуй. – Х. : Право, 2010. – 624 с.
8. Литвин Д.І. Особливості адміністративно-примусової діяльності підрозділів ДАІ / Д.І. Литвин // Південноукраїнський правничий часопис. – 2010. – № 2. – С. 192–194.
9. Негодченко О.В., Савченко О.І. Адміністративні делікти у сфері міграції / О.В. Негодченко, О.І. Савченко. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2009. – 312 с.
10. Фелик В.І. Актуальні питання органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод громадян у провадженні в справах про адміністративні правопорушення / В.І. Фелик // Актуальні проблеми чинного адміністративного законодавства: шляхи подолання та перспективи вдосконалення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 30-31 травня 2008 року). – Івано-Франківськ : ПЮІ ЛьвДУВС, 2008. – С. 76–80.
11. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти / В.М. Селіванов. – К., 2002. – 724 с.
12. Дашо Т.Ю., Гарасимів Т.З. Роль і місце органів внутрішніх справ України в умовах формування громадянського суспільства / Т.Ю. Дашо, Т.З. Гарасимів. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 212 с.

13. Кузьменко О.В., Гнатюк С.С., Новіков В.В., Чистоклетов Л.Г. Адміністративні правопорушення в системі права / О.В. Кузьменко та ін. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 152 с.
14. Самохвалов В.П. Загальна теорія судової влади: системно-правові аспекти розвитку / В.П. Самохвалов. – К. : Юстініан, 2010. – 136 с.
15. Маунц Т. Государственное право Германии (ФРГ и ГДР) / Т. Маунц. – М. : Изд-во иностр. лит., 1959. – 425 с.
16. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.
17. Галунько В.В. Адміністративне право України в сучасних умовах (виклики початку ХХІ століття) / В.В. Галунько, В.І. Олефір, М.П. Пихтін, О.О. Онищук, Ю.В. Гридасов, М.М. Новіков, У.О. Палієнко, І.А. Дьомін, О.М. Єщук ; за заг. ред В.В. Галунька. – Херсон : ВАТ «Херсонська міська друкарня», 2010. – 378 с.
18. Теория государства и права / под. ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М. : НОРМА; ИНФРА. – М., 1998. – С. 229.
19. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства / В.С. Нерсесянц ; Ин-т государства и права Рос. акад. наук ; Акад. правовой ин-т. – М. : НОРМА; ИНФРА-М, 2000. – С. 327.
20. Селіванов В. Методологічні проблеми запровадження конституційних принципів «верховенства права» і «верховенства закону» / В. Селіванов // Право України. – 1997. – № 6. – С. 16.
21. Козловський А. Право як гносеологічний механізм розв'язання конфліктів А. Козловський // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». – Серія «Право». – Острог, 2000. – Вип. 1. – С. 59.
22. Чиркин В.Е. Основы государственной власти / В.Е. Чиркин. – М. : Изд. дом. «Артикул», 1996. – С. 10–15.
23. Костицький В. Економічний патріотизм як соціально-економічне і правове явище / В. Костицький // Право України. – 2001. – № 6. – С. 19–20.
24. Князев В. Конституційні гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні / В. Князев // Право України. – 1998. – № 11. – С. 29–31.

ЗОЗУЛЯ І. В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри
загальноправових дисциплін
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

**ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ВИКОНАВЧОГО
ПРОВАДЖЕННЯ У СФЕРІ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ
СУДОВИХ РІШЕНЬ І РІШЕНЬ ІНШИХ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ**

З огляду на сучасні реалії та зміну законодавства щодо інституту виконавчого провадження зроблено аналіз нормативно-правового забезпечення статусу суб'єктів – органів і осіб, функції яких спрямовані на примусове виконання судових рішень і рішень інших органів у виконавчому провадженні в Україні, та суб'єктів – органів і установ, спрямованих на виконання рішень, але які не є в ньому органами примусового виконання. Виділені та розглянуті дві групи таких суб'єктів; звернуто увагу на потребу налагодження взаємовідносин між державними та приватними виконавцями.

Ключові слова: *правове забезпечення, статус суб'єктів, виконавче провадження, примусове виконання рішень, державні та приватні виконавці.*

С учетом современных реалий и изменения законодательства в отношении института исполнительного производства сделан анализ нормативно-правового обеспечения статуса субъектов – органов и лиц, функции которых направлены на принудительное исполнение судебных решений и решений других органов в исполнительном производстве в Украине, и субъектов – органов и учреждений, направленных на исполнение решений, но не являющихся в нем органами принудительного исполнения. Выделены и рассмотрены две группы таких субъектов; обращено внимание на необходимость налаживания взаимоотношений между государственными и частными исполнителями.

Ключевые слова: *правовое обеспечение, статус субъектов, исполнительное производство, принудительное исполнение решений, государственные и частные исполнители.*

Given the current realities and changes in legislation in relation of institute for enforcement proceedings was made an analysis of regulatory and legal of status support of subjects – bodies and persons whose functions are aimed at the for compulsory execution of judgments and decisions of other bodies for the enforcement proceedings in Ukraine, and the subjects – bodies and institutions aimed on the execution of judgments, but which are not in it as enforcement authorities. Two groups of subjects were identified and studied and was drawn attention to the need to establish the relationship between public and private entities

Key words: *legal security, status of subjects, enforcement, enforcement decisions, public and private performers.*

Вступ. Як відомо, виконавче провадження в самому загальному вигляді є інститутом права в контексті адміністративної, адміністративно-процесуальної та цивільно-процесуальної профільних галузей. Визначені свого часу в Законах України «Про державну виконавчу службу» від 24.03.1998 р. № 202/98-ВР [1] та «Про виконавче провадження» від 21.04.1999 р. № 606–XIV [2] засади виконавчого провадження перетерпіли численних змін як стосовно суб'єктів, що їх здійснюють, так і стосовно самого інституту виконавчого провадження. Цьому сприяло, наприклад, малоефективне і неповноцінне функціонування системи суб'єктів виконавчого провадження, «...зумовлене недостатнім досвідом правового регулювання системи суб'єктів виконавчого провадження як складової частини інституту адміністративного права ...відсутністю чіткого визначення правового статусу суб'єктів виконавчого провадження» [3] тощо.

Постановка завдання. Актуальні питання виконавчого провадження свого часу досліджували Ю.В. Білоусов, С.В. Васильєв, Б.М. Гук, Р.В. Ігонін, В.І. Крат, П.В. Макушев, Ю.В. Мица, О.П. Печений, І.В. Спасибо-Фатєєва, Г.В. Стаднік, С.Я. Фурса, С.В. Щербак та інші вчені. Разом із тим через сучасні реалії та нещодавню зміну законодавства щодо інституту виконавчого провадження метою статті є аналіз правового забезпечення статусу суб'єктів виконавчого провадження у сфері примусового виконання судових рішень і рішень інших органів і рішень інших органів та установ.

Результати дослідження. Таких суб'єктів виконавчого провадження Р.В. Ігонін в 2007 році фактично приєднав до групи *«особи, що сприяють виконавчому провадженню»* та які «...хоч і не беруть безпосередньої участі в здійсненні виконавчого провадження, але через надані їм контрольні повноваження прямо впливають на нього» [3]. І хоча до таких осіб вченим були віднесені й державні виконавці, але, як зазначає С.В. Щербак [4, с. 2], їх за ст. 7 тодішнього Закону України «Про виконавче провадження» [2] поряд з іншими особами включено до групи *«учасники виконавчого провадження»*.

Разом із тим статус і місце державних виконавців не набули належного висвітлення в запропонованій Р.В. Ігоніним класифікації основних учасників виконавчого провадження та осіб, що залучаються до проведення виконавчих дій і що сприяють виконавчому провадженню. Тим не менш, саме цей вчений визначив, що «...повноваження, якими наділений державний виконавець, мають владний характер і пов'язані з реалізацією функцій управління у сфері виконавчого провадження. Це дає підстави визначити адміністративно-правовий статус державного виконавця як державного службовця і посадової особи» [3].

У свою чергу, С.В. Щербак зазначає, що застосований у Законі [2] термін «учасники виконавчого провадження» не зовсім узгоджується з їх правовим статусом у виконавчому процесі. Особливо це стосується *державного виконавця*, який названий одним з учасників виконавчого провадження, однак наділений *специфічним комплексом прав та обов'язків* як посадова особа владного органу, уповноваженого законом на примусове виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів» [4, с. 2]. Також вчений зазначає, що «...поєднання в одному понятті учасників виконавчого провадження державного виконавця з іншими учасниками є невдалим, оскільки *державний виконавець*, будучи основним суб'єктом виконавчого процесу, *безпосередньо вчиняє виконавчі дії, тобто фактично здійснює виконавчий процес та керує ним*, що зовсім не враховано законодавцем під час віднесення його до групи учасників виконавчого провадження. У виконавчому процесі державний виконавець є процесуально самостійною особою, від свого імені приймає рішення, втілені у формі постанов та інших актів, що безпосередньо впливають на динаміку процесу, а його вимоги щодо виконання рішень є обов'язковими для всіх органів та осіб».

Ще одна дослідниця, М.В. Вінциславська, наполягає на відмежуванні «...питання організації органів із виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів від статусу суб'єктів виконавчого процесу, зокрема державного виконавця, який безпосередньо виконує судові рішення» [5] тощо. Слід звернути увагу й на дослідження П.В. Макушевим поняття та елементів адміністративно-правового статусу вже звичного державного виконавця, сутності та змісту цього статусу, а також на надані вченим пропозиції щодо вдосконалення означеного адміністративно-правового статусу [6] та ін.

Такий стан речей повністю відповідав нормам чинного тоді законодавства – наприклад, за ст. 1 Закону України «Про виконавче провадження» від 21.04.1999 р. № 606–XIV [2] виконавче провадження визначалось через «...сукупність дій органів і посадових осіб, визначених у цьому Законі, що спрямовані на примусове виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб)...», а за ч. 1 ст. 2 цього Закону *державна виконавча служба* визначалась такою, на яку покладалось примусове виконання рішень, які за ч. 2 ст. 2 цього ж Закону виконуються *державними виконавцями* (але визначені Законом «Про державну виконавчу службу»).

При цьому до інших органів, установ, організацій і посадових осіб, що проводять окремі виконавчі дії, передбачені законом (ч. 4 ст. 2), були віднесені «...*органи доходів і зборів, банки та інші фінансові установи*», а також «...*інші органи, установи, організації, посадові особи та громадяни*» (абз. 1 ч. 1 ст. 3 Закону); Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (абз. 2 ч. 1 ст. 3); органи, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів (ч. 2 ст. 3). Також позначалось, що «...органи, установи, організації та особи, зазначені в частинах першій і другій цієї статті, не є органами примусового виконання, крім органів та посадових осіб, які виконують рішення про притягнення до кримінальної або адміністративної відповідальності» (ч. 3 ст. 3). А відповідно, права і обов'язки державних виконавців визначались у ст. 11 Закону [2].

У свою чергу, згідно зі ст. 1 тепер вже сучасного Закону України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 р. № 1404–VII [7] «...виконавче провадження як завершальна стадія судового провадження і примусове виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб) (далі – рішення) – *сукупність дій визначених у цьому Законі органів і осіб, що спрямовані на примусове виконання рішень* і проводяться на підставах, у межах повноважень та в спосіб, що визначені Конституцією України, цим Законом, іншими законами та нормативно-правовими актами, прийнятими відповідно до цього Закону, а також рішеннями, які відповідно до цього Закону підлягають примусовому виконанню».

Слід зазначити, що *ст. 1 Закону [7] безпосередньо не розкриває статус «органів і осіб, що спрямовані на примусове виконання рішень»*, покладаючи це на ст. 5 цього Закону, за якою органами та особами, які здійснюють примусове виконання рішень, визначені *органи державної виконавчої служби* (державні виконавці) та *приватні виконавці* (що є безумовною новацією закону. – Авт.). При цьому їх *правовий статус та організація діяльності* в передбачених цим Законом випадках встановлюється окремим Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 02.06.2016 р. № 1403–VIII [8].

Так, відповідно до ст. 8 Закону [8] *за правовим статусом працівники органів державної виконавчої служби є державними службовцями*, і до них відносяться державні виконавці, керівники та спеціалісти органів державної виконавчої служби. У свою чергу, *Закон окремо не визначає правовий статус приватних виконавців*, вказуючи в ч. 1 ст. 16 Закону тільки те, що «...приватним виконавцем може бути громадянин України, уповноважений державою здійснювати діяльність із примусового виконання рішень у порядку, встановленому законом» і що «...приватний виконавець є суб'єктом незалежної професійної діяльності» (ч. 2 ст. 16), а також те, що його діяльність регулюється Міністерством юстиції України (ст. 17 Закону [8]).

Більш очевидною постає *різниця щодо їх повноважень у статусах державного та приватного виконавця зі ст. 5 Закону [7]*, де визначені обмеження здійснення примусового виконання рішень тільки приватними виконавцями (ч. 2), на відміну від державних виконавців, *щодо яких обмеження здійснення примусового виконання рішень яких окремо не визначені взагалі*. Із цього, по-перше, випливає цілком природна (на думку самої держави) *другорядність приватних виконавців по відношенню до державних виконавців*. І по-друге, пов'язане із цим *намагання законодавця обмежити сферу діяльності приватних виконавців*, прикладом чого є вказаний у ч. 2 ст. 5 Закону [7] перелік із одинадцяти пунктів, останній з

яких, до того ж, містить і посилання на будь-які інші розширювальні випадки, «...передбачені цим Законом та Законом України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» [8].

До речі, не слід забувати, що ч. 1 ст. 6 Закону України «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 р. № 1404–VII [7], як і свого часу Закон [2], називає також й *інші органи та установи, які здійснюють «...виконання рішень»: органи доходів і зборів* щодо стягнення майна та коштів, а також *банки та інші фінансові установи* щодо стягнення коштів. А в ч. 3 ст. 6 Закону [7] йдеться і про *інші органи* (але не установи. – Авт.), якими рішення можуть виконуватись у випадках, передбачених законом».

Разом із тим у ч. 4 ст. 6 Закону [7] позначається, що «...органи та установи, зазначені в частинах першій – третій цієї статті, не є органами примусового виконання», у зв'язку із цим їх *включення до тіла Закону, на нашу думку, по-перше, суперечить основній меті Закону* – визначенню органів і осіб, що спрямовані саме на примусове виконання рішень, через те, що примусове виконання рішень не може бути покладене на органи й особи (і, вочевидь, у нашому випадку, й на установи. – Авт.), які таким статусом не володіють. По-друге, – необмеженим, крім судів, колом «інших органів (посадових осіб)» – наприклад, за ч. 3 ст. 6, рішення яких органи й особи (що виконують такі рішення) мають виконувати. По-третє, – відсутністю згадувань про «установи» в базовій ст. 1 Закону України «Про виконавче провадження» [7]. По-четверте, – відсутністю однозначного трактування терміну «рішення» і характеру їх примусового виконання. У ст. 1 Закону [7] складне словосполучення «примусове виконання судових рішень та рішень інших органів (посадових осіб)» подається через його скорочену форму – «рішення», на що особливо тут же зауважується, хоча трохи далі, в ст. 1 Закону знову використовується чергове тавтологічне «примусове виконання рішень».

Попри такі зауваження, із цього зробимо деякі висновки. Ст. 1 Закону [7] сукупно визначає такі *суб'єкти, що спрямовані на примусове виконання рішень* (і які умовно можна віднести до першої групи. – Авт.), – це *органи і особи*, якими, за ст. 5 цього Закону, є органи державної виконавчої служби (державні виконавці) та приватні виконавці (власне, особи, із сенсу ст. 1 Закону [7]). Додатково ч. 1 ст. 6 Закону [7] визначає такі *суб'єкти, що «не є органами примусового виконання»* (які умовно можна віднести до другої групи. – Авт.), – це органи доходів і зборів і банки та інші фінансові установи, відповідно до сфери їх повноважень із конкретизацією в ч. 2 ст. 6 Закону як «...органи, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів»; у ч. 3 ст. 6 Закону це – «інші органи», але з такою самою позначкою, що вони *«не є органами примусового виконання»*.

Стосовно умовної першої групи суб'єктів, що спрямовані на примусове виконання рішень, то основи організації їх діяльності, завдання та правовий статус цілком висвітлені у вже згаданому Законі України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 02.06.2016 р. № 1403–VIII [8], відповідно до преамбули якого ініціація таких рішень (звернень на стягнення) належить судам й іншим органам (посадовим особам).

Умовна друга група суб'єктів у Законі [8] не згадується взагалі. Але, наприклад, *щодо позначеного в ній складу суб'єктів, то якщо він прямо не простежується* за ч. 1 ст. 59 Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. № 2121–III [9], оскільки виключено за постановою державного виконавця, приватного виконавця чи рішенням суду про стягнення коштів або про накладення арешту в порядку, встановленому законом, здійснюється та знімається «арешт на майно або кошти банку, що знаходяться на його рахунках, арешт на кошти та інші цінності юридичних або фізичних осіб, що знаходяться в банку», то вже за ч. 5 ст. 59 цього ж Закону *Національний банк України здійснює стягнення коштів із кореспондентських рахунків банку «...на вимогу Фонду гарантування вкладів фізичних осіб виключно у випадках, передбачених Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»*. А стосовно *«інших фінансових установ»* у складі умовної другої групи суб'єктів, то за п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» від 12.07.2001 р. № 2664–III [10] до них за вичерпним перелі-

ком «...належать банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг, а у випадках, прямо визначених законом, – інші послуги (операції), пов’язані з наданням фінансових послуг. Не є фінансовими установами (не мають статусу фінансової установи) незалежні фінансові посередники, що надають послуги з видачі фінансових гарантій у порядку та на умовах, визначених Митним кодексом України».

Стосовно органів доходів і зборів умовної другої групи суб’єктів, то, як зазначає Вищий адміністративний суд України [11], «...чинне законодавство передбачає окремий порядок примусового виконання судових рішень про стягнення коштів у рахунок погашення податкового боргу (що регулюється статтями 95–99 Податкового кодексу України. – *Авт.*). При цьому органи державної виконавчої служби до цієї процедури не залучаються».

Слід зазначити, що станом на сьогодні правовий статус державних виконавців у цілому є більш-менш визначеним, хоча, наприклад, і не отримав безпосереднього жодного згадування про них або про місце державних виконавців у структурі ДВС за Положенням про Державну виконавчу службу України, затвердженому Указом Президента України від 06.04.2011 р. за № 385/2011 [12], де надавався тільки перелік обов’язків Служби щодо забезпечення їх діяльності. Такий саме стан речей був характерним і для Положення про Державну виконавчу службу України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 р. № 229 [13], що втратила чинність 31.03.2015 р.

До речі, сьогодні чисельність працівників органів державної виконавчої служби у 8056 одиниць визначена Постановою Кабінету Міністрів України «Про встановлення чисельності працівників органів державної виконавчої служби» від 08.09.2016 р. № 620 [14]. Наразі особливої актуальності набуває інформація з питань організації та діяльності цієї служби у світлі згаданого Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 02.06.2016 р. № 1403–VIII, по-перше, для реальної оцінки відношення відповідного Департаменту Міністерства юстиції України до нововведеного інституту приватних виконавців і подальшого сприяння його становленню; по-друге, до налагодження механізму як самостійного функціонування, так і взаємовідносин державних і приватних виконавців, а також їх результативності. Нещодавно в системі виконавчої служби України йшлося про позитив «новітньої змішаної системи виконання судових рішень за участю приватних виконавців», що «...в результаті реформи стягувач отримає вибір: звертатися до державного чи приватного виконавця судових рішень», що «...змішана система виконання судових рішень за участю приватних виконавців створить здорову конкуренцію в цій сфері», що «...з’явиться мотивація роботи працівників виконавчої служби, а витрати бюджету на утримання органів державної виконавчої служби будуть зменшені, оскільки частину функцій заберуть на себе приватні виконавці» [15].

Поряд із цим тільки «змагальна» практика державних і приватних виконавців у виконавчому провадженні покаже, чи не буде треба законодавцю незабаром переосмислювати такі тези: «Виконавець за визначенням не може бути приватним через те, що держава делегує цим особам функцію з примусового виконання судових рішень і для цього наділяє їх владними повноваженнями з розпорядження чужим майном (майном боржників) без волевиявлення власника», що «...різниця між державним і приватним виконавцем полягає лише в тому, за рахунок якого джерела відбувається фінансування їх діяльності: з державного бюджету або на засадах самофінансування» тощо [16].

Висновки. Станом на сьогодні, відповідно до чинного законодавства, щодо статусу основних суб’єктів – органів і осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів, то стисло, за Б. Малишевим [17], стосовно державних і приватних виконавців він відрізняється способом відбору на посаду; обсягом компетенції (приватні виконавці не зможуть приймати до виконання низку видів виконавчих документів); способом оплати винагороди та її розміром; діяльність приватних виконавців, крім Міністерства юстиції, буде контролювати ще й Асоціація приватних виконавців.

Таким чином, висунуті зауваження сприятимуть удосконаленню нормативно-правового забезпечення статусу суб'єктів виконавчого провадження у сфері примусового виконання судових рішень і рішень інших органів та установ.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про державну виконавчу службу» : від 24.03.1998 р., № 202/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 36-37. – Ст. 243.
2. Закон України «Про виконавче провадження» : від 21.04.1999 р., № 606-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.
3. Ігонін Р.В. Організаційно-правові засади діяльності суб'єктів виконавчого провадження : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.07 / Р.В. Ігонін ; Нац. акад. держ. податкової служби України. – Ірпінь, 2007. – 211 с.
4. Щербак С.В. Суб'єкти виконавчого процесу / С.В. Щербак // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2012. – № 1(6).
5. Вінциславська М.В. Суб'єкти виконавчого процесу та їх класифікації: проблемні питання / М.В. Вінциславська // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 3(11). – С. 7–17.
6. Макушев П.В. Поняття та зміст адміністративно-правового статусу державного виконавця / П.В. Макушев // Вісник Луганськ. держ. ун-ту внутр. справ імені Е.О. Дідоренка. – 2016. – Вип. № 1(73). – С. 181–190.
7. Закон України «Про виконавче провадження» : від 02.06.2016 р., № 1404-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 30. – Ст. 542.
8. Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» : від 02.06.2016 р., № 1403-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 29. – Ст. 535.
9. Закон України «Про банки і банківську діяльність» : від 07.12.2000 р., № 2121-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5–6. – Ст. 30.
10. Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» : від 12.07.2001 р., № 2664-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 1. – Ст. 1.
11. Інформаційний лист Вищого адміністративного суду України «Щодо порядку виконання судових рішень про стягнення з платників податків коштів у рахунок погашення податкового боргу» : від 24.10.2013 р., № 1484/12/13-13 // Баланс. – 18.11.2013. – № 92. – С. 14.
12. Указ Президента України «Про затвердження Положення про Державну виконавчу службу України» : від 06.04.2011 р., № 385/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 28. – Ст. 1159.
13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну виконавчу службу України» : від 02.07.2014 р., № 229 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 54. – Ст. 1456.
14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про встановлення чисельності працівників органів державної виконавчої служби» : від 08.09.2016 р., № 620 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 73. – Ст. 2468.
15. Билина Ю. Які реформи очікують виконавчу службу / Ю. Билина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pplus.in.ua/news/yak_reformi_och_kuyut_vikonavchu_slujbu_ – 21.01.2016.
16. Волков А. Статус виконавця має бути єдиним, без поділу на державного чи приватного / А. Волков, Є. Желтухін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yur-gazeta.com/interview/status-vikonavcy-mae-buti-edinim-bez-podilu-na-derzhavnogo-chi-privatnogo.html>. – 03.04.2015.
17. Малишев Б. Приватні виконавці: нова юридична професія і головний засіб реформи системи виконавчого провадження / Б. Малишев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo.org.ua/ua/news/20871615-privatni-vikonavtsi-nova-yuridichna-profesiya-i-golovniy-zasib-reformi-sistemi-vikonavchogo-provadgeennya>.

ІЛЬКОВ В. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
загальноправових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ПРАВА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Стаття присвячена актуальним питанням джерел права в адміністративному судочинстві. У статті автором аналізуються наукові підходи до розуміння джерел права, що склалися в юридичній науці. Наводиться авторське визначення поняття джерела права в адміністративному судочинстві, розкривається його зміст.

Ключові слова: право, адміністративне право, джерела права, норма права, адміністративне судочинство.

Статья посвящена актуальным вопросам источников права в административном судопроизводстве. В статье автором анализируются научные подходы к пониманию источников права, которые сложились в юридической науке. Приводится авторское определение понятия источника права в административном судопроизводстве, раскрывается его содержание.

Ключевые слова: право, административное право, источники права, норма права, административное судопроизводство.

The article is sanctified to the pressing questions of sources of right in the administrative rule-making. In the article an author is analyse the scientific going near understanding of sources of right, that was folded in legal science. Authorial determination of concept of source of right is driven to the administrative rule-making and his maintenance opens up.

Key words: right, administrative law, sources of right, norm right, administrative rule-making.

Вступ. Сьогодні в юридичній науці склалася неоднозначні розуміння та наукові підходи щодо сутності джерел права, їх значення в правовій системі, властивостей та системи. Хоча не можна не звернути увагу на те, що в юридичній науці досліджуване нами явище не нове, джерелам права було присвячено чимало наукових праць фахівцями різних галузей права і в різні періоди розвитку держави. Поряд із цим у сучасних умовах державотворення, адаптації правової системи України до правової системи (систем) країн ЄС викликає потребу покращення правового регулювання, що неможливо без перегляду розуміння значення та сутності джерел права.

Щодо України, то слід зазначити, що поняттю джерела права приділяється значна увага з боку вчених різних галузей правової гносеології: В.Д. Бабкіна, С.Д. Гусарева, В.С. Журавського, О.В. Зайчука, А.П. Зайця, Л.А. Луць, О.Г. Мурашина, П.О. Недбайла, Ю.М. Оборотова, Н.М. Оніщенко, М.П. Орзіха, О.В. Петришина, Л.В. Петрової, П.М. Рабіновича, В.М. Селіванова, В.Ф. Сіренка, О.Ф. Скакун, О.В. Скрипнюка, С.Г. Стеценка, Р.Б. Тополевського, В.М. Шаповала, Ю.С. Шемшученка, О.І. Ющика, які торкалися різних аспектів досліджуваної проблеми.

До сучасних дослідників джерел адміністративного права України можна віднести В.Б. Авер'янова, В.М. Бевзенка, Д.М. Бахраха, Ю. П. Битяка, О.В. Констанція, Л.В. Ковалю, О.В. Кузьменко, В.К. Колпакова, Т.О. Коломовець, Р.С. Мельника, С.Г. Стеценка, Ю.О. Тихомірова та ін.

Джерела права в адміністративному судочинстві здебільшого фрагментарно вивчалися в межах проблематики джерел адміністративного-процесуального права. Такі вчені, як Е.Ф. Демський, В.М. Бевзенко, О.В. Кузьменко, А.Т. Комзюк, Р.С. Мельник, Т.П. Мінка, О.М. Пасенюк, О.П. Рябенко, М.М. Тищенко та інші, на сторінках підручників та посібників висвітлюють загальні питання стосовно поняття та системи джерел адміністративного процесуального права, але здебільшого визначають джерела адміністративного процесуального права через адміністративно-процесуальні норми.

Постановка завдання. У зв'язку із цим науковий інтерес представляє генеза становлення та розвитку підходів до розуміння змісту джерел права в адміністративному судочинстві, аналіз сучасних підходів та стану дослідження даної проблематики, що, у свою чергу, сприятиме вирішенню наукової проблеми щодо сутності джерел права в адміністративному судочинстві, пошуку чіткої і повної характеристики досліджуваного явища. Тому метою статті є з'ясування сутності джерел права в адміністративному судочинстві.

Результати дослідження. У цілому в науковій літературі зустрічаються різні підходи до розуміння джерел права:

- 1) як форми виразу права в його формальному розумінні [1, с. 226];
- 2) як сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених конституційних, законодавчих, підзаконних та локальних нормативно-правових актів, що є зовнішньою волею народу і політики держави [2, с. 318];
- 3) як те, чим керується практика у вирішенні юридичних справ, або як способи закріплення та існування норм права [3, с. 15];
- 4) як сукупність усіх форм юридичного закріплення та організаційного забезпечення інформації про загальнообов'язкові правила поведінки (юридичні норми в сукупності їх взаємозв'язків (генетичних, структурних і функціональних)), через які об'єктивуються нормативні приписи галузі права, нормативні складові частини національної або регіональної правової системи чи міжнародного правопорядку [4, с. 94; 5, с. 119].
- 5) як зовнішня форма існування норм права у вигляді письмового документа (правового припису), виданого в межах повноважень суб'єктів правотворчості згідно зі спеціальною процедурою, що має юридичну силу й обов'язковість до виконання, відображає волю суб'єктів правотворчості та спрямовується на врегулювання спеціальних відносин [6].

В.О. Качур визначає джерела права як виражені назовні в певних формах ідейні та матеріальні витоки права, які відображають його цінність у конкретних історичних умовах. Це визначення відображає чотири рівні розуміння поняття «джерела права»: 1) матеріальний (об'єктивний); 2) ідеологічний (суб'єктивний); 3) формальний (зовнішні форми права) та 4) історичний (пам'ятки права), виокремлення яких дозволяє виділити в системі джерел права матеріальні джерела права, ідеологічні джерела права [7, с. 36–37].

З огляду на предмет нашого дослідження, а також на те, що галузь адміністративного права, будучи частиною системи всього вітчизняного права, наділена його ознаками, вважаємо, що існують підстави для твердження, що джерела права в адміністративному судочинстві мають аналогічну правову природу, як і джерела права та джерела адміністративного права в цілому. Із цих позицій необхідно й визначати види і поняття джерел права в адміністративному судочинстві.

В.Б. Авер'янов під джерелами адміністративного права розуміє зовнішні форми встановлення і вираження адміністративно-правових норм – акти правотворчості державних органів та організацій, органів місцевого самоврядування, прийняті в межах їхньої встановленої законодавством компетенції, а також міжнародні угоди (договори) і міжнародні правові акти, ратифіковані Україною [8]. Таку ж думку стосовно джерел адміністративного права підтримує і С.Г. Стеценко, який вважає, що коло джерел адміністративного права обмежується актами законодавства.

Ю.П. Битяк вважає, що джерелами права в адміністративному праві є прийняті уповноваженими органами акти правотворчості, які цілком складаються з адміністративно-правових норм чи містять хоча б одну з таких норм [9]. До джерел адміністративного права Ю.П. Битяк відносить Конституцію України; міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України; акти, що мають силу закону (закони, кодекси, декрети уряду); постанови Верховної Ради України; укази та розпорядження Президента України; постанови Кабінету Міністрів України; накази керівників центральних органів виконавчої влади, розпорядження голів місцевих державних адміністрацій; рішення органів місцевого самоврядування, а також рішення Конституційного Суду України. На відміну від попередніх вчених, Ю.П. Битяк до джерел адміністративного права відносить вже й судові рішення, а саме рішення Конституційного Суду України.

Як форму вираження норм адміністративного права розглядають джерела права В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Т.О. Коломєєць [10; 11] та А.В. Константи́й [12]. Однак В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, Т.О. Коломєєць до переліку джерел адміністративного права, крім законодавчих актів (законів, кодексів, положень, статутів тощо), відносять й акти судових органів, хоча що саме розуміється під актами судових органів, в їх працях не зазначається.

Отже, з урахуванням наведених думок науковців щодо джерел адміністративного права можна зазначити, що під ними здебільшого розуміють конкретні форми зовнішнього виразу норм адміністративного права, через які відбувається владно-регулюючий вплив на адміністративно-правові відносини. Такий загальновизнаний науковий підхід не є винятком для джерел права в адміністративному судочинстві з точки зору юридичного позитивізму, адже у вітчизняній правовій доктрині джерелом права офіційно визнається нормативний акт. Отже, праці теоретиків адміністративного права суттєво впливають на сучасне розуміння джерел права в адміністративному судочинстві.

У процесуальній науці вчені різних галузей юридичного процесу розглядають джерела процесуального права у формально-юридичному розумінні як «норму процесуального (цивільного, господарського тощо) права, виражену в різних правових формах»; або «як форми вираження процесуальних (цивільних, кримінальних, господарських тощо) норм, які в сукупності утворюють відповідне процесуальне право»; або «як форму вираження процесуальних норм, що мають загальнообов'язковий характер»; або як «систему його зовнішніх форм, в яких містяться відповідні процесуальні норми»; або як «форми об'єктивізації системи процесуальних норм». Вважаємо, що саме останні визначення дозволяють включати до кола джерел процесуального права різноманітні форми прояву права.

Щодо визначення джерел права в адміністративному судочинстві, то це поняття має багатоаспектний характер та велику кількість спільних ознак із загальнотеоретичним визначенням поняття «джерело права». Але у зв'язку із своїм функціональним призначенням джерела права в адміністративному судочинстві виступають способами закріплення процесуальних норм і залежать від особливостей правовідносин, які регулюються даними джерелами права, тобто від об'єкта правового регулювання. Досліджуючи проблеми формування понятійного апарату, слід, на нашу думку, зупинити увагу на особливостях джерел права.

До особливостей джерел права в адміністративному судочинстві можна віднести те, що вони містять процедурну природу здійснення адміністративного судочинства, тобто дії суб'єктів адміністративного судочинства, спосіб, порядок та термін їх здійснення, форму закріплення результатів їх діяльності.

До джерел права в адміністративному судочинстві необхідно відносити лише ті джерела, які містять як правові, так і адміністративно-процесуальні норми. Крім того, джерела права в адміністративному судочинстві містять і правові норми, які є результатом судової правотворчості, внаслідок чого нижчестоящі суди повинні посилалися на них у своїх рішеннях.

Джерела права в адміністративному судочинстві містять адміністративно-процесуальні норми, які вказують, яким чином можливо реалізувати норми матеріального адміністративного права, тобто є основою правозастосовної діяльності. «Їх основною властивістю

є реалізація норм матеріального права, а саме юридичний процес, що є способом реалізації норм матеріального права» [13, с. 369]. Правозастосовна діяльність адміністративних судів і зумовлює значення та систему джерел права в адміністративному судочинстві, які спрямовані на реалізацію адміністративних процесуальних відносин, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства.

Джерела права в адміністративному судочинстві мають загальнообов'язковий та загальновідомий характер. Вони містять правила, які встановлюють процедуру розгляду та вирішення адміністративних справ адміністративними судами, стадії розгляду цих справ, процесуальні строки, процесуальні права та обов'язки суб'єктів адміністративно-процесуальних відносин, форми та способи оскарження судових рішень тощо. Загальнообов'язковість, як властивість джерел права в адміністративному судочинстві, полягає в тому, що вони є обов'язковими для застосування всіма судовими інстанціями.

Основною формою джерел права в адміністративному судочинстві є зовнішня форма вираження правових норм у письмовому документі, який виданий уповноваженим суб'єктом відповідно до спеціальної процедури, що має юридичну силу та обов'язковість на території України і який спрямований на врегулювання адміністративно-процесуальних відносин.

Варто підтримати А.С Мельника, який вважає, що форми виразу джерел процесуального права цим не обмежуються і можуть міститися в доповнюючих джерелах, до яких автор відносить правові звичаї та судові справи, пам'ятки історії, літератури, що існували раніше та відображаються в діючих нормах права, правотворчу діяльність судових органів, спрямовану на вдосконалення основних джерел права. До додаткових джерел права необхідно віднести правовий звичай, судовий прецедент (Постанови Пленуму Верховного суду України), юридичну доктрину, принципи права, релігійно-правовий текст. Виду джерел процесуального права, який би регулював усі сторони суспільних відносин, не існує, тому під час застосування кожного джерела та визначення його ефективності необхідно виходити з того, чи спроможне воно за конкретних історичних умов сприяти прогресивному розвитку правової системи й суспільства загалом, забезпеченню прав та свобод людини і громадянина [13, с. 373].

Джерела права в адміністративному судочинстві є формою об'єктивізації системи процесуальних норм, які врегульовують сферу правових відносин, пов'язаних із здійсненням адміністративного судочинства.

Висновки. Отже, у врахуванням вищенаведеного під джерелами права в адміністративному судочинстві розуміємо зовнішній спосіб вираження права, в якому закріплено процесуальні правила поведінки суб'єктів адміністративного судочинства, що мають загальнообов'язковий характер, формальну визначеність, спрямовані на реалізацію норм матеріального права та регулювання адміністративно-процесуальних відносин, пов'язаних із адміністративним судочинством. Особливості джерел процесуального права визначаються специфікою процесуальних норм, які входять до їх складу та які визначають задачі, цілі, принципи адміністративного процесу.

Список використаних джерел:

1. Керимов Д.А. Философские проблемы права / Д.А. Керимов. – М. : Мысль, 1972. – 472 с.
2. Погорілко В. Джерела конституційного права України: поняття, види і система / В. Погорілко, В. Федоренко // Право України. – 2002. – № 3. – С. 8–16.
3. Теория государства и права / Под ред. А.Г. Хабибуллина, В.В. Лазарева. – 3-е изд. перераб. и дор. – М. : ИД «ФОРУМ» : ИНФРА-М, 2009. – 624 с.
4. Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : дис....канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р.Б. Тополевський. – Х., 2004. – 204 с.
5. Тимошенко М.О. Джерела кримінального процесуального права України у контексті системного підходу до їх розуміння / М.О. Тимошенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки. – Випуск 4. – Том 3. – 2015. – С. 119–122.
6. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології / Н.М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2008. – 336 с.

7. Качур В.О. До розуміння та визначення поняття «джерело права» / В.О. Качур // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2013. – № 6-1. – Том 1. – С. 36–39.
8. Адміністративне право України. Академічний курс: у 2 т. / ред. колегія: В.Б. Аверянов (голова). – К. : Юридична Думка, 2004. – Т. 1 : Загальна частина. – 584 с.
9. Битяк Ю.П. Адміністративне право України / Ю.П. Битяк, В.М. Гарашук, О.В. Дяченко та ін. ; за ред. Ю.П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
10. Адміністративне право України. Загальна частина : курс лекцій / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, О.В. Горбач та ін. / за ред. В.В. Коваленка. – 2011. – 395 с.
11. Колпаков В.К. Вступ до навчального курсу «Адміністративне право України» / В.К. Колпаков, Т.О. Коломоєць. – К. : Ін Юре, 2014. – 240 с.
12. Константий О.В. Джерела адміністративного права України / О.В. Константий. – К. : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2005. – 120 с.
13. Мельник А.С. Поняття та особливості джерел процесуального права. Актуальні проблеми політики / А.С. Мельник. – 2014. – Вип. 51. – С. 364–374.

КОВАЛЬСЬКА В. В.,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу правового
забезпечення розвитку органів
місцевого самоврядування
(Науково-дослідний інститут
публічного права)

УДК 342.95

СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ОХОРОННИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У ДІЯЛЬНОСТІ СУДУ

У статті розглянуто поняття, мета та завдання охоронних адміністративно-правових відносин та на цій підставі визначено та охарактеризовано особливості цих правовідносин у діяльності суду.

Ключові слова: охоронні правовідносини, охоронна функція права, суди, правопорушення, примус.

В статье рассмотрено понятие, цели и задачи охранных административно-правовых отношений и на этом основании определены и охарактеризованы особенности этих правоотношений в деятельности суда.

Ключевые слова: охранительные правоотношения, охранительная функция права, суды, правонарушения, принуждение.

The article deals with the concept, goals and objectives of security administrative legal relations and on this basis is defined and characterized the features of these relations in the operation of the court.

Key words: legal security, security function of law, courts, offenses coercion.

Актуальність теми. У ході реалізації функції правосуддя суди беруть участь у найрізноманітніших суспільних відносинах, які регулюються нормами, відповідно, різних галузей права. У цьому контексті окрему увагу доцільно звернути на охоронні адміністративно-правові відносини в діяльності судів, які є важливим складником здійснення правосуддя та включають у себе захист від імовірних порушень чинного законодавства та вчинення протиправних дій.

Саме тому **мета** даної статті полягає у дослідженні особливостей охоронних адміністративно-правових відносин у діяльності суду. На основі поставленої мети в статті вирішуються такі основні завдання: визначити поняття, мету та завдання охоронних адміністративно-правових відносин, з'ясувати співвідношення охоронних відносин та регулювання відносин у діяльності суду; дослідити основні особливості охоронних відносин, які виникають у діяльності суду.

Стан наукового дослідження. Проблема адміністративно-правових відносин, у тому числі й тих, що виникають у діяльності суду, займалися такі вчені, як: В. Б. Авер'янов, Г. В. Атаманчук, О. М. Бандурка, Д. М. Бахрах, В. М. Бевзенко, Ю. П. Битяк, А. Л. Борко, Р. А. Калюжний, С. В. Ківалов, А. П. Ключніченко, Л. В. Коваль, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, В. В. Копейчиков, О. В. Кузьменко, Є. В. Курінний, О. М. Музичук, Ю. М. Старілов, О. П. Угровецький, Ю. С. Шемшученко та інші. Водночас у юридичній літературі по-різному підходять до визначення поняття «охоронні правовідносини». Великий тлумачний словник української мови визначає термін «охорона» як дію у значенні «охороняти», тобто «оберігати від небезпеки кого-, що-небудь, забезпечувати від загрози нападу, замаху. Забезпечувати, гарантувати недоторканність кого-небудь, чого-небудь, захищати від чого-небудь» [1, с. 692]. Російський учений В. І. Леушин охоронні правовідносини визначає як такі, що виникають на основі охоронних норм і правопорушень. Вони зв'язані (поєднані) з реалізацією юридичної відповідальності, передбаченої в санкції охоронної норми [2, с. 356]. На думку Л. О. Морозової, охоронні правовідносини виникають унаслідок неправомірної поведінки суб'єктів і являють собою реакцію держави на неправомірну поведінку. Мета правоохоронних відносин – захист правопорядку, що існує, покарання правопорушника [3, с. 279]. Неправомірна поведінка може виражатися у дії чи бездіяльності. Бездіяльність виражається у порушенні обов'язку діяти, якщо ця дія передбачена законом для певної особи, а дія виражається у порушенні норм права. Отже, під неправомірною поведінкою в суді можна розуміти діяльність суду, яка виражається у порушенні особою обов'язку діяти там, де це законодавчо передбачено, а також вчинення таких дій, які порушують вимоги нормативно-правових актів, права, інтереси осіб – учасників судового процесу та ін.

Виклад основного матеріалу. М. Н. Марченко під такими правовідносинами розуміє правовідносини, які виникають у разі порушення суб'єктивних прав та обов'язків сторін та сприяють їх відновленню [4, с. 360]. На нашу думку, дане визначення є найбільш доцільним у розгляді охоронних адміністративно-правових відносин, тому що не тільки характеризує сам факт порушення, а й зазначає необхідність відновлення порушеного права, повернення особи у початковий (тобто до порушення) стан.

О. І. Харитонova проводить паралель охоронних правовідносин із регулятивними і зазначає, що регулятивні адміністративно-правові відносини є формою втілення (реалізації) норм адміністративного права, а охоронні адміністративно-правові відносини виникають у разі порушення останніх, виступаючи втіленням реакції держави (публічної влади) на негативну (відображену у правовій нормі) поведінку учасника адміністративних відносин. На думку автора, це означає, що лише у разі, коли в позитивному регулюванні відбувається «збій», результатом такої аномалії стає трансформація регулятивних правовідносин у їхнє продовження (різновид) – адміністративно-правові охоронні відносини [5, с. 327]. Звичайно, охоронні правовідносини тісно пов'язані з регулятивними, їх постійний зв'язок простежується протягом усього їхнього існування. Проте не можна вважати, що охоронні правовідносини є логічним продовженням регулятивних правовідносин. Ми вважаємо, що така позиція є хибною, тому що охоронні правовідносини мають власні ознаки, виникають на притаманних їм підставах, мають власну мету та завдання, а отже, і власне місце в системі права.

На нашу думку, для розгляду охоронних правовідносин, які виникають у діяльності суду, потрібно розглянути підставу їх виникнення. Підставою виникнення правовідносин у суді є норми права. Суд у своїй діяльності керується Конституцією України, Законами України, іншими нормативно-правовими актами, міжнародними правовими нормами, які у встановленому порядку ратифіковані Верховною Радою України.

У юридичній літературі по-різному підходять до визначення моменту виникнення охоронних правовідносин. М. І. Бажанов вважає, що охоронні правовідносини виникають з моменту вчинення будь-яким суб'єктом правопорушення (злочину, адміністративної чи дисциплінарної провини) [6, с. 25]. Ми вважаємо, що найбільш доцільною дефініцією є позиція, за якою виникнення охоронних правовідносин пов'язують із початком певних юридичних дій із притягнення особи до відповідальності. Це можна пояснити таким чином: з одного боку, сам факт вчинення правопорушення можна вважати початком виникнення охоронних відносин, а з іншого – на практиці не всі правопорушення виявляються і розкриваються. Існує так звана латентна злочинність, тобто злочинність, яка не виявлена правоохоронними органами. А процесуальні дії вчиняються тільки по відношенню до виявлених злочинів, отже, і охоронні відносини виникають із початком вищенаведених дій.

Загальновідомо, що серед підстав юридичної відповідальності виділяють формальну і юридичну. В охоронних правовідносинах підставами юридичної відповідальності є наявність формально визначеного правила поведінки, що закріплює склад правопорушення (формальна підстава), та рішення правозастосовчого державного органу, в якому індивідуалізується вид і міра юридичної відповідальності винного за вчинене правопорушення (юридична підстава). При цьому, на нашу думку, підставою виникнення юридичної відповідальності в охоронних правовідносинах за участю судів є неправомірна поведінка чи правопорушення, що посягає на встановлений порядок судочинства і судоустрою та перешкоджає нормальній діяльності суду. Це може проявлятися у різноманітних порушеннях норм адміністративного, трудового, цивільного та іншого права, неявці особи на виклик до суду, винному порушенні суддею своїх професійних обов'язків та ін.

Юридичною підставою таких правовідносин у діяльності суду є також рішення (вирок) суду, що визначає вид і міру покарання, винесене щодо конкретної особи, яка вчинила правопорушення (злочин).

Не менш важливим є визначення основної мети та завдання охоронних правовідносин, тобто їх спрямованості. В. К. Бабаєва визначає мету правоохоронних відносин, яка полягає в захисті нормального порядку відносин, що існують у суспільстві, покаранні правопорушника. У межах охоронних правовідносин відповідач відшкодовує завдану матеріальну шкоду, на правопорушника накладається штраф, злочинець притягується до кримінальної відповідальності, засуджений відбуває покарання в місцях позбавлення волі і т. ін. [7, с. 415]. Виходячи з призначення судової влади, основним призначенням охоронних правовідносин у діяльності суду є забезпечення належного здійснення правосуддя, яке досягається за рахунок дотримання законності і правопорядку під час розгляду і вирішення справ. Осіб, які порушують такі нормальні відносини, суду потрібно притягати до відповідальності. Як приклад можна навести притягнення до відповідальності винних у порушенні порядку розгляду справи осіб, застосування заходів адміністративного припинення, притягнення до дисциплінарної відповідальності, накладення штрафу, відбування покарання злочинця у місцях позбавлення волі та ін. Особливого розгляду, на нашу думку, потребують і відносини, які виникають у самому суді, а саме відносини з притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів.

Спірним у юридичній науковій літературі є і момент припинення охоронних правовідносин. Так, К. В. Мількова вважає, що з фактом набрання чинності індивідуальним актом не можна пов'язувати момент припинення охоронних відносин. Автор аргументує це тим, що і після набрання чинності таким актом продовжують існувати охоронні відносини. Таким чином, момент закінчення (припинення) охоронних відносин можна пов'язувати тільки з фактом повного виконання зобов'язаним суб'єктом покладеного на нього (юрисдикційним

органом) юридичного обов'язку [8, с. 34]. Ми підтримуємо думку К. В. Мількової, оскільки її позиція краще розкриває суть охоронних правовідносин. Справді, винесення і набрання чинності індивідуальним актом не можна назвати логічним закінченням вищенаведених відносин. Ніхто не може прогнозувати, яка поведінка буде у правопорушника після винесення щодо нього акта. Існує ймовірність того, що він ухилятиметься від покладеного на нього обов'язку, а тому виникає необхідність виконати рішення у примусовому порядку. Отже, потрібно забезпечити виконання зобов'язання, а це можна вважати продовженням охоронних правовідносин.

Особливістю охоронних правовідносин можна визначити й те, що їхня дія охоплює всю владно-управлінську сферу. Державно-владні повноваження виражаються у застосуванні заходів державного примусу, а саме: накладення адміністративних стягнень, як наприклад: попередження, штраф, позбавлення спеціального права, адміністративний арешт тощо та накладення відповідного виду кримінального покарання: обмеження або позбавлення волі, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та інші. Отже, зазначені вище суб'єкти правоохоронних відносин наділені притаманними тільки їм повноваженнями, які вони вправі використовувати для вирішення конкретних юридичних справ.

Охоронні правовідносини, як і будь-які інші правовідносини, можна класифікувати. Так, провівши аналіз сучасної теорії та практики, П. В. Онопенко робить висновок, що існують внутрішні і зовнішні правоохоронні функції держави. Внутрішніми правоохоронними функціями держави є:

- функція охорони прав та свобод особи і громадянина;
- функція забезпечення правопорядку.

До зовнішніх правоохоронних функцій відносять:

- участь України в охороні прав і свобод особи на міжнародній арені;
- участь України у підтримці міжнародного правопорядку [9, с. 49].

В основу підстав для класифікації охоронних адміністративно-правових відносин, які виникають у діяльності суду, покладемо їх зміст, ступінь визначеності, напрям реалізації та ін.

Виділяють прості і складні охоронні правовідносини. Простими є відносини, які виникають між двома суб'єктами. Як приклад можна навести відносини, які виникають між судом і особою-правопорушником. Складними визнаються ті відносини, які виникають між трьома чи більше суб'єктами. Такими відносинами, ми вважаємо, є відносини з притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. Найчастіше відносини у суді є складними. Це пов'язано з процесуальною формою провадження справ.

Виділяють загальні і конкретні правовідносини. Підставою поділу правовідносин на загальні та конкретні є характер їхнього змісту [10, с. 601]. Загальними є такі правовідносини, учасники яких мають однакові суб'єктивні права і несуть однакові обов'язки. Регулювання таких відносин здійснюється на основі загальних норм права. Конкретними є відносини, які виникають із певного юридичного факту. Це може бути вчинення різного роду правопорушень, наприклад, правопорушень, які підлягають розгляду в судовому порядку, чи порушень особою порядку проведення судового засідання.

Критерієм розмежування на абсолютні та відносні правовідносини є ступінь визначеності суб'єктів правовідносин [10, с. 601].

Абсолютні правовідносини, як зазначає Я. М. Шевченко, мають місце тоді, коли уповноваженому суб'єкту протистоїть необмежене коло осіб, від яких уповноважена особа може вимагати виконання певних обов'язків, у тому числі утримуватися від порушення її прав та законних інтересів. Таким є право власності, де саме власник може вимагати від усіх інших утримуватися від дій, які би порушували його право власності [11, с. 69-70].

Відносними є такі правовідносини, в яких визначені дві сторони, і ці сторони наперед відомі. Таким чином, в охоронних правовідносинах за участю суду однією стороною обов'язково є суд, а іншою – особа, яка вчинила правопорушення, злочин, дисциплінарний проступок і притягається до відповідальності. Учасники таких правовідносин наділяють-

ся відповідними правами й обов'язками: для суду це державно-владні повноваження, а для правопорушника – суб'єктивні.

Залежно від напрямку реалізації охоронні правовідносини, як вважає О. І. Харитонova, поділяються на правовідновлюючі, компенсаційні та каральні [12, с. 84-85]. Ми вважаємо, що виділення таких правовідносин прямо пов'язане з основним призначенням юридичної відповідальності і її функціями. У цьому аспекті І. А. Сердюк зазначає, що, зважаючи на особливість юридичного змісту правоохоронних відносин, за якою їх зобов'язана сторона (фізична або юридична особа, яка вчинила правопорушення), відповідно, наділяється кореспондуючими юридичними правами та юридичними обов'язками державного органу, посадової чи службової особи цього органу, суб'єктивними юридичними правами та суб'єктивними юридичними обов'язками. Такі суб'єктивні обов'язки правопорушника можемо розглянути крізь призму правовідновлюючих, компенсаційних та каральних правовідносин [13, с. 181]. Правовідновлюючими охоронними правовідносинами можна вважати відносини, пов'язані з добровільним виконанням особою-правопорушником свого обов'язку. Вони можуть виникати як добровільно, так і у примусовому порядку. Компенсаційними та каральними відносинами є ті відносини, які пов'язані із застосуванням санкцій охоронних норм. Останні два види правовідносин виникають тільки за рішенням відповідних державних органів, у тому числі суду, і в межах охоронних норм.

Охоронні правовідносини спрямовані на припинення правопорушень, відновлення порушеного права, застосування до правопорушників заходів примусу, що тягне для правопорушника певні обмеження. Охоронні правовідносини, як ми вже визначили, тісно пов'язані з юридичною відповідальністю. Доцільно нагадати думку Є. Невмержицького про те, що юридична відповідальність державного службовця – це правові наслідки примусового характеру, що застосовуються за порушення норм права у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням службових обов'язків. Державний службовець може нести дисциплінарну, цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність. Кожна з них залежить від характеру протиправних дій і рівня їх громадської безпеки [14, с. 38].

У діяльності суду, ми вважаємо, як охоронні правовідносини потрібно, перш за все, виділити провадження з притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів.

І. Л. Бородін стверджує, що дисциплінарна відповідальність державних службовців – це окремий вид юридичної відповідальності, що полягає в накладенні дисциплінарних стягнень на державних службовців згідно з чинним законодавством [15, с. 94]. Суддя, як особливий суб'єкт права, притягується до дисциплінарної відповідальності в особливому порядку. Порядок притягнення до відповідальності відрізняється підставою, порядком накладення, колом осіб, які притягують до відповідальності, видами стягнень, порядком оскарження.

Дисциплінарна відповідальність суддів як вид юридичної відповідальності, на думку С. Подкопаєва, полягає в покладенні на правопорушника суддівської дисципліни несприятливих позбавлень морального, матеріального та організаційного характеру і є одним із засобів забезпечення відповідності діяльності і поведінки суддів професійним стандартам (суддівської дисципліни) [16, с. 14-16].

Суддю притягують до дисциплінарної відповідальності згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів». Відповідно до ст. 106 підставами для дисциплінарної відповідальності суддів є: умисне або внаслідок недбалості: 1. а) незаконна відмова в доступі до правосуддя (у тому числі незаконна відмова в розгляді по суті позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги тощо) або інше істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя, що унеможливило учасниками судового процесу реалізацію наданих їм процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків або призвело до порушення правил щодо юрисдикції або складу суду; б) не зазначення в судовому рішенні мотивів прийняття або відхилення аргументів сторін щодо суті спору; в) порушення засад гласності і відкритості судового процесу; г) порушення засад рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; р) незабезпечення обвинуваченому права на захист, перешкоджання реалізації

прав інших учасників судового процесу; д) порушення правил щодо відводу (самовідводу); 2) безпідставне затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом, зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення, несвоєчасне надання суддею копії судового рішення для її внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень; 3) допущення суддею поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, зокрема в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших норм суддівської етики та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду, прояв неповаги до інших суддів, адвокатів, експертів, свідків чи інших учасників судового процесу; 4) умисне або у зв'язку з очевидною недбалістю допущення суддею, який брав участь в ухваленні судового рішення, порушення прав людини і основоположних свобод; 5) розголошення суддею таємниці, що охороняється законом, у тому числі таємниці нарадчої кімнати, або інформації, що стала відомою судді під час розгляду справи у закритому судовому засіданні; 6) неповідомлення суддею Вищої ради правосуддя та Генерального прокурора про випадок втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя, у тому числі про звернення до нього учасників судового процесу чи інших осіб, включаючи осіб, уповноважених на виконання функцій держави, з приводу конкретних справ, що перебувають у провадженні судді, якщо таке звернення здійснено в інший, ніж передбачено процесуальним законодавством, спосіб упродовж п'яти днів після того, як йому стало відомо про такий випадок; 7) неповідомлення або несвоєчасне повідомлення Ради суддів України про реальний чи потенційний конфлікт інтересів судді (крім випадків, коли конфлікт інтересів врегульовується в порядку, визначеному процесуальним законом); 8) втручання у процес здійснення правосуддя іншими судьями; 9) неподання або несвоєчасне подання для оприлюднення декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в порядку, встановленому законодавством у сфері запобігання корупції; 10) зазначення в декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, завідомо неправдивих відомостей або умисне незазначення відомостей, визначених законодавством; 11) використання статусу судді з метою незаконного отримання ним або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди, якщо таке правопорушення не містить складу злочину або кримінального проступку; 12) допущення суддею недоброчесної поведінки, у тому числі здійснення суддею або членами його сім'ї витрат, що перевищують доходи такого судді та доходи членів його сім'ї; встановлення невідповідності рівня життя судді задекларованим доходам; непідтвердження суддею законності джерела походження майна; 13) ненадання інформації або надання завідомо недостовірної інформації на законну вимогу члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та/або члена Вищої ради правосуддя; 14) непроходження курсу підвищення кваліфікації в Національній школі суддів України відповідно до направлення, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, або непроходження подальшого кваліфікаційного оцінювання для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді, або непідтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді за результатами цього кваліфікаційного оцінювання; 15) визнання судді винним у вчиненні корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, у випадках, установлених законом; 16) неподання або несвоєчасне подання декларації родинних зв'язків суддею в порядку, визначеному цим Законом; 17) подання у декларації родинних зв'язків судді завідомо недостовірних (у тому числі неповних) відомостей; 18) неподання або несвоєчасне подання декларації доброчесності суддею в порядку, визначеному цим Законом; 19) декларування завідомо недостовірних (у тому числі неповних) тверджень у декларації доброчесності судді [17].

Відповідно до ст. 108 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», дисциплінарне провадження щодо судді здійснюють дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя у порядку, визначеному Законом України «Про Вищу раду правосуддя».

Висновок. Отже, із вищенаведеного можемо визначити основні особливості охоронних відносин, які виникають у діяльності суду: за своєю природою є управлінськими, оскільки однією зі сторін цих відносин є суб'єкт, наділений державно-владними повнова-

женнями щодо іншої сторони (у нашому випадку таким суб'єктом виступає суд, який здійснює повноваження щодо розгляду і вирішення справ); характеризуються застосуванням державного примусу, який полягає у настанні несприятливих для особи наслідків особистого (позбавлення чи обмеження волі), майнового (накладення штрафу, відшкодування збитків), організаційного та іншого характеру (при цьому державний примус може бути застосований і до самого судді у разі притягнення його до дисциплінарної відповідальності); моментом виникнення таких правовідносин можна вважати початок вчинення певних юридичних дій із притягнення особи до відповідальності, а моментом припинення – повне виконання порушником покладеного судом обов'язку.

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Теория государства и права : учебник для юрид. вузов и ф-тов / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова – М. : Издат. гр. ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 570 с.
3. Морозова Л. А. Теория государства и права : учебник / Л. А. Морозова. – М. : Юристъ, 2002. – 414 с.
4. Марченко М. Н. Теория государства и права : учебник / М. Н. Марченко. – М. : Юрид. лит., 1996. – 432 с.
5. Харитонов О. І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа: дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Харитонов Олена Іванівна. – О., 2004. – 435 с.
6. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть / М. И. Бажанов. – Днепропетровск : Пороги, 1992. – 167 с.
7. Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2002. – 592 с.
8. Мількова К. В. Особливості змісту охоронних правовідносин. / К. В. Мількова // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 1 (14). – С. 32–36.
9. Онопенко П. В. Правоохоронні функції держави України / П. В. Онопенко. – К. : Варта, 2003. – 128 с.
10. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
11. Цивільне право України : Академічний курс : підручник : у 2-х т. / [А. Ю. Бабаскін, Т. В. Боднар, Ю. Л. Бошицький та ін.] ; за заг. ред. Я. М. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. Загальна частина. – 520 с.
12. Харитонов О. І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади і правова природа: дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Харитонов Олена Іванівна. – О., 2004. – 435 с.
13. Сердюк І. А. Основи теорії правоохоронних відносин : монографія / І. А. Сердюк. – Дніпропетровськ, 2010. – 385 с.
14. Невмержицький Є. Деякі проблеми реформування державної служби в Україні / Є. Невмержицький // Вісник Академії прокуратури України. – 2006. – № 1. – С. 38–40.
15. Бородін І. Дисциплінарна відповідальність та дисциплінарне провадження / І. Бородін // Право України. – 2006. – № 12. – С. 93–97.
16. Подкопаєв С. Про дисциплінарну відповідальність суддів / С. Подкопаєв // Юридичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 14–16.
17. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402–VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 31. – Ст. 545.

МАКУШЕВ П. В.,

кандидат юридических наук, профессор,
декан юридического факультета
(Днепропетровский гуманитарный
университет)

УДК 342.9

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА

В статье исследованы сущность исполнительного производства, его содержание, признаки, черты и место в деятельности органов государственной исполнительной службы.

Ключевые слова: исполнительное производство, содержание исполнительного производства, признаки исполнительного производства, черты исполнительного производства, значение исполнительного производства.

У статті досліджено сутність виконавчого провадження, його зміст, ознаки, риси й місце в діяльності органів державної виконавчої служби.

Ключові слова: виконавче провадження, зміст виконавчого провадження, ознаки виконавчого провадження, риси виконавчого провадження, значення виконавчого провадження.

The article studies the ontological essence of the executive procedure, its content, features, characteristics and its place in the activities of state executive service.

Key words: executive procedure, content of executive procedure, features of executive procedure, characteristics of executive procedure, importance of executive procedure.

Введение. Развитие украинского правового государственного пространства и направленность политики Украины XXI столетия на вхождение в европейскую (Европейский Союз) и мировую общность (МОТ) существенно обостряют вопросы внутренней гармонии взаимодействия ветвей власти, например, исполнительной и судебной, на предмет административно-правового регулирования принудительного исполнения судебных решений, а вместе с тем и эффективной деятельности органов государственной исполнительной службы (ГИС) Украины относительно реальной защиты прав и интересов физических и юридических лиц в соответствии с принципами гуманизма, законности и справедливости.

Исполнительное производство как завершающая стадия судебного производства и принудительного исполнения решений иных органов – это совокупность действий органов и должностных лиц, определенных Законом Украины, которые направлены на принудительное исполнение судов и иных органов, что проводятся на основании и в границах полномочий способом, определенным Законом Украины «Об исполнительном производстве», иными нормативно-правовыми актами, принятыми соответственно к указанному Закону и иных законов, а также решениями, которые в соответствии с названным выше Законом подпадают под принудительное исполнение [3].

Законодательство об исполнительном производстве – это совокупность правовых норм, которые входят в систему административно-процессуального права и предметом регулирования которых являются общественные отношения, возникающие в процессе деятельности органов государственной исполнительной службы Украины, направленной на

принудительное исполнение решений, определений, постановлений судебных и несудебных органов в случаях, предусмотренных законом. Такие правоотношения исполнительного производства устанавливают административно-процессуальный порядок принудительного исполнения решений судебных и несудебных органов [8, с. 83]. Этот порядок определяется системой процессуальных действий, совершаемых государственными исполнителями, лицами, участвующими в исполнительном производстве, – участниками исполнительного производства (сторонами их, представителями, экспертами, специалистами, переводчиками), а также лицами, которые привлекаются к проведению исполнительных действий (понятыми, органами внутренних дел, представителями органов опеки и попечительства, другими органами и учреждениями в случаях, предусмотренных законом). Кроме того, порядок определяется содержанием, формой и условиями выполнения процессуальных действий, системой процессуальных прав и обязанностей субъектов административно-процессуальных исполнительных правоотношений, которые определяют их содержание, гарантиями реализации процессуальных прав, обязанностей и процессуальных действий [2].

Теоретической базой изучения проблем онтологии исполнительного производства являются публикации ведущих ученых: В.Б. Аверьянова, А.Ф. Андрейко, А.Н. Бандурки, Д.М. Бахраха, Ю.П. Битяк, А.С. Васильева, И.А. Голосниченко, Е.В. Додина, Р.А. Калужного, С.В. Кивалова, А.В. Петришина, А.А. Селиванова, В.С. Стефанюка, С.Я. Фурсы, Ю.С. Шемшученко и других исследователей.

Постановка задачи. Целью статьи является изучение некоторых сущностных аспектов исполнительного производства, которые, несмотря на многочисленность имеющихся исследований, продолжают сохранять свою актуальность.

Результаты исследования. Для выполнения конституционных положений, которые предусматривают решение задач защиты прав граждан, юридических лиц и государства, судопроизводство призвано обеспечить как правильное и своевременное рассмотрение и разрешение подведомственных ему дел, так и выполнение принятых по ним решений. Эта цель достигается с помощью процессуального порядка их принудительной реализации, составляющей самостоятельную и завершающую стадию – исполнительное производство. Выполнением устраняются нарушения имущественных и личных неимущественных прав путем применения процессуальных средств и способов принуждения к лицам, отказавшимся добровольно выполнить свои обязанности [6, с. 120].

В статье 1 Закона Украины «Об исполнительном производстве» оно определено как завершающая стадия судебного производства и принудительное исполнение решений других органов (должностных лиц). Исполнительное производство – это совокупность действий органов и должностных лиц, направленных на принудительное исполнение решений судов и других органов (должностных лиц), осуществляющихся на основаниях, способом и в пределах полномочий, определенных законом и другими нормативно-правовыми актами, а также решениями, подлежащими принудительному исполнению. Поэтому исполнительное производство можно рассматривать в двух значениях:

– во-первых, как завершающую стадию судебного рассмотрения дел, результатом которой является вынесение соответствующего решения и в пределах которой возникают и реализуются исполнительные правоотношения между субъектами исполнительного производства;

– во-вторых, как процессуальную деятельность определенных законом лиц, осуществляемую посредством выполнения возложенных на них полномочий.

В процессе принудительного исполнительного производства могут возникнуть не только административные исполнительно-процессуальные, но и гражданско-процессуальные, а также арбитражно-процессуальные правоотношения между органом государственной исполнительной службы и судом, арбитражным судом. В соответствии со ст. 28 Закона Украины «Об исполнительном производстве», если резолютивная часть решения, изложенная в исполнительном документе, непонятна, государственный исполнитель вправе обратиться в суд или другой орган (к должностному лицу), который выдал исполнительный до-

кумент, с заявлением о разъяснении соответствующего решения или содержания документа [4, с. 341]. Такое заявление должно быть рассмотрено в десятидневный срок со дня ее поступления.

Процессуально-правовой порядок разъяснения решения суда по гражданским делам предусмотренный ст. 215 Гражданского процессуального кодекса Украины. Согласно требованиям этой статьи, если решение непонятно, суд, рассмотревший дело, по просьбе лиц, участвовавших в нём, а также органа исполнения судебного решения вправе разъяснить свое решение, не изменяя при этом его содержания. Подача заявления о разъяснении решения допускается, если оно не выполнено или не истек срок его предъявления к принудительному исполнению. Такое заявление рассматривается судом с вызовом сторон, однако их неявка не является препятствием к рассмотрению вопроса о разъяснении решения. Определение суда о разъяснении решения может быть обжаловано.

Правовые отношения в исполнительном производстве характеризуются специфическими свойствами метода их правового регулирования. Метод правового регулирования исполнительного производства обуславливается свойствами предмета его регулирования, социальными функциями, которые выполняет законодательство об исполнительном производстве, его связью с юрисдикционной деятельностью судебных и несудебных органов по защите гражданских и иных имущественных и личных неимущественных прав и охраняемых законом интересов. По своему содержанию метод регулирования исполнительного производства носит императивно-диспозитивный характер и определяется нормативными критериями, к которым относятся:

- основания возникновения, развития и прекращения административных исполнительно-процессуальных правоотношений;
- характер правовых связей между субъектами этих правоотношений;
- процессуально-правовое положение органа государственной исполнительной службы, лиц, принимающих участие в исполнительном производстве, и лиц, которые привлекаются к проведению исполнительных действий;
- содержание, форма и порядок выполнения процессуальных действий в исполнительном производстве;
- гарантии реализации полномочий органами государственной исполнительной службы, права и обязанности участников принудительного исполнительного производства.

Императивный метод воздействия на поведение субъектов исполнительно-процессуальных правоотношений закреплён в нормах права, устанавливающих обязанность (обязанность конкретного активного поведения, в частности государственный исполнитель обязан принимать меры принудительного исполнения решений – ст. 5 данного Закона); запрет (запрещение определенных действий или бездействия – государственный исполнитель, эксперт, специалист, переводчик не могут участвовать при наличии установленных в ст. 17 настоящего Закона обстоятельств, что свидетельствуют об их заинтересованности в исполнении решения суда, и обязаны заявить самоотвод); принуждение (применение мер воздействия для обеспечения норм исполнительного производства – ст. 11 Закона Украины «О государственной исполнительной службе» предусматривает, что государственные исполнители несут дисциплинарную ответственность в порядке, установленном Законом; ст. 87 Закона Украины «Об исполнительном производстве» – ответственность за невыполнение законных требований государственного исполнителя и нарушение этого Закона и т. д.).

Диспозитивный метод определяется правами субъектов исполнительного производства и характеризуется разрешением на активное поведение в пределах, установленных нормами законодательства об исполнительном производстве [1, с. 156]. Например, государственный исполнитель имеет право приостанавливать исполнительное производство (ст. 35 Закона Украины «Об исполнительном производстве»), использовать с согласия собственника нежилые помещения (ст. 35), стороны и другие участники исполнительного производства имеют право знакомиться с материалами исполнительного производства, делать из них выписки, снимать копии, заявлять ходатайства (ст. 29). Диспозитивный метод широко рас-

пространён в нормах исполнительного производства, определяющих правовое положение взыскателей и их представителей. Правовое положение понятых, специалистов, экспертов и переводчиков определяется императивным методом (ст. ст. 14–16).

Рассмотренные положения законодательства предоставляют возможность сделать вывод, что исполнительное производство характеризуется следующими чертами:

- его правовой основой является Конституция Украины, Законы Украины «О государственной исполнительной службе», «Об исполнительном производстве», другие законы и подзаконные акты, принятые в соответствии с ним, в частности Инструкция «О проведении исполнительных действий», утвержденная Приказом Министерства юстиции Украина от 15.12.1999 № 74/ 5;

- согласно ст. 2 Закона Украины «Об исполнительном производстве», принудительное исполнение решений, определений, постановлений судебных и несудебных органов в предусмотренных законом случаях возлагается на государственную исполнительную службу, которая входит в систему органов Министерства юстиции Украины, а также (в соответствии со ст. 9 Закона) на другие органы;

- деятельность органов государственной исполнительной службы осуществляется на основаниях, способом и в пределах полномочий, установленных законодательством об исполнительном производстве, и направлена на своевременное, полное и беспристрастное принудительное исполнение решений, постановлений судебных и несудебных органов (ст. ст. 3, 5 Закона Украины «Об исполнительном производстве»);

- установлением совокупности таких процессуальных прав и обязанностей, которые позволяют и обязывают стороны и лиц, принимающих участие в исполнении, направлять свою деятельность на достижение цели принудительного исполнения решений, принятых в защиту имущественных и личных неимущественных прав и охраняемых законом интересов, государственных и общественных интересов [11, с. 75];

- гарантиями защиты прав и охраняемых законом интересов других лиц, нарушенных при проведении исполнительных действий (ст. ст. 85, 86 Закона Украины «Об исполнительном производстве»);

- гарантиями законности совершения действий в исполнительном производстве, установлением ответственности государственных исполнителей (ст. 11 Закона Украины «О государственной исполнительной службе»), должника (ст. ст. 46, 87), хранителя имущества (ст. 58), граждан и должностных лиц (ст. 88) за нарушение и невыполнение возложенных на них обязанностей по совершению необходимых процессуальных действий в исполнительном производстве.

В соответствии со ст. 18 Закона Украины «Об исполнительном производстве», государственный исполнитель открывает исполнительное производство на основании исполнительного документа:

- по заявлению взыскателя или его представителя о принудительном исполнении решения;

- по заявлению прокурора в случаях представительства интересов гражданина или государства в суде;

- в иных предусмотренных законом случаях.

При этом законом не установлены требования относительно содержания и формы данного заявления. Однако в заявлении должна быть отражена просьба о принудительном исполнении вынесенного в пользу заявителя решения [2, с. 71]. Что же касается органов (должностных лиц), то законом предусмотрены дополнительные требования к их действиям по поводу обращения к исполнению решений. Так, из содержания ст. ст. 307, 308 Кодекса об административных правонарушениях Украины можно сделать вывод об обязанности этих органов (должностных лиц) предоставить нарушителю срок для уплаты штрафа. Невыполнение этой обязанности не даст возможность должностному лицу правомерно направить исполнительный документ для дальнейшего принудительного исполнения в порядке, установленном законом.

Следовательно, одной из предпосылок начала исполнительного производства является обращение указанных лиц с заявлениями в органы государственной исполнительной службы [5, с. 128; 9, с. 67]. Но реализация этими лицами своего права или обязанности по обращению в органы государственной исполнительной службы с целью принудительного исполнения решения невозможна без предоставления к соответствующему заявлению надлежащим образом оформленного исполнительного документа. Значение исполнительного документа заключается в возможности реализовать на его основании процедуру по защите нарушенного, оспариваемого или непризнанного права. При наличии исполнительного документа государственный исполнитель обязан принять его к исполнению, открыть исполнительное производство и принять меры принудительного выполнения, беспристрастно, своевременно, полно совершать исполнительные действия. Требования к его оформлению и содержанию закреплены в ст. 19 Закона Украины «Об исполнительном производстве».

Исполнительное производство как процессуальная деятельность характеризуется тем, что в её реализации сочетаются императивный и диспозитивный методы. Императивность в действиях указанных лиц заключается в обязательном указании на обязанность совершить определенное действие или воздержаться от его совершения [9, с. 51]. Диспозитивность же присуща обычно только сторонам исполнительного производства [10, с. 9]. Следовательно, есть основания определить в качестве предмета деятельности органов государственной исполнительной службы предусмотренные в ст. 3 Закона Украины «Об исполнительном производстве» исполнительные документы, к которым относятся:

- исполнительные листы, выдаваемые судами, и приказы хозяйственных судов, в том числе на основании решений третейского суда;
- определения, постановления судов по гражданским, хозяйственным, административным и уголовным делам в случаях, предусмотренных законом;
- судебные приказы;
- исполнительные надписи нотариусов;
- удостоверения комиссий по трудовым спорам, издаваемые на основании соответствующих решений этих комиссий;
- постановления органов (должностных лиц), уполномоченных рассматривать дела об административных правонарушениях в случаях, предусмотренных законом;
- решения органов государственной власти, принятые по вопросам владения и пользования культовыми зданиями и имуществом;
- постановления государственного исполнителя о взыскании исполнительного сбора, расходов на проведение исполнительных действий и наложение штрафа;
- решение других органов государственной власти в случаях, если по закону их исполнение возложено на службу;
- решение Европейского суда по правам человека с учетом особенностей, предусмотренных Законом Украины «О выполнении решений и применении практики Европейского суда по правам человека» от 23.02.2006.

Выводы. Таким образом, мы считаем, что исполнительное производство имеет очень большое значение: оно является определённым законом административным процессуально-правовым средством, которое обеспечивает принудительное исполнение решений судебных и несудебных органов и тем самым реализует защиту субъективных прав граждан и организаций. Им устраняются нарушения имущественных и личных неимущественных прав путем применения процессуальных средств и способов принуждения к лицам, которые добровольно не выполнили свои обязанности. Исполнительное производство обеспечивает режим законности в правовых отношениях граждан и юридических лиц, предотвращает правонарушения и осуществляет воспитательное воздействие на граждан, должностных и служебных лиц в духе понимания необходимости надлежащего, своевременного и полного выполнения требований законов Украины.

Неисполнение или ненадлежащее исполнение решений суда является причиной недовольства деятельностью судебной власти в целом со стороны граждан и юридических лиц,

которые обращаются в суд за защитой своих законных прав и интересов. Это также приводит к подрыву авторитета судебной власти, не позволяет государству сделать судебную защиту прав свобод и интересов граждан универсальной. Такое положение вещей вызывает беспокойство и требует реформирования ныне существующего механизма исполнения судебных решений, вступивших в законную силу.

Список использованных источников:

1. Баби́ч В.А. Адміністративно-процесуальна природа правовідносин виконавчого провадження / В.А. Баби́ч // Науковий вісник Національного університету Державної податкової служби України. Серія «Економіка, право». – 2011. – № 4. – С. 154–159.
2. Гусарова О.С. Сучасний стан та перспективи розвитку системи виконання судових рішень / О.С. Гусарова // Право і суспільство. – 2010. – № 4. – С. 69–73.
3. Про виконавче провадження : Закон України від 21 квітня 1999 р. № 606 – XIV // ВВР України. – 1999. – № 24. – Ст. 207.
4. Ігонін Р.В. Організаційно-правові засади діяльності суб'єктів виконавчого провадження : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Р.В. Ігонін. – Ірпінь, 2007. – 207 с.
5. Калінін Р.С. Історіографія дослідження адміністративно-правового регулювання виконавчого провадження у вітчизняній правовій доктрині / Р.С. Калінін // Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки». – 2011. – № 3. – С. 126–131.
6. Сібі́льов Д. Принципи законності та верховенства права у виконавчому провадженні: ідеологічні аспекти їх реалізації / Д. Сібі́льов // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 1. – С. 118–126.
7. Тітов М. Про деякі проблеми виконавчого провадження / М. Тітов // Право України. – 1999. – № 11. – С. 66–68.
8. Фурса С.Я. Закони України «Про державну виконавчу службу», «Про виконавче провадження», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» : [науково-практичний коментар] / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, С.В. Щербак. – К., 2008.
9. Цюра В. Особливості відносин представництва у виконавчому провадженні / В. Цюра // Юридична Україна. – 2012. – № 5. – С. 50–56.
10. Шупеня М. Здійснення контролю за законністю виконавчого провадження / М. Шупеня, Б. Бачук, О. Ботезат // Право України. – 2005. – № 8. – С. 8–10.
11. Щербак С. Місце виконавчого провадження в системі права України / С. Щербак // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 6. – С. 75–79.

МИРОНЕНКО І. С.,
аспірант кафедри
загальноправових дисциплін
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.713(477)

НАПРЯМИ ТА ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Виконано аналіз напрямів і форм взаємодії в діяльності Державної фіскальної служби України та запропоновано деякі шляхи вдосконалення нормативно-правової бази, що їх регламентує.

Ключові слова: напрями та форми взаємодії, діяльність, державна фіскальна служба.

Выполнен анализ направлений и форм взаимодействия в деятельности Государственной фискальной службы Украины и предложены некоторые пути усовершенствования нормативно-правовой базы, которая их регламентирует.

Ключевые слова: направления и формы взаимодействия, деятельность, государственная фискальная служба.

The analysis of the areas and forms of cooperation in the activities of the State Fiscal Service of Ukraine was made, and some ways to improve the regulatory framework that governs it was suggested.

Key words: areas and forms of cooperation, activities, state fiscal service.

Вступ. Сьогодні у світлі реформування органів виконавчої влади актуальним є пошук шляхів підвищення ефективності взаємодії в діяльності Державної фіскальної служби України (далі – ДФС).

Постановка завдання. Варто зазначити, що засади такої взаємодіїДФС досліджувались свого часу в роботах таких вітчизняних науковців, як С.Г. Стеценко, В.К. Колпаков, Д.В. Приймаченко, В.І. Теремецький та інші. Водночас наявні в їхніх дослідженнях прогалини ще не вирішені повністю, тому метою статті є аналіз напрямів і форм взаємодії в діяльності Державної фіскальної служби України, а також удосконалення нормативно-правової бази, що їх регламентує.

Результати дослідження. Як ми вже зазначали, вивчення форм взаємодії Державної фіскальної служби України є завершальним етапом у розвідці правових засад адміністративно-правового статусуДФС, на проміжному етапі якого перевага нами надавалась дослідженню видів і форм такої діяльності [1]. Тому, переходячи від форм діяльностіДФС до форм її взаємодії (у деяких наукових джерелах їх називають напрямими), зазначимо, що згідно з Положенням про Державну фіскальну службу України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 21 травня 2014 р. № 236 [2], взаємодія (а вона, як уже вказувалось, є одним із різновидів дійДФС) відбувається за таких умов і порядку, колиДФС, як нормативно визначено, «застосовує та контролює процедури використання гарантій забезпечення сплати митних платежів, взаємодіє (тут і далі виділено нами – І. М.) з гарантами» (пп. 31 п. 4); «взаємодіє та здійснює обмін інформацією з органами державної влади, державними органами іноземних держав, міжнародними організаціями» (пп. 37 п. 4); «прово-

дити, зокрема у *взаємодії* з іншими правоохоронними органами, спеціальні заходи, у тому числі контрольовані поставки щодо виявлення, попередження, припинення контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, а також заходи з переміщення товарів під негласним контролем» (пп. 16 п. 6); «організовувати *взаємодію* та обмін інформацією з митними, правоохоронними органами й іншими органами іноземних держав із питань протидії незаконному переміщенню наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» (пп. 17 п. 6); «під час виконання покладених на неї завдань *взаємодіє* в установленому порядку з іншими державними органами, допоміжними органами та службами, утвореними Президентом України, тимчасовими консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами, утвореними Кабінетом Міністрів України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, громадськими спілками, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, профспілками та організаціями роботодавців, а також підприємствами, установами та організаціями» (п. 8); «забезпечує *взаємодію* ДФС із структурним підрозділом Мінфіну, визначеним Міністром фінансів, відповідальним за взаємодію з ДФС» (пп. 8 п. 11).

Відповідно до Положення про Державну фіскальну службу України можна визнати системоутворюючим порядок, затверджений Наказом Державної фіскальної служби України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо порядку взаємодії між підрозділами органів державної фіскальної служби при організації, проведенні та реалізації матеріалів перевірок платників податків» від 31 липня 2014 р. № 22 [3], щодо *внутрішньої взаємодії між підрозділами органів Державної фіскальної служби* під час організації, проведення та реалізації матеріалів перевірок платників податків. Зокрема, вказаний порядок визначає заходи організації й проведення перевірок платників податків і взаємодію між підрозділами органів ДФС під час організації, проведення та реалізації матеріалів перевірок платників податків. Наприклад, певне значення в згаданому наказі надавалось інформації щодо взаємовідносин із будь-якими контрагентами, взаємовідносин платника податку із суб'єктами господарювання, які мають (можуть мати) ознаки фіктивності, тощо. На жаль, з Наказу Державної фіскальної служби України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо порядку взаємодії між підрозділами органів державної фіскальної служби при організації, проведенні та реалізації матеріалів перевірок платників податків» [3] не можна виокремити більш-менш повний перелік підрозділів органів ДФС, задіяних у цій взаємодії.

Більшу конкретику подібний перелік отримав у Наказі Міністерства фінансів України «Про затвердження Типового порядку *організації роботи та взаємодії між структурними підрозділами органів Державної фіскальної служби* при розгляді запитів на отримання публічної інформації» від 20 листопада 2014 р. № 1154 [4], у якому з мотивацією налагодження більш дієвих і відкритих взаємин ДФС із суспільством та роз'яснення широкому загалу засад її діяльності перелічені структурні підрозділи Державної фіскальної служби України, які можуть бути задіяні для приймання, опрацювання, реєстрації, розгляду й контролю за виконанням запитів на отримання публічної інформації. Зокрема, ними є Інформаційно-довідковий департамент ДФС, Департамент спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення ДФС, Спеціалізована лабораторія з питань експертизи та досліджень ДФС як структурні підрозділи ДФС України, структурні підрозділи головних управлінь ДФС в областях, місті Києві, Міжрегіональне головне управління ДФС – Центральний офіс з обслуговування великих платників, митниці ДФС, спеціалізовані державні податкові інспекції, державні податкові інспекції в районах, містах, районах у містах (крім міста Києва), об'єднані державні податкові інспекції (територіальні органи ДФС України) щодо забезпечення доступу до публічної інформації.

Децю підсумовуючи аналіз нормативно-правової бази із цього приводу, можна зазначити, що питання *взаємодії ДФС у тій чи іншій формі з іншими органами* визначались також іншими наказами Міністерства фінансів України, наприклад, Наказом «Про затвердження Порядку взаємодії територіальних органів Державної фіскальної служби України, місцевих фінансових органів та територіальних органів Державної казначейської служби України у процесі повернення платникам податків помилково та/або надміру сплачених сум грошових зо-

бов'язань» від 15 грудня 2015 р. № 1146 [5]. Іншими такими органами були визначені місцеві фінансові органи та територіальні органи Державної казначейської служби України.

При цьому відносини органів доходів і зборів з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами підприємницької діяльності також унормовані главою 77 Митного кодексу України [6], де розкриті засади, перелік і *форми взаємодії органів Державної фіскальної служби України*, серед яких, зокрема, у взаємодії переважають форми інформування, повідомлення, контролю, консультації та участі:

- з правоохоронними органами (ч. 1 ст. 558 Митного кодексу України), коли органи доходів і зборів під час здійснення митного контролю та інших заходів, ознак правопорушень, розслідування яких не належить до повноважень органів доходів і зборів, повідомляють про це відповідні правоохоронні органи (ч. 2 ст. 558 Митного кодексу України);

- з Національним банком України, Рахунковою палатою, центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері фінансів, державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів та у сфері фінансового контролю (ст. 559 Митного кодексу України);

- з місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування (ст. 560 Митного кодексу України);

- з іншими органами виконавчої влади (ст. 561 Митного кодексу України). До речі, з огляду на зміст ч. 1 ст. 561 Митного кодексу України вважаємо за доцільне конкретизувати назву ст. 561 Митного кодексу України – *«Взаємодія органів доходів і зборів з міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади»*;

- із суб'єктами господарювання (ст. 562 Митного кодексу України).

Варто визнати, що особливе місце під координацією Президента України, Кабінету Міністрів України та Міністерства закордонних справ України посідають також *відносини у формах формування, перемовин, консультацій, узгоджень і реалізації* в діяльності Державної фіскальної служби України з Всесвітньою митною організацією та іншими міжнародними організаціями (ст. ст. 563–567 Митного кодексу України).

Рекомендуємо із цього приводу прийняти пропозиції О.М. Сущенко та А.В. Пислиці щодо не лише *можливості*, а й *потреби* перейняття зарубіжного досвіду такої взаємодії, наприклад, стосовно взаємодії фіскальних органів Австрії з великими платниками податків щодо поділу великих платників податків не тільки за галузевою ознакою, а й за їх величиною; також доцільно розвивати інститут податкових радників (податкових консультантів), звернути увагу на захист персональних даних учасників податкових відносин [7, с. 154] тощо.

О.С. Деменко, аналізуючи зарубіжний досвід адміністрування податків та можливості його використання в Україні, вважає, що для Державної фіскальної служби України «корисним для вивчення є досвід організації взаємодії податкових органів США федерального та регіонального рівнів, зокрема, щодо організації податкового консультування платників, а також підготовки спеціалістів для державного й приватного секторів із питань оподаткування», урахування «позиції платників податків <...> під час розроблення або внесення змін до податкової політики держави, податкових процедур тощо <...> шляхом проведення опитувань, анкетування, а також за допомогою взаємодії з представниками платників податків – саморегулюючими професійними об'єднаннями» [8, с. 190, 191].

Що стосується іншої практичної складової частини налагодження Державною фіскальною службою України дієвої взаємодії з міжнародними організаціями й митними органами іноземних держав, то вагомі результати взаємодії ДФС із міжнародними організаціями та за рахунок міжнародної технічної допомоги, згідно з Пояснювальною запискою до проекту Постанови Верховної Ради України «Про вдосконалення діяльності органів Державної фіскальної служби України» від 19 червня 2015 р. № 2134а [9], полягають, наприклад, у тому, що «у 2012 р. підвищили кваліфікацію 7 001 посадової особи митних органів, у тому числі 1 123 особи підвищили свій професійний рівень на міжнародних навчальних заходах (в Україні – 1 014 осіб, за кордоном – 109 осіб)»; «вагому роль у виявленні митних правопорушень відіграла міжнародна взаємодія, у ході якої Департамент аналізу ризиків та

протидії митним правопорушенням *взаємодіє* із 65 митними адміністраціями держав-членів Всесвітньої митної організації»; «за 4 місяці 2015 р. за матеріалами, отриманими в ході *взаємодії* з митними органами іноземних держав, виявлено незаконне ввезення товарів на суму 168 млн грн, що більш як на 88% більше порівняно з аналогічним періодом 2014 р.».

Продовжуючи подальше теоретичне обґрунтування форм взаємодії, зауважимо, що щодо такого *важливого напрямку (або форми) взаємодії в діяльності ДФС, як інформування*, Д.В. Приймаченко вважає, що вона є пріоритетною в проведенні планових перевірок, застосуванні спеціальних санкцій, процедурної автоматизації податкової й митної сфер, «формуванні єдиного інформаційно-комунікаційного простору» [10, с. 29] тощо.

Водночас будь-яка форма взаємодії органів Державної фіскальної служби України також стикається з проявами так званої *форми конфліктної взаємодії* публічного управління, щодо якої Т.В. Карлов для працівників ДФС зазначає, що їх професійна діяльність «має ознаки конфліктної взаємодії (владність повноважень, якими наділено працівників державної фіскальної служби <...>, необхідність застосування заходів примусу з метою ефективної протидії злочинності тощо), тобто природно характеризується конфліктністю та проблемністю, що саме зобов'язує працівників ДФС професійно розбиратись із проблемними ситуаціями та конфліктами». Учений зауважує на *помилках у державній політиці стосовно реалізації фіскальної функції*, таких як «відсутність органічної єдності державних, групових та індивідуальних інтересів (хибне розуміння державного інтересу зумовлює недбале ставлення до особистих або групових інтересів: завищення або заниження норм навантаження, необґрунтований їх перегляд, однобічна орієнтація на ті чи інші окремі показники господарської діяльності, приниження ролі «неголовних» підрозділів служби, порушення принципів внутрішньовиробничої кооперації)» [11, с. 105, 109].

Варто також, на нашу думку, акцентувати на такій важливій, фактично *інституційній формі діяльності Державної фіскальної служби України* в будь-якому з раніше позначених напрямів її державної діяльності, як *взаємодія з Міністерством фінансів України*. По-перше, згідно з п. 1 Положення про Державну фіскальну службу України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 21 травня 2014 р. № 236 [2], її діяльність спрямовується й координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України. По-друге, з питань щодо формування службою державної політики за сферою її діяльності ДФС вносить відповідні пропозиції на розгляд Міністра фінансів України (пп. 2 п. 3 Положення про Державну фіскальну службу України). По-третє, ДФС «розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та в установленому порядку подає їх Міністру фінансів України» (пп. 1 п. 4 Положення про Державну фіскальну службу України) тощо.

Із цього приводу А.А. Галюта визначає *взаємодію центрального апарату Міністерства фінансів України з ДПС* (ДФС у сучасній трактовці – *І. М.*) як «один із напрямів санкціонованої державою й регламентованої нормами права діяльності органів стосовно забезпечення належного виконання чітко визначених завдань як у межах своєї функціональної сфери, так і за її межами для реалізації спільних цілей у напрямі соціального й економічного розвитку держави» за такими *формами взаємовідносин*, як координація та співробітництво [12, с. 69]. При цьому окреслені форми взаємодії реалізуються за методичним, інституційно-правовим та операційним етапами. Водночас учений звертає увагу на зворотній зв'язок взаємин ДФС і Міністерства фінансів України на внутрішньосистемному, внутрішньодержавному й міжнародному рівнях, що нами вже розглядалось. До того ж, на нашу думку, надане А.А. Галютою визначення взаємодії центрального апарату Міністерства фінансів України з ДФС потребує більшої конкретизації щодо вказівки на так звані функціональні сфери, які, власне, вже визначені в п. 1 Положення про Державну фіскальну службу України [2]. Безумовно, до них належать податкова сфера, сфера державної митної справи, сфера адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та сфера боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового, митного законодавства, а також законодавства з питань сплати єдиного внеску.

Інший вагомий напрям (або форму) взаємодії ДФС пов'язують із законопроектною роботою Верховної Ради України. Її особливості полягають у розгляді відповідними підрозділами ДФС законопроектів, погодженні щорічних планів законопроектної роботи з комітетами Верховної Ради України, участі керівництва в обговоренні законопроектів тощо [13, с. 6].

Висновки. Таким чином, наведений аналіз напрямів і форм взаємодії в діяльності Державної фіскальної служби України та вдосконалення нормативно-правової бази, що її регламентує, а також надані критичні зауваження й пропозиції дають змогу сподіватись на їх вагомість у процесі майбутньої реорганізації системи органів виконавчої влади.

Список використаних джерел:

1. Зозуля І.В. Види і форми діяльності Державної фіскальної служби України та правові засади їх реалізації / І.В. Зозуля, І.С. Мироненко // Форум права. – 2017. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm.
2. Про Державну фіскальну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 травня 2014 р. № 236 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/236-2014-п>.
6. Митний кодекс України : Закон України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 44–48. – Ст. 552.
3. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо порядку взаємодії між підрозділами органів державної фіскальної служби при організації, проведенні та реалізації матеріалів перевірок платників податків : Наказ Державної фіскальної служби України від 31 липня 2014 р. № 22 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.profiwins.com.ua/uk/letters-and-orders/gna/5268-22.html>.
4. Про затвердження Типового порядку організації роботи та взаємодії між структурними підрозділами органів Державної фіскальної служби при розгляді запитів на отримання публічної інформації : Наказ Міністерства фінансів України від 20 листопада 2014 р. № 1154 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 101. – Ст. 2990.
5. Про затвердження Порядку взаємодії територіальних органів Державної фіскальної служби України, місцевих фінансових органів та територіальних органів Державної казначейської служби України у процесі повернення платникам податків помилково та/або надміру сплачених сум грошових зобов'язань : Наказ Міністерства фінансів України від 15 грудня 2015 р. № 1146 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 4. – Ст. 257.
7. Сущенко О.М. Взаємодія фіскальних органів з великими платниками податків: досвід Австралії / О.М. Сущенко, А.В. Пислиця // Фінанси, облік і аудит. – 2015. – Вип. 2(26). – С. 142–159.
8. Деменко О.Є. Зарубіжний досвід адміністрування податків та можливості його використання в Україні / О.Є. Деменко // Наше право. – 2013. – № 7. – С. 189–195.
9. Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України «Про вдосконалення діяльності органів Державної фіскальної служби України» від 19 червня 2015 р. № 2134а [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=55669&pf35401=348542>.
10. Приймаченко Д.В. Інформування як форма взаємодії органів доходів і зборів у процесі здійснення митних процедур / Д.В. Приймаченко // Митне право. – 2014. – № 3(29). – С. 25–30.
11. Карлов Т.В. Теоретичні засади конфліктної взаємодії в публічному управлінні / Т.В. Карлов // Теорія та практика державного управління. – 2015. – Вип. 2(49). – С. 104–110.
12. Галюта А.А. Інституційне забезпечення проведення фіскальної політики в Україні / А.А. Галюта // Науковий вісник Національного університету ДПС України. Серія «Економіка, право». – 2012. – № 4(59). – С. 67–73.
13. Взаємодія державної фіскальної служби України з органами державної влади та місцевого самоуправління [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://msn.khnu.km.ua/pluginfile.php/162050/mod_resource/content/4/ТЕМА-3.pdf.

ОРЛОВСЬКА І. Г.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права та
міжнародної інформації
(Інститут права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»)

УДК 342.951

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено дослідженню європейського досвіду забезпечення якості вищої освіти в Україні. Розглянуто тенденції розвитку світової вищої освіти та вплив європейської освіти на Україну. Виокремлені міжнародні організації з питань якості вищої освіти. Розглянута можливість створення системи менеджменту якості на теренах України на основі європейського досвіду.

Ключові слова: вища освіта, вищі навчальні заклади, міжнародні організації, освітні рівні, якість вищої освіти, якість.

Статья посвящена исследованию европейского опыта обеспечения качества высшего образования в Украине. Рассмотрены тенденции развития мирового высшего образования и влияние европейского образования на Украину. Выделены международные организации по вопросам качества высшего образования. Рассмотрена возможность создания системы менеджмента качества на территории Украины на основании европейского опыта.

Ключевые слова: высшее образование, высшие учебные заведения, международные организации, образовательные уровни, качество высшего образования, качество.

The article studies the European experience of quality assurance in Ukraine. Tendencies of world higher education and the impact of European education in Ukraine. Dedicated international organizations for quality in higher education. The possibility of creating a quality management system in Ukraine based on European experience.

Key words: higher education, universities, international organizations, educational level, quality of higher education, quality.

Вступ. Забезпечення якості надання освітніх послуг вищими навчальними закладами (далі – ВНЗ) – складне та динамічне явище, яке з часу отримання Україною незалежності стало предметом особливої уваги держави. Причинами цього став обраний Україною курс на інтеграцію у європейський простір; велика кількість приватних ВНЗ; залишаються принципові відмінності в якості освіти в українських ВНЗ та за кордоном; існує низка проблем у продовженні освіти за кордоном чи отриманні певної роботи через неможливість порівняння результатів навчання, здобутих в Україні, з результатами навчання зарубіжних колег, тобто є проблема відсутності міжнародного обміну трудовими ресурсами та ін.

Усі ці причини зумовлені специфікою менталітету нашої нації та особливостями суспільного ладу, притаманного попередньому періоду розвитку України у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Тотальний державний контроль за системою освіти

разом із постійно поновлюваним державним замовленням на випускників ВНЗ повністю відокремив вітчизняну систему вищої освіти від процесів розвитку систем освіти в інших державах, а відтак – і від розвитку системи якості надання навчальних послуг у світі. Ось чому європейський досвід забезпечення якості вищої освіти в Україні є таким важливим.

Зарубіжні та вітчизняні автори досліджують якість освіти одразу в кількох аспектах: соціально-філософському, освітньому та педагогічному (В. Андрущенко, В. Астахова, Л. Горбунова, М. Култаєва, М. Лукашевич, В. Лутай та інші), філософсько-освітньому та управлінському (О. Величко, А. Софрон, Т. Гусен, Д. Дзвінчук, Б. Жебровський, М. Кисіль, А. Тайджман), суспільно-економічному, соціокультурному та освітньому (К. Корсак, Р. Браун), соціологічному (В. Кушерець, М. Романенко, О. Свідун, Н. Щипачова). Також порівняльному аналізу якості вищої освіти в Україні та Великій Британії приділили увагу Г. Калінічева, Н. Статінова, Н. Сухова, О. Ворожейкіна.

Новизна цього дослідження полягає в тому, що для забезпечення якісної вищої освіти в Україні необхідно дослідити надбання європейської освіти, які ми прагнемо перейняти для нашої країни.

Результати дослідження. Глобалізація як об'єктивна реальність стає стрижневим принципом побудови відносин у світі. Пошук шляхів до цілісності світу, до набуття людиною здатності розуміти, жити і діяти у ньому приводить філософську думку сьогодення до переосмислення сутності освіти та її ролі у бурхливо змінному ХХІ столітті.

Одним із наслідків зазначених процесів є поява феномену транснаціональної вищої освіти, що передбачає всі види програм вищої освіти чи навчальних курсів або освітніх послуг, включаючи дистанційну освіту, під час здійснення яких студенти знаходяться в іншій країні, а не в тій, де розташований вищий навчальний заклад, що присвоює кваліфікацію. Програми можуть належати освітній системі іноземної країни або реалізовуватися незалежно від будь-якої національної системи освіти [1].

Якість – це головне завдання діяльності всіх закладів вищої освіти. Вищі навчальні заклади борються за якість із тих часів, коли виникли вища освіта та саме поняття якості. Від якості знань трудових ресурсів залежить рівень розвитку країни та її глобальної економічної конкурентоспроможності, а випускник вищої школи має можливість користуватися попитом на ринку праці не тільки своєї країни, але й на міжнародному рівні.

Разом з іншими країнами Європейського співтовариства Україна стала на шлях вироблення єдиних підходів до якості освіти, спільних для всіх країн. 4 березня 2008 р. у Брюсселі (Бельгія) Україна прийнята повноправним урядовим членом Європейського реєстру забезпечення якості (EQAR). Урядовими членами цього реєстру є 18 країн-учасниць Болонського процесу. Цей факт став надзвичайно важливим досягненням МОН України в напрямі забезпечення якості вищої освіти європейського рівня [2].

Для поступового розвитку освітньої системи України важливо розглянути досвід інших країн щодо управління та забезпечення якості вищої освіти.

Структура світової вищої освіти видається надзвичайно різноманітною, однак домінують дві тенденції.

1. Унітарна, або єдина, система, коли вища освіта забезпечується університетами чи подібними до них закладами. Такі заклади пропонують як загальні академічні ступені, так і професійно орієнтовані програми різної тривалості і рівня. В унітарній системі вищої освіти до її складу входять лише університети (частка інших вищих навчальних закладів становить незначний відсоток). Такою є освіта в Італії, Іспанії, Австрії, Фінляндії, Швеції. Деякі експерти виділяють в окрему групу країни з так званими «інтегрованими» університетами, до складу яких увійшли спеціалізовані середні і вищі навчальні заклади (Швеція та Іспанія) та країни, що належали до соціалістичного табору.

2. Бінарна, або подвійна, система з традиційним університетським сектором та окремим неуніверситетським сектором вищої освіти, що має чітко окреслену структуру. Така система освіти притаманна більшості розвинених країн світу, де поряд з університетським сектором існують численні спеціалізовані заклади, які приймають чималу частину молоді.

З європейських країн бінарну систему вищої освіти мають Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Нідерланди, Норвегія, Німеччина, Франція, Швейцарія та низка інших [3, с. 40–41].

Структура вищої освіти в зарубіжних країнах багаторівнева, а тому специфічна для тієї чи іншої країни у відповідності до її внутрішнього законодавства.

У Швеції структура вищої освіти передбачає підготовку кадрів трьох рівнів: спеціаліст (1–2 роки), бакалавр (3 роки), магістр (1,5 роки); у Фінляндії – двох рівнів: бакалавр (3 роки), магістр (2 роки) [3, с. 144–145].

Багаторівнева модель вищої освіти відтворюється у всіх країнах СНД. У деяких країнах магістратура належить до другого ступеня (рівня) вищої освіти. Особлива модель структури освіти існує в Молдові, де магістратура є однією із форм постуніверситетської освіти.

Загалом же у системі вищої освіти визначилась тенденція уніфікації її структури та змісту. Стратегія розвитку вищої освіти знайшла своє відображення у низці сучасних комюніке та декларацій (Сорбонській декларації 1998 р., Болонській декларації 1999 р., Парижському комюніке 2004 р., Бергенському комюніке 2005 р., Лондонському комюніке 2007 р., Львівському комюніке 2009 р.). Учасники Болонської зустрічі прийняли на себе зобов'язання за короткий час (мінімальний термін – кінець першого десятиліття третього тисячоліття) забезпечити досягнення цілей, пов'язаних із формуванням загальноєвропейського простору вищої освіти [4, с. 85].

Підкреслено важливість забезпечення рівного доступу всіх соціальних груп до вищої освіти. Виокремлюється два ступеня (два цикли) вищої освіти: бакалаврат та магістратура. Встановлення уніфікованої системи вищої освіти переслідує глобальні цілі. Мова йде про встановлення єдиного освітнього простору зі створенням тим самим передумов для вільного переміщення спеціалістів, освітніх послуг. Із метою реалізації вищезазначених програм пропонується запровадження національних структур кваліфікацій та загальноєвропейської структури кваліфікацій, упровадження кредитно-накопичувальної системи.

Варто зазначити, що згідно з Концепцією вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії [5] якісну підготовку правника для суспільства необхідно здійснювати за освітньо-професійними програмами за двома рівнями вищої освіти зі спеціальності «Право» на основі повної загальної середньої освіти (бакалаврат та магістратура).

У сучасному світі різниця між приватними і державними ВНЗ стає дедалі розмитішою. У США, наприклад, багато приватних коледжів та університетів отримують значну фінансову підтримку від уряду, тоді як державні навчальні заклади вводять плату за навчання і шукають небюджетні джерела фінансування. Серед фінансових засобів, які отримують недержавні ВНЗ, переважне місце займають субсидії федерального уряду. Це дає органам державної влади право контролювати цільове використання коштів і якість навчальної роботи. Іншими вагомими джерелами фінансування недержавних ВНЗ є недержавні субсидії – засоби фірм, благодійних фондів, приватних осіб тощо [7, с. 290].

За даними міжнародного дослідження сьогодні більшість країн проводить державні екзамени шляхом зовнішнього тестування. У 16-ти країнах світу, зокрема в Австралії, Англії, Болгарії, Італії, Словенії, Угорщині, Фінляндії, таке тестування виконує подвійну функцію: випускного та вступного іспиту. До цих країн також можна додати Німеччину та Францію, де результати випускних іспитів є також підставою для зарахування до університету. У деяких країнах зовнішнє тестування має давню традицію. Наприклад, в Америці воно застосовується вже близько ста років, у Великій Британії – понад п'ятдесят, у Польщі – понад десять років. Систему зовнішнього тестування останніми роками активно запроваджують в Азербайджані, Казахстані, Киргизстані, Литві, Латвії, Польщі, Нідерландах, Україні, Росії, Грузії.

Зазначену реформу було позитивно сприйнято більшістю вищих навчальних закладів нашої держави і введено у дію у 2008 році. Сьогодні науковці України, вивчаючи досвід тестування в інших країнах, розробляють свою власну модель проведення оцінювання навчальних досягнень учнів середніх навчальних закладів.

В Україні проти зовнішнього незалежного оцінювання неодноразово виступали відомі вчені, керівники вищих навчальних закладів, які звертали увагу на необхідність зміни тих завдань, що пропонуються учням. Адже зазначені тести не в змозі оцінити рівень знань випускника школи та абітурієнта. Проте ці думки не знайшли належної підтримки, а натомість є навіть прагнення закріпити ЗНО на законодавчому рівні.

В Європі історично сформувались «англійська» модель якості освіти, яка базується на внутрішній самооцінці академічної спільноти, і «французька» модель, що ґрунтується на зовнішній оцінці ВНЗ з погляду його відповідальності перед суспільством. У Європі поки що відсутня єдина система інституційної оцінки діяльності освітніх установ, аналогічна системі акредитації в США. Проте в кожній країні існують свої підходи до забезпечення й оцінки якості вищої освіти [9].

Європейська система забезпечення якості освіти базується на Європейських стандартах і рекомендаціях (ESG), які ґрунтуються на таких основних принципах: зацікавленість студентів і роботодавців, а також суспільства загалом у високій якості вищої освіти; важливість автономії закладів і установ, збалансована усвідомленням того, що автономія несе із собою дуже серйозну відповідальність; система зовнішнього забезпечення якості повинна відповідати своїй меті і не ускладнювати роботу навчальних закладів більше, ніж це необхідно для виконання цієї системою своїх завдань [10].

Починаючи з 1990-х років, як зазначає Л. Шевченко, європейська громадськість почала вимагати від університетів чітко і зрозуміло сформулювати очікувані результати своєї освітньої діяльності, насамперед для того, аби обґрунтувати доцільність їх державного фінансування. Найперше йшлося про забезпечення сучасної якості вищої освіти. До розв'язання проблеми долучилися й міжнародні організації: 1) ухвалено шість регіональних конвенцій Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (далі – ЮНЕСКО) з визнання кваліфікацій (оцінювання якості освіти), які ратифіковані понад 100 державами-членами і стали ядром Болонського процесу; 2) розроблено Керівні принципи ЮНЕСКО – Організації з економічного співробітництва та розвитку із забезпечення якості у сфері транскордонної вищої освіти (2005 р.); 3) створено Глобальний Форум ЮНЕСКО з міжнародної якості, акредитації та визнання кваліфікацій; 4) реалізується пілотний проект ЮНЕСКО з відкриття порталу провідних ВНЗ (2006 р.) з метою надання достовірної і повної інформації про авторитетні ВНЗ світу та спільний проект ЮНЕСКО і Світового банку – Глобальна ініціатива із забезпечення якості з метою створення міжнародної програми підтримання освіти у країнах, що розвиваються, Східній Європі та Середній Азії [11].

Саме тому в Європейському Союзі ефективно функціонує мережа національних агентств, які обмінюються власним досвідом забезпечення якості освітніх послуг. Однією з таких мереж є Міжнародна мережа агентств із гарантії якості вищої освіти (INQAANE), яка була заснована в 1991 році на міжнародній конференції в Гонконзі. Головним завданням Мережі є збір і розповсюдження інформації як про поточний стан, так і про новітні теоретичні дослідження у процесі управління якістю вищої освіти [12].

Європейська асоціація університетів (EUA) є основним представником співтовариства вищої освіти в Європі. Членами асоціації є приблизно 850 університетів та національних ректорських конференцій у 47 країнах. Основні завдання Європейської асоціації університетів – розвиток партнерства між вищими навчальними закладами, зокрема дослідницька діяльність між Європою та іншими частинами світу з метою посилення позиції європейських університетів у глобальному контексті; створення європейського простору вищої освіти в рамках Болонського процесу; підтримка досліджень та інноваційних проектів; інтернаціоналізація вищої освіти та досліджень; підвищення якості освіти в європейських університетах [13].

На підставі аналізу діяльності європейських організацій із забезпечення якості вищої освіти В. Білокопитов установив, що Європейська асоціація вищих навчальних закладів представляє в рамках болонських реформ інтереси як закладів вищої професійної освіти, так і громадян, зацікавлених у навчанні впродовж життя. Основними результатами діяльно-

сті організації є розроблення та практичне втілення стратегій навчання упродовж життя, що є вагомим інструментом забезпечення гнучкості у працевлаштуванні та готовності особистості до суспільних та професійних змін [14, с. 10].

Одним із можливих шляхів, що дасть змогу ВНЗ вистояти в жорсткій конкурентній боротьбі на ринку послуг у сфері вищої освіти, є розроблення та запровадження систем менеджменту якості відповідно до вимог міжнародного стандарту ISO 9001–2000 «Системи менеджменту якості. Вимоги». Другим загальновизнаним шляхом забезпечення високої якості послуг у сфері вищої освіти є участь вищих навчальних закладів у конкурсах з якості та ділової досконалості на основі визнаних моделей, зокрема європейської [15, с. 214–215].

Слід також зазначити, що здобуття якісної вищої освіти не є гарантією працевлаштування майбутнього фахівця за своєю спеціальністю. Це пов'язано з тим, що система вищої освіти недостатньо орієнтована на ринок праці і, як наслідок, відсутня зацікавленість підприємств, установ та організацій різних форм власності у проведенні виробничих практик та запрошенні молодих фахівців на роботу. Крім того, відсутня сучасна система працевлаштування випускників вищих навчальних закладів. Необхідно створити таку модель системи вищої освіти, в якій державна політика у сфері освіти відповідала б обсягу та спеціальностям, які затребувані на сучасному етапі розвитку суспільства, з урахуванням перспектив його розвитку на найближчі 10 років.

Висновки. На нашу думку, європейський досвід із забезпечення якості вищої освіти свідчить про те, що інтерес до вивчення зазначеної проблеми не припиняється, зокрема, приймаються й удосконалюються стандарти та розробляються рекомендації із забезпечення якості європейської вищої освіти. Проте детальнішого дослідження потребує аналіз діяльності європейських організацій із забезпечення якості вищої освіти, зокрема можливостей застосування їхнього впливу на формування системи забезпечення якості вищої освіти в Україні на законодавчому рівні.

Список використаних джерел:

1. Совет Европы, ЮНЕСКО. Комитет Лиссабонской Конвенции о признании квалификаций, относящихся к высшему образованию в Европейском регионе: Кодекс профессиональной практики при предоставлении транснационального образования. Рига, 6 июня 2001 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aunion.info/sites/default/files/Unesco6.pdf>
2. Стратегія та сучасні тенденції розвитку університетської освіти України в контексті Європейського простору вищої освіти [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/strateg.doc.
3. Вища освіта України і Болонський процес: навчальний посібник / [Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубіно В.В., Бабін І.І.]; за редакцією В.Г. Кременя. – К.: Освіта, 2004. – 384 с.
4. Капранова В.А. Сравнительная педагогика. Школа и образование за рубежом: учебное пособие / В.А.Капранова. – Минск: Новое знание, 2004. – 222 с.
5. Шабайлов Д. Право на образование: оптимизация организационно-правовых форм его реализации (сравнительный анализ) / Д. Шабайлов // журнал международного права и международных отношений. – 2008. – № 2. – С. 19–25.
6. Концепція вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://mon.gov.ua/activity/education/vishha/konczepczyiavdoskonalennya-pravnichoyi-\(yuridichnoyi\)-osviti-dlya-faxovoyi-pidgotovki-pravnika-vidpovidno-do-evropejskix-standartiv-vishhoyi-osviti.html](http://mon.gov.ua/activity/education/vishha/konczepczyiavdoskonalennya-pravnichoyi-(yuridichnoyi)-osviti-dlya-faxovoyi-pidgotovki-pravnika-vidpovidno-do-evropejskix-standartiv-vishhoyi-osviti.html)
7. Вітер М.Б. Приватні вищі навчальні заклади в освітньому просторі України / М.Б. Вітер // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – Вип. № 17.6. – 2007. – С. 286–291.
8. Кулініч О.О. Порівняльний аналіз міжнародного досвіду реалізації права на вищу освіту [Електронний ресурс] // Вісник Запорізького національного університету. – Режим

доступу: <http://www.stattionline.org.ua/pravo/76/12231-porivnyalnij-analiz-mizhnarodnogo-dosvidu-realizacii-prava-na-vishhu-osvitu.html>

9. Концепція забезпечення якості вищої освіти України (за результатами проекту Tempus «TRUST» «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти України») // «Імператив якості: вчимося цінувати і оцінювати вищу освіту»: навч. посіб. – Львів: вид. «Компанія «Манускрипт»», 2014. – С. 540–570.

10. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (2015) – Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. Європейська асоціація із забезпечення якості вищої освіти. [online] Available at: <http://www.enqa.net/bologna.lasso>. Accessed 11 March 2015.

11. Шевченко Л. Соціальна відповідальність вищих навчальних закладів: аспект якості освіти / Л. Шевченко. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/SOC_Gum/Vnyua_etp/2011_4/ShevchenkoLS.pdf

12. Білокопитов В.І. Інтернаціоналізація вищої освіти та забезпечення її якості як пріоритетні завдання сучасного етапу розвитку Болонського процесу / В.І. Білокопитов. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pednauk/2009_1n/157.pdf

13. Щодо результатів Щорічної конференції Європейської асоціації університетів «Європейські університети – глобальна взаємодія». – Режим доступу: <http://dok.znaimo.com.ua/docs/index38337.html>

14. Білокопитов В.І. Діяльність європейських організацій із забезпечення якості вищої освіти в контексті Болонського процесу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.І. Білокопитов. – Суми, 2012. – 20 с.

15. Павлова О.Ю. Культурна інтеграція вітчизняних закладів вищої освіти до Європейського освітнього середовища / Павлова О.Ю., Мельничук Т.Ф., Мисюра Т.М. – К. : КІМ, 2012. – 298 с.

ПРОКОПОВ С. О.,старший викладач
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)**МАХНИЦЬКИЙ О. В.,**старший викладач
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)**ГАВРИШ О. С.,**викладач
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 378.147:351.741

**ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНІЧНА ПЛАТФОРМА ІНТЕРАКТИВНОГО КОМПЛЕКСУ
З ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ПРАКТИЧНИХ
ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В ДДУВС**

У статті досліджуються питання інформаційного та технічного забезпечення інтерактивного комплексу з підготовки здобувачів вищої освіти та практичних працівників Національної поліції в Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ. Висвітлена структура розробленої та впровадженої інформаційно-технічної платформи навчально-інтерактивного комплексу, яка є емулятором діючої системи інформаційної підтримки Національної поліції. Розглянуте використання даної платформи, яка забезпечує проходження повного циклу інформаційних потоків у підрозділах Національної поліції України, починаючи зі звернень громадян про події і закінчуючи завершеними матеріалами кримінальної справи та її розгляд у суді.

Ключові слова: інтерактивний комплекс з підготовки здобувачів вищої освіти та практичних працівників Національної поліції, навчальна інформаційно-технічна платформа комплексу, інформаційні потоки, навчальні автоматизовані місця: оператора call-центру 102, чергового поліцейського відділу, диспетчера нарядів патрульної служби, патрульного поліцейського, слідчого, оперативного працівника.

В статье исследуются вопросы информационного и технического обеспечения интерактивного комплекса по подготовке слушателей высшего образования и практических сотрудников Национальной полиции в Днепропетровском государственном университете внутренних дел. Представлена архитектура разработанной и внедренной информационно-технической платформы учебно-интерактивного комплекса, которая является эмулятором действующей системы информационной поддержки Национальной полиции. Рассмотрено использование данной платформы, которая обеспечивает прохождение полного цикла информационных потоков в подразделениях Национальной полиции Украины, начиная с заявлений граждан о происшествиях и заканчивая завершёнными материалами уголовного дела и их рассмотрением в суде.

Ключевые слова: интерактивный комплекс по подготовке слушателей высшего образования и практических сотрудников Национальной полиции, учебная

информационно-техническая платформа комплекса, информационные потоки, учебные автоматизированные места: оператора call-центра, дежурного полицейского отдела, диспетчера нарядов патрульной полиции, патрульного полицейского, следователя, оперативного сотрудника.

The article examines the issues of information and technical support for the preparation of interactive complex of higher education students and practitioners of the National Police at the Dnepropetrovsk State University of Internal Affairs. The architecture of the developed and implemented information technology platform of educational and interactive complex, which is an emulator of the current information support of the National Police system. We consider the use of this platform, which allows the passage of a full cycle of information flow in units of the National Police of Ukraine, starting with the applications of citizens of the incidents, and ending with completed case file and examination in court. Software and hardware information support of the National Police as «TSUNAMI» Integrated Information Retrieval System and others, unfortunately, absent in higher educational institutions of the Ministry of Interior, which adversely affects the level of information training of future police officers. Therefore, teachers of the department of economic and information security training developed information-technology platform that best reflects the actual operating system promoted by the National Police.

Key words: *interactive complex of training seekers of higher education and practitioners of the National Police, educational information and technical platform complex information flows, training Automation of the: operator call center 102, another police department dispatcher outfits patrol, patrol police, investigative, operational employee.*

Вступ. Рівень розвитку суспільства будь-якої держави залежить від якості освітньо-професійної підготовки кожного її громадянина. Підготовка якісних спеціалістів для різних сфер діяльності суспільства є наріжною проблемою України.

Однією з найбільш очікуваних українським суспільством вимог є реформування Національної поліції. Багато уваги керівництвом держави, уряду та Міністерства внутрішніх справ приділяється інформаційно-технічному забезпеченню поліцейських. Багато сучасних інформаційних систем впроваджені в діяльність Національної поліції. Вони постійно вдосконалюються та підвищується їх ефективність. На жаль, законодавець забороняє доступ навчальних закладів системи МВС до діючих інформаційно-пошукових систем Національної поліції, що суттєво знижує рівень практичної підготовки правоохоронців у цьому напрямку. Тому постає проблема в розробці емуляторів діючих інформаційно-технічних систем Національної поліції, які можна використовувати для підготовки правоохоронців.

Протягом своєї 25-річної історії відомча освіта системи міністерства внутрішніх справ України перебуває в стані постійного реформування. Питання реформування, розвитку вищої освіти та пошуку новітніх форм підготовки фахівців Національної поліції розглядались багатьма громадськими діячами та науковцями України, такими як: В.В. Дурдинець, А.Б. Аваков, Х.М. Деканойдзе, О.М. Бандурка, Н.Я. Рудий та іншими. Але остаточно це питання не вирішене, робочою групою МВС розроблений Проект реформування відомчої освіти, який у першу чергу акцентує увагу на кардинальному підвищенні рівня практичної підготовки майбутніх та діючих правоохоронців [1; 2].

Велика кількість керівників Національної поліції та науковців приділяло увагу питанню відомчої освіти МВС. Багато з них акцентувало увагу на недостатньому рівні практичної підготовки майбутніх правоохоронців [3; 4], відставанні рівня підготовки курсантів та слухачів від вимог практичних підрозділів Національної поліції [5].

Одним з аспектів реформування системи професійної підготовки правоохоронців є впровадження новітніх інформаційних технологій у педагогічну практику. Питання техніч-

ного та інформаційного забезпечення навчального процесу у ВНЗ системи МВС досліджувались такими науковцями: Ю.Ю. Орловим, О.Є. Користінім, І.Ф. Хараберюшом, В.Г. Хохановським, В.В. Сеником, Е.В. Рижковим, Ю.В. Гнусовим та іншими.

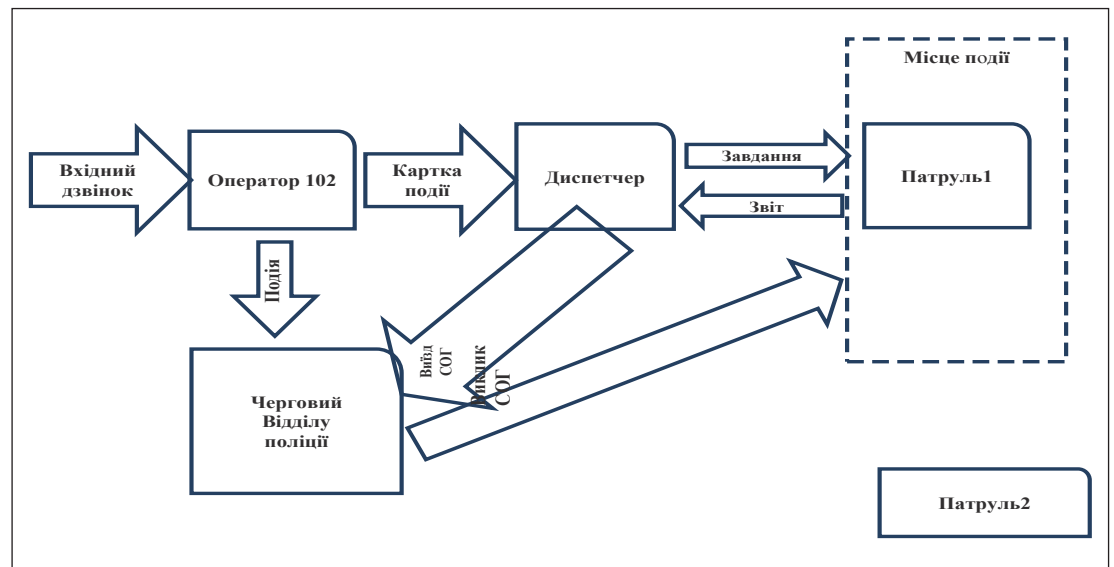
Загальний процес навчання починається з отримання певної інформації. Після набуття необхідної теоретичної підготовки найефективнішим способом отримання досконалих практичних навичок є тренінги. Достатньо часто для відпрацювання максимальної кількості можливих подій, які можуть виникати під час професійної діяльності, використовуються спеціальні емулятори. Наприклад, на емуляторах літаків готують пілотів, доводячи до автоматизму їхнє реагування на стандартні та надзвичайні ситуації. І ця система підготовки є високоефективною.

Програмно-технічні комплекси інформаційного забезпечення діяльності Національної поліції, такі як «ЦУНАМІ», Інтегрована інформаційно-пошукова система [6] та інші, на жаль, відсутні у вищих навчальних закладах системи Міністерства внутрішніх справ, що негативно впливає на рівень інформаційної підготовки майбутніх правоохоронців. Тому виникає необхідність розроблення навчальної інформаційно-технічної платформи, яка максимально відображує реально діючі системи інформаційного забезпечення Національної поліції, тобто є їх емулятором. Така платформа необхідна для інформаційного супроводження навчальних тренінгів курсантів, студентів та слухачів навчальних закладів системи МВС.

Постановка завдання. Метою статті є представлення на розгляд структури розробленої та впровадженої в навчальний процес Дніпропетровського державного університету інформаційно-технічної платформи навчально-інтерактивного комплексу з підготовки здобувачів вищої освіти та практичних працівників Національної поліції, яка є емулятором діючої системи інформаційної підтримки Національної поліції.

Результати дослідження. У Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ працює інтерактивний комплекс із підготовки здобувачів вищої освіти та практичних працівників Національної поліції. Інформаційно-технічна платформа цього комплексу була розроблена та впроваджена авторським колективом кафедри економічної та інформаційної безпеки [7]. Архітектура побудови даної платформи пропонується для розгляду.

Емулятор платформи інформаційно-технічного забезпечення Національної поліції розроблений за умов забезпечення повного циклу проходження інформаційних потоків у підрозділах Національної поліції України, починаючи зі звернень громадян про події і закінчуючи завершеними матеріалами кримінальної справи та її розгляд у суді.

Мал. 1

Концептуальна схема інформаційних потоків платформи (мал. 1) виглядає таким чином:

Наведемо приклад проходження інформації в навчальній інформаційно-технічній платформі. Оператору 102 надходить вхідний виклик. Оператор реєструє в системі звернення та класифікує подію. Інформація зберігається в базі даних патрульної поліції та надсилається диспетчеру. Картка 102 надається до районного відділу поліції для реєстрації. Інформація про звернення відображається в таблиці подій на робочому місці диспетчера.

Диспетчер бачить нову подію та місце її скоєння. Також на екрані диспетчера відображається розташування патрулів у даному районі на мапі міста. Виходячи з відображеної інформації, диспетчер приймає рішення, який вільний патруль розташований найближче до місця нової події, та відправляє цей патруль на місце скоєння правопорушення.

Патруль, отримавши від диспетчера завдання, заходить до свого робочого місця за допомогою планшета, робить там відмітку «Завдання прийняв» та вирушає на місце події. Після прибуття патруль робить відмітку «Прибув». Після чого на своєму робочому місці заповнюють звіт, вказуючи деталі події. Якщо справа, по якій було зроблено виклик, перевищує межі компетенції патрульних, вони додають у звіт інформацію про необхідність виклику слідчо-оперативної групи (СОГ). Отримавши запит від патрульних, диспетчер зв'язується з черговим районного відділу поліції та повідомляє його, що за зверненням громадянина за номером ХХХ потрібна слідчо-оперативна група. Патруль залишається на місці події до прибуття СОГ. Коли СОГ прибула, патруль на своєму робочому місці закінчують звіт та знову приступають до патрулювання.

Інформаційні потоки передаються за допомогою мережі Інтернет, мереж стільникового зв'язку, окремої телефонної лінії та радіостанціями на частотах, закріплених за підрозділами Національної поліції (ДДУВС).

Розглянемо структуру інформаційно-технічної платформи навчально-інтерактивного комплексу. Створений web-проект за допомогою мови програмування PHP та СКБД MYSQL, також використовувалася бібліотека jQuery, яка містить набір найнеобхідніших функцій і методів мови програмування JavaScript.

Вимоги до системи : доступ до мережі Інтернет.

Мінімальні вимоги до апаратного забезпечення: версія ОС – XP. Процесор: процесор або система на чипі з мінімальною тактовою частотою 1 ГГц. Оперативна пам'ять: 512 МБ. Відеокарта: відеокарта з підтримкою DirectX 9. Екран: необхідна роздільна здатність 1600x900. Планшет: 8'-10' з технологією 3G.

Існує загальна авторизація для навчального емулятора автоматизованого робочого місця (АРМ), яка дозволяє розмежувати права користувачів системи і не уможливити зловживанням функціями програми (мал. 2).

Мал. 2

Платформа представлена навчальними емуляторами автоматизованого робочого місця оператора Call центру 102, чергового поліцейського відділу, диспетчера нарядів патрульної служби, патрульних поліцейських, слідчого, оперативного працівника та спеціаліста.

Автоматизоване робоче місце оператора call-центра (мал. 3)

Навчальний емулятор автоматизованого робочого місця оператора 102 дозволяє створити картку події в загальній базі даних, а також її переглядати і редагувати. Також присутня можливість здійснити пошук місцезнаходження адреси за допомогою вмонтованої мапи Google.

Під час введення даних існує універсальна класифікація подій (мал. 4)

Для редагування картки події необхідно перейти по кнопці (мал. 5) до екрану редагування (мал. 6).

Екран редагування (мал. 6) картки події надає можливість змінити, додати, редагувати оперативні данні, змінювати за обставинами статус картки, а також у разі необхідності – видалити її.

Навчальний емулятор автоматизованого робочого місця (АРМ) диспетчера патрульної служби та диспетчера відділу поліції представлений на малюнку (мал. 7).

Екран навчального емулятора автоматизованого робочого місця диспетчера надає повну інформацію по карті події, а саме класифікацію події, адресу, дату та час, дозволяє автоматично відстежувати статус подій (мал. 8).

Статус «нове» завданню присвоюється після введення оператором 102 початкової інформації та виділений червоним кольором для більшої інформативності.

Статус «в обробці» свідчить про підтвердження патрульними поліцейськими прийняття завдання та розпочато оперативне реагування на подію.

The screenshot shows the 'Картка 102' (Card 102) interface. It includes a header with fields for Agent No, Console No, Surname, and Address. Below this is a search bar and a list of incidents. The incident list has columns for #, Date, Address, Incident Type, Duration, and Patrol. A detailed view of incident #91 is shown on the right, including its date, time, address, and a description of the event (a car accident on a highway).

#	Дата	Адреса	Подія	Тривалість	Патруль
115	22/11/2016 15:02	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ВБИВСТВО	01:45:38	Суворіччя
114	21/11/2016 15:15	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ТІЛЕСНІ УШКОДЖЕННЯ	11:43:33	Суворіччя
96	17/11/2016 14:54	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	РОЗБІЙ	51:45:42	Суворіччя
91	16/11/2016 14:50	м. Дніпро, вул. проспект Гагаріна 26	ВБИВСТВО	61:56:0	Суворіччя
82	10/11/2016 02:50	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	РОЗБІЙ	12:52:27	Суворіччя
77	09/11/2016 15:02	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	РОЗБІЙ	13:45:21	Суворіччя
72	08/11/2016 14:54	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	КРАДІЖКА	14:52:6	Суворіччя
68	07/11/2016 15:00	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ВБИВСТВО	15:45:61	Суворіччя
66	04/11/2016 14:51	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ПОДІЯ	18:53:56	Суворіччя
64	04/11/2016 14:49	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ВБИВСТВО	18:58:34	Суворіччя
60	03/11/2016 15:22	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ПОДІЯ	19:43:24	Суворіччя
59	03/11/2016 14:53	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ПОДІЯ	19:54:52	Суворіччя
53	02/11/2016 15:15	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ЗЛОЧИН	20:43:35	Суворіччя
52	02/11/2016 14:40	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ЗЛОЧИН	20:58:51	Суворіччя
51	01/11/2016 15:10	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ВБИВСТВО	21:44:14	Суворіччя
49	01/11/2016 09:00	м. Дніпро, вул. Махмудієвська 13	КРАДІЖКА	21:52:18	Суворіччя
44	31/10/2016 15:40	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ВБИВСТВО	22:49:45	Суворіччя

Подіювання № 91 від 2016-11-16 14:51:56 (ввів оператор служби 102)
Подія: ВБИВСТВО скоєно 16/11/2016 14:50
Примітка: корпус заочного навчання, вхід зі сторони КП 2
Заявник: Громадянка Семікіна Надія Ігорівна тел.
Адреса: обл. Дніпропетровська, м. Дніпро, вул. проспект Гагаріна буд. 26
Фабрика: Бул. виявлений факт вбивства в квартирі за адресою м. Дніпро, проспект Гагаріна 26. Корпус заочного навчання, 2й поверх.
Звіт: Прибули на місце події, виявили потерпілого з ушкодженнями голови, надали першу медичну допомогу, та викликали швидку допомогу, дочекались приїзду СІБ.

Мал. 3

The screenshot shows a list of administrative offenses. The list includes: ВБИВСТВО, РОЗБІЙ, ГРАБІЖ, ТІЛЕСНІ УШКОДЖЕННЯ, ЗГВАЛУВАННЯ, НЕПРАВІМІРНА ВИГОДА, ШАХРАЙСТВО, ВИМАГАННЯ, ЗАВОЛОДІННЯ АВТОТ., НЗ. ОБІГ НАРКОТИКІВ, НЗ. ОБІГ ЗБРОЇ, ХУЛІГАНСТВО, КРАДІЖКА, ЗЛОЧИН, ПОДІЯ, ІНШЕ.

Мал. 4

The screenshot shows a notification form for incident #118. It includes the date and time (01/11/2016 15:10), the address (м. Дніпро, вул. Гагаріна 26), and the incident type (ПОГРАБУВАННЯ). The notification was received on 25/11/2016 at 14:40. The note mentions a car accident on a highway.

Повідомлення № 118 від 2016-11-25 14:52:19 (ввів оператор служби 102)
Подія: ПОГРАБУВАННЯ скоєно 25/11/2016 14:40
Примітка: біла ракет, на повороті до автопарку

Мал. 5

ВИКОНАНО
ПРИБУВ
В ОБРОБЦІ
НОВЕ

Мал. 6

📞
📧
📅
📌

« Авторизация
Диспетчер

#	Дата	Адреса	Подія	Статус	Тривалість	Патруль
115	22/11/2016 15:02	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ВБИВСТВО	ВІКОНАНО	0 4:55:40	Сухорічка
114	21/11/2016 15:15	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ТИПЕСНІ УШКОДЖЕННЯ	ВІКОНАНО	1 4:39:35	Сухорічка
96	17/11/2016 14:54	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	РОЗБІЙ	ВІКОНАНО	5 5:1:44	Сухорічка
91	16/11/2016 14:50	м. Дніпро, вул. проспект Гагаріна 26	ВБИВСТВО	ВІКОНАНО	6 5:9:2	Сухорічка
82	10/11/2016 02:50	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	РОЗБІЙ	ВІКОНАНО	12 5:5:29	Сухорічка
77	09/11/2016 15:02	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	РОЗБІЙ	ВІКОНАНО	13 4:55:3	Сухорічка
72	08/11/2016 14:54	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	КРАДІЖКА	ВІКОНАНО	14 5:5:8	Сухорічка
68	07/11/2016 15:00	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ВБИВСТВО	ВІКОНАНО	15 4:59:3	Сухорічка
66	04/11/2016 14:51	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ПОДІЯ	ПРИБУВ	18 5:5:59	Сухорічка
64	04/11/2016 14:49	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ВБИВСТВО	В ОБРОБЦІ	18 5:11:36	Сухорічка

i

Розшукові обліки МВС + Патруль

Без реєстрації
Виконано
Немає вільн. патр.

📧
📅
📌

інформувати патруль
Патруль

Полювання № 115 від 2016-11-22 15:05:17 (всі оператори служби 102)
Подія: ВБИВСТВО сповіст 22/11/2016 15:02

Примітка:
 Заявник: Тимон Евгений Олегович 04/04/1995 тел. 380935225819
 Адреса: обш. Дніпропетровська, м. Дніпро, вул. Гагаріна буд. 26
 Фабрика:
 Проходить мимо Корпуса заочного обучения мы услышали выстрелы, на полу лежал человек Подозреваемых 2 osoby: палкого темного цвета светлые волосы курточка черного цвета с красными вставками

Звіт:
 Бивство чоловіка , потрібна швидка допомога та соі

Мал. 7

[illegible]

Мал. 9

Статус «прибув» свідчить про те ще патруль знаходиться на місці події. Статус «виконано» присвоюється події після завершення оперативних дій на місці події.

Екран навчального емулятора автоматизованого робочого місця (АРМ) диспетчера також надає можливість здійснювати пошук у розшукових базах МВС (мал. 9) та на сайті правової підтримки «Патруль».

Екран навчального емулятора автоматизованого робочого місця патруля (використовується планшет) (мал. 10).

Дозволяє переглянути список подій та перейти до перегляду оперативної інформації по події (мал. 11).

Картка події навчального емулятора автоматизованого робочого місця патруля надає всі необхідні дані стосовно події та дозволяє змінювати статус події на «в обробці» та «прибув». Статус «в обробці» – патруль прийняв повідомлення та прочитав фабулу. Статус «прибув» – патруль прибув на місце події. Статус «виконано» надається події автоматично після того, як патруль ввів звіт до картки події та зберіг звіт (мал. 12).

Також емулятор автоматизованого робочого місця патруля надає можливість здійснювати пошук у розшукових базах на сайті МВС та на сайті правової підтримки «Патруль».

#	Дата	Адреса	Подія	Статус
115	22/11/2016 15:02	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	БЕБІВСТВО	ВИКОНАНО
114	21/11/2016 15:15	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ТІЕСНІ УШКОДЖЕННЯ	ВИКОНАНО
96	17/11/2016 14:54	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	РОЗБІЙ	ВИКОНАНО
91	16/11/2016 14:50	м. Дніпро, вул. проспект Гагаріна 26	БЕБІВСТВО	ВИКОНАНО
82	10/11/2016 02:50	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	РОЗБІЙ	ВИКОНАНО
77	09/11/2016 15:02	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	РОЗБІЙ	ВИКОНАНО
72	08/11/2016 14:54	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	КРАДІЖКА	ВИКОНАНО
68	07/11/2016 15:00	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	БЕБІВСТВО	ВИКОНАНО
66	04/11/2016 14:51	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	ПОДІЯ	ПРИБУВ
64	04/11/2016 14:49	м. Дніпро, вул. Гагаріна 26	БЕБІВСТВО	В ОБРОБЦІ

Мал. 10

За допомогою 3G-протоколу забезпечується on-line відео-зв'язок групи документування зі штабом, який розташовується в окремій навчальній аудиторії. До неї через вебкамери передається відеоінформація з основних робочих місць.

На робочому місці слідчого встановлена програма, що вчить роботі з Єдиним реєстром досудових розслідувань [8]. Також розроблена спеціальна оболонка, яка дозволяє використовувати пошукові обліки, які розміщені на головному сайті Міністерства внутрішніх справ, вона розміщується на робочому місці оперативного працівника. Робоче місце спеціаліста представлене програмою для створення фоторобота.

Висновки. Запропонована інформаційно-технічна платформа навчально-інтерактивного комплексу здатна відтворити всі інформаційні потоки реально діючих систем інформаційного забезпечення Національної поліції, що дає змогу суттєво підвищити рівень практичної підготовки майбутніх правоохоронців у цій сфері. Результати її апробації в навчальному процесі Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ довели, що ця платформа надає можливість проведення навчальних тренінгів, які максимально наближують до умов практичних підрозділів Національної поліції.

Авторизация |

Вибір Завдання |

Пошук |

SOS |

Повідомлення № 115
 від 2016-11-22 15:05:17 (ввів оператор служби 102)

Подія: ВБИВСТВО скоєно 22/11/2016 15:02

Примітка:

Заявник:
 Пеня Евгений Олегович 04/04/1995 тел. 380935235819

Адреса:
 Гагаріна 26

Фабула:
 Проходя мимо Корпуса заочного обучения мы услышали выстрелы, на полу лежал человек Подозреваемых 2 одеты: пальто темного цвета светлые волосы курточка черного цвета с красными вставками

Звіт:

Надрукуйте короткий звіт про виконану роботу по завданню та натисніть кнопку **ЗБЕРЕГТИ ЗВІТ**

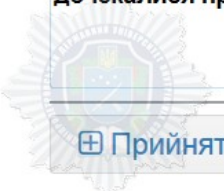

⊕ Прийняти
➔ Прибув
📄 Змінити / Зберегти звіт

Мал. 11

Звіт:

Прибули на місце події, виявили потерпілого з ушкодженнями голови, надали першу медичну допомогу, та викликали швидку допомогу, дочекались приїзду СОГ.

⊕ Прийняти
➔ Прибув
📄 Змінити / Зберегти звіт

Мал. 12

У разі подальшого її вдосконалення маємо потенційну можливість розширити перелік практичних навичок у здобувачів вищої освіти. На черзі – розробка навчального емулятора Єдиного реєстру досудових розслідувань, який дозволить під час рольових ігор слідчому реєструвати нові кримінальні правопорушення, вносити характеристики кримінального правопорушення, редагувати кримінальні провадження. Проведення навчальних тренінгів із курсантами на базі вдосконаленої навчальної інформаційно-технічної платформи Національної поліції буде сприяти засвоєнню отриманих ними теоретичних знань, закріплювати практичні навички під час виконання слідчих, оперативних та превентивних дій.

Список використаних джерел:

1. Система підготовки правоохоронних кадрів потребує вдосконалення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mvs.gov.ua/ua/news/3190_Sistema_pidgotovki_pravooohoronnih_kadriv_potrebu_vdoskonalennya_Oleksiy_Tahtay_FOTO.htm.
2. У МВС обговорили перспективи реформування відомчої навчальної системи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mvs.gov.ua/ua/news/4432_U_MVS_obgovorili_perspektivi_reformuvannya_vidomchoi_navchalnoi_sistemi_FOTO.htm.
3. Бандурка О.М. До проблеми спеціальної підготовки керівників / О.М. Бандурка // Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки вищих навчальних закладів МВС України: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 14 березня 2014 р.); МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2014. – С. 186–187.
4. Дмитрієв А.А. До питання професійної підготовки поліцейських / А.А. Дмитрієв // Шляхи покращення системи професійної підготовки правоохоронців до дій в екстремальних умовах: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (Харків, 14 грудня 2015 р.) ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2015. – С. 13–15.
5. Рудий Н.Я. Реформування відомчої освіти МВС України як складова політики національної безпеки у правоохоронній сфері / Н.Я. Рудий // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2015. – Вип. 3. – С. 51–57.
6. Методичні рекомендації МВС України щодо алгоритму дій користувачів з організації формування Інтегрованої інформаційно-пошукової системи ОВС України. Службовий лист МВС від 16.01.2014 за № 727/Зр.
7. Гавриш О.С., Махницький О.В., Прокопов С.О., Рижков Е.В. Навчальна інформаційно-технічна платформа Національної поліції в системі практичного навчання (досвід ДДУВС) / О.С. Гавриш, О.В. Махницький, С.О. Прокопов, Е.В. Рижков // Використання сучасних інформаційних технологій в діяльності Національної поліції України: матеріали всеукр. наук.-практ. семін. (Дніпро, 25 листопада 2016 р.); МВС України, Дніпр. держ. ун-т внутр. справ. – Д. : ДДУВС, 2017. – С. 34–40.
8. Наказ ГПУ «Про затвердження положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань (із змінами)» від 06.04.2016 за № 139 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0680-16>.

РОСТОВСЬКА К. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент, докторант
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

ОКРЕМІ ПИТАННЯ УЧАСТІ ГРОМАДСКОСТІ У ЗАПОБІГАННІ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена питанням участі громадян у заходах із запобігання корупції. У статті висвітлюються особливості правового регулювання участі громадян у запобіганні корупції, проблемні питання, що з цим пов'язані, та пропонуються шляхи їхнього вирішення.

Ключові слова: *корупція, запобігання корупції, громадськість, законодавство, участь.*

Статья посвящена вопросам участия граждан в мероприятиях из предотвращения коррупции. В статье освещаются особенности правового регулирования участия граждан в предотвращении коррупции, проблемные вопросы, что с этим связаны, и предлагаются пути их решения.

Ключевые слова: *коррупция, предотвращение коррупции, общественность, законодательство, участие.*

The article is sanctified to the questions of participation of citizens in measures from prevention of corruption. In the article the features of the legal adjusting of participation of citizens are illuminated in prevention of corruption, problem questions, that with it the ways of their decision are constrained and offered.

Key words: *corruption, prevention of corruption, public, legislation, participation.*

Вступ. Корупція є однією з найактуальніших соціальних проблем сучасності, вирішення якої є надзвичайно важливою справою. Можна стверджувати, що корупція, як антисуспільне явище, впливає на темпи розвитку економіки держави, владу та суспільство загалом. Багато століть вона «супроводжує» економічний і культурний розвиток усіх країн світу. Масштаби і наслідки процесів корумпованості в усіх державах світу вимагають від відповідних державних і міжнародних установ та організацій постійного поглибленого аналізу її причин із метою нейтралізації та розробки заходів щодо подолання [1, с. 3]. Одним із таких заходів є залучення громадськості до подолання корупції.

Аналіз відповідної наукової літератури свідчить про те, що останніми роками науковці приділяли чималу увагу дослідженням окремих аспектів протидії корупції, а також інституту громадськості в адміністративному праві. З-поміж науково-теоретичних розробок протидії корупції необхідно виділити праці відомих науковців: М. Бездольного, Р. Кулаковського, М. Мельника, Е. Молдована, В. Колпакова, О. Кузьменко, С. Мосьондза, І. Печенкіна, О. Хмари тощо. Питанню розуміння поняття громадськості приділено увагу у працях М. Гирика, О. Марченко, Г. Мороз, В. Московець, І. Сквірського, М. Станішевського та інших вчених.

Незважаючи на велику кількість наукових досліджень у цій сфері, в науці адміністративного права проблема адміністративно-правового забезпечення участі громадськості в протидії корупції комплексно ще не досліджувалась.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення проблемних питань, які розкривають особливості участі громадськості в запобіганні корупції, та формулювання пропозицій щодо їхнього вирішення.

Результати дослідження. Основний Закон України свідчить: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо» (ст. 5); «громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами» (ст. 38) [2].

Громадськість у сфері протидії корупції можна визначити соціальним утворенням, протилежним державі, яке спонукає останню до створення умов, необхідних для всебічного розвитку та існування членів такого суспільства у відносинах із приводу запобігання та протидії корупції на підставі та у спосіб, передбачені чинним законодавством України. Інакше кажучи, громадськість виступає своєрідною протиположністю державі, що, однак, орієнтується на взаємовигідне та безконфліктне існування з нею. Зазначена форма взаємостосунків, у свою чергу, вимагає формування інституту їхніх кореспондуючих прав та обов'язків із приводу запобігання та протидії корупції, оскільки інакше члени громадянського суспільства будуть розглядатися як підпорядковані державі суб'єкти, а не повноправні учасники відповідних відносин [1, 10].

Як свідчить аналіз вітчизняного законодавства, участь громадськості у сфері протидії корупції потребує належного правового закріплення. Участь громадськості у сфері протидії корупції можна поділити на суб'єктів – фізичних та юридичних осіб.

Громадськість у своїх організованих і неорганізованих формах представлена окремими фізичними особами (насамперед громадянами), групами фізичних осіб, громадськими об'єднаннями, громадськими ініціативами та рухами, юридичними особами приватного права, професійними спілками, товариствами захисту прав споживачів, різноманітними асоціаціями, науковими організаціями та установами, освітніми установами та організаціями, творчими спілками, національно-культурними товариствами, благодійними фондами, волонтерськими організаціями, самоврядними структурами, політичними партіями на перших етапах свого існування, поки вони не входять до механізмів здійснення влади, релігійними організаціями в межах відповідних конфесій тощо, може стати дієвим засобом подолання та, сподіваємося, повного знищення корупції. Без громадськості процес запобігання та протидії корупції приречений на невдачу. Підтвердженням цього висновку може бути той факт, що в Україні тривалий час діє спеціальне антикорупційне законодавство, функціонують спеціальні підрозділи у складі Міністерства внутрішніх справ України та Служби безпеки України. Незважаючи на це, рівень корумпованості влади як державного, так і місцевого рівнів залишається надзвичайно високим [1, с. 24].

Саме тому про обов'язкову участь громадськості в подоланні корупції зазначено у Конвенції ООН, підписання якої 9 грудня 2003 р. міжнародною спільнотою стало однією з найбільш визначних подій в історії сучасних міжнародно-правових відносин у сфері запобігання та протидії корупції. Наприклад, ст. 13 Конвенції визначає необхідність участі суспільства у заходах щодо запобігання і протидії корупції, а для цього необхідно сприяти активній участі окремих осіб і груп за межами державного сектора, таких, як громадянське суспільство, неурядові організації та організації, що функціонують на базі громад, у запобіганні корупції й боротьбі з нею та заради поглиблення розуміння суспільством факту існування, причин і небезпечного характеру корупції, а також загроз, що створюються нею. Цю участь треба зміцнювати за допомогою таких заходів:

- посилення прозорості й сприяння залученню населення до процесів прийняття рішень;
- забезпечення для населення ефективного доступу до інформації;
- проведення заходів щодо інформування населення, які сприяють створенню атмосфери неприйняття корупції, також реалізація програм державної освіти, зокрема навчальних програм у школах й університетах;
- повага, заохочення та захист свободи пошуку, отримання, опублікування та поширення інформації про корупцію [3].

Національне законодавство України, у свою чергу, передбачає участь інститутів громадянського суспільства в реалізації державної антикорупційної політики. Загалом, можна говорити про еволюцію державних підходів щодо антикорупційного політичного процесу: на законодавчому рівні відбулося зміщення акцентів від боротьби переважно з корупціонерами (Закон України «Про боротьбу з корупцією» у редакції 1995 р.) до запобігання корупції як явища та мінімізації впливу корупціогенних чинників (Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р.).

У ст. 21 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. передбачено такі форми участі громадськості у заходах щодо запобігання корупції.

Громадські об'єднання, їхні члени або уповноважені представники, а також окремі громадяни в діяльності щодо запобігання корупції мають право:

1) повідомляти про виявлені факти вчинення корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень, реальний, потенційний конфлікт інтересів спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції, Національному агентству, керівництву чи іншим представникам органу, підприємства, установи чи організації, в яких були вчинені ці правопорушення або у працівників яких наявний конфлікт інтересів, а також громадськості;

2) запитувати та одержувати від державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування в порядку, передбаченому Законом України «Про доступ до публічної інформації», інформацію про діяльність щодо запобігання корупції;

3) проводити, замовляти проведення громадської антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та проєктів нормативно-правових актів, подавати за результатами експертизи пропозиції до відповідних органів, отримувати від відповідних органів інформацію про врахування поданих пропозицій;

4) брати участь у парламентських слуханнях та інших заходах із питань запобігання корупції;

5) вносити пропозиції суб'єктам права законодавчої ініціативи щодо вдосконалення законодавчого регулювання відносин, що виникають у сфері запобігання корупції;

6) проводити, замовляти проведення досліджень, у тому числі наукових, соціологічних тощо, з питань запобігання корупції;

7) проводити заходи щодо інформування населення з питань запобігання корупції;

8) здійснювати громадський контроль за виконанням законів у сфері запобігання корупції з використанням при цьому таких форм контролю, які не суперечать законодавству;

9) здійснювати інші не заборонені законом заходи щодо запобігання корупції [4].

Однак у реалізації цих форм участі громадськості в протидії корупції є певні проблематичні питання. Здебільшого це стосується отримання інформації, зокрема існуючих проблем прозорості та відкритості органів публічної влади у питаннях протидії корупції, надання необхідної інформації представникам громадськості, необґрунтовані відмови в наданні інформації.

Для покращення такого становища, наприклад, О.О. Григорян, пропонує запровадити сучасні форми забезпечення прозорості та відкритості органів державної влади через удосконалення інструментів, основних процедур та врахування результатів онлайн консультацій у процесі прийняття політичних рішень, які з часом замінять консультації віч-на-віч [5].

Висновки. Цілком слушними, на нашу думку, будуть такі заходи: 1) на базі громадських організацій створювати інформаційні центри з питань протидії корупції, які б працювали в режимі постійної антикорупційної телефонної лінії. Телефонна лінія повинна мати нескладний номер та бути безплатною для громадян на всій території України; 2) створення громадських приймалень на базі громадських об'єднань з питань протидії корупції; 3) інформаційно-просвітницька робота (видання інформаційних матеріалів, проведення тренінгів, семінарів для представників публічної влади, експертів та громадян з питань запобігання корупції).

На нашу думку, саме використання сучасних форм та методів діяльності громадськості у сфері запобігання корупції дозволить більш ефективно реалізовувати заходи у напрямку протидії цьому явищу.

Список використаних джерел:

1. Глушко Є.В. Адміністративно-правове забезпечення участі громадськості у протидії корупції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Є.В. Глушко ; Ун-т сучасних знань. – Київ, 2015. – 248 с.
2. Конституція України : офіц. текст прийнятий на 5 сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. (зі зм. і доп.). – К. : Парламентське видавництво, 2002. – 72 с.
3. Участь громадськості у заходах щодо запобігання корупції як запорука успішної антикорупційної політики. Роз'яснення Міністерства юстиції України від 26.08.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n0059323-11>.
4. Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/print1443091534119044>.
5. Григорян О.О. Світовий і вітчизняний досвід забезпечення прозорості та відкритості органів державної влади в реалізації публічної політики (інформаційний аспект // Державне управління: теорія та практика. – 2012. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Dutp/20121/txts/12GOOPIA.pdf>.

СОБОЛЬ Є. Ю.,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри правознавства
(Кіровоградський державний
педагогічний університет
імені Володимира Винниченка)

УДК 354.84:368.416

УПОРЯДКУВАННЯ ПРАВОВИХ ОСНОВ ЗАХИЩЕНОСТІ ІНВАЛІДІВ ШЛЯХОМ КОДИФІКАЦІЇ

У статті обґрунтовано необхідність здійснення кодифікації адміністративно-правових норм щодо реалізації і захисту прав та свобод інвалідів. Визначено авторське бачення пропонуємого Закону України «Про діяльність публічної адміністрації щодо реалізації та захисту прав і свобод інвалідів».

Ключові слова: інвалід, особа з обмеженими вадами розвитку, кодифікація, систематизація.

В статье обоснована необходимость осуществления кодификации административно-правовых норм по реализации и защите прав и свобод инвалидов. Определено авторское видение предлагаемого Закона Украины «О деятельности публичной администрации по реализации и защите прав и свобод инвалидов».

Ключевые слова: инвалид, человек с ограниченными пороками развития, кодификация, систематизация.

The paper emphasizes the need for codification of administrative law to implement and protect the rights and freedoms of persons with disabilities. Determined author vision proponuyemoho Law of Ukraine «On public administration activities to promote and protect the rights and freedoms of persons with disabilities».

Key words: disabled, handicapped defects, codification, systematization.

Вступ. Радянське суспільство ґрунтувалося на формулі сприйняття людей з інвалідністю крізь призму негативних стереотипів, вважаючи їх непрацездатними, неспроможними, неповноправними, систематично фіксуючи відхилення в їхньому здоров'ї, що віддзеркалювалось у закріпленні відповідних положень у законодавстві, яке базувалося на медичній моделі. Перехідний період від медичної концепції інвалідності до соціальної став поштовхом для багатьох державних процесів, які створили умови для нового, більш цивілізованого ставлення до прав та свобод інвалідів. Сьогодні стрижневим положенням національної доктрини України поетапно стає всебічна інтеграція осіб з інвалідністю в суспільне життя, ставлення до них як до повноправних членів суспільства, що мають рівні права з іншими громадянами країни. Зміна акцентів у трактуванні концепції інвалідності зумовлює необхідність забезпечення комплексного підходу до трансформації чинного законодавства, посилення контролю за його дотриманням, зміною менталітету в ставленні суспільства до проблеми інвалідності. Вагомим кроком у цьому напрямі стала ратифікація Конвенції про права інвалідів, яка відбулася 16 грудня 2009 року. Цю подію можна вважати початком переломного періоду, що характеризується докорінними змінами в поглядах і підходах до проблем інвалідності через трансформацію складових частин правовідносин, в яких інвалід стає рівноправним суб'єктом, а не об'єктом права.

Постановка завдання. Мета статті – обґрунтувати необхідність здійснення кодифікації адміністративно-правових норм щодо реалізації і захисту прав та свобод інвалідів.

Результати дослідження. Наведені чинники зумовили численні зміни нормативно-правових актів, на яких базується формування та реалізація державної політики щодо осіб з інвалідністю. Однак у своїй більшості положення цих нормативних актів залишаються переважно декларативними, не забезпеченими матеріальними ресурсами та механізмами державного впровадження.

За цих умов особливої гостроти набули фундаментальні проблеми у розумінні інвалідності, пов'язані з новими поглядами на місце інвалідів у суспільному житті, зумовленими відступом від традиційних підходів до інвалідності, впливом міжнародних стандартів, які базувалися на задоволенні потреб інвалідів відповідно до пріоритетного людиноцентристського підходу. Усе викладене вплинуло на необхідність приведення законодавства України, що регулювало питання інвалідності, у відповідність до вимог Конвенції ООН про права інвалідів, а також здійснення його систематизації. Необхідність систематизації законодавства зумовлена також накопиченням значної кількості різних актів, норми яких регламентують діяльність публічної адміністрації щодо реалізації та захисту прав і свобод інвалідів, кількість яких, за офіційними даними, сягнула понад дві тисячі.

Наукове підґрунтя дослідження склали праці таких вітчизняних та зарубіжних фахівців з адміністративного права та процесу, як: В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, Д.М. Бахрах, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, В.В. Галунько, В.М. Гаращук, З.С. Гладун, І.П. Голосніченко, Р. А. Калужний, Д.П. Калаянов, Є.В. Курінний, Ю.Д. Кунєв, Д.М. Лук'янець, О.І. Миколенко, Н. Р. Нижник, О. П. Рябченко, В.М. Селіванов, Д.В. Приймаченко, В.П. Петков, С.В. Петков, О.П. Рябченко, В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко та ін.

В адміністративно-правовому регулюванні діяльності публічної адміністрації щодо реалізації і захисту прав та свобод інвалідів процеси систематизації повинні відбуватися найбільш швидкими темпами, що зумовлено необхідністю своєчасної трансформації адміністративно-правових відносин. Це пов'язано з внесенням численних змін до чинного законодавства: «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» – понад п'ятдесят; «Про реабілітацію інвалідів в Україні» – понад двадцять, а також наявності великої кількості законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, які деталізують окремі положення цих законодавчих актів.

У зв'язку із цим виникла нагальна необхідність систематизувати адміністративно-правові норми щодо реалізації і захисту прав та свобод інвалідів, усунути колізії між законами, вивести на рівень закону правові норми, врегульовані підзаконними актами.

Щоб визначитися з межами систематизації, необхідно виявити, що саме підлягає систематизації. У межах предмета дослідження систематизацію варто розглядати як діяльність, спрямова-

ну на вибірку, впорядкування, узгодження з міжнародними стандартами та напрямом реформування за обраною людиноцентристською стратегією адміністративного законодавства, побудову його системи з метою створення єдиного зведеного акта [1, с. 16], яким може бути Закон України «Про діяльність публічної адміністрації щодо реалізації та захисту прав і свобод інвалідів».

Основними результатами процесу систематизації під час побудови зазначеного законодавчого акта повинні стати визначення базових засад, які будуть стрижневим вектором у спрямуванні діяльності суб'єктів публічної адміністрації; упорядкування повноважень суб'єктів публічної адміністрації щодо реалізації та захисту прав і свобод інвалідів через їх трансфер із законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів; запровадження до повноважень суб'єктів публічної адміністрації оновлених напрямів діяльності щодо реалізації та захисту конкретно визначених прав і свобод інвалідів (освіту, працю, доступність, охорону здоров'я тощо); розробка його більш інформаційно доступним, зручним для використання; виявлення та усунення колізій.

З метою упорядкування адміністративно-правових норм і дотримання цих ключових вимог у запропонованому законодавчому акті слід використати одну з основних форм систематизації законодавства – кодифікацію.

На сьогодні ми можемо констатувати значний інтерес законодавця до проблематики приведення національного законодавства у відповідність до Конвенції ООН про права та свободи інвалідів. Підтвердженням цього є сукупність різнофракційних законопроектів щодо удосконалення законодавства: проект Закону «Про освіту осіб з обмеженими можливостями здоров'я (спеціальну освіту)» від 19.04.2013 № 2885 (Комітет з питань науки і освіти О. Фельдман, О. Волков, І. Шаров); проект Закону «Про державну систему установ соціальної реабілітації дітей-інвалідів з патологіями психічного стану та опорно-рухового апарату» від 28.12.2006 № 2845 (Г.А. Савосін, Ю.Г. Зубко); проект Закону «Про соціальний захист та реабілітацію осіб, що постраждали від терористичного акту або диверсії» від 19.09.2012 № 11236 (Комітет з питань соціальної політики та праці – К. Лук'янова); проект Закону «Про державну соціальну допомогу інвалідам І групи по зору» від 07.03.2008 № 2200 (М.Я. Волинець); проект Закону «Про основи соціального захисту інвалідів» (В.І. Коновалюк); проект Закону «Про посилення соціального захисту інвалідів в Україні» від 19.04.2013 № 2888 (А.М. Вітів, Е.В. Леонов); проект Закону «Про соціальне обслуговування громадян похилого віку та інвалідів» від 10.07.2002 № 208 (О. Волков).

Окрім того, можна перерахувати численні законодавчі ініціативи, які здійснюються Комітетом у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів, Комітетом із питань соціальної політики та праці, Комітетом із питань європейської інтеграції, що спрямовані на адаптацію національного законодавства до Конвенції ООН про права інвалідів, проте більшість із них проходять лише проектну стадію. Значна частина законодавчих ініціатив напрацьована з урахуванням досвіду громадських організацій інвалідів, дослідження даних громадських моніторингових, спрямованих на покращання ситуації з дотримання прав та свобод інвалідів.

З огляду на викладене слушною видається думка В.Ю. Стеценка, що саме адміністративному праву, як уже зазначалося раніше, повинна належати провідна роль у врегулюванні суспільних відносин, що виникають у досліджуваному напрямі. Підсумком такого аналізу природно має стати побудова моделі проекту базового закону [3, с. 268], яким повинен стати запропонований Закон України «Про діяльність публічної адміністрації щодо реалізації та захисту прав і свобод інвалідів».

Під час створення цього кодифікаційного акта слід відійти від стандартних форм кодифікації, на чому, зокрема, акцентує Д.М. Лук'янець, стверджуючи, що системні зв'язки можна організувати й іншим способом – через створення єдиних засад реалізації таких норм, тобто створення відповідних принципів, які й будуть відігравати роль зв'язків між всіма нормами, що регламентують досліджуваний напрям, хоча й містяться вони в різних нормативних актах.

Систематизацію, побудовану на такому способі створення системних зв'язків, можна умовно назвати «концептуальною кодифікацією» [4, с. 261], яка, з погляду С.В. Петкова, по-

винна співвідноситися з математичним фрактальним підходом [5, с. 304], тобто всі елементи концепції взаємопов'язані між собою і доповнюють один одного, водночас поглиблюючи і розкриваючи з різних боків сутність зазначеної ідеї, спрямованої на реалізацію та захист прав і свобод інвалідів.

Така кодифікація повинна бути спрямована на вироблення стабільної юридичної конструкції діяльності суб'єктів публічної адміністрації, яка має базуватися на загальних принципах реалізації та захисту прав і свобод інвалідів, закріплених у Конвенції ООН про права інвалідів та інших міжнародних законодавчих актах.

Основою цієї кодифікаційної діяльності можуть бути положення Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [6], прийнятого в 1991 році. Положення цього нормативно-правового акта, як зазначає В.Л. Костюк, систематично вдосконалюються та деталізуються підзаконними нормативними актами, що в комплексі послаблює гарантії захисту прав інвалідів; ускладнює механізми реалізації особами з інвалідністю своїх прав; спростовує державний нагляд і громадський контроль за їх дотриманням. З огляду на викладене та керуючись ст.ст. 46, 92 Конституції України, він пропонує розробити й ухвалити на базі Конвенції ООН про права інвалідів єдиний законодавчий акт із питань прав інвалідів [7, с. 4], яким, на нашу думку, має бути Закон України «Про діяльність публічної адміністрації щодо реалізації та захисту прав і свобод інвалідів».

Запропонований законодавчий акт повинен мати таку структуру. Розділ I. Загальні положення. Розділ II. Напрями діяльності публічної адміністрації щодо реалізації та захисту прав і свобод інвалідів. Розділ III. Взаємодія суб'єктів публічної адміністрації з некомерційними організаціями з питань реалізації та захисту прав і свобод інвалідів. Розділ IV. Відповідальність органів публічної адміністрації за порушення прав і свобод інвалідів.

У преамбулі слід визначити правові засади організації та діяльності суб'єктів публічної адміністрації. Окреслити стратегічні напрями діяльності суб'єктів публічної адміністрації щодо реалізації та захисту прав і свобод інвалідів шляхом забезпечення рівних можливостей для їх участі в соціально-економічному та культурному житті держави, а також активізації співпраці з громадськими об'єднаннями інвалідів. Забезпечити створення необхідних умов, які дають можливість інвалідам ефективно реалізувати права та свободи людини і громадянина та вести повноцінний спосіб життя, згідно з індивідуальними можливостями, здібностями і інтересами. Підвищити рівень поінформованості населення про особливі потреби інвалідів, формування поваги до їх прав, особистості та гідності.

Формуючи загальні положення запропонованого законодавчого акта, слід виходити з його мети, яка має бути спрямована, на відміну від чинних законодавчих актів, на публічно-сервісний характер діяльності публічної адміністрації. Таким чином, метою цього Закону є правове забезпечення діяльності суб'єктів публічної адміністрації щодо забезпечення реалізації та захисту прав, свобод і задоволення потреб інвалідів нарівні з іншими громадянами, поліпшення умов їх життєдіяльності, згідно з національним законодавством та міжнародними стандартами.

У межах запропонованого законопроекту слід більш детально визначити правові засоби діяльності суб'єктів публічної адміністрації, спрямовані на реалізацію та захист прав і свобод інвалідів. Так, у межах реалізації права на доступ до соціальної інфраструктури повинна стати така конструктивна модель: місце проживання – транспортна інфраструктура – соціальна інфраструктура – місце проживання.

Висновки. Таким чином, аналіз досвіду розвинутих країн світу засвідчив неефективність пасивної державної політики, спрямованої на реалізацію та захист прав і свобод інвалідів, яка формується здебільшого на основі правового закріплення компенсаційних витрат – пенсій, грошової допомоги, пільг, компенсацій тощо. Стрижневим вектором у перетворенні моделі інвалідності з медичної на соціальну (правозахисну), що визначає пріоритетний напрям діяльності суб'єктів публічної адміністрації, є спрямування її на реалізацію інвалідами всіх прав й основоположних свобод людини без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності. Одним із шляхів реалізації цього напрямку діяльності суб'єктів публіч-

ної адміністрації стало впровадження оновленої ідеології їх функціонування, побудованої на гармонізації відносин між публічною владою і людиною, що позначилося на необхідності реформування чинного законодавства на кшталт законодавства, що гарантує реалізацію прав і задоволення потреб інвалідів нарівні з іншими громадянам. Таким нормативно-правовим актом має стати запропонований Закон України «Про діяльність публічної адміністрації щодо реалізації та захисту прав і свобод інвалідів».

Список використаних джерел:

1. Граціанов А.І. Процес систематизації та уніфікації законодавства і розвиток правової системи України : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.02 / А.І. Граціанов. – К., 2004. – С. 16.
2. Курінний Є.В. Реформування українського адміністративного права: декілька тез про сутність процесу / Є.В. Курінний // Адміністративне право і процес. – № 2(4). – 2013. – С. 6.
3. Стеценко В.Ю. Адміністративно-правове забезпечення запровадження в Україні обов'язкового медичного страхування : дис. ... доктора юридичних наук : 12.00.07 / В.Ю. Стеценко. – Х., 2010. – С. 268.
4. Лук'янець Д. М. Розвиток інституту адміністративної відповідальності : концептуальні засади та проблеми право реалізації : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Д.М. Лук'янець. – К., 2007. – С. 261.
5. Петков С.В. Теорія адміністративного права / С.В. Петков. – К. : КНТ, 2014. – 304 с.
6. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 21. – Ст. 252.
7. Костюк В.Л. Конвенція ООН про права інвалідів у контексті розвитку національного законодавства: науково-правовий аспект / В.Л. Костюк // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 1(9). – С. 4.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

НАДЬОН О. В.,
аспірант
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 342:351.862.6(477)

**ВЗАЄМОДІЯ Й КООРДИНАЦІЯ ЯК ФОРМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ БАНКІВ УКРАЇНИ**

У статті розкрито зміст і значення взаємодії й координації державних органів із питань забезпечення фінансової безпеки банків. Окрема увага приділена необхідності нормативного регулювання взаємодії й координації суб'єктів забезпечення фінансової безпеки у фінансовому секторі економіки. Надано пропозиції щодо структури і змісту Регламенту взаємодії й координації Національного банку України та державних органів у сфері забезпечення фінансової безпеки банків в Україні.

Ключові слова: *взаємодія, координація, фінансова безпека банків, управлінська діяльність, регламент.*

В статье раскрыты содержание и значение взаимодействия и координации государственных органов по вопросам обеспечения финансовой безопасности банков. Особое внимание уделено необходимости нормативного регулирования взаимодействия и координации субъектов обеспечения финансовой безопасности в финансовом секторе экономики. Вносятся предложения по структуре и содержанию Регламента взаимодействия и координации Национального банка Украины и государственных органов в сфере обеспечения финансовой безопасности банков в Украине.

Ключевые слова: *взаимодействие, координация, финансовая безопасность банков, управленческая деятельность, регламент.*

The content and significance of interaction and coordination of government agencies on issues of financial security of banks. Particular attention is paid to the need for regulatory cooperation and coordination to ensure the financial security of the subjects in the financial sector of the economy. The work is accompanied by proposals for the structure and content of the Rules of interaction and coordination of the National Bank of Ukraine and government agencies in ensuring the financial security of banks in Ukraine.

Key words: *cooperation, coordination, financial safety of banks, management activities, Regulation.*

Вступ. Розвиток і стабілізація діяльності банківської системи України значною мірою залежать від результативної взаємодії й координації діяльності органів державної влади та Національного банку України. Однак для максимально ефективного забезпечення фінансової безпеки банків необхідно зрозуміти сутність і значення таких явищ, як «взаємодія» й «координація». Традиційно під взаємодією розуміється сумісна діяльність кількох суб'єктів, за

якої результати дії одного суб'єкта впливають на інших. У разі взаємодії державних органів і центрального банку необхідно зазначити, що результати такої діяльності мають позитивно впливати не лише на результати діяльності суб'єктів взаємодії, а й на діяльність і функціонування банківської системи України. У контексті дослідження суб'єктами взаємодії й координації є Президент України, Верховна Рада України, центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, прокуратура України, Служба безпеки України, а також інші органи, які мають повноваження у сфері національної безпеки України. Саме їхня діяльність повинна утворювати цілісний процес адміністративно-правового забезпечення фінансової безпеки банків, зокрема, й через взаємодію та координацію їхньої діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика взаємодії й координації як форми управлінської діяльності суб'єктів забезпечення фінансової безпеки банків України.

Науковою базою статті стали праці М.І. Байтіна, М.М. Бурбики, О.Г. Варич, В.І. Горєвого, В.М. Горшенєва, Д.Г. Заброди, О.В. Ільченко, М.І. Іншина, З.Р. Кісіль, Р.В. Кісіль, В.К. Колпакова, С.І. Лекаря, О.М. Музичука, В.І. Олефіра, І.С. Самоценка, П.О. Сорокіна й ін.

Результати дослідження. П.О. Сорокін стверджує, що взаємодія є найпростішою моделлю соціальних явищ і процесів і можлива лише за наявності: 1) двох або більшої кількості індивідів, котрі зумовлюють переживання та поведінку один одного; 2) актів, через які вони зумовлюють взаємні переживання та вчинки; 3) провідників, що здійснюють передачу дії або подразнення від одного індивіда до іншого [1, с. 23–24]. У науковій літературі висловлюється думка, що під «взаємодією» необхідно розуміти діяльність різноманітних суб'єктів, яка характеризується взаємозумовленістю дій її суб'єктів, спрямованих на досягнення певної цілі, а також (в ідеалі) демократичним характером зв'язків і їх взаємоузгодженістю [2, с. 28]. Тобто взаємодія реалізується в життєдіяльності, а її зовнішнє вираження дає змогу говорити про сутність і зміст взаємодії, про види форм взаємодії й послідовність такого процесу. Взаємодія як вольові дії суб'єктів є необхідною передумовою прийняття спільних рішень, а результатом взаємодії має бути якісне та кількісне перетворення об'єкта, на який спрямовані дії учасників взаємодії.

Щодо взаємодії органів державної влади та Національного банку України (далі – НБУ) з питань фінансової безпеки банків зазначимо таке: взаємодія є необхідною умовою нормального розвитку фінансового сектора країни; суб'єкт забезпечення фінансової безпеки на підставі закону повинен мати право на таку взаємодію, бо процес такої діяльності передбачає обмін інформацією, яка не підлягає загальному розголошенню; взаємодія повинна мати конкретизований характер і форми, в яких її суб'єкти реалізують свої функції, повноваження та компетенцію; відповідальність за результати взаємодії й реалізовані рішення мають покладатися на суб'єктів і містити персоніфіковані дані про відповідальну особу. Це пояснюється тим, що діяльність органів державної влади та НБУ реалізується через діяльність їхніх посадових осіб. Така діяльність нерозривно пов'язана з особою, яка її здійснює; взаємодія має базуватися на юридичній рівності її суб'єктів.

Тому під взаємодією органів державної влади та НБУ у сфері фінансової безпеки банків варто розуміти обов'язкову, спільну діяльність, що реалізується в конкретних правових формах, визначених законодавством, і спрямовану на забезпечення фінансової безпеки банків в Україні. Необхідність визначення видів форм і методів діяльності НБУ й органів державної влади в процесі їх взаємодії та координації пояснюється тим, що ці суб'єкти своїми діями мають забезпечити «створення правових умов закріплення, реалізації, гарантування, охорони та захисту економічних прав, свобод і законних фінансових інтересів банків та їх контрагентів шляхом протидії загрозам з метою стійкого розвитку» [3, с. 21]. Забезпечення фінансової безпеки не може бути реалізоване без чітко визначених форм і методів діяльності суб'єктів відповідної до їхньої компетенції.

Варто відмітити, що сьогодні Закон України «Про Національний банк України» [4] закріплює взаємовідносини Національного банку з Президентом України, Верховною Радою України й Кабінетом Міністрів України через підзвітність, взаємні консультації; відповіді на запити, гарантії невтручання в діяльність НБУ. Ст. 19 Закону України «Про централь-

ні органи виконавчої влади» визначає, що керівник центрального органу виконавчої влади забезпечує взаємодію центрального органу виконавчої влади зі структурним підрозділом міністерства, визначеним міністром, який спрямовує та координує діяльність центрального органу виконавчої влади, відповідальним за взаємодію із центральним органом виконавчої влади [5]. Цитовані положення Закону взагалі не додають визначеності в процес взаємодії й координації між органами виконавчої влади в умовах підвищеного ризику для національної безпеки та не дають уявлення про взаємодію окремого органу виконавчої влади із центробанком із питань фінансової безпеки. Чинний порядок взаємодії не лише не дає можливості визначитись із алгоритмом і формами дії в нормальних умовах функціонування, а й не дає можливості швидкої, оперативної взаємодії в надзвичайних умовах.

Взаємодія суб'єктів забезпечення фінансової безпеки банків в Україні передусім реалізується як управлінська діяльність. Під такою діяльністю традиційно в адміністративному праві розуміють той чи інший спосіб зовнішнього вираження (оформлення) змісту цієї діяльності [6, с. 208]. С.І. Лекарь довів, що адміністративно-правові форми діяльності суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави – це конкретні дії управлінського характеру щодо забезпечення умов економічного зростання, підвищення конкурентоспроможності і прискорення прогресивних змін у національній економіці, які здійснюються спеціально уповноваженими на це органами виконавчої влади в межах їхньої компетенції [7, с. 31]. Отже, форма взаємодії суб'єктів із забезпечення фінансової безпеки банків є спільними діями, вираженими зовні відповідно до поставленої цілі, а самі дії наповнені конкретно визначеним змістом.

Науковці до видів форм управлінської діяльності зараховують правові та неправові [8, с. 160]. При цьому правові форми реалізації функцій держави є однорідними за своїми зовнішніми ознаками (характером і юридичними наслідками) діяльності органів держави щодо управління суспільством шляхом прийняття правових актів, на відміну від організаційних форм, які не тягнуть за собою наслідків [9, с. 85–90]. Правові форми завжди є організаційними. Однак далеко не всі організаційні форми є правовими. До останніх належать лише ті з них, які пов'язані з прийняттям правових актів, породжують юридичні наслідки [10, с. 228]. Основним призначенням правової форми є забезпечення порядку як у суспільстві загалом, так і у сфері функціональної діяльності держави [11, с. 113].

Отже, державні органи, реалізуючи свої повноваження, з метою виконання функцій держави застосовують правові та неправові форми діяльності. Виходячи з того, що взаємодія державних органів у сфері фінансової безпеки є одним із видів управлінської діяльності, немає підстав стверджувати, що така взаємодія докорінно відрізняється від інших форм взаємодії. Однак для визначення своєрідності спільної діяльності НБУ та органів державної влади необхідно визначити, які саме форми взаємодії можуть зробити можливим закріплення, реалізацію, гарантування, охорону й захист прав і свобод осіб та їхніх груп у сфері фінансової безпеки.

Методологічно важливим для нашого дослідження є погляд О.Г. Варич на правові форми державного регулювання економіки, які, на думку автора, мають такі особливості:

1. Кожна правова форма повинна бути узгоджена з іншими правовими й організаційними формами, з якими вона пов'язана. Відсутність узгодженості між різними правовими формами – одна з причин недоліків впливу права на економіку.

2. Правова форма повинна бути ефективною. Держава має безпосередньо створювати стимули або встановлювати конкретні негативні наслідки тієї чи іншої поведінки. Лише за таких умов правові приписи створюють діючу правову систему [12, с. 88].

Правові форми реалізації економічних функцій держави діляться на правотворчу, правозастосовну і правоохоронну. Особливого значення для реалізації економічних функцій держави має організаційна форма, що забезпечує структурне вираження економічних відносин, їх системність, заснованість на ідеях, принципах і матеріальних ресурсах [12, с. 156–157]. Отже, науковець довела, що реалізація економічної функції держави невід'ємно пов'язана із застосуванням традиційних видів форм діяльності суб'єктів [12, с. 156–157]. Повною мірою

все наведене вище можна застосувати до спільної взаємної діяльності суб'єктів із забезпечення фінансової безпеки банків. А отже, такі форми діяльності є універсальними для реалізації всіх функцій держави в усіх сферах діяльності.

Загалом можна констатувати, що погляди науковців зводяться до визнання правових і неправових видів форм діяльності. Також можна з упевненістю стверджувати, що види форм мають традиційну класифікацію, як-то: за замістом правової форми, за її властивостями, за цілеспрямованістю, за способом вираження тощо [8, с. 161–163]. Універсальність цих форм діяльності підтверджує їх придатність для реалізації цілей забезпечення безпеки банків в Україні.

Уважаємо, що взаємодія НБУ й органів державної влади має полягати в регламентованій законодавством діяльності щодо взаємної підтримки в упровадженні рішень, спрямованих на вирішення суспільно значущих проблем в економічній сфері. Така діяльність має міститись в узгоджених дієвих заходах управлінського характеру, які мають на меті досягнення поставленої цілі. Узгодженість таких заходів зумовлена перетинанням спеціальних державних функцій органів взаємодії, а отже, ефективність взаємодії неможлива без координації діяльності центробанку та державних органів.

Розглянемо координацію такої спільної діяльності. Так, метою координації є створення відповідного режиму відносин між суб'єктами, за якого виконання ними узгоджених завдань досягається з найменшими витратами сил, засобів і часу [13, с. 54]. Координація як складник процесу управління полягає в погодженні, упорядкуванні дій різних суб'єктів з метою уникнення дублювання однойменних операцій та охоплення більшого кола завдань, робіт. Координація повинна здійснюватися шляхом проведення координаційних службових нарад, на яких визначаються зв'язки між виконавцями, усуваються неув'язки, дублювання, що дає змогу досягти оперативної реалізації рішення за короткий строк за оптимальних витрат.

Для того щоб система державних органів функціонувала як єдиний організм, необхідно налагодити взаємодію між створеними організаційними одиницями й окремими виконавцями. Це досягається шляхом створення механізмів координації. Координація робіт – це процес узгодження дій усіх суб'єктів для досягнення поставлених цілей.

Координація роботи здійснюється: 1) або шляхом підпорядкування (вертикальна координація); 2) або шляхом установлення горизонтальних зв'язків між одиницями, які знаходяться на одному організаційному рівні (горизонтальна координація). Вертикальна координація ґрунтується на вказівках, що проходять ланцюгом команд. На практиці вертикальна координація реалізується: 1) шляхом взаємної комунікації – безпосередні неформальні контакти між членами організацій; 2) шляхом прямого контролю (надання керівникові повноважень розподіляти завдання та контролювати їх виконання), тобто через використання ієрархії управління; 3) шляхом стандартизації діяльності, тобто через визначення способу, за допомогою якого операція (завдання, дія) має бути виконана.

Необхідно відмітити, що сьогодні в законодавстві практично не опрацьовані питання взаємодії й координації діяльності центробанку та органів державної влади між собою. Взаємовідносини між НБУ та органами влади, передбачені законодавством, не мають конкретних напрямів і засобів чи механізмів реалізації взаємних дій. Тобто ми стверджуємо, що детальна регламентація взаємодії й координації діяльності НБУ та органів влади відсутня. Вирішенням цієї проблеми на правовому рівні може стати затвердження Регламенту взаємодії та координації такої діяльності.

Свого часу, досліджуючи організаційно-правові засади координаційної діяльності прокуратури у сфері боротьби зі злочинністю, такі науковці, як М.М. Бурбика, М.І. Іншин, В.І. Олефір, О.М. Музичук, В.І. Горевий, О.В. Ільченко, дійшли висновку, що «в загальному вигляді усі нормативно-правові акти, які регулюють координаційну діяльність органів прокуратури у сфері протидії злочинності, умовно можна поділити на: 1) зовнішні, які приймаються за межами системи органів прокуратури; 2) внутрішні, тобто відомчі нормативні акти ГПУ ... особливе місце серед законодавчих актів, які є правовою основою координаційної

діяльності органів прокуратури у сфері протидії злочинності, займають ті, що визначають: 1) правовий статус об'єктів цієї діяльності, тобто правоохоронних органів; 2) правові засади щодо протидії (боротьби) окремим злочинам; 3) окремі повноваження прокурорів. ... позитивним для удосконалення національного законодавства з досліджуваних питань є прийняття спеціального Закону України «Про координацію діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю та іншими правопорушеннями», у якому запропоновано закріпити: по-перше, вичерпний перелік правоохоронних органів України, на яких буде розповсюджуватися зазначений Закон; по-друге, поняття координації діяльності правоохоронних органів; принципи, мету та завдання такої координації; по-третє, правовий статус координуючого органу (його завдання, функції, повноваження); по-четверте, напрямки та форми координаційної діяльності» [14, с. 10–11].

Розвиваючи цю ідею, вважаємо за необхідне запропонувати такий алгоритм вирішення проблеми розкоординованості спільної діяльності названих органів.

По-перше, правове регулювання взаємодії й координації має забезпечувати ефективність організації та функціонування об'єкта управління (протидія загрозам), досягнення цілей і завдань керованої підсистеми (системи загалом), тим самим мати орієнтацію на отримання загальної соціальної ефективності (задоволення потреб і реалізацію інтересів суспільства, соціальних груп та індивідів, утілених у загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, конституційних, міжгалузевих і галузевих принципах права).

По-друге, правове регулювання взаємодії й координації НБУ та органів державної влади має базуватися на досягненні найкращого результату (заданої мети); стійкості (властивість процесу взаємодії й координації зберігати та відновлювати свою якість в умовах зовнішніх і внутрішніх збурень); оперативності (властивість процесу взаємодії й координації забезпечувати завершення циклу управління в необхідні терміни); гнучкості (здатність змінювати форми взаємодії й координації залежно від обстановки); безперервності (властивість процесу взаємодії й координації не допускати перерви між послідовно виконуваними етапами).

По-третє, правове регулювання має враховувати специфіку взаємодії й координації у сфері безпеки, у зв'язку з чим норми права повинні бути скеровані на впорядкування організаційної структури державного апарату, оптимальний розподіл функцій серед суб'єктів забезпечення безпеки та наділення їх повноваженнями застосовувати для досягнення цілей відповідні правові засоби.

Ця взаємодія й координація як вид управлінської діяльності має ознаки горизонтальної координації, що має реалізовуватися у формах взаємодопомоги, обміну інформацією, роботи в оперативних і робочих групах, комісіях, зборах, а також розробки та впровадження спільних рішень тощо.

Разом із тим чинне законодавство України свідчить, що воно передбачає лише можливість взаємних консультацій і відповідей на запити, що не відповідає сутності взаємодії й координації. Тому ми вважаємо, що Законом України «Про Національний банк України» необхідно закріпити такі засоби взаємодії й координації діяльності НБУ та органів державної влади у сфері фінансової безпеки: взаємні консультації; робота оперативних і робочих груп, комісій тощо; обмін інформацією (відповіді на запити); спільні рішення; спільні плани реалізації рішень. Види засобів взаємодії й координації мають розподілятися залежно від виконуваних функцій і поставлених завдань. Така взаємодія й координація повинні бути визначені законодавчо та будуватися у двох моделях: перша – взаємодія й координація в умовах нормального функціонування економіки; друга – взаємодія й координація в умовах підвищених ризиків і кризових умовах.

Висновки. Отже, ми вважаємо, що оптимізація взаємодії й координації діяльності НБУ та органів державної влади потребує нормативного закріплення й деталізації. Зокрема, ми пропонуємо прийняти Регламент взаємодії й координації Національного банку України та державних органів у сфері забезпечення фінансової безпеки банків в Україні.

Структура Регламенту має бути такою:

Розділ 1. Загальні положення

Визначається мета прийняття Регламенту й коло суб'єктів, на яких він розповсюджує свою дію. Формулюються положення, які вказують на рівні взаємодії, такі як загальнодержавний, територіальний і локальний. Зазначається, що Регламент передбачає трирівневу систему взаємодії й координації діяльності, а саме: 1) взаємодія й координації з органами загальної компетенції (Президент України, Верховна Рада України та Кабінет Міністрів України); 2) взаємодія й координації з органами спеціальної компетенції (Державна фіскальна служба, Служба безпеки України, Прокуратура України, органи внутрішніх справ тощо); 3) взаємодія й координація з органами місцевого самоврядування. Визначається, що сферами застосування Регламенту є інформаційна, організаційна, правотворча, правозастосовна, правозабезпечувальна. Також указується, що взаємодія будується за двома моделями: в умовах нормального функціонування економіки; в кризових умовах. У цьому розділі необхідно передбачити порядок затвердження, внесення змін і доповнень у Регламент.

Розділ 2. Терміни й визначення

Визначається термінологія, яка застосовується в Регламенті або має значення для його правильного застосування. До таких термінів необхідно зарахувати терміни, що вводяться й використовуються в Регламенті вперше; терміни, що використовуються виключно в рамках цього Регламенту, в тому числі терміни, використовувані для скорочення тексту; загальноновживані терміни, зміст яких спеціалізований або змінений для застосування у сфері фінансової безпеки банків; загальноновживані терміни, якщо їх визначення необхідне для повноти логічної замкнутості словника загалом або кращого розуміння інших термінів.

Розділ 3. Опис вимог, процесів, методів взаємодії й координації діяльності

У цьому розділі подається опис форм взаємодії, таких як взаємні консультації; робота оперативних і робочих груп, комісій тощо; обмін інформацією (відповіді на запити); спільні рішення; спільні плани реалізації рішень; тощо. Для коректного опису процесу необхідно вказати мету процесу; параметри, правила й методи виконання процесу; подію, що спричиняє виникнення процесу; подію, яка завершує процес; строк виконання процесу; місце виконання процесу; функції (дії), що виконуються в рамках процесу; коло виконавців процесу (іноді корисно вказати також права й відповідальність виконавців); засоби документування процесу; засоби контролю виконання процесу. У Регламенті додатково до опису процесу можуть бути визначені функції працівників, задіяних у процесі взаємодії й координації між органами; права працівників та органів; персоніфікована відповідальність. У цьому розділі також необхідно деталізувати порядок обміну інформацією, канали обміну й особливості обміну інформацією з обмеженим доступом.

Розділ 4. Відповідальність

У цьому розділі визначається відповідальність виконавців за невиконання (неналежне виконання) покладених на них обов'язків у процесі взаємодії й координації.

Розділ 5. Контроль

У цьому розділі описуються засоби контролю за виконанням спільних рішень і Регламенту загалом.

Розділ 6. Додатки

У цьому розділі Регламенту подається службова й допоміжна інформація про регламентовані процеси.

Наприклад, 6.1. Форми та правила оформлення документів. У цьому додатку наводяться форми й роз'яснюються правила оформлення документів. Як правило, наводяться форми документів (незаповнених); зразки заповнення форм документів; правила заповнення форм (якщо є варіанти заповнення, які недоцільно подавати у вигляді зразків); правила нумерації документів.

6.2. Схеми процесів. У цьому додатку поміщуються схеми процесів, описуваних у Регламенті. Схеми процесів слугують для ілюстрації, що полегшують розуміння Регламенту, цілей і не замінюють собою текст Регламенту. Звідси випливає таке: доцільно включати в

цей додаток схеми лише часто повторюваних і/або найбільш важливих процесів; не варто розписувати всі варіанти процесу й тим більше намагатися зобразити їх на одній схемі; вибір мови схем повинен визначатися метою найбільш зручного та ясного донесення до читача Регламенту найважливіших особливостей виконання регламентного процесу; краще навести кілька «проекцій» одного процесу, ніж намагатися зобразити на одній схемі відразу всю інформацію про процес.

6.3. Таблиці ролей державних органів (виконавців) процесів. Ця інформація має довідковий характер, так як у зручному вигляді являє собою рольову структуру процесу. Для опису ролей можуть використовуватися матриці відповідальності; таблиці «процес – державний орган (виконавець) – функції – права – відповідальність».

Список використаних джерел:

1. Сорокин П.А. Система социологии : у 2 т. / П.А. Сорокин. – М. : Наука, 1993. – Т. 1 : Социальная аналитика: учение о строении простейшего (родового) социального явления. – 1993. – 447 с.
2. Сівков С. «Взаємодія» і «координація»: масштабність понять / С. Сівков // Закон и жизнь. – 2013. – № 6. – С. 27–29.
3. Надьон О.В. Адміністративно-правове забезпечення фінансової безпеки банків: поняття та необхідні ознаки / О.В. Надьон // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2016. – Вип. 39. – Том 2. – С. 17–21.
4. Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV // Офіц. вісн. України. – 1999. – № 24. – Ст. 1087.
5. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 27. – Ст. 1123.
6. Колпаков В.К. Адміністративне право України : [підруч.] / В.К. Колпаков. – К. : Юрінком-Інтер, 2000. – 752 с.
7. Лекарь С.І. Адміністративно-правовий механізм забезпечення економічної безпеки держави : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / С.І. Лекарь. – Х., 2013. – 40 с.
8. Кісіль З.Р. Адміністративне право : [навч. посіб.] / З.Р. Кісіль, Р.В. Кісіль. – 3-те вид. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 696 с.
9. Самощенко И.С. О правовых формах осуществления функций Советского государства / И.С. Самощенко // Сов. госуд. и право. – 1956. – № 3. – С. 85–91.
10. Байтин М.И. Сущность и основные функции социалистического государства / М.И. Байтин. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1979. – 303 с.
11. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В.М. Горшенев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 256 с.
12. Варич О.Г. Економічні функції сучасної держави: природа, зміст, тенденції розвитку в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.Г. Варич. – К., 2006. – 209 с.
13. Заброда Д.Г. Взаємодія суб'єктів боротьби з корупцією (адміністративно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Д.Г. Заброда. – К., 2005. – 235 с.
14. Звіт про науково-дослідну роботу «Організаційно-правові засади координаційної діяльності прокуратури у сфері боротьби зі злочинністю». – Суми : Сумський державний університет, 2012. – 35 с.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

БЕСЧАСТНИЙ В. М.,
доктор наук із державного управління,
професор, ректор
(Донецький юридичний інститут
МВС України)

УДК 342.9

**МЕТОДИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТАРІЙ ЗБОРУ
ТА ОБРОБКИ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗЛОЧИННІСТЬ**

Стаття присвячена аналізу методів інформаційного забезпечення в протидії злочинності, серед яких – статистичне спостереження, аналіз матеріалів кримінального провадження, аналіз звітів, аналітичної інформації, опитування представників громадськості, віктимологічний моніторинг осіб, контент-моніторинг інтернет-ресурсів, метод експертних оцінок, визначення їх особливостей та переваг.

Ключові слова: методи інформаційного забезпечення, протидія злочинності, опитування представників громадськості, віктимологічний моніторинг осіб.

Статья посвящена анализу методов информационного обеспечения в противодействии преступности, среди которых – статистическое наблюдение, анализ материалов уголовного производства, анализ отчетов, аналитической информации, опроса представителей общественности, виктимологический мониторинг лиц, контент-мониторинг интернет-ресурсов, метод экспертных оценок, определение их особенностей и преимуществ.

Ключевые слова: методы информационного обеспечения, противодействие преступности, опрос представителей общественности, виктимологический мониторинг лиц.

The article is devoted the scientific information management in combating crime including: statistical observation, analysis of the criminal proceedings, analysis reports, analytical information, surveys of the public, victimological monitoring visits, content monitoring of internet resources, method of expert evaluations, to determine their characteristics and advantages.

Key words: methods of information support, combating crime, interrogation respondents, victim monitoring.

Вступ. Актуальним напрямом інформаційного забезпечення процесу протидії злочинності є усунення безсистемності в зборі інформації, неузгодженості між різними суб'єктами в аналізі інформації про криміногенну обстановку та розробкою заходів реагування у випадку її ускладнення, що в результаті не дозволяє прийняти ефективне управлінське рішення і знижує рівень їх реалізації [5, с. 107–108]. У сучасних умовах є нагальним змінити традиційний підхід до збору інформації про злочинність, за яким визнають ряд недоліків та не-

точностей, умови для відомчого впливу, викривлення даних, що впливає на об'єктивність інформації про стан злочинності в державі та про результати роботи правоохоронної системи.

Дослідження інформаційного забезпечення в протидії злочинності присвячувалися науковій праці таких вчених, як О.М. Бандурка, А.І. Долгова, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.М. Джу́жа, А.Г. Кулик, О.М. Литвинов, О.М. Литвак, Є.Д. Лук'янчиков, В.М. Зінченко, Д.І. Голосніченко, В.І. Ша́кун, П.Л. Фріс, В. І. Поклад та інші.

Постановка завдання. Мета статті полягає в розкритті методів інформаційного забезпечення в протидії злочинності, використання яких дозволяє повно і різнобічно отримати інформацію про злочинність для формування об'єктивної і достовірної ситуації про стан злочинності в державі.

Результати дослідження. Під час розкриття сутності методів інформаційного забезпечення зазначимо, що термін «метод» відповідно до Академічного тлумачного словника – це: 1) спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя; 2) прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності (науці, виробництві тощо) [19]. У свою чергу, інструментарій дослідження (від лат. instrumentum – знаряддя для роботи) – це сукупність методичних і технічних прийомів і операцій, що виступає у формі різноманітних документів (робочих матеріалів) і спрямована на одержання з її допомогою інформації [18, с. 132].

Відомості, що містяться в державній статистичній звітності про злочинність, є результатом здійснюваного спеціальними державними органами на певній території та за певний період часу суцільного спостереження фактів, які належать до предмета кримінологічного аналізу злочинності, їх узагальнення (обрахування) та викладення в спеціальних формах державної статистичної звітності. Ці дані характеризують всю сукупність зареєстрованих злочинів виявлених осіб, які вчинили злочини, та осіб, що потерпіли від злочинів, за рядом суттєвих кримінально-правових та кримінологічних ознак, відображаються в спеціальних таблицях в узагальненому кількісному вигляді, що робить можливим їх безпосереднє використання під час аналітичної діяльності без здійснення підготовчих заходів із збору та обробки інформації [10, с. 54].

За допомогою статистики здійснюється «зворотний зв'язок». Без вірогідної, всебічної і своєчасної інформації ефективні управлінські рішення неможливі.

За допомогою методів статистичного аналізу, зокрема про його рівень, характер, географію, структуру, тенденції розвитку в минулому та майбутньому, питому вагу в структурі злочинності в цілому, здійснюється дослідження окремих її видів, рівня латентності та його зміни, регіональної специфіки, внутрішніх та зовнішніх кореляційних зв'язків організованої злочинності зі злочинністю в цілому та окремими її видами, іншими суспільними явищами. Оскільки з урахуванням кримінальної статистичної звітності здійснюється оцінка роботи даних підрозділів, визначаються напрями її оптимізації, зокрема вирішення питань матеріально-технічного, кадрового забезпечення, фінансування та підготовки кадрів [15, с. 110], однак потрібно виразити застереження щодо збору інформації, на початку якого передують визначені показники під час планування роботи. Тобто з початку збору та надходження інформації перевага і зусилля оперативних працівників визначаються в межах «виставлених показників у роботі». З урахуванням неможливості швидко подолати відповідну ситуацію в практичній діяльності, вважаємо, що результати статистичного спостереження не можуть бути єдиним, домінуючим методом інформаційного забезпечення. Для об'єктивної оцінки поширеності злочинів певного виду має бути проведене додаткове дослідження з використанням інших методів інформаційного забезпечення.

Отже, визначаємо статистичне спостереження як *метод інформаційного забезпечення в протидії злочинності* – це науково обґрунтована система прийомів отримання кримінологічної інформації, що ґрунтується на дослідженні відомостей державної статистичної звітності про злочинність на певній території за певний проміжок часу.

Слід зазначити про використання матеріалів Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та електронної бази даних єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені злочини

(кримінальні правопорушення) й інші події в ОВС. Відповідні електронні бази даних запроваджені в 2013 р., на основі відомостей можуть бути сформовані суцільні або вибіркові масиви одиниць спостереження, які мають одну або декілька спільних кримінологічно значимих ознак, які не відображаються в державній статистичній звітності щодо злочинності. Отже, може бути використана як для поглибленої оцінки стану злочинності в країні, так і для розроблення певних прогностичних оцінок [12, с. 28–29].

Запровадження Єдиного державного реєстру судових рішень як джерело інформації про злочинність надало оперативного доступу до матеріалів судово-слідчої практики, водночас переважно витіснивши безпосередній збір емпіричного матеріалу в судових архівах.

Дослідження репрезентативної вибірки матеріалів, отриманої з Єдиного державного реєстру судових рішень, надає можливість отримати розгорнуту кількісно-якісну кримінологічну характеристику злочинності в країні, здійснити кримінологічну типологію злочинів як соціальних актів, більш глибоко оцінити ступінь поширеності та характер суспільної небезпечності посягань кожного типу, визначити нові форми та способи вчинення злочинів, дослідити судово-слідчу практику щодо кримінально-правової кваліфікації злочинів, призначення покарань, врахування обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання, особливості бази доказів, документування їх за окремими категоріями вчинення злочинів.

Отже, *аналіз матеріалів кримінального провадження*, на відміну від статистичного спостереження, надає можливість відтворити обставини вчинення злочину для визначення механізму злочинної поведінки, мотивації винного, детально дослідити кримінологічні риси злочинця, його взаємовідносини з потерпілим, сукупність життєвих обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання особи (а це додаткова характеристика винного), на підставі узагальнення відомостей визначити заходи спеціально-кримінологічного запобігання злочинів окремих видів.

Враховуючи вищезазначене, аналіз матеріалів кримінального провадження (рішень слідчих та судових органів) як метод інформаційного забезпечення в протидії злочинності – це оцінка процесуальних та довідково-інформаційних документів, яка здійснюється через призму ознак у процесі пізнання для визначення властивостей злочинності, її закономірностей, взаємозв'язку та взаємообумовленостей із зовнішніми і внутрішніми факторами детермінації.

Аналіз звітів, аналітичної інформації отримує значно ширшого застосування, що зумовлено як появою нових державних інституцій, так і проявом активної діяльності міжнародних організацій, підготовкою та оприлюдненням звітів у протидії злочинності.

Відповідно до щорічного звіту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини готуються звіти щодо стану порушення прав людини в різних сферах, а також скарги на діяльність органів влади та інших установ. Так, за 2015 р. кількість скарг на Міністерство внутрішніх справ України з регіональними управліннями становила 3569, за кількістю скарг переважає лише органи судової системи – 4434 [21].

Звіти, аналітична інформація урядових інституцій та міжнародних організацій існують у відкритому доступі або отримуються за допомогою інституту доступу до публічної інформації. Особливу увагу слід звернути на звіти моніторингових органів та звіти організацій в окремих сферах. Наприклад, тематичні звіти Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні, оціночні звіти Групи держав проти корупції (ГРЕКО), Антикорупційна мережа ОЕСР для країн Східної Європи та Середньої Азії, Спеціальний комітет експертів Ради Європи з взаємної оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансування тероризму (MONEYVAL), Європейська комісія за ефективність правосуддя – CEPEJ, Міжнародна організація з міграції (MOM) та інші.

У кожному обласному центрі України провадиться діяльність правозахисних організацій. Наприклад, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Київська правозахисна група, Харківська правозахисна група, Вінницька обласна правозахисна організація «Джерело надії», Дніпропетровська обласна громадська організація «Правозахисна організація «Траст» та інші, тому їх доповіді, звіти підлягають системному аналізу та визначенню векторів удосконалення практичної діяльності.

Слід зазначити також про звіти іноземних державних інституцій, що за результатами власних спостережень та досліджень визначають світовий рейтинг держави в протидії окремих злочинів, що переважно мають транснаціональний характер. Наприклад, у звіті Держдепартаменту США зазначається, що Україна у 2016 р. вчетверте поспіль віднесена до контрольного списку другої групи і потрапляє до переліку тих країн, які не в повній мірі відповідають мінімальним стандартам, щоб покласти край торгівлі людьми [22].

На підставі звітів, аналітичної інформації державних і недержавних інститутів вдається визначити недоліки в діяльності правоохоронних органів, що відображаються у зверненнях громадян про порушення прав людини, а також сформовані пропозиції щодо вдосконалення діяльності правоохоронної системи.

Ми вважаємо, що *аналіз звітів, аналітичної інформації як метод інформаційного забезпечення в протидії злочинності* – це оцінка сукупності відомостей, що отримані з перевірених, співвіднесених фактів, що характеризують явища і процеси, пов'язані зі злочинністю.

Вивчення громадської думки надає необхідне інформаційне забезпечення для прийняття конкретних управлінських рішень, а саме для визначення актуальних для населення кримінальних проблем; прийняття стратегічних і тактичних планів із поліпшення криміногенної ситуації в країні, регіоні, локальній місцевості; визначення спільних інтересів у населення й поліції у сфері охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю; прийняття найбільш ефективних шляхів налагодження співпраці з населенням [14, с. 144–145].

На відміну від технології статистичного обліку, моніторинг є цільовим спостереженням з орієнтацією на виявлення тенденцій розвитку з метою прогнозування ситуації, що змінюється. Мета моніторингу – понятійне інформативне забезпечення для визначення пріоритетів, методів і засобів підвищення ефективності діяльності чи реагування на події, факти [14, с. 321].

Зміст кримінологічного моніторингу складають процеси отримання, обробки й аналізу необхідної для формулювання кінцевих висновків інформації. Застосування відповідного методу не відрізняється особливою глибиною досліджень, його завдання – забезпечити своєчасне реагування на системні зміни [2, с. 147–148].

Віктимологічний моніторинг (опитування) осіб, які стали жертвами злочинів, об'єктивно визначають як альтернативне джерело інформації про стан злочинності в країні [7, с. 68]. О.Г. Кулик зазначає про перспективність такого напрямку кримінологічного аналізу злочинності, як всеукраїнське моніторингове опитування населення з метою визначення осіб, щодо яких протягом певного періоду були вчинені злочини певних видів. Це якісно нова інформація про стан злочинності, яка суттєво відрізняється від відомостей, що містяться в державній статистичній звітності. Водночас інформація, що отримується під час віктимологічного опитування, за змістом не є негативною для респондентів, в більшості випадків немає підстав її приховувати, що забезпечує високу відповідність цих даних реальності [10, с. 55].

Результати віктимологічного опитування не можуть замінити і, тим більше, не можуть протиставлятися даним державної статистики злочинності. Ці дані мають розглядатися як одне з додаткових джерел інформації, що характеризує рівень безпеки в країні та окремих її регіонах. Зіставлення опитувальних даних із даними державної статистики злочинності можливе лише після накопичення репрезентативного інформаційного масиву за декілька років і тільки за окремими видами злочинів. Вимогою віктимологічного моніторингу є сформовані запитання в анкеті, що мають стосуватися виключно фактів життя самого респондента. Включення до анкети запитань про віктимізацію родичів або знайомих є неприпустимим, оскільки в цьому випадку дані опитування стануть непридатними для коректного статистичного аналізу [9, с. 79–81].

Опитування громадськості через призму суб'єктивного ставлення респондента дозволяє: визначити поширення суспільно-небезпечних явищ як нового прояву злочинної діяльності, поширення латентних злочинів; вивчення віктимної поведінки, кількості потерпілих від злочинних діянь, що проігнорували звернення до правоохоронної системи в силу різних

причин; розкрити упущення в діяльності правоохоронних органів, оцінити рівень компетентності представників правоохоронної системи та стан реагування на звернення громадян.

Враховуючи, що істотний вплив на розвиток суспільства здійснює Інтернет, під час організації й проведення віктимологічних моніторингів населення необхідно використовувати широкі можливості глобальної комп'ютерної мережі [20, с. 52].

Отже, *опитування представників громадськості (моніторинг) як метод інформаційного забезпечення в протидії злочинності* – це науково-обґрунтована система прийомів отримання первинної кримінологічної інформації від респондентів з орієнтацією на виявлення реального стану, тенденцій злочинності з метою здійснення подальшого прогнозування.

Використання системи моніторингу ресурсів тісно пов'язано з контент-аналізом одержав назву контент-моніторинг. Під контент-моніторингом найчастіше розуміють змістовний аналіз інформаційних потоків із метою отримання необхідних якісних і кількісних зрізів, який ведеться постійно протягом не визначеного заздалегідь проміжку часу [6].

Саме безперервна аналітична обробка повідомлень є найхарактернішою рисою контент-моніторингу, на відміну від контент-аналізу, оскільки здійснюється безперервно в часі. Контент-аналіз публікацій у ЗМІ як метод використовують як попередню експрес-оцінку зібраних фактів. Унікальність контент-моніторингу полягає в об'єднанні змістових і кількісних методів контент-аналізу [3].

І в практичній діяльності, і в наукових дослідженнях визначено, що публікації в ЗМІ – джерело кримінологічної інформації, оскільки ЗМІ спроможні поширювати ідеї, почуття, настрої, що сприяють вчиненню злочинів або стримують скоєння злочинних дій [17]. Тому слід приділяти увагу в публікаціях в ЗМІ не тільки інформації, що має негативний характер, але також відомостям, в яких створюється «позитивний» образ представників злочинного світу [8, с. 149].

Разом із тим слід враховувати недоліки в роботі ЗМІ, що викликано бажанням опублікувати найбільш цікаву інформацію і тим самим підняти рейтинг та конкурентоздатність у сфері мас-медіа. У пошуках ексклюзиву і першочерговості висвітлення подій, особливо пов'язаних із інформацією з місця злочину (що характеризується «швидкостиглістю інформації»), преса допускає ряд серйозних прорахунків, що стосуються достовірності та об'єктивності інформації, розголошення оперативної інформації [13, с. 222].

Вважаємо, що контент-моніторинг інтернет-ресурсів, у тому числі публікацій ЗМІ та інтернет-ЗМІ, як *метод інформаційного забезпечення в протидії злочинності* – це оцінка інформаційного контенту про злочинність за якісними та кількісними характеристиками з метою отримання нової кримінологічної інформації про тенденції, закономірності та взаємобумовленості злочинної поведінки протягом не визначеного заздалегідь проміжку часу.

Експертна оцінка як метод інформаційного забезпечення ґрунтується на високому рівні знань та отриманому досвіді в певній сфері діяльності. Часто втілюється у формах науково-практичного забезпечення в наукових статтях [1], монографіях [11], публічних виступах із використанням медіа-ресурсів для залучення широкої аудиторії. Ризики використання цього методу експертних оцінок полягає в недостовірній оцінці подій і явищ через брак досвіду та рівня знань. Обговорення певної проблеми, пов'язаної зі злочинністю, автоматично не визнається застосуванням методу експертних оцінок. Під час використання відповідного методу інформаційного забезпечення в протидії злочинності перевага має бути віддана компетентним, авторитетним, вузькопрофільним фахівцям, представникам різних наукових шкіл, напрямків, які ґрунтують свою думку щодо певного явища, події на знаннях, досвіді та власній інтуїції.

Досить інформативними є колегіальні звіти експертів, що надають свої висновки з різних спектрів проблеми і напроцьовують узгоджені рекомендації для удосконалення діяльності в їх сфері. Перевагою є те, що залучаються незалежні експерти від правоохоронної системи, державних органів, які мають вагомий досвід діяльності у відповідній сфері та знання щодо реального, прихованого, стану справ, враховуючи проблематику.

Мова йде про зворотній зв'язок на впровадження заходів у протидії злочинності урядових інституцій з боку представників громадського суспільства. Це є результатом вико-

ристання методу експертних оцінок, який ґрунтується на чисельних спостереженнях, результатах репрезентативних досліджень і аналізові матеріалів з окремої тематики групою експертів, що мають фахову підготовку і досвід у певній сфері.

Враховуючи вищезазначене, *метод експертних оцінок як метод інформаційного забезпечення в протидії злочинності* – це спосіб отримання кримінологічної інформації про злочинність, її стан та тенденції, що ґрунтується на висловлених припущеннях експертів, що формують свою думку на знаннях, досвіді та власній інтуїції.

Висновки. У межах наукової статті була зроблена спроба відобразити сутність, переваги та недоліки методів інформаційного забезпечення в протидії злочинності, серед яких – статистичне спостереження, аналіз матеріалів кримінального провадження, аналіз звітів, аналітичної інформації, опитування представників громадськості, віктимологічний моніторинг осіб, контент-моніторинг інтернет-ресурсів, метод експертних оцінок, що обираються залежно від особливостей джерел кримінологічної інформації. Разом із тим здійснений аналіз методів окреслює перспективи подальших наукових розробок щодо збору та обробки інформації про злочинність.

Список використаних джерел:

1. Баганець О. Стан злочинності в державі за 2015 рік та результати протидії їй з боку держави і як це пов'язано із реформуванням правоохоронних органів / О. Баганець – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.baganets.com/blogs-baganets/stan-zlochinnost-v-derzhav-za-2015-r-k-t.html>.
2. Бандурка О.М. Протидія злочинності та профілактика злочинів / О.М. Бандурка, О.М. Литвинов. – Х. : ХНУВС, 2011. – 308 с.
3. Берко А.Ю. Система контент-моніторингу новинних інтернет-ресурсів / А.Ю. Берко, Я.П. Кісь, В.І. Суховерський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/natural/Vnulp/ISM/2011_699/02.pdf.
4. Болотова В.О. Партнерство та співробітництво міліції з населенням: стан, проблеми, рекомендації / В.О. Болотова, Д.О. Кобзін, А.М. Клочко та ін. ; за заг. ред. В.О. Соболева, Ю.О. Свеженцевої. – Х. : Поларт, 2005. – 240 с.
5. Годунов И.В. Некоторые аспекты информационно– аналитической работы в деятельности правоохранительных органов в сфере противодействия преступности / И.В. Годунов, В.М. Анисимков // Человек: преступление и наказание. – 2012. – № 4(79). – С. 107–108.
6. Григорьев А. Контент-мониторинг сетевых информационных потоков / А. Григорьев, Д. Ландэ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://infostream.com.ua/infostream/publ/cbr/index.shtml>.
7. Джужа О. Джерела кримінологічної інформації про стан злочинності в Україні / О. Джужа, Д. Голосніченко, А. Кирилюк // Право України. – 2003. – № 12. – С. 65–70.
8. Желудков М.А. Особенности информационного обеспечения деятельности органов внутренних дел по противодействию экономической преступности / М.А. Желудков // Вестник Владимирского юридического института. – 2007. – № 3(4). – С. 146–149.
9. Кулик О.Г. Всеукраїнське віктимологічне моніторингове опитування населення : теоретичні та організаційно-методичні засади / О.Г. Кулик // Наука і правоохоронна діяльність. – 2008. – № 1. – С. 76–84.
10. Кулик О. Кримінологічний аналіз злочинності в Україні: напрями вдосконалення методології та методики / О. Кулик // Право України. – 2009. – № 7. – С. 52–57.
11. Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання / О.Г. Кулик. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 288 с.
12. Кулик О.Г. Система моніторингових досліджень злочинності в Україні та її кримінологічне значення / О.Г. Кулик // Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : Тези доповідей наук.-теор. конф. (м. Київ, 20 березня 2014 року) / Ред. кол.: В.В. Коваленко, В.В. Черней, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін. – К. : Національна акад. внутр. справ, 2014. – С. 28–29.

13. Мирзорин М.Л. Средства массовой информации при освещении преступных событий: анализ недостатков в работе / М.Л. Мирзорин // Проблемы якості інформації про злочинність: Кримінологічні дослідження: вип.4 ; Луган. держ. Ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – С. 222–228.
14. Оболенський Ю.М. Розробка системи показників для моніторингу діяльності державних органів / Ю.М. Оболенський, В.М. Сороко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3(15). – С. 321–329.
15. Одинцова О.В. Джерела кримінологічної інформації про організовану злочинність та їх використання у кримінологічній науці та практиці: дис. ... канд. юрид. нау : 12.00.08 / О.В. Одинцова. –Х., 2012. – 182 с.
16. Оціночні звіти групи держав Ради Європи проти корупції (GRECO) щодо стану корупції в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.minjust.gov.ua/anti_corruption_grecorep.
17. Горшенков Г.Н. Преступность среди социальных подсистем / Г.Н. Горшенков, П.А. Кабанов, В.В. Колесников и др. ; под ред. Д.А. Шестакова. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 353 с.
18. Романчиков В.І. Основи наукових досліджень. Навчальний посібник / В.І. Романчиков. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 254 с.
19. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/metod>.
20. Храмов С.М. Віктимологічний моніторинг населення як засіб виявлення латентних злочинів/ С.М. Храмов // Південноукраїнський правничий часопис. – 2013. – № 3. – С. 49–52.
21. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. 2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ombudsman.gov.ua/files/Dopovidi/Dopovid_2015_10b.pdf.
22. Trafficking in persons report June 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.state.gov/documents/organization/258876.pdf>.

БОНДАРЕНКО О. С.,

кандидат юридичних наук,

викладач кафедри права

та міжнародних відносин

(Сумський державний педагогічний

університет імені А. С. Макаренка)

УДК 343.35

ПРОТИПРАВНИЙ ВПЛИВ НА РЕЗУЛЬТАТИ ОФІЦІЙНИХ СПОРТИВНИХ ЗМАГАНЬ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Стаття присвячена кримінально-правовій характеристиці протиправного впливу на результати офіційних спортивних змагань. Автор розкриває об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів злочинів, які передбачені ст. 369-3 Кримінального кодексу України. Особливу увагу приділено питанню вдосконалення конструкції аналізованої правової норми.

Ключові слова: *корупція, офіційні спортивні змагання, неправомірний вплив, неправомірна вигода, ставки на спорт.*

Статья посвящена уголовно-правовой характеристике противоправного влияния на результаты официальных спортивных соревнований. Автор раскрывает объективные и субъективные признаки составов преступлений, предусмотренных ст. 369-3 Уголовного кодекса Украины. Особое внимание уделено вопросу совершенствования конструкции проанализированной правовой нормы.

Ключевые слова: *коррупция, официальные спортивные соревнования, неправомерное влияние, неправомерная выгода, ставки на спорт.*

The article is devoted to a characterization of unlawful influence on the results of official sports competitions. The author reveals the objective and subjective elements of the crime, which specified in an article 369-3 of the Criminal Code of Ukraine. Special attention is paid to the construction of legal norm, which analyzes in the article.

Key words: *corruption, official sports competitions, unlawful influence, undue advantage, betting on sports.*

Вступ. Стаття 49 Конституції України визначає, що держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, зокрема й у контексті запобігання будь-якому неправомірному впливу на хід та результати спортивних заходів. Проте останнім часом, зважаючи на широке поширення корупції у сфері спортивних змагань, на міжнародному та вітчизняному рівні було розширено заходи запобігання та протидії цьому деструктивному явищу. Так, 21 грудня 2015 року Україна підписала Конвенцію Ради Європи проти маніпулювання спортивними змаганнями, направлену на запобігання, викриття та покарання за маніпуляції спортивними заходами, а 17 листопада 2016 року ратифікувала її. Цим подіям передувало прийняття 3 листопада 2015 року Закону України «Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань» (далі – Закон), який покликаний вибудувати дієву систему запобігання впливу на результати офіційних спортивних змагань корупційних правопорушень та порушень, пов'язаних із корупцією у сфері спорту, а також виявлення таких порушень, усунення їх наслідків та застосування належного виду юридичної відповідальності. Зокрема, серед іншого Закон передбачив і доповнення Кримінального кодексу України (далі – КК Укра-

їни) новою статтею щодо відповідальності за протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань (ст. 369-3 КК України). Даний захід зумовлений суспільною важливістю спорту для життя населення в Україні, наприклад, у контексті формування та підтримання традицій здорового способу життя та міжнародного іміджу нашої держави. Очевидним є те, що протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань спотворює їхню сутність, оскільки порушує загальні засади таких заходів (змагальність, рівність, справедливість) та правила чесної гри (загальновизнані в спортивному товаристві морально-етичні зобов'язання спортсменів, осіб допоміжного спортивного персоналу, які беруть безпосередню участь у спортивному змаганні, посадових осіб у сфері спорту суворо дотримуватися правил змагань, не допускати заборонених прийомів і методів боротьби, грубощів, шахрайства, інших протиправних діянь як засобів досягнення спортивних результатів) [1].

Постановка завдання. Метою статті є надання кримінально-правової характеристики складів злочинів, передбачених ст. 369-3 КК України (протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань).

Результати дослідження. У наукових джерелах окремі аспекти протиправного впливу в цілому досліджували, зокрема, такі вчені, як М.Г. Арманов, О.О. Вакулик, О.О. Кваша, а питання корупції у сфері спорту вивчали такі вчені, як К.П. Задоя, О.В. Кришевич, А.В. Савченко та інші.

Взагалі Закон визначає протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань як маніпулювання спортивним змаганням, тобто умисне вчинення корупційного правопорушення, спрямованого на некоректні зміни ходу спортивного змагання чи його результату шляхом повного або часткового виключення непередбачуваного характеру змагань і досягнення наперед визначеного їх наслідку, з метою отримання будь-якої неправомірної переваги для себе або для інших [1]. Водночас кримінальний закон більш конкретизує це поняття, розкриваючи його крізь симбіоз двох незалежних складів злочинів. Перший із них передбачений ч. 1 ст. 369-3 КК України: вплив на результати офіційних спортивних змагань шляхом підкупу, примушування або підбурювання чи вступу в змову щодо результатів офіційного спортивного змагання з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи третьої особи або одержання внаслідок таких діянь неправомірної вигоди для себе чи третьої особи [2].

Аналізуючи склад цього злочину, в першу чергу хотілося б зосередити увагу на його об'єкті. Так, *безпосереднім об'єктом злочину* є суспільні відносини у сфері запобігання впливу корупційних злочинів та злочинів, пов'язаних із корупцією, на результати офіційних спортивних змагань. *Предметом злочину* є неправомірна вигода. На нашу думку, незрозумілим лишається те, чому законодавець розкриває це поняття для потреб ст.ст. 160, 354, 364, 364-1, 365-2, 368, 368-3, 368-4, 369, 369-2 та 370 КК України й умисно уникає ст. 369-3? Вважаємо, що в цій статті під неправомірною вигодою, як і в решті наведених, необхідно розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав.

Об'єктивна сторона аналізованого злочину полягає у впливі на результати офіційних спортивних змагань шляхом підкупу, примушування або підбурювання чи вступу в змову щодо результатів офіційного спортивного змагання. Стосовно понятійно-категоріального апарату об'єктивної сторони складу аналізованого злочину, то ст. 1 Закону України «Про фізичну культуру і спорт» визначає спортивне змагання як захід, що проводиться організатором спортивних заходів із метою порівняння досягнень спортсменів та визначення переможців відповідно до правил спортивних змагань із видів спорту та затвердженого організатором спортивних заходів положення (регламенту) про ці змагання, що відповідає визначенням центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування державної політики у сфері фізичної культури та спорту, вимогам [3]. Спортивні змагання можуть бути неофіційними та офіційними, тобто такими, що передбачені Єдиним календарним планом фізкультурно-оздоровчих та спортивних заходів України, які проводяться уповноваженими організаторами спортивних змагань із метою визначення переможців згідно з правилами

спортивних змагань для відповідного виду спорту, визнаного в Україні, та положенням (регламентом) про це змагання [1].

Формами неправомірного впливу є підкуп, примушування, підбурювання та вступ у змову. Для правильної кваліфікації злочину, передбаченого ч. 1 ст. 369-3 КК України, важливим є з'ясування юридичного змісту кожного із цих понять. Так, *підкуп* є родовим поняттям, що нині, як зауважує Ю. Чернега, замінює поняття «хабарництво» [4, с. 145] і в контексті даної частини ст. 369-3 КК України може виражатись у формі надання та одержання неправомірної вигоди. Одержання полягає в прийнятті службовою особою неправомірної вигоди для себе чи третьої особи за вчинення певної конкретно зумовленої дії або ж, навпаки, утримання від її вчинення. Наданням є передача неправомірної вигоди службовій особі за вчинення нею на користь того, хто таку вигоду пропонує, обіцяє чи надає, або на користь третьої особи певних зумовлених дій або ж утримання від їх вчинення.

Примушуванням у наукових джерелах називають насильницький вплив на охоронювану законом свободу особистості з метою приневолення до певних дій, бездіяльності [5, с. 120]. На нашу думку, більш змістовним є визначення, яке надає О.О. Вакулик, яка тлумачить примушування як незаконний вплив на психіку особи, внаслідок якого остання обмежується в можливості чинити відповідно до своєї волі й вимушена обирати поведінку, що їй нав'язується і суперечить її бажанням [6, с. 6]. Способи примушування є різними (наприклад, погроза, насильство, шантаж тощо).

Законодавець визначає *підбурення* через окреслення його форм (умовляння, підкуп, погроза, примус тощо), більшість із яких перетинаються із законодавчим окресленням форм неправомірного впливу на результати офіційних спортивних змагань. На нашу думку, така ситуація порушує принцип правової визначеності та неоднозначності понять, що є важливим для правильної кримінально-правової кваліфікації. Тому нагальною є уніфікація понять.

Водночас у доктринальних джерелах сутність підбурення окреслюють як схиляння суб'єктом злочину іншої особи до вчинення злочину, тобто умисне викликання в іншої особи рішучості вчинити конкретне суспільно-небезпечне діяння, заборонене законом [7, с. 275], а в даному випадку – протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань.

Вступ у змову слід тлумачити як домовленість між кількома суб'єктами злочину щодо вчинення дій, які здатні забезпечити некоректні зміни ходу спортивного змагання чи його результату, шляхом повного або часткового виключення непередбачуваного характеру змагання і досягнення наперед визначеного наслідку [8].

Окрім того, важливим для кваліфікації суспільно небезпечного діяння, передбаченого ч. 1 ст. 369-3 КК України, є й момент вчинення злочину. Як правило, це злочин із матеріальним складом. Водночас А.В. Савченко та О.В. Кришевич зауважують, що якщо, наприклад, йдеться про «вступ у змову», то в такому випадку склад аналізованого злочину є усиченим, тобто закінченим із моменту підготовчих дій, зважаючи на конструкцію готування в ст. 14 КК України, і в такому разі не вимагається, щоб були вчинені які-небудь інші дії, зокрема безпосереднє одержання внаслідок таких діянь неправомірної вигоди для себе чи третьої особи [9].

Суб'єкт злочину – диференційований, оскільки ним може бути як загальний (фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність), так і спеціальний, у випадку вчинення пасивного підкупу. Зокрема, в якості спеціального суб'єкта можуть виступати спортсмени (фізичні особи, які систематично займаються певними видами спорту, визнаними в Україні, та беруть участь у спортивних заходах), особи допоміжного спортивного персоналу, які беруть участь у спортивному змаганні (будь-які тренери, наставники, менеджери, агенти, працівники команди, офіційні особи команди, медичний та інший персонал, що обслуговує або лікує спортсменів, які беруть участь або готуються до спортивних змагань), та посадові особи у сфері спорту (власники, акціонери, керівники чи працівники юридичної особи, яка організовує і сприяє спортивним змаганням, а також особи, вповноважені на проведення офіційного спортивного змагання; керівники і працівники міжнародної спортивної організації, інших компетентних спортивних організацій, що визнають змагання) [1].

Із суб'єктивної сторони аналізований склад злочину характеризується прямим умислом та спеціальною метою: одержання неправомірної вигоди для себе чи третьої особи. На нашу думку, «одержанням» необхідно вважати як отримання майна чи коштів у власність, так і отримання в користування (постійне та тимчасове), оскільки навіть отримавши лише правомочності володіння та користування, суб'єкт злочину може одержати для себе певний зиск. Окрім того, науковий інтерес, безперечно, становить і тлумачення поняття «третья особа». Ми вважаємо, що нею слід визнавати як фізичну особу, так і юридичну.

Щодо кваліфікуючих ознак для складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 369-3 КК України, то ними є повторність та вчинення вищеокреслених дій щодо офіційних спортивних змагань неповнолітніх. На нашу думку, законодавче обмеження щодо можливості застосування повторності лише для ч. 1 ст. 369-3 КК України є необґрунтованим, оскільки виключається можливість застосування повторності до ч. 3 ст. 369-3 КК України, яка містить абсолютно самостійний склад злочину. Щодо вчинення аналізованого складу злочину щодо офіційних спортивних змагань неповнолітніх, то він, окрім вже названих елементів та ознак, характеризується й додатковим факультативним об'єктом – нормальним розвитком неповнолітніх, тобто осіб, що не досягли 18 років. На нашу думку, особлива увага законодавця до неправомірного впливу на результати офіційних спортивних змагань саме неповнолітніх є цілком виправданою, оскільки Закон України «Про охорону дитинства» визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, одним із аспектів якого названо всебічний розвиток дитини, складовою частиною якого, зокрема, є фізична культура і спорт. Тому неправомірний вплив у цій сфері є вкрай згубним на формування молодшої особистості.

На нашу думку, викладення кваліфікуючих ознак злочину, передбаченого ч. 1 ст. 369-3 КК України, в ч. 2 ст. 369-3 КК України є досить обмеженим. Зокрема, влучним є зауваження О.Є. Кріуліна, що, як показує міжнародний досвід боротьби з корупцією у сфері спорту, протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань, як правило, здійснюється злочинними групами [10, с. 276]. Більше того, ми вважаємо, що більш суворе покарання за протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань має очікувати й осіб, що одержували неправомірну вигоду в значному, великому та особливо великому розмірах. Для тлумачення цих понять необхідно використовувати примітку 1 до ст. 368 КК України.

Особливу увагу хотілося б приділити кримінально-правовій характеристиці другого складу злочину, передбаченого ст. 369-3 КК України, а саме ч. 3 ст. 369-3 КК України, зокрема зосередити увагу на рисах, що відрізняють його від складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 369-3 КК України. По-перше, *предмет злочину* (неправомірна вигода) має вартісне вираження, що також дозволяє відмежувати даний злочин від адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 172-9-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Водночас, на нашу думку, неоднозначним є розуміння поняття «ставки на спорт», оскільки з огляду на юридичний зміст та значення ставок на спорт для складу злочину, відповідальність за вчинення якого передбачена ч. 3 ст. 369-3 КК України, в перспективі вони мають бути визнані предметом злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Дане поняття тлумачиться в ст. 1 Закону, відповідно до якої ставками на спорт є будь-яке парі із залученням грошових ставок в очікуванні виграшу в грошовому вираженні з урахуванням майбутнього і невизначеного перебігу подій, пов'язаних з офіційним спортивним змаганням та його результатами [1].

По-друге, *об'єктивна сторона* аналізованого діяння полягає в порушенні заборони розміщення ставок на спорт, пов'язаних з офіційним спортивним маніпулюванням. Під порушенням заборони розміщення ставок на спорт необхідно розуміти розміщення суб'єктом злочину ставок на спорт у тому офіційному спортивному змаганні, в якому він безпосередньо або його команда бере участь. А маніпулюванням в офіційному спортивному змаганні є умисне вчинення корупційного правопорушення, спрямованого на некоректні зміни ходу спортивного змагання чи його результату шляхом повного або часткового виключення непередбачуваного характеру змагань і досягнення наперед визначеного їх наслідку, з метою отримання будь-якої неправомірної переваги для себе або для інших [1].

По-третє, *суб'єкт* злочину, передбаченого ч. 3 ст. 369-3 КК України, на відміну від передбаченого ч. 1 ст. 369-3 КК України, – лише спеціальний.

Висновки. З огляду на викладене криміналізація протиправного впливу на результати офіційних змагань є позитивним кроком, водночас сама конструкція кримінально-правової норми потребує подальшого вдосконалення, зокрема, шляхом тлумачення й уніфікації понять, зміни порядку розташування частин у статті (2 та 3 відповідно), а також заміни формулювання існуючої диспозиції ч. 2 ст. 369-3 КК України. Зокрема, вбачаємо за необхідне доповнити останню новими кваліфікуючими ознаками: діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені за попередньою змовою групою осіб, та діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, предметом яких була неправомірна вигода в значному розмірі, великому розмірі, особливо великому розмірі.

Список використаних джерел:

1. Про запобігання впливу корупційних правопорушень на результати офіційних спортивних змагань : Закон України від 03 лис. 2015 р. № 743-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2015. – № 51. – Ст. 472. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до закону: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/743-19>.
2. Кримінальний кодекс України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III; ред. станом на 01 січ. 2017 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26. – Ст. 131. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до кодексу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24 груд. 1993 р. № 3808-XII; ред. станом на 01 січ. 2016 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 14. – Ст. 80. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до закону : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3808-12>.
4. Чернега Ю. Підкуп як родове поняття у кримінальному праві України / Ю. Чернега // Підприємство, господарство і право. – 2016. – № 8. – С. 144–149.
5. Арманов М.Г. Деякі аспекти вдосконалення законодавчої регламентації кримінальної відповідальності за «самоправні» злочини / М.Г. Арманов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. – 2007. – Вип. 9. – С. 119–126. – Серія «Право».
6. Вакулик О.О. Кримінально-правова характеристика примушування давати показання : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.О. Вакулик. – К., 2011. – 20 с.
7. Кваша О.О. Зміст поняття «необхідна співучасть» у кримінальному праві України / О.О. Кваша // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 2. – С. 274–277.
8. Задоя К.П. Науково-практичний коментар до статті 369-3 Кримінального кодексу України «Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань» / К.П. Задоя // Право і громадянське суспільство. – 2015. – № 2(11). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-11-2015/item/219-naukovo_protpravnyy-vplyv-na-rezultaty-ofitsynykh-sportyvnykh-zmahan-zadoia-k-praktychnyy-komentar-do-statti-369-3-kryminalnoho-kodeksu-ukrayiny.
9. Савченко А.В. Протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань: проблемні питання кримінальної відповідальності / А.В. Савченко, О. В. Кришевич // Право і громадянське суспільство. – 2015. – № 2 (11). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.naiu.kiev.ua/pravova-prosvita/osnovi-antikorupciynogo-zakonodavstva-ukrayini/naukovi-statti-ta-tezi-z-antikorupciynoyi-tematiki/savchenko-av-krishevich-ov-protipravnij-vplyv-na-rezultati-oficijnih-sportivnih-zmagan.pdf>.
10. Криулин А.Е. Некоторые вопросы уголовной ответственности за подкуп участников и организаторов профессиональных спортивных соревнований / А.Е. Криулин // Спортивное право в Республике Беларусь : сб. ст. – Минск : Промышленно-торговое ПРАВО, 2011. – С. 268–283.

КЕРНЯКЕВИЧ-ТАНАСІЙЧУК Ю. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового,
екологічного та аграрного права
(Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника)

УДК 343.8

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано питання взаємозв'язку кримінально-виконавчої та кримінально-правової політики України. Обґрунтовується визначальний вплив кримінально-правової політики на кримінально-виконавчу. Визначаються та досліджуються окремі сфери взаємодії кримінально-виконавчої та кримінально-правової політики.

Ключові слова: кримінально-виконавча політика, кримінально-правова політика, система покарань, класифікація злочинів, звільнення від відбування покарання.

В статье проанализированы вопросы взаимосвязи уголовно-исполнительной и уголовно-правовой политики Украины. Обосновывается определяющее влияние уголовно-правовой политики на уголовно-исполнительную. Определяются и исследуются отдельные сферы взаимодействия уголовно-исполнительной и уголовно-правовой политики.

Ключевые слова: уголовно-исполнительная политика, уголовно-правовая политика, система наказаний, классификация преступлений, освобождение от отбывания наказания.

In the article the question of the relationship of the penal and the criminal law policies of Ukraine is analyzed. Decisive influence of the criminal law policy on the penal policy is proved. Some areas of interaction of the penal policy and the criminal law policy are defined and investigated.

Key words: penal policy, criminal law policy, system of penalties, classification of crimes, exemption from punishment.

Вступ. Комплексне дослідження правової природи кримінально-виконавчої політики України без встановлення взаємозв'язків кримінально-виконавчої політики з іншими складовими частинами правової політики держави є неможливим.

Найважливіше значення має встановлення співвідношення кримінально-виконавчої політики з іншими елементами політики у сфері боротьби зі злочинністю загалом та кримінально-правовою політикою зокрема. Названі компоненти політики у сфері боротьби зі злочинністю на генетичному рівні зв'язані між собою історією становлення та розвитку, загальними цілями та задачами, принципами тощо.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення взаємозв'язків між кримінально-правовою та кримінально-виконавчою політикою України та аналіз основних аспектів їх споріднення.

Результати дослідження. Встановлюючи співвідношення між кримінальним та кримінально-виконавчим правом, І.В. Козич зазначає, що загальне між кримінальним і кримі-

нально-виконавчим правом полягає в тому, що обидві галузі регулюють таке соціальне і правове явище, як покарання. Проте регулюють вони різні сторони суспільних відносин, що виникають із приводу призначення, виконання (відбуття) покарання і звільнення від нього. Поняття покарання, його мети, система, зміст окремих видів покарання і порядок призначення покарання і звільнення від нього є предметом матеріального кримінального права. Предметом регулювання кримінально-виконавчого права є суспільні відносини, що виникають у процесі і з приводу виконання і відбуття призначених судом покарань особам, які визнанні винними у вчиненні конкретних злочинів. Проте саме кримінальний закон зумовлює спільність цілей і завдань, принципів правового регулювання суміжних інститутів і норм кримінального і кримінально-виконавчого законодавства, єдність понятійного апарату, що, у свою чергу, забезпечує адекватність його тлумачення і застосування [1, с. 281].

Порівняльний аналіз кримінального і кримінально-виконавчого законодавства дозволив М.М. Яцишину та П.В. Таргонію виділити *три* основних рівні взаємозв'язку цих галузей. *На першому рівні* цей взаємозв'язок чітко прослідковується у визначенні мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства, викладених у ст. 1 КВК України. На відміну від діючого раніше виправно-трудового законодавства, яке регулювало виконання лише тих покарань, які були поєднані із заходами виправно-трудового впливу, КВК України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань, перелічених у ст. 51 Кримінального кодексу (КК) України, як поєднаних, так і не поєднаних із заходами виправного впливу. *На другому рівні* взаємодія двох галузей права визначається делегуванням повноважень кримінально-виконавчому закону з реалізації всього комплексу правообмежень, передбачених конкретним видом покарання, призначеного судом. *На третьому рівні* така взаємодія КК і КВК України проявляється в застосуванні відповідних норм права оцінки кримінальним законом ступеня тяжкості вчиненого злочину [2]. До прикладу, розподіл, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі, здійснюються регіональними комісіями з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, що утворюються в територіальних органах Державної пенітенціарної служби України, та Апеляційною комісією Державної пенітенціарної служби України з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, що утворюється в Державній пенітенціарній службі України [3].

Про визначальний вплив кримінально-правової політики на кримінально-виконавчу вказує П.Л. Фріс. Даний вплив здійснюється такими шляхами:

- 1) через визначення загальних напрямів кримінально-правової репресії;
- 2) через формування системи та видів кримінального покарання;
- 3) через закріплення підстав та порядку звільнення від покарання;
- 4) через практику призначення окремих видів покарання [4, с. 182].

На тісний взаємозв'язок кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики вказує і С.Н. Захарцев [5, с. 430].

Ю.А. Кашуба слушно стверджує, що кримінально-правова політика визначає кримінально-правові заходи впливу на злочинність: кримінальну відповідальність, її підстави, диференціацію та індивідуалізацію відповідальності, криміналізацію та декриміналізацію діянь, пеналізацію і депеналізацію відповідальності, цілі, систему і види покарань, їх зміст, а також звільнення від покарання. Правова сфера кримінально-виконавчої політики має більш вузький зміст: вона визначає цілі, принципи, стратегію, напрям діяльності держави, її основні форми і методи під час виконання покарання [6, с. 56–57].

На сьогодні вважається доведеним і безсумнівним той факт, що первісні фундаментальні основи кримінально-виконавчої політики закладаються в обраних суспільством концепціях кримінального покарання, закріплених у правовій політиці держави у сфері боротьби зі злочинністю та кримінальному законодавстві [7, с. 235].

Заслуговує на підтримку думка К.Г. Шадріної про те, що кримінально-правова політика формує законодавчу базу протидії злочинності, відмежовує злочинне від незлочинного,

кримінально каране від морально засуджуваного чи такого, що тягне за собою застосування інших заходів впливу. Від того, яке коло діянь буде визначене злочинним, який характер караності їм буде надано, за яких умов і на яких підставах кримінальна відповідальність буде виключатися або замінятися іншими заходами впливу, залежить у кінцевому рахунку розвиток кримінальної процесуальної та кримінально-виконавчої політики [8, с. 34].

У контексті дослідження питання взаємозв'язку кримінального та кримінально-виконавчого права М.І. Пікуров вважає, що норми кримінально-виконавчого права не можуть «винаходити» власні види покарання. І в цьому відношенні зв'язок між цими галузями має вертикальний характер. Що ж стосується інших норм цих же галузей, то між ними виникають горизонтальні зв'язки [9, с. 22].

Так Кримінальний кодекс України, будучи основним джерелом кримінально-правової політики, визначає поняття покарання, а також окреслює систему покарань (розділ X Загальної частини Кримінального кодексу України) [10], які в подальшому підлягають виконанню (за допомогою механізмів кримінально-виконавчої політики).

При цьому слід наголосити на неправомірності застосування терміну «кримінальне покарання», який не відповідає нормам Кримінального кодексу України, оскільки ст. 50 Кримінального кодексу України визначає поняття «покарання». Термін «кримінальне покарання» відсутній в Основному кримінальному законі. Тому слід внести зміни до Кримінально-виконавчого кодексу України в частині заміни використання поняття «кримінальне покарання» на «покарання» у всіх статтях, де допущена така помилка.

Система покарань, окреслена Кримінальним кодексом України, побудована з огляду на поділ покарань на основні та додаткові. У Кримінально-виконавчому кодексі відображено порядок виконання покарань з огляду на їх прив'язку до позбавлення волі, а саме: розділ II присвячений «Виконанню покарань, не пов'язаних із позбавленням волі», розділ III регламентує «Виконання покарання у виді позбавлення волі», а розділ IV регулює «Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі».

Така законодавча деталізація ніяким негативним чином не впливає на реалізацію політики у сфері боротьби зі злочинністю, а, навпаки, дозволяє виділити особливості виконання покарань названих категорій, що сприяє ефективній реалізації кримінально-виконавчої політики на практиці.

Є.С. Назимко кримінально-правову, кримінально-процесуальну, кримінально-виконавчу та кримінологічну складові частини правової політики у сфері протидії злочинності в межах дослідження інституту покарання пропонує розглядати як сфери пенальної політики [11, с. 317].

Одночасно автором стверджується, що перед кожною складовою частиною пенальної політики стоїть конкретне завдання, що охоплює певну «ділянку» існування інституту покарання. Так, *кримінально-правова сфера* розкриває загальну мету покарання, визначає межі, порядок та умови призначення покарання, визначає підстави звільнення від покарання та його відбування, встановлює міру покарання в кримінально-правових санкціях; *кримінально-виконавча сфера* встановлює шляхи досягнення мети покарання, передбачає основні засоби виправного впливу на засуджених, порядок і умови відбування тих чи інших видів покарань, порядок звільнення від відбування покарання – тобто деталізує положення кримінально-правової сфери у процесі виконання/відбування покарань [12, с. 11].

Такі міркування свідчать про міжгалузевий характер інституту покарання як у системі галузей права кримінального циклу, так і в системі політики боротьби зі злочинністю.

Кримінально-правова політика впливає на кримінально-виконавчу також шляхом класифікації злочинів залежно від ступеня тяжкості на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі, оскільки такий кримінально-правовий поділ злочинів є одним із критерієм для визначення виду кримінально-виконавчої установи, де засуджений відбуватиме покарання, а також умов подальшого відбування покарання.

Так, у ч. 3 ст. 11 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачено, що кримінально-виконавчі установи поділяються на кримінально-виконавчі установи відкритого

типу (виправні центри) і кримінально-виконавчі установи закритого типу (виправні колонії).

До прикладу, виправні центри виконують покарання у виді обмеження волі стосовно осіб, засуджених за злочини невеликої та середньої тяжкості (ст. 16 Кримінально-виконавчого кодексу України).

Така ж залежність між видом виправної колонії, де відбуватиме засуджений покарання у виді позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі, та ступенем тяжкості вчиненого злочину визначена нормою ч. 1 ст. 18 Кримінально-виконавчого кодексу України.

Кримінальний кодекс України в ч. 2 ст. 50 закріплює норму про те, що покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Одночасно Кримінально-виконавчий кодекс України вказує не лише на виправлення засудженого (як мету покарання), а й на його ресоціалізацію. Звідси можна зробити висновок про необхідність узгодження мети покарання на рівні КК України та КВК України. При цьому, нам видається, необхідно доповнити КК України в напрямку розширення визначення мети покарання, яка повинна полягати у виправленні та ресоціалізації засуджених.

Іншої позиції дотримується І.І. Митрофанов. Він вважає, що як мету покарання слід вказати ресоціалізацію засудженого, що включає і виправлення, і запобігання новим злочинам, з одного боку, а з іншого, – пенітенціарну і постпенітенціарну соціалізацію засудженого [13, с. 188].

В.В. Кондратішина із цього приводу заявляє, що необхідно з ч. 1 КВК України вилучити терміни «ресоціалізації засуджених», оскільки це не є функцією органів і установ виконання покарань і не є завданням у цілому кримінально-виконавчої політики, а державних органів виконавчої влади, які займаються питаннями соціальної політики (системи органів Міністерства праці та соціальної політики України – тепер Міністерства соціальної політики України), на які сьогодні покладено обов'язок щодо ресоціалізації колишніх засуджених [14, с. 88].

Категорично не погоджуємося з такою думкою, оскільки, як слушно стверджує Д.В. Ягунов, термін «ресоціалізація» найбільш повно відображає процеси, які відбуваються із засудженим у в'язниці і після звільнення з неї [15, с. 11].

Ресоціалізація більшістю дослідників розглядається як єдиний процес відновлення та розвитку соціально корисних зв'язків і відносин як у період відбування покарання, так і після звільнення засудженого [16, с. 12].

Таким чином, очевидним є те, що органи й установи виконання покарань виконують функцію ресоціалізації щодо засуджених у процесі відбування ними покарань, а покарання поруч з іншими цілями має на меті і ресоціалізацію засудженого.

Розділ V Кримінально-виконавчого кодексу «Звільнення від відбування покарання. Допомога особам, які звільнені від відбування покарання, контроль і нагляд за ними» містить главу 23, присвячену питанням інституту звільнення від відбування покарання.

Слушною є позиція І.І. Журової, яка стверджує, що звільнення від відбування покарання завершує процес виконання покарання. Ця важлива подія має комплексний характер і регулюється не тільки нормами кримінально-виконавчого, а й кримінального і кримінального процесуального законодавства [17, с. 176].

Розділ XII Загальної частини Кримінального кодексу України визначає порядок звільнення від покарання та його відбування.

Як зазначає П.Л. Фріс, встановлюючи підстави та порядок звільнення від кримінального покарання, кримінальне право також впливає на обсяг контингенту, стосовно якого реалізується кримінально-виконавча політика [4, с. 182].

Звільнення від покарання та його відбування є комплексним міжгалузевим правовим інститутом, що включає в себе переважно норми законодавства кримінального блоку (кримінального, кримінально-виконавчого, кримінального процесуального). Передбачені нормами цього законодавства види звільнення від покарання становлять єдину систему норм, що визначають допустимі вітчизняним законодавством випадки незастосування найбільш суворого заходу державного примусу [18, с. 201].

При цьому цілком справедливим є зауваження Олексія Гороха з приводу наявних колізій між нормами про звільнення від покарання в законодавстві кримінального блоку, які повинні вирішуватися з огляду на обсяг та зміст понять, які визначаються нормами матеріального (кримінального) законодавства, що є фундаментальним для інших наук кримінального блоку прикладного характеру (зокрема, кримінально-виконавчого, кримінального процесуального) [18, с. 205–206].

Система загальноправових принципів (демократизму, гуманізму, законності, верховенства права тощо), а також міжгалузевих принципів (невідворотності покарання, доцільності, економії репресії, диференціації та індивідуалізації виконання покарання), на основі яких базується кримінально-правова та кримінально-виконавча політика, служить підтверджуючим фактом наявності тісних горизонтальних взаємозв'язків між цими складовими політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи, можна зробити висновок, що взаємозв'язок між кримінально-правовою та кримінально-виконавчою політикою держави знаходить своє відображення в певних площинах.

По-перше, кримінально-правова політика формулює поняття «покарання» та формує систему покарань. По-друге, кримінально-правова політика окреслює мету покарання, однак, як зазначалося вище, мета, закріплена в Кримінальному кодексі, потребує узгодження з відповідною нормою Кримінально-виконавчого кодексу. По-третє, кримінально-правова політика впливає на кримінально-виконавчу політику шляхом класифікації злочинів, що має значення для визначення установи виконання покарань. По-четверте, кримінально-правова політика закріплює підстави та порядок звільнення від покарання та його відбування, внаслідок чого зумовлює подальшу реалізацію кримінально-виконавчої складової частини. По-п'яте, кримінально-правова та кримінально-виконавча політика ґрунтуються на єдиній системі загальноправових та міжгалузевих принципів.

Список використаних джерел:

1. Козич І.В. Деякі питання взаємозв'язку кримінально-правової та кримінально-виконавчої політики / І.В. Козич // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2014. – Вип. 34. – С. 279–288.
2. Яцишин М.М. Взаємодія кримінально-виконавчого законодавства з нормативними актами інших галузей права у процесі виконання покарань і ресоціалізації / М.М. Яцишин, П.В. Таргоній // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. пр. за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 29-30 трав. 2009 р. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Юрид. ф-т. – Луцьк, 2009. – С. 702–707 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до док. : <http://www.esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/2028/1/resoc.pdf>.
3. Про затвердження Інструкції про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, Положення про Регіональну комісію з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, Положення про Апеляційну комісію Державної пенітенціарної служби України з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі: наказ Міністерства юстиції України від 08 лют. 2012 р. № 222/5 [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України // Режим доступу до док. : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0213-12>.
4. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми / П.Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – С. 182.
5. Захарцев С.Н. Место уголовно-правовой политики в системе правоохранительной политики государства / С.Н. Захарцев // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2009. – Выпуск 11 (79). – С. 430.
6. Российский курс уголовно-исполнительного права. В 2-х т. Т. 1. Общая часть / Е.А. Антонян, Ю.М. Антонян, С.А. Борсученко и др.; подред. В.Е. Эминова, В.Н. Орлова. – М. : МГЮА имени О.Е. Кутафина; ООО «Издательство “Элит”», 2012. — С. 56–57.

7. Фролова О.Г. Концепції покарання і кримінально-виконавча політика держави / О.Г. Фролова // Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція: зб. матеріалів між нар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) – К. : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. – С. 235.
8. Шадріна Е.Г. Взаимосвязь российского уголовного, уголовно-исполнительного и уголовно-процессуального права (проблемы рассогласования и согласования) : дис. . канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е.Г. Шадріна ; Ин-т экономики, управления и права. – Казань, 2003. – С. 34.
9. Пикуров Н.И. Уголовное право в системе межотраслевых связей / Н.И. пикуров. – Волгоград : ВЮИ МВД России, 1998. – С. 22.
10. Кримінальний кодекс України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс] / Офіц. сайт Верховної Ради України. – Режим доступу до док. : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page2>.
11. Назимко Є.С. Політико-правовий вимір інституту покарання / Є.С. Назимко // Право та управління. – 2011. – № 1. – С. 317.
12. Назимко Є.С. Депеналізація як елемент пенальної політики України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08. «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Є.С. Назимко ; Академії адвокатури України. – К., 2011. – С. 11.
13. Митрофанов І.І. Мета покарання вимагає узгодження норм матеріального та виконавчого кримінального права / І.І. Митрофанов // Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція: зб. матеріалів між нар.наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.) – К. : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. – С. 188.
14. Кондратішина В.В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08. / В.В. Кондратішина. – Львів, 2009. – С. 88.
15. Ягунов Д.В. Державне управління пенітенціарною системою України: механізм ресоціалізації засуджених : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / Д.В. Ягунов ; Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Одеса, 2004. – С. 11.
16. Гусак А.П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А.П. Гусак ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2010. – С. 12.
17. Журова І.І. Правове регулювання звільнення від відбування покарання / І.І. Журова // Право і суспільство. – 2012. – № 4. – С. 176.
18. Горох О. Система видів звільнення від покарання за українським законодавством кримінального блоку / О. Горох // European political and law discourse. – 2015. – Volume 2 Issue 6. – P. 201.

ЛЕНЬ В. В.,кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права
та кримінології(ДВНЗ «Національний гірничий
університет»)

УДК 343.23+351.856.2

**ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ,
ПРЕДМЕТОМ ЯКИХ Є ДЕРЖАВНІ НАГОРОДИ**

У статті розглядаються питання необхідності визначення факторів культурної цінності й вартості орденів, медалей СРСР та України, які є предметом під час учинення злочину, важливі для призначення й проведення мистецтвознавчої експертизи, кваліфікації вчиненого та відшкодування завданих збитків.

Ключові слова: злочин, нагорода, культурна цінність, вартість нагороди, кваліфікація, фактори.

В статье рассматриваются вопросы необходимости определения факторов культурной ценности и стоимости орденов, медалей СССР и Украины, которые являются предметом при совершении преступления, важные для назначения и проведения искусствоведческой экспертизы, квалификации совершенного и возмещения причиненного вреда.

Ключевые слова: преступление, награда, культурная ценность, стоимость награды, квалификация, факторы.

The questions need to identify the factors of cultural values and the value of orders, medals of the USSR and Ukraine, the subject of which they are committing a crime. Important for the appointment and conduct of the examination of art, skill and perfect compensation prichenennogo harm.

Key words: crime, reward, cultural value, value of awards, qualifications, factors.

Вступ. Сьогодні в Україні та багатьох інших державах ці питання є актуальними. В Україні, державах СНД, Європи і світу набуло широкого розмаху колекціонування нагород, зокрема державних орденів, медалей СРСР (як одних із рідкісних і цінних), а також нагород України й інших держав. Це явище в багатьох державах є нелегальним і, відповідно, високолатентним. Більшість орденів СРСР, окремих медалей СРСР та окремих нагород України, інших держав, а також республіканські нагороди (нагороди республік), які заснували до утворення СРСР, у перші роки СРСР, а також ті, що існували певний час, а потім нагородження ними припинилося, мають культурну цінність (художню, наукову, колекційну, мистецтвознавчу, історичну, етнографічну тощо) і значну вартість (ціну). Варто відверто зазначити, що мистецтвознавці, фалеристи, історики, колекціонери, військові, певні державні діячі й політики більшості країн вважають ордени СРСР одними з найкрасивіших нагород світу. Це справжні витвори мистецтва, які мають культурну цінність і значну вартість (ціну). Більшість із них відрізняється композицією, декором, вишуканістю, красою й високою майстерністю виконання. Певні ордени, медалі СРСР – це вкрай рідкісні нагороди.

Постановка завдання. Не є таємницею, що сьогодні в Україні, інших державах учиняється багато незаконних дій щодо державних нагород, зокрема злочинів, предметом яких

є ордени та медалі. Уточнюємо, ми ведемо мову лише про державні нагороди СРСР, України, а саме ордени, медалі та республіканські ордени, про які зазначалось вище. Мова не йде про іноземні нагороди, недержавні нагороди – громадські, відомчі (галузеві), церковні тощо. Часто кримінальні правопорушення, пов'язані з державними нагородами, вчиняються в сукупності з іншими злочинами. Частина національних чинних законодавчих норм, інших нормативно-правових приписів щодо цього не спрацьовують, а то й нехтуються. Переконані, що вони й недосконалі, й не відповідають сьогоденню. Уважаємо, всі представники різноманітних владних структур, зокрема органів кримінальної юстиції, усвідомлюють масовий характер правопорушень у державі, пов'язаних передусім із державними нагородами.

Результати дослідження. Варто зазначити, що, згідно із Законом України «Про державні нагороди України», його положення розповсюджуються на нагороди СРСР і нагороди республік, що входили до його складу [1].

В Україні великий внесок у розвиток нагородної системи, нагородної справи й нагород зробили багато українських науковців: Д. Табачник, В. Литвин, І. Курас та ін. Позитивним є те, що з'являються поодинокі дослідження українських учених-правознавців, а саме: А. Пінаєва, В. Гринчишина, Д. Коритька, А. Майдебури. Утім лише перший із них криміналіст.

Більш широко проводять дослідження в інших державах. Так, у Росії – В. Дуров, О. Павліков, І. Пак, О. Смыслов, В. Музалевський та багато ін.; правники: Д. Белоцеркович, В. Дуель, А. Дьомін, А. Малько, Д. Полянський, Є. Сердобінцева, Є. Трофімов та ін.; криміналісти: М. Журавльов, Ф. Бражник, В. Нирков, О. Спиридонова, В. Григор'єв, І. Соломоненко та ін. У Казахстані такими дослідженнями займаються Р. Жаляльдинов, І. Карін та ін. У Чехії – В. Мержичка, В. Новотні та ін. У Білорусії – А. Подлинський та ін.

Досліджуючи цю складну, комплексну, багатоаспектну проблему, необхідно зазначити, що для кримінального та кримінально-процесуального права передусім важливими є питання правильної й точної кваліфікації вчиненого, а це й визначення завданих збитків, тобто визначення вартості незаконно вилучених нагород. Відповідно для цього, необхідно призначати як мінімум мистецтвознавчу експертизу, що, у свою чергу, зобов'язує поставити грамотно правильні, професійні питання, які будуть сприяти, у кінцевому підсумку, повному, всебічному та об'єктивному розслідуванню, тобто зробити все, щоб досягти максимального, позитивного законного результату – встановлення істини по кримінальному провадженню, притягнення винних до справедливої відповідальності й покарання, повернення викраденого (у тому стані, в якому нагороди були до незаконного вилучення) потерпілому або відшкодування завданих збитків потерпілому, якщо нагороди зникли (загублені, передані не-встановленій особі, перероблені тощо) або приведені в такий стан, що втратили колекційну цінність і відповідну вартість (ціну) й об'єктивно не задовольняють вимоги потерпілого.

Для всього вищевказаного необхідно спиратися на раніше нами встановлені в попередніх наукових дослідженнях, а зараз удосконалені основні фактори (елементи, чинники) визначення культурної цінності й вартості (ціни) державних орденів, медалей СРСР та України. Фактори (елементи, чинники) подаються у відносно довільному порядку:

1. Рік затвердження ордена, медалі впливає на вартість(ціну) і культурну цінність, тобто чим раніше затверджена нагорода, тим вона має більшу вартість (ціну) і культурну цінність. Це стосується передусім одного виду нагород.

2. Кількість виготовлених нагород, тобто чим більше виготовлено нагород, тим менша їх вартість (ціна) і культурна цінність. Наприклад, станом на травень 2014 р. український орден «За мужність» III ст. виготовлено в кількості як мінімум 384 925 знаків. Дещо менше відбулось ним нагороджень, відповідно, ордени з першими й невеликими порядковими номерами будуть мати більшу вартість (ціну), ніж ордени з великими порядковими номерами. Вартість (ціна) орденів із першими й невеликими порядковими номерами буде постійно підвищуватися, у зв'язку з тим що нагородження орденом «За мужність» III ст. будуть продовжуватися, а їх номери збільшуватися.

3. Кількість нагороджень, тобто чим більше відбулось нагороджень, тим меншою є вартість (ціна) і культурна цінність нагороди.

4. Порядковий номер нагороди (якщо вона номерна), тобто чим менший порядковий номер, тим вища вартість (ціна) і культурна цінність нагороди. Разом із тим зазначимо, якщо кількість нагороджень або/і виготовлення певного виду нагороди або її типу незначне (наприклад, орден Ушакова I ст.), то порядковий номер ордена фактично не впливає на його вартість (ціну) і культурну цінність.

5. Фактична категорія нагороджених за статутом або всупереч, тобто, наприклад, якщо певним орденом буде нагороджена відома особистість (високопосадовець, державний, громадський, військовий, інший видатний діяч, письменник, артист та ін.), то її орден, як правило, матиме більшу вартість (ціну), ніж такий самий орден, який належить звичайній, маловідомій особі.

6. Категорії для нагороджень, тобто нагорода за статутом для певних (передбачених, обмежених, наприклад, для «полководців», «флотоводців», тобто військових, які займають високі, певні посади в армії, на флоті, можливо МВС, КДБ – СБУ тощо) категорій осіб буде мати більшу вартість (ціну) і культурну цінність, ніж нагорода, призначена для широкого кола нагороджень.

7. Якщо певна державна нагорода (вид) має типи (вони можуть різнитися за способом виготовлення, розміром, вагою, видом металу та його пробою, видом і вагою, кольором, чистотою каміння (природне, неприродне (синтетичне), видом емалі, зображенням загалом або його певних елементів, способом кріплення до одягу тощо), в такому разі різні типи мають різну вартість. У більшості випадків ранні типи нагороди за роками виготовлення мають більшу вартість (ціну) і культурну цінність, ніж наступні. Перші типи нагороди, відповідно, мають невеликі порядкові номери.

8. Відмінні, суттєві, можливі індивідуальні особливості деталей (елементи), декору, емалі серед певного виду або типу ордена, медалі будуть певною мірою впливати на вартість (ціну) і культурну цінність. Це може бути збільшена або зменшена рельєфність певної деталі, зайва або, навпаки, позолота, непередбачені в описі деталей (елементів) тощо. Наприклад, на певних екземплярах, скоріше, певній партії медалі «За победу над Японией» на військовому мундирі (кітелі) Й. Сталіна рельєфне (випукле) зображення ордена Суворова I ст. має нахил управо.

9. Зміст, сутність статуту нагороди, тобто військове або/і трудове спрямування нагороди, або нагородження за вислугу років, певною мірою це також впливає на її вартість (ціну) і культурну цінність.

10. Вид металу (недорогоцінний – томпак, нейзильбер, латунь, мідь, нікель тощо, дорогоцінний – платина, паладій, золото, срібло), тобто нагорода з більш дорогоцінного металу матиме більшу вартість, ніж нагорода, виготовлена не з дорогоцінного металу. Це загальне правило. Нагорода виготовлена з дорогоцінного металу, наприклад, із платини, матиме більшу вартість (ціну), ніж нагорода зі срібла. Утім це правило здебільшого не застосовується під час визначення вартості (ціни) і культурної цінності певних, як правило, перших типів нагород одного виду.

11. Вага дорогоцінного металу. Інколи чим більша вага, тим нагорода має більшу вартість (ціну) і культурну цінність.

12. Проба дорогоцінного металу (якість, склад), тобто, як правило, чим вища проба металу, тим більшу вартість (ціну) і культурну цінність матиме нагорода.

13. Вид каміння – природне, синтетичне (дорогоцінне, напівдорогоцінне, недорогоцінне), тобто нагорода з дорогоцінним камінням матиме більшу вартість (ціну) і культурну цінність.

14. Вага (маса), розмір, чистота (якість), колір, а також зональність (розповсюдження рівномірності) кольору огранованого дорогоцінного, напівдорогоцінного каміння, тобто чим більші вага, розмір, чистота, рідкість, цінність і зональність кольору каміння, тим нагорода має більшу вартість (ціну) і культурну цінність.

15. Спосіб виготовлення нагороди (цільноштампована, паяна, збірна тощо), як правило, чим складнішим є технологічний процес виготовлення, тим більша вартість (ціна) і культурна цінність нагороди.

16. Місце розташування, носіння за значимістю (старшинством, рангом, чином, ієрархією), згідно з офіційно встановленими правилами (порядком), тобто певне значення має питання ієрархії нагороди, чим більш значуща нагорода за старшинством, тим більша її вартість (ціна) і культурна цінність.

17. Стан (рівень) зношеності, псування, пошкодження, переробки нагороди, тобто чим більші вказані недоліки має нагорода, тим вона має меншу вартість (ціну) і культурну цінність.

18. Історія військового, трудового шляху нагороди впливає на вартість (ціну) і культурну цінність нагороди, тобто якщо нагорода має тривалу й/або славетну історію, вона, як правило, має більшу вартість (ціну) і культурну цінність.

19. Якщо нагорода має ступені, то, як правило, вищий ступінь нагороди має більшу вартість (ціна) і культурну цінність, ніж нагорода нижчого ступеня цього виду.

20. Наявність до ордена орденської книжки, посвідчення до медалі, малих і великих грамот до медалей «Золотая Звезда», «Серп и Молот», тобто звання Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної праці, та інших документів (часто комплект), що підтверджують нагородження й, безумовно, підтверджують її оригінальність (справжність), ідентичність (у більшості випадків збільшують вартість (ціну) нагороди). Додатково це можуть бути й «рідні» коробочки для зберігання цих нагород, фото нагородженої особи з нагородою, привітання з нагородженням військового командування, керівництва галузі, підприємства, організації, установи або представника влади (центральної, місцевої).

21. Область, регіон, країна, тобто вартість (ціна) і культурна цінність певних ордена, медалі та їх типів може бути різною, залежно від місця вчинення певних дій із нагородою. Так, орден Отечественной войны I ст. (1985 р. виготовлення) в Україні, Польщі й Великобританії матиме різну вартість (ціну) і культурну цінність. Наприклад, у Великобританії ціна 1 гр. срібла 925 інша, ніж в Україні, кількість указаної державної нагороди значно менша, як в Україні.

22. Політичний режим країни, законодавство, соціально-політична атмосфера, стабільність, загальнодержавна й фінансово-економічна, багато інших чинників також будуть впливати на вартість (ціну) і культурну цінність державних нагород.

23. Ордени загалом мають більшу вартість і культурну цінність, ніж медалі, передусім тому що орден має вищий статус [2, с. 242–245].

Усі визначені фактори (елементи, чинники) переважно тісно, гармонійно взаємопов'язані між собою. Часто один фактор надає певною мірою значення іншому. Разом із тим кожен фактор індивідуально впливає на вартість (ціну) і культурну цінність будь-якого ордена, медалі і їх типи.

Наприклад, під час розбою або шахрайства для визначення спричиненої шкоди й, відповідно, правильної, точної кваліфікації вчиненого з урахуванням усіх ознак або під час призначення (постановка кваліфікованих, правильних, точних питань) і проведення мистецтвознавчої експертизи чи криміналістичної ідентифікації тощо.

Це є професійно цікавим, а в багатьох випадках необхідним представникам правоохоронних, митних, прикордонних органів, експертам, криміналістам, суддям, адвокатам, музейним працівникам, мистецтвознавцям, історикам, фалеристам, колекціонерам, реставраторам, військовим, членам експертно-фондових, фондово-закупівельних комісій, представникам різних державних і громадських структур тощо.

Висновки. Отже, вважаємо, що під час будь-яких умисних злочинних посягань або необережного знищення, пошкодження майна, а також цивільно-правових відносин, інших випадків, предметом яких є державні нагороди СРСР, України – ордени, медалі, ми маємо враховувати вищевказані фактори (елементи, чинники) в процесі визначення культурної цінності й вартості (ціни). Ми не повинні, наприклад, у разі грабежу або умисного знищення майна – ордена Леніна (1930 р. виготовлення, перший тип) – кваліфікувати ці дії, орієнтуючись лише на вагу дорогоцінного металу – срібла 925° (ціну на час учинення злочину) – цієї нагороди, а потрібно враховувати всі фактори. Ще раз наголошуємо: ці фактори (елементи, чинники)

є важливими й необхідними під час призначення мистецтвознавчої експертизи. Наприклад, у процесі вчинення різних видів викрадань (крадіжка, грабіж, розбій тощо). У свою чергу, це вкрай необхідно для точної кваліфікації вчиненого. Ми не повинні кваліфікувати злочин, наприклад, крадіжки, предметом яких є державні ордени, медалі СРСР та України, точніше, окремі певні нагороди, як звичайну крадіжку, тобто як викрадення корови, свині, телевізора, будівельних матеріалів тощо. Ми не ставимось як до банальної крадіжки, наприклад, у разі викрадення рідкісної й дорогої картини з виставки, музею або приватної колекції.

Визначені фактори (елементи, чинники) є важливими й для встановлення справжності (ідентичності), оригінальності державних нагород [3, с. 8].

Наприклад, під час проведення криміналістичної ідентифікації (експертна, слідча, судова), тобто специфічного методу, що дає змогу розв'язувати вузькі ідентифікаційні завдання, сутність яких зводиться до встановлення тотожності окремого об'єкта, має стійку зовнішню форму [4, с. 33].

Кінцевим результатом має бути встановлення матеріальної істини.

Ці питання є важливими в багатьох напрямках правозастосування, відповідно, вони стосуються різних галузей права за певних обставин і ситуацій.

Список використаних джерел:

1. Про державні нагороди України : Закон України від 16.03.2000.
2. Лень В.В. Державні ордени, медалі СРСР та України: історико-правове дослідження : [монографія] / В.В. Лень. – 2-ге вид., випр. і доп. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2016. – 400 с.
3. Лень В.В. Фактори (елементи, чинники) визначення культурної цінності і вартості державних орденів, медалей СРСР і України / В.В. Лень // Materials of the XII International scientific and practical conference Conduct of modern science-2016. Volume 6. Law. Public administration Sheffield. Science and education LTD, 3–8.
4. Кузьмічов В.С. Криміналістика : [навчальний посібник] / В.С. Кузьмічов, Г.І. Прокопенко ; за заг. ред. В.Г. Гончаренка та Є.М. Моїсєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 368 с.

ЛИСОДЕД О. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.8(094.4)(477)

НОВИЙ ЗАКОН УНІС НОВІ КОРЕКТИВИ У ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАСУДЖЕНИХ (КОМЕНТАР ДО ЗАКОНУ УКРАЇНИ ВІД 7 ВЕРЕСНЯ 2016 Р. № 1492-VIII)

Стаття присвячена аналізу найбільш важливих положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених» від 7 вересня 2016 р. № 1492-VIII.

Ключові слова: *Кримінально-виконавчий кодекс України, правовий статус засуджених, пробація, арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі.*

Статья посвящена анализу наиболее важных положений Закона Украины «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины по обеспечению исполнения уголовных наказаний и реализации прав осужденных» от 7 сентября 2016 г. № 1492-VIII.

Ключевые слова: *Уголовно-исполнительный кодекс Украины, правовой статус осужденных, пробация, арест, ограничение свободы, лишение свободы на определенный срок, пожизненное лишение свободы.*

The article is devoted to the analysis of the most significant provisions of the Law of Ukraine of the 7th of September, 2016 № 1492-VIII “On the alteration of certain legislative enactments of Ukraine with regard to ensuring the execution of sentences in criminal cases and the exercise of rights of convicted persons”.

Key words: *Penitentiary Code of Ukraine, legal status of convicts, probation, arrest, restraint of liberty, deprivation of freedom for determined period, life imprisonment.*

Вступ. Згідно зі ст. 1 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК) України, завданнями кримінально-виконавчого законодавства України є визначення правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов’язків. Діяльність Державної кримінально-виконавчої служби України як головної каральної служби нашої країни щодо виконання таких завдань повинна проводитись на основі дотримання прав і свобод людини та громадянина, а персонал Державної кримінально-виконавчої служби України зобов’язаний поважати гідність людини, виявляти до неї гуманне ставлення. Непередбачене законодавством обмеження прав і свобод людини та громадянина неприпустиме й тягне за собою відповідальність згідно із законом [1].

Поки що це – задекларовані положення та далекі орієнтири, до яких ми мусимо прагнути, бо не можна гарантувати захист права, якщо його немає або відсутній надійний механізм його реалізації, або створюються штучні перепони під час його реалізації в тому числі й шляхом зловживань з боку суб’єктів кримінально-виконавчих правовідносин. Навіть у кон-

цептуальних документах визнається той факт, що чинна система виконання кримінальних покарань і попереднього ув'язнення в Україні не відповідає сучасному рівню соціально-економічного розвитку суспільства та принципам гуманізму й поваги до прав і свобод людини в процесі виконання покарань [2], умови тримання засуджених в Україні не відповідають ні європейським, ні міжнародним стандартам поводження із засудженими [3].

Не можна сказати, що із цього приводу нічого не робиться: за останні п'ять років прийнято низку базових, на нашу думку, законів (від 21 січня 2010 р. № 1828-VI [4], від 5 вересня 2013 р. № 435-VII [5], від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII [6]), які суттєво покращили правовий статус засуджених в Україні [7–9]. Але варто зазначити, що чимало положень цих законів, які загалом узгоджуються з міжнародними стандартами, можна було б передбачити ще навіть у проєкті КВК України, але їх упровадження спочатку Державним департаментом України з питань виконання покарань, а потім і Державною пенітенціарною службою України було розтягнуто вже на другий десяток років.

Постановка завдання. Верховною Радою України прийнятий черговий закон – Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених» від 7 вересня 2016 р. № 1492-VIII, аналізу найбільш важливих положень якого й присвячена стаття [10].

Результати дослідження. Цим Законом уносяться зміни та доповнення до Кримінального кодексу України, КВК України, Кримінального процесуального кодексу України й окремих законів України стосовно законодавчого урегулювання питань, пов'язаних із упровадженням в Україні інституту пробації, окремих питань правового статусу засуджених і виконання окремих видів кримінальних покарань.

Зокрема, стосовно пробації варто зазначити таке:

1) разом із режимом, суспільно корисною працею, навчанням і громадським впливом пробація належить до основних засобів виправлення й ресоціалізації засуджених (ч. 3 ст. 6 КВК України), чого не було раніше;

2) засуджені, до яких судом застосовано пробацію, користуються правами та виконують обов'язки, визначеними КВК України й Законом України «Про пробацію» (ч. 7 ст. 8, ч. 3 ст. 9 КВК України). Тобто особи, засуджені до таких видів кримінальних покарань, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські та виправні роботи, отримують додаткові права, передбачені ст. 16 Закону України «Про пробацію» [11], а саме: право на участь у складенні індивідуального плану роботи з ними; роз'яснення своїх прав та обов'язків; отримання інформації про умови відбування покарання та здійснення органом пробації нагляду; отримання інформації про можливу допомогу й консультації; участь у програмах і заходах, що організовуються органом пробації; дотримання правового режиму інформації з обмеженим доступом, оскарження рішень, дій або бездіяльності персоналу органу пробації. Але для них закріплюються й додаткові обов'язки, передбачені ст. 17 Закону України «Про пробацію», а саме: виконувати встановлені законом і покладені на них рішенням суду обов'язки; не вчиняти правопорушень; виконувати законні вимоги персоналу органу пробації; надавати достовірну інформацію персоналу органу пробації;

3) у ст. 11 КВК України встановлюється нова система органів виконання покарань: центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, його територіальні органи управління, уповноважені органи з питань пробації, тобто на зміну кримінально-виконавчим інспекціям прийшла довгоочікувана «служба пробації»;

4) розширені повноваження уповноваженого органу з питань пробації порівняно з кримінально-виконавчими інспекціями. Крім уже звичних повноважень кримінально-виконавчих інспекцій (виконання покарань у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських і виправних робіт, здійснення контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років), ці

органи також забезпечують реалізацію пробачійних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням; проведення соціально-виховної роботи із засудженими, до яких застосовано пробачію; здійснення заходів щодо підготовки осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення; направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів у порядку ст. 57 КВК України; здійснення інших визначених законодавством заходів, спрямованих на виправлення засуджених і запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень (ст. 13 КВК України). У зв'язку з цим відповідні зміни вносяться у ст. ст. 30–35 КВК України стосовно виконання покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, ст. ст. 36–37, 39–40 КВК України – стосовно виконання покарання у вигляді громадських робіт, ст. ст. 41–42, 44–46 КВК України – стосовно виконання виправних робіт, ст. 57 КВК України – стосовно виконання обмеження волі, ст. ст. 153–154, 156, 163–166 КВК України – щодо звільнення засуджених і здійснення контролю за їхньою поведінкою.

Стосовно правового статусу засуджених можемо вказати таке:

1) знову змінюється механізм реалізації засудженими права на звернення. Подання відповідних письмових звернень засудженими у двох примірниках, один із яких з відміткою про отримання залишався в засудженого, як установив Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII [6], замінюється видачею адміністрацією установи виконання покарань засудженому талона-підтвердження про отримання звернення (кореспонденції). Установлюється, що протягом трьох діб (а у випадках, встановлених законодавством, протягом однієї доби) з часу видачі талона-підтвердження зазначене звернення (кореспонденція) направляється адресату (абз. 4 ч. 1 ст. 8 КВК України);

2) з абз. 9 ч. 1 ст. 8 КВК України виключено зайве положення щодо встановлення тривалості робочого дня з 7 до 17 години або з 6 до 16 години, яке теж було закріплено Законом України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII [6];

3) ч. 1 ст. 8 КВК України доповнюється новим правом засуджених на отримання копій документів із їхніх особових справ та інших, пов'язаних із реалізацією їхніх прав, документів у порядку, встановленому Міністерством юстиції України;

4) уточнюється положення про заборону примусового переривання сну засуджених у нічний час. Винятками із цього положення є вчинення засудженими втечі, масових заворушень, виникнення пожежі, аварії, стихійного лиха чи безпосередньої загрози життю засуджених (ч. 5 ст. 8 КВК України).

Стосовно виконання арешту потрібно зазначити таке:

1) за початковою редакцією глави 12 КВК України, засудженим до арешту заборонялися побачення з родичами, за винятком адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, одержання посилок (передач) і бандеролей, за винятком посилок (передач), що містили предмети одягу за сезоном. Вони тримались в умовах ізоляції в приміщеннях камерного типу, не залучались до праці, окрім робіт із благоустрою арештних домів, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або допоміжних робіт із забезпечення арештних домів продовольством, як правило, в порядку черговості й не більше як дві години на день, їм надавалась прогулянка тривалістю до однієї години, а неповнолітнім – до двох годин. Дозволялось витрачати на місяць для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби гроші в сумі до сімдесяти відсотків мінімального розміру заробітної плати, не дозволялись телефонні розмови, окрім близьких родичів за виняткових обставин. На них поширювались інші обмеження, встановлені кримінально-виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Тобто арешт розглядався як короткочасне позбавлення волі [12, с. 78; 13, с. 14], але з досить суворими умовами тримання, навіть суворішими, ніж у колоніях максимального рівня безпеки [14, с. 134];

2) надалі Законом України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII [6] засудженим до арешту дозволено отримувати посилки (передачі) і бандеролі без обмеження їх кількості, отримуюча-

ти грошові перекази; одержувати й відправляти листи та телеграми без обмеження їх кількості. Цим Законом установлюється, що засуджені до арешту мають право витрачати гроші зі своїх особових рахунків без обмеження їх обсягу для придбання продуктів харчування, одягу, взуття, літератури, письмового приладдя і предметів першої потреби; одержувати один раз на місяць короткострокове побачення, а неповнолітні засуджені – короткострокові побачення без обмеження їх кількості. Тобто арешт став, на нашу думку, по суті, не окремим видом кримінального покарання, а якимось привілейованим короткочасним позбавленням волі. Чи потрібно це?

Стосовно виконання обмеження волі можна вказати таке:

1) стаття 57 КВК України доповнюється положенням про те, що допускається переведення засудженого для подальшого відбування покарання з одного виправного центру до іншого для розміщення засудженого за місцем проживання його близьких родичів за наявності поважних причин, що перешкоджають подальшому перебуванню засудженого в цьому виправному центрі.

Варто зазначити, що із цими змінами відслідковуються певна неузгодженість норм КВК України: за ч. 4 ст. 10 КВК України, у разі наявності небезпеки для життя і здоров'я засуджених, до яких, згідно із законом, у зв'язку з їхньою участю в кримінальному судочинстві прийнято рішення про застосування заходів безпеки, допускається переведення засуджених в інший виправний центр, а в разі наявності поважних причин, що перешкоджають подальшому перебуванню засудженого в цьому виправному центрі, – теж в інший, але чомусь обов'язково для розміщення засудженого за місцем проживання його близьких родичів. А якщо засуджений не хоче до близьких родичів і хто, на підставі чого і як буде встановлювати, чи є ця причина для переведення поважною?

2) частина 3 ст. 59 КВК України доповнюється новою гарантованою підставою для короткочасних виїздів за межі виправного центру – у разі необхідності оформлення документів для призначення та виплати пенсії;

3) у засуджених до обмеження волі з'являється новий обов'язок – виконувати в разі залучення роботу із самообслуговування та благоустрою виправного центру (абз. 7 ч. 4 ст. 59 КВК України), а ст. 60 КВК України доповнюється положенням про те, що таке залучення можливе без оплати праці лише до робіт із благоустрою виправних центрів і прилеглих до них територій, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених чи до допоміжних робіт із забезпечення виправних центрів продовольством у порядку черговості в неробочий час і не більш як на дві години на день;

4) КВК України доповнюється новою ст. 60¹ про загальнообов'язкове державне соціальне страхування й пенсійне забезпечення засуджених до обмеження волі, залучених до суспільно корисної оплачуваної праці за строковим трудовим договором. Установлюється, що засуджені мають право на загальних підставах на призначення та отримання пенсії за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника й в інших випадках, передбачених законодавством про пенсійне забезпечення. Пенсії засудженим за наявності відповідного права призначаються територіальними органами Пенсійного фонду України за місцем відбування покарання, їх виплата здійснюється на рахунок установи за місцем відбування покарання. Із пенсій засуджених відшкодовуються витрати на їх утримання в установах виконання покарань, але не менше як п'ятдесят відсотків пенсії зараховується установою за місцем відбування покарання на особовий рахунок засудженого.

Стосовно виконання позбавлення волі на певний строк варто зазначити таке:

1) у слідчих ізоляторах чи виправних колоніях максимального рівня безпеки для робіт із господарського обслуговування дозволяється залишати будь-яких засуджених за їхньою згодою, крім засуджених за особливо тяжкі злочини (ч. 1 ст. 89 КВК України);

2) отримали право триматися окремо від інших категорій засуджених поряд із засудженими, які раніше працювали в суді, органах прокуратури, юстиції, правоохоронних органах, і особи, які здійснювали адвокатську діяльність, за наявності власного бажання (ч. 5 ст. 92 КВК України);

3) нарешті зняті обмеження щодо витрачання засудженими до позбавлення волі коштів. Установлюється, що засуджені мають право придбавати за безготівковим розрахунком продукти харчування, одяг, взуття, білизну і предмети першої потреби на гроші, зароблені в колоніях, одержані за переказами, за рахунок пенсії та іншого доходу, без обмеження їх обсягу (ч. 1 ст. 108, ч. 1 ст. 143 КВК України). У зв'язку з цим із ч. 1 ст. 130 КВК України виключений такий захід заохочення, як дозвіл додатково витратити гроші для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби в сумі до п'ятнадцяти відсотків мінімального розміру заробітної плати, а зі ст. ст. 130–140, ч. 2 ст. 143, ч. 6 ст. 151 КВК України – право на додаткове витрачання грошей, яке надавалось тільки за сумлінної поведінки й сумлінного ставлення до праці та ще й після відбуття певного строку покарання;

4) закріплений на рівні закону механізм реалізації права засуджених на телефонні розмови. Установлюється, що телефонні розмови проводяться протягом дня у вільний від роботи час і поза часом, передбаченим для приймання їжі та безперервного сну, а за необхідності й за погодженням із адміністрацією – у будь-який час (абз. 2 ч. 5 ст. 110 КВК України);

5) упорядковуються проблеми, що виникли під час реалізації засудженими до позбавлення волі права на користування мережею Інтернет, яке було надане засудженим до обмеження та позбавлення волі теж Законом України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII [6]. Зокрема, на рівні закону, а не інструкції встановлюється, що засуджені користуються мережею Інтернет під контролем адміністрації. Їм дозволяється створювати електронні поштові скриньки й користуватися ними, але адміністрація установи виконання покарань може ознайомлюватися зі змістом вхідних і вихідних повідомлень, якщо це необхідно з огляду на індивідуальні ризики окремих засуджених. Засудженим забороняється реєструватися на веб-сайтах, формувати будь-які бази даних, накопичувальні диски, відвідувати сайти соціальних мереж, сайти, що пропагують жорстокість, насильство тощо (ч. 7 ст. 110 КВК України);

6) установлюється, що засудженим, які перебувають на стаціонарному лікуванні в закладах охорони здоров'я, не зарахованих до відання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, тривалі побачення не надаються (ч. 6 ст. 116 КВК України);

7) закріплене Законом України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII [6] право, а не обов'язок засуджених працювати доповнюється нормою про укладення строкового трудового договору між засудженим і виправною колонією чи слідчим ізолятором, але із застереженням, що праця засуджених до позбавлення волі регулюється законодавством про працю з особливостями, встановленими КВК України (ч. 1 ст. 118 КВК України). Установлюється, що не тільки час початку та закінчення роботи (зміни), а й місце і вид роботи визначаються адміністрацією колонії (ч. 1 ст. 119 КВК України);

8) у ч. 2 ст. 120 КВК України вказується, що на особовий рахунок засуджених, які залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці, зараховується незалежно від усіх відрахувань не менше як п'ятдесят відсотків нарахованого їм місячного заробітку (за початковою редакцією ст. 120 – п'ятнадцять відсотків, із 2014 р. – не менш як двадцять п'ять відсотків);

9) із відшкодування витрат на утримання засуджених виключено вартість харчування, взуття, одягу, білизни, спецодягу та спецхарчування (за початковою редакцією ч. 1 ст. 121 КВК України не відшкодовувалась тільки вартість спецодягу та спецхарчування). Тобто ці витрати, нарешті, поклада на себе держава (у початковій редакції ст. 121 КВК України дозволялось вартість комунально-побутових та інших наданих послуг утримувати з коштів, які знаходились на особових рахунках засуджених, а в разі їх відсутності – навіть пред'являти позов через суд);

10) у новій редакції викладається ст. 122 КВК України, в якій, зокрема, зазначається, що засуджені до позбавлення волі, залучені до суспільно корисної оплачуваної праці за строковим трудовим договором, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та мають право на загальних підставах на призначення й отримання пенсії за віком, по інвалідності, у зв'язку з утратою годувальника та в інших випадках, передбачених законодавством про пенсійне забезпечення. Установлюється, що пенсії засудженим за наявності

відповідного права призначаються територіальними органами Пенсійного фонду України за місцем відбування покарання, їх виплата здійснюється на рахунок установи за місцем відбування покарання. Із пенсій засуджених відшкодовуються витрати на їх утримання в установах виконання покарань, але не менше як п'ятдесят відсотків пенсії зараховується установою за місцем відбування покарання на особовий рахунок засудженого. У зв'язку з цим Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» доповнюється ст. 481 «Виплата пенсій особам, засудженим до обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»;

11) у новій редакції ч. 6 ст. 141 КВК України зазначається, що діти, які перебувають у будинку дитини, можуть передаватися їхнім родичам тільки за згодою батьків і за згодою батьків і рішенням органу опіки та піклування – іншим особам або після досягнення трирічного віку направляються до відповідних дитячих закладів (за початковою редакцією – тільки за згодою матері). Спірні питання між матір'ю та батьком щодо місця проживання дитини вирішуються органом опіки та піклування або судом.

Стосовно виконання довічного позбавлення волі передбачено таке:

1) для засуджених до довічного позбавлення волі теж установлюється право витрачати для придбання продуктів харчування, одягу, взуття, білизни та предметів першої потреби гроші, зароблені у виправній колонії, одержані за переказами, за рахунок пенсії й іншого доходу, без обмеження їх обсягу (ч. 5 ст. 151 КВК України);

2) засудженим до довічного позбавлення волі збільшили кількість тривалих побачень – одне побачення раз у два місяці (ч. 5 ст. 151 КВК України). Нагадаємо, що за початковою редакцією ст. 151 КВК України одержання засудженими до довічного позбавлення волі тривалих побачень взагалі не передбачалось, надавались тільки короткострокові побачення один раз на шість місяців. За Законом України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI [4], одержання короткострокових побачень було дозволено вже один раз на три місяці, а Законом України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII [6] дозволили й короткострокові (один раз на місяць) і тривалі (один раз на три місяці) побачення. Нині засуджені до довічного позбавлення волі мають таку саму кількість побачень, як й інші засуджені, котрі відбувають покарання в дільницях ресоціалізації колоній максимального рівня безпеки.

Висновки. Як убачається з вищевикладеного, Закон України від 7 вересня 2016 р. № 1492-VIII уносить чимало позитивних новел у правовий статус засуджених в Україні, покращує порядок та умови виконання окремих видів кримінальних покарань. Хоча й повільно, але КВК України звільняється від багатьох положень ВТК України, які були дослівно перенесені в початкову редакцію КВК України та які сповідували радянську режимну практику приниження особистості під час відбування кримінальних покарань, поступово наближається до загальновизнаних міжнародних стандартів поведінки із засудженими. Але робота в цьому напрямі повинна продовжуватись.

Список використаних джерел:

1. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2006 р. № 2713-IV // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 30. – Ст. 409.
2. Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схв. Указом Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012 // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 87. – Ст. 3531.
3. Державна цільова програма реформування Державної кримінально-виконавчої служби на 2013–2017 роки, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2013 р. № 345 // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 38. – Ст. 1341.
4. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань : Закон України від 21 січня 2010 р. № 1828-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 9. – Ст. 424.
5. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо порядку та умов відбування покарання : Закон України від 5 вересня 2013 р. № 435-VII // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 76. – Ст. 2810.

6. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII // Офіц. вісн. України. – 2014. – № 37. – Ст. 980.

7. Лисодєд О.В. Позитивні зміни у забезпеченні прав засуджених в установах виконання покарань / О.В. Лисодєд // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 20. – С. 135–148.

8. Лисодєд О.В. Чергові зміни у правовому статусі засуджених / О.В. Лисодєд // Теорія і практика правознавства: електронне видання. – 2014. – Вип. 1 (5). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63121/58530>.

9. Лисодєд О.В. Закріплення міжнародних та європейських стандартів поведінки із засудженими у кримінально-виконавчому законодавстві України (на прикладі Закону України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII) / О.В. Лисодєд // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол. : В.І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 30. – С. 64–76.

10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : Закон України від 7 вересня 2016 р. № 1492-VIII // Офіц. вісн. України. – 2016. – № 80. – Ст. 2666.

11. Про пробацію : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII // Офіц. вісн. України. – 2015. – № 17. – Ст. 445.

12. Степанюк А.Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України / А.Х. Степанюк // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2004. – Вип. 9. – С. 60–93.

13. Забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В.І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 21. – С. 3–19.

14. Степанюк А.Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи : [монографія] / А.Х. Степанюк, І.С. Яковець. – Х. : Кроссруд, 2007. – 184 с.

НЕДОВ С. Л.,

заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінально-
правових дисциплін
(Дніпропетровський гуманітарний
університет)

УДК 343.2/.7

ПОНЯТТЯ І ПРИНЦИПИ ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Статтю присвячено аналізу процесу впровадження міжнародно-правових актів у кримінальне законодавство України. Досліджується нормативно-правова основа, розглядаються принципи адаптації кримінального законодавства України до міжнародно-правових стандартів. Обґрунтовується положення про необхідність законодавчого закріплення поняття адаптації кримінального законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Ключові слова: *принципи, адаптація, міжнародні відносини, уніфікація.*

Статья посвящена анализу процесса внедрения международно-правовых актов в уголовное законодательство Украины. Исследуется нормативно-правовая основа, рассматриваются принципы адаптации уголовного законодательства Украины к международно-правовым стандартам. Обосновывается положение о необходимости законодательного закрепления понятия адаптации уголовного законодательства Украины к законодательству Европейского Союза.

Ключевые слова: *принципы, адаптация, международные отношения, унификация.*

This article analyzes the implementation process of international instruments in the criminal law of Ukraine. We study the regulatory framework, principles of adaptation are considered criminal legislation of Ukraine to international legal standards. Grounded position on the need legislative consolidation of adapting criminal legislation of Ukraine to the European Union.

Key words: *principles, adaptation, international relations, unification.*

Вступ. Розгляд і дослідження особливостей адаптації кримінального законодавства України до законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС) як складника адаптації законодавства загалом ґрунтуються на загальнодержавних програмах і концепціях правової реформи, які сьогодні здійснюються органами державної влади в Україні. Реалізація цих завдань пов'язана з необхідністю забезпечення відповідності кримінального законодавства України європейським стандартам.

Питання наближення законодавства України до європейського законодавства в рамках науки кримінального права досліджуються такими провідними авторами, як М.І. Бажа-нов, В.І. Борисов, М.В. Буроменський, Н.О. Гуророва, В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов, В.О. Коновалова, В.П. Корж, В.М. Куц, О.В. Негодченко, В.Ф. Опришко, А.В. Омельченко, В.В. Сташис, В.П. Тихий, В.М. Трубніков, Ю.С. Шемшученко. Приділяють увагу цьому аспектові й представники науки міжнародного права: Ю.М. Коломієць, Р.А. Петров,

В.О. Ріяка, А.Є. Тамм та ін. Проте проблеми впровадження міжнародно-правових актів у кримінальне законодавство України спеціально не вивчалися у наявних наукових працях.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження в умовах правової реформи й інтеграції України до європейської спільноти процесу впровадження міжнародно-правових актів у кримінальне законодавство України.

Результати дослідження. Розпочатий в Україні процес приведення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів і норм отримав назву адаптації. Але сьогодні вченими-юристами використовуються численні терміни (наприклад, імплементація, апроксимація, уніфікація, адаптація, гармонізація законодавства тощо) для визначення сутності процесу наближення законодавства України до законодавства міжнародних організацій, що сприяє розширенню або звуженню його змістової характеристики та практичної діяльності в цьому напрямі. Так, наприклад, М.О. Баймуратов поряд з імплементацією, апроксимацією, гармонізацією законодавств називає трансформацію як деякі зміни положень міжнародних договорів у процесі їх застосування всередині країни [1, с. 134]. У свою чергу, О.В. Ковальова під зближенням законодавства ЄС із правовими системами держав-кандидатів на вступ до ЄС вважає імплементацію законодавства ЄС до законодавств держав-кандидатів без посилення на процес адаптації законодавства [7, с. 140]. К.А. Яценко розглядає взагалі гармонізацію законодавства України до законодавства ЄС як складову частину адаптації. «Термін «адаптація» вживається в більш широкому значенні, ніж «наближення законодавств», охоплює не тільки проведення гармонізації та уніфікації законодавства України із законодавством ЄС, а й здійснення всього комплексу заходів, необхідних для приведення законодавства України у відповідність до вимог нормативно-правових актів ЄС» [10, с. 57].

Термін «гармонізація» (від гр. *harmonia*) означає скріплення, злагожденість, структурну узгодженість частин єдиного цілого. Тому необхідною умовою досягнення гармонії є наявність єдності між об'єктами, що гармонізуються. Оскільки єдність у широкому значенні відображає будь-який зв'язок систем, що взаємодіють, перебувають у взаємовідношенні, важливою ознакою гармонії є досягнення об'єктами ступеня їх узгодження, що забезпечує їх існування та функціонування як частин цілого [4, с. 11–13].

“Implement” у перекладі з англійської мови буквально означає «втілення в життя за певною процедурою», «забезпечення практичного результату й тактичного виконання конкретними засобами» [8, с. 72]. Більшість міжнародно-правових норм, що містяться в міжнародно-правових договорах, реалізується через національний механізм імплементації. У міжнародно-правовій літературі термін «імплементація» вживається в значенні співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права. Найбільш визнане визначення імплементації у вітчизняній літературі було надано О.С. Гавердовським: «Імплементація норм міжнародного права – цілеспрямована організаційно-правова діяльність держав, яка здійснюється індивідуально, колективно або в рамках міжнародних організацій з метою своєчасної, всебічної й повної реалізації прийнятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань» [3, с. 86]. Отже, імплементація правових актів передбачає введення в український правовий акт у незмінному вигляді положення міжнародного нормативного акта з метою всебічної, своєчасної й повної реалізації прийнятих відповідно до міжнародного права зобов'язань.

Другою частиною є апроксимація законодавства (від лат. *approximatio* – зближення) [8, с. 30]. М.О. Баймуратов під терміном «апроксимація» розуміє заміну одних нормативно-правових актів іншими, в тому чи іншому змісті близькими до вихідного [1, с. 135]. Цей термін запозичений із природничих наук і часто точніше може характеризувати процес «наближення» в контексті гармонізації. Як зазначає професор В.К. Забігайло, апроксимація є максимальним наближенням певних положень національного правового акта до аналогічних положень директиви ЄС [6, с. 11]. “Approximation of law” в англійському тексті Договору про заснування Європейського Співтовариства застосовується в значенні зближення законодавства держав-членів, а тому справедливо входить до змісту поняття «гармонізація законодавства» [11, с. 344].

Останньою частиною є адаптація законодавства. Термін «адаптація» (з англ. adaptation) означає пристосовувати, переробляти [8, с. 22]. Як бачимо, буквально розуміння цього поняття дає можливість сприймати його як «пристосування чинних внутрішньодержавних норм до нових міжнародних зобов'язань держави без унесення будь-яких змін у її законодавство» [2, с. 12], пристосування до норм і положень міжнародно-правових актів. Головна відмінність наведених визначень полягає в тому, що останнє, на нашу думку, цілком закономірно передбачає внесення певних змін у національне законодавство, в процесі адаптації законодавства застосовуються національні правові й лінгвістичні елементи нормотворення України з урахуванням національних можливостей (економічних, соціальних, культурологічних, етнічних). Адаптація законодавства України – це перший етап тривалого процесу наближення національної системи права, включаючи також правову культуру, доктрину та судову й адміністративну практику, до системи права ЄС відповідно до критеріїв, що висуваються ЄС щодо держав, які мають намір приєднатися до нього.

Отже, на нашу думку, під гармонізацією законодавства варто розуміти взаємозближення систем права України та ЄС, до якого входять три складові елементи: імплементація окремих міжнародних норм, апроксимація міжнародних положень правових актів та адаптація законодавства загалом.

Отже, коли певна країна має намір приєднатися до ЄС, вона повинна адаптувати все своє законодавство, привести його у відповідність до чинного права ЄС. Це передбачає впровадження всіх директив у сфері наближення законодавства. Однак, за винятком унесення до таких директив певних технічних поправок, що будуть передбачені в угоді про вступ, нові держави-члени повинні адаптувати своє законодавство згідно з директивами ЄС у тому вигляді, в якому вони існують. У нових держав-членів немає підстав для подальшої участі в процесі наближення чинного національного законодавства. Вони просто повинні прийняти директиви ЄС у наявному вигляді й унести відповідні зміни у своє законодавство. Крім тих випадків, коли угода про вступ дозволяє перехідний період, повне впровадження директив ЄС, а також унесення інших змін у національне законодавство та практику адміністрування має бути завершено до дати набрання чинності угодою про вступ до ЄС [5, с. 133].

Реалізація принципів узгодженості, поступовості та планованості процесу наближення законодавства України до законодавства ЄС передбачає визначення пріоритетних напрямів його розвитку й концентрацію зусиль органів державної влади України в цих напрямках, а також необхідність урахування позитивних і небажаних наслідків застосування в Україні законодавчих актів, розроблених з урахуванням законодавства ЄС.

Зауважимо, що впровадження міжнародно-правових актів у кримінальне законодавство України являє собою динамічний процес у зв'язку з розширенням міжнародних відносин держави з європейськими країнами. Його основними складниками є тлумачення міжнародно-правових актів, нормативне дослідження кримінального законодавства України та зарубіжних країн, правотворчий і правозастосовний процеси. Отже, принципи адаптації входять до складу принципів упровадження.

Принципами впровадження міжнародно-правових актів у кримінальне законодавство України, отже, є такі: верховенство Конституції України, законів України, міжнародно-правових актів, які ратифіковані Україною відповідно до міжнародних зобов'язань; доцільність застосування міжнародно-правових норм і стандартів у практичній діяльності державних органів; зваженість механізму забезпечення суб'єктами правотворчої діяльності міжнародних положень у національному законодавстві; системність – дотримання системи права, системи законодавства, улагодження з іншими нормативно-правовими актами європейської спільноти; науковість – ефективне використання досягнень юридичної й інших наук під час складання проектів нормативних актів, проведення їх незалежної наукової експертизи; а також відповідність світовим стандартам у галузі забезпечення прав людини. На нашу думку, сумлінне дотримання ратифікованих норм і положень міжнародно-правових договорів, норм права міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю, стандартів інституту права – міжнародного захисту прав і основних свобод – під час адаптаційної діяльності в

державі є не тільки вагомим внеском у процес розбудови правової держави в Україні, а й сприятиме формуванню та стабільності світового правопорядку.

Методами впровадження міжнародно-правових актів до кримінального законодавства України слугують адаптація, рецепція, імплементація, апроксимація.

Отже, під впровадженням міжнародно-правових актів до кримінального законодавства України варто розуміти діяльність усіх органів державної влади, що здійснюється на основі єдиної системи планування, координації та контролю, щодо поетапного прийняття й наближення кримінального законодавства України до законодавства міжнародних організацій і приведення у відповідність до вимог законодавства ЄС.

Упровадження міжнародно-правових актів у кримінальне законодавство України передусім має практичне значення, оскільки спрямоване на виконання міжнародних зобов'язань та ефективне їх застосування. Але неможливо одразу наблизити законодавство України до європейських стандартів, не здійснивши наукову експертизу міжнародно-правових актів.

Розвиток основних прав людини та громадянина, які останнім часом сфокусовані навколо Хартії основоположних прав, також має значення для формування політики у сфері охорони й захисту. Статті 41 і 42 Хартії основоположних прав гарантують право на «належне управління» та доступ до урядових документів [9, с. 133].

Висновки. Із вищеперерахованих положень можна дійти висновку, що впровадження міжнародно-правових актів у кримінальне законодавство України є однією зі сфер державного управління, яка стосується як зовнішньополітичної діяльності органів державної влади, так і внутрішньої політики в Україні. У свою чергу, процес наближення законодавства України до законодавства ЄС органами державної влади за допомогою методів правотворчості, планування, координації та контролю у сфері охорони й захисту прав і свобод людини та громадянина, міжнародного співробітництва в протидії злочинності являє адаптацію кримінального законодавства України до законодавства ЄС, яка має свої методи й суб'єкти та об'єкти регулювання.

Список використаних джерел:

1. Баймуратов М.О. Імплементація норм міжнародного права про свободу пересування і вибір місця проживання у право України / М.О. Баймуратов, С.В. Максименко // *Право України*. – 2003. – № 9. – С. 133–137.
2. Бахирин А.Б. Большой юридический энциклопедический словарь / А.Б. Бахирин. – М. : Книжный мир, 2002. – 720 с.
3. Гавердовский А.С. Имплементация норм международного права / А.С. Гавердовский. – К. : Вища школа, 1980. – 232 с.
4. Дудар С.К. Гармонізація законодавства: проблеми визначення поняття / С.К. Дудар // *Держава і право*. – 2002. – Вип. 17. – С. 11–17.
5. Тамм А.Є. Європейський Союз в міжнародно-правових відносинах : [навчальний посібник] / А.Є. Тамм, В.О. Ріяка, Ю.М. Коломієць ; під ред. О.Н. Ярмиша. – Х. : Штрих, 2003. – 240 с.
6. Забігайло В.К. Право України в контексті його апроксимації до права Європейського Союзу / В.К. Забігайло // *Українсько-європейський журнал міжнародного та порівняльного права*. – 2000. – Т. 1. – Вип. 1. – № 1. – С. 7–12.
7. Ковальова О. Зближення законодавства Європейського Союзу з правовими системами держав-кандидатів на вступ до ЄС / О. Ковальова // *Право України*. – 2003. – № 9. – С. 138–142.
8. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. – К., 1974. – 775 с.
9. Хартия Европейского Союза об основных правах: Комментарий / под ред. С.Ю. Кашкина. – М. : Юриспруденция, 2001. – 208 с.
10. Яценко К. Місце гармонізації в процесі адаптації законодавства України до законодавства Європейських Співтовариств / К. Яценко // *Український часопис міжнародного права*. – 2003. – № 1. – С. 55–61.
11. Horspool M. *European Union Law* / M. Horspool. – 2d ed. – Butterworths, 2000. – 834 p.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

БАГРІЙ М. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
і криміналістики
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 343.132 (477)

**ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ
(РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ**

У статті визначено поняття та проаналізовано зміст результатів проведення негласних слідчих (розшукових) дій, досліджено напрямки використання таких результатів у кримінальному судочинстві України. Звернуто увагу на непослідовність конструювання окремих норм КПК України щодо використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії, результати негласних слідчих (розшукових) дій, матеріали негласних слідчих (розшукових) дій, кримінальне провадження.

В статье определено понятие и проанализировано содержание результатов проведения негласных следственных (розыскных) действий, исследованы направления использования таких результатов в уголовном судопроизводстве Украины. Обращено внимание на непоследовательность конструирования отдельных норм УПК Украины относительно использования результатов проведения негласных следственных (розыскных) действий.

Ключевые слова: негласные следственные (розыскные) действия, результаты негласных следственных (розыскных) действий, материалы негласных следственных (розыскных) действий, уголовное производство.

In the article were defined the concepts and was analyzed the substance of secret investigative (detective) acts conducting. There were examined the directions of such results usage in criminal procedure of Ukraine. It was noticed that some norms of CCP of Ukraine concerning the results of secret investigative (detective) acts usage were constructed inconsistently.

Key words: secret investigative (detective) acts, results of secret investigative (detective) acts, materials of secret investigative (detective) acts, criminal procedure.

Вступ. Проведення негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД) передбачає наявність кінцевого результату такого проведення. Будучи різновидом слідчих (розшукових) дій, НСРД також спрямовані на збирання (отримання) та (або) перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні. Успішність досягнення зазначеної мети проведення НСРД визначає їх результативність. Адже не завжди вдається зібрати докази злочинної діяльності осіб або їх груп чи перевірити такі, але, тим не менше, зібрана інформація (відомості) може також бути корисною та використовуватися в кримінальному провадженні.

У чинному КПК України не наводиться поняття «результати НСРД» та не розкривається його зміст. Це породило дискусії серед науковців та практиків щодо розуміння зазначеного поняття, адже проблеми, які виникають у ході використання НСРД, у більшості своїй пов'язані з нерозумінням того, що саме представляють собою відповідні результати.

Різноманітні теоретичні і практичні проблеми НСРД та використання їх результатів у кримінальному провадженні відображені в наукових працях таких відомих вітчизняних учених, як: Б.І. Бараненко, В.Д. Берназ, О.А. Білічак, Р.І. Благута, М.Л. Грібов, С.О. Гриненко, О.М. Дроздов, С.В. Єськов, В.А. Колесник, С.С. Кудінов, В.В. Луцик, Д.Й. Никифорчук, С.І. Ніколаюк, П.П. Підюков, М.А. Погорецький, О.О. Подобний, І.В. Сервецький, Д.Б. Сергєєва, В.М. Тертишник, В.Г. Уваров, Р.М. Шехавцов, І.Р. Шинкаренко, М.О. Шилін, М.Є. Шумило.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування поняття та аналіз змісту результатів НСРД, а також їх співвідношення з іншими суміжними поняттями.

Результати дослідження. Згідно з ч. 1 ст. 256 КПК України протоколи щодо проведення НСРД, аудіо— або відеозаписи, фотознімки, *інші результати* (виділено нами – М. Б.), здобуті за допомогою застосування технічних засобів, вилучені під час їх проведення речі і документи або їх копії можуть використовуватися в доказуванні на тих самих підставах, що і результати проведення інших слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування. У ч. 1 ст. 255 КПК України зазначається, що відомості, речі та документи, отримані в результаті проведення НСРД, які прокурор не визнає необхідними для подальшого проведення досудового розслідування, повинні бути невідкладно знищені, а в ч. 2 цієї статті вказується, що забороняється використання *зазначених матеріалів* (виділено нами – М. Б.) для цілей, не пов'язаних із кримінальним провадженням, або ознайомлення з ними учасників кримінального провадження чи будь-яких інших осіб.

Таким чином, законодавець допускає певну термінологічну непослідовність, називаючи відомості, речі та документи в одних нормах результатами, а в інших – матеріалами НСРД. Аналіз зазначених норм дозволяє лише ствердно констатувати про видову належність таких результатів. Зокрема, результатами НСРД є: 1) протоколи щодо проведення НСРД (з відповідними аудіо— або відеозаписами, фотознімками тощо); 2) речі (або їхні копії); 3) документи (або їхні копії).

Для того, щоб з'ясувати поняття та зміст результатів НСРД та їх співвідношення з іншими суміжними поняттями, необхідно звернутися до наукових підходів вчених та практиків щодо цього питання.

Важливим у цьому контексті є дослідження проф. М.А. Погорецького, який торкнувся цього питання у своєму монографічному дослідженні з проблем функціонального призначення ОРД у кримінальному процесі. Зокрема, вченим було з'ясовано співвідношення понять «матеріали ОРД» та «результати ОРД». На його думку, поняття «результат ОРД» має інформаційно-правовий характер, являючи на практиці мету та завдання відповідної оперативно-розшукової дії, оперативно-розшукового заходу чи у цілому ОРД, а також формалізовано юридичний характер. Матеріали ОРД є фактичними даними (інформацією), що фіксуються в оперативно-службових документах, які містяться в матеріалах ОРС. Тому, на його переконання, необхідно виходити з рівнозначності зазначених понять [1, с. 288].

На думку авторів навчально-практичного видання, присвяченого проблемам НСРД, під результатами НСРД слід розуміти «діяльність уповноважених суб'єктів (слідчого, прокурора, слідчого судді) із залучення до процесу досудового розслідування відомостей (предметів, документів), отриманих під час їх проведення, з метою вирішення завдань кримінального провадження» [2, с. 105]. Крім того, зазначеними авторами вказується на те, що вивчення результатів НСРД полягає у з'ясуванні змісту відомостей, що фактично зафіксовані в матеріалах НСРД (інформація про певних осіб, їх діяльність, предмети, документи та ін.), і їхній оцінці. Таким чином, можна стверджувати про ототожнення цими авторами понять «результати» та «матеріали» НСРД.

В іншому навчальному виданні автори до певної міри дублюють визначення використання результатів НСРД, наведене вище, але зазначають, що проведення НСРД передбачає

отримання певного результату – відомостей, що мають значення для кримінального провадження та їх процесуального оформлення відповідно до положень ст. 252 КПК України [3, с. 81].

Найбільш ґрунтовно питання про використання результатів НСРД досліджено Д.Б. Сергєєвою [4, с. 91]. Вчений запропонувала розглядати поняття результатів НСРД дій у широкому та вузькому значенні. У широкому значенні результатами НСРД є як матеріали НСРД, так і нематеріалізовані відомості, інформація, суб'єктивне сприйняття чогось суб'єктом проведення НСРД. У вузькому значенні результати НСРД розглядаються автором лише як матеріально фіксовані джерела, що виникають у процесі проведення НСРД та містять певну інформацію, відомості. На підтримку такої позиції автором зазначається, що результати НСРД для їх подальшого використання, в тому числі й у кримінальному процесуальному доказуванні, мають бути трансформовані в передбачену матеріальну форму – відповідні матеріали НСРД. Сама лише змістовна складова результатів їх проведення – інформація, що отримується в результаті їх проведення – не дозволяє її використовувати в інтересах кримінального судочинства [4, с. 102]. Таким чином, вченою пропонується ототожнювати поняття «результати» та «матеріали» НСРД. Під результатами НСРД Д.Б. Сергєєва пропонує розуміти «матеріально фіксовані джерела, що виникають (отримуються) у процесі проведення НСРД, змістом яких є відповідна інформація, дані, здобуті відповідно до мети конкретної НСРД уповноваженим суб'єктом» [4, с. 104].

Аналізуючи зазначені позиції, а також відповідні норми кримінального процесуального закону, слід зазначити наступне. Відомості, речі та документи, які отримані в результаті проведення НСРД, можуть мати значення для кримінального провадження, а можуть і не мати. Рішення про це приймає відповідний прокурор – процесуальний керівник конкретного кримінального провадження. Безперечно, ці відомості, речі та документи знаходять своє відображення в матеріально-фіксованих джерелах у вигляді протоколів НСРД, додатків до них, а також речових доказів (відповідні речі та документи можуть мати значення речових доказів за наявності ознак, передбачених ст. 98 КПК), і лише в цьому випадку вирішується питання про їх використання (або невикористання) в кримінальному провадженні. Тобто кримінального процесуального значення зазначені результати набувають лише тоді, коли вони відображені у відповідних матеріалах. Тому в цьому розумінні, на наш погляд, поняття «результат НСРД» та «матеріали НСРД» є тотожними.

Проте, як уже було зазначено вище Д.Б. Сергєєвою, в результаті проведення НСРД можуть бути одержані і нематеріалізовані відомості. Такі відомості відображаються у свідомості суб'єктів, які проводили або були залучені до проведення відповідної НСРД (слідчий, оперативний працівник, оперативно-технічний працівник, конфідент тощо). Зазначені відомості також можуть бути матеріалізовані у вигляді протоколів допиту таких осіб як свідків. Проте це вже буде інше джерело доказів. Також як свідки можуть бути допитані особи, з приводу дій або контактів яких проводилися НСРД. У цьому випадку поняття «результату НСРД» буде дещо ширшим від поняття «матеріали НСРД».

У результаті проведеного аналізу, на нашу думку, під результатами НСРД слід розуміти відомості, які отримані особами, які проводили НСРД або були залучені до їх проведення, та зафіксовані в процесуально визначеній формі (джерелах таких відомостей), а також предмети, речі, документи, вилучені під час їх проведення, які можуть мати значення для встановлення обставин кримінального провадження.

Ми погоджуємося із запропонованою в процесуальній літературі класифікацією результатів НСРД: а) за формою відображення на матеріали (матеріальні носії інформації) та інформацію (не матеріалізовані відомості); 2) за досягненням цілей їх проведення на позитивні («корисні для розслідування» – докази, відомості про місцезнаходження злочинця, речових доказів та ін.) та негативні (інформація, яка не має значення для розслідування) [2, с. 127].

У процесуальній літературі пропонується виділення окремих напрямків використання результатів НСРД у кримінальному провадженні.

Основним напрямком використання результатів НСРД є здобуття доказової інформації та подальше її використання для доказування винуватості особи (осіб) у вчиненні злочину. Цей напрямок повністю відповідає меті проведення таких дій та розкриває потенціал зазначених засобів кримінально-процесуального доказування. Можливість використання результатів НСРД як доказів передбачено в п. 3 ч. 2 ст. 99 та ч. 1, 2 ст. 256 КПК України. Оцінка доказів, які містяться в протоколах НСРД, додатках до них, речах, документах, їх копіях, отриманих у результаті проведення таких слідчих дій, проводиться за загальними правилами оцінки доказів, вироблених доктриною доказового права. Рішення про використання як доказів відомостей, що містяться в протоколах НСРД та в додатках до них, вилучених під час їх проведення речей, документів приймає прокурор.

Протоколи відповідних НСРД та додатки до них вносяться до реєстру матеріалів досудового розслідування, а відомості, які містяться в них, покладаються в основу повідомлення про підозру, обвинувального акта, постанови про закриття кримінального провадження, клопотання до суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності тощо. Протоколи НСРД з відповідними додатками після закінчення їх провадження та до моменту направлення обвинувального акта до суду зберігаються в прокурора, який здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та відповідає за їх збереження. На судових стадіях кримінального провадження суд досліджує ці протоколи з додатками, в необхідних випадках до участі запрошується спеціаліст, який надає необхідні консультації або допомогу в експлуатації технічних засобів, які використовувалися під час проведення досудового розслідування.

Якщо слідчий, прокурор або суд вважають, що для встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження, необхідно допитати особу, що проводила або брала участь у проведенні НСРД, то вони, як вже зазначалося, можуть бути допитані як свідки. Метою такого допиту може бути перевірка законності проведення НСРД та отримання консультацій та роз'яснень фахівця щодо змісту отриманих за ними результатів.

Такий допит у разі необхідності може відбуватися зі збереженням у таємниці відомостей про цих осіб та із застосуванням щодо них відповідних заходів безпеки, передбачених законом. Це пов'язано з тим, що розголошення під час досудового розслідування та на судових стадіях кримінального провадження відомостей щодо осіб, які безпосередньо проводили НСРД, у переважній більшості випадків може створити загрозу їх особистій безпеці та завдати шкоду членам їхніх сімей.

Також слід відзначити, що оприлюднення в ході кримінального провадження персональних даних про осіб, що брали участь у проведенні НСРД, зробить неможливим подальше їх використання на відповідній ділянці роботи, адже щодо того, ким є і чим займається ця людина, буде обізнана невизначена кількість людей, що брали участь у кримінальному провадженні. Нерозголошення відомостей може забезпечуватись шляхом обмеження їх внесення до матеріалів кримінального провадження. Приймавши рішення про застосування заходів безпеки, слідчий, прокурор або суд виносить мотивовану постанову або ухвалу про зміну в матеріалах кримінального провадження прізвища, імені, по батькові особи, що проводила або брала участь у проведенні НСРД, на псевдонім. Надалі в процесуальних документах зазначається лише псевдонім, а інші дані зазначаються лише в постанові (ухвалі) про зміну анкетних даних. Ця постанова до матеріалів кримінального провадження не подається, а зберігається окремо в органі, який здійснює досудове розслідування [5, с. 471].

Використання результатів НСРД можливе і в рамках розслідування іншого кримінального провадження. Відповідно до ст. 257 КПК України, якщо в результаті проведення НСРД виявлено ознаки кримінального правопорушення, яке не розслідується в даному кримінальному провадженні, то отримана інформація може бути використана в іншому кримінальному провадженні. У такому випадку слідчим або уповноваженим оперативним підрозділом невідкладно складається протокол, що не пізніше 24 годин із моменту виявлення ознак зазначеного кримінального правопорушення надається прокурору, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального

керівництва, для прийняття рішення про внесення відомостей до ЄРДР. Якщо в ЄРДР не зафіксовано відповідної інформації, прокурор готує мотивоване клопотання щодо надання дозволу на використання результатів НСРД із метою розпочати досудове розслідування. Таке клопотання надсилається до слідчого судді, який, відповідно до ст. 247 КПК України, має право розглядати таке звернення. Крім того, клопотання до слідчого судді вноситься прокурором відповідно до ч. 2 ст. 247 КПК України, ухвала повинна відповідати вимогам ч. 4 ст. 248 КПК України.

Якщо отримано інформацію щодо кримінального правопорушення, розслідування якого вже здійснюється компетентними суб'єктами, прокурор звертається до слідчого судді щодо отримання дозволу на передачу цієї інформації органу, що веде досудове розслідування. До клопотання прокурор додає витяг з ЄРДР, протокол з додатками, складений за результатами НСРД, а також матеріали аудіо– чи відеофіксації ходу їх проведення, якщо вона здійснювалась. За результатами поданих матеріалів слідчий суддя виносить ухвалу, в якій надає дозвіл на використання результатів НСРД в іншому кримінальному провадженні або відмовляє в ньому. Обов'язковою умовою задоволення клопотання про дозвіл на використання зазначених матеріалів є доведення прокурором законності отримання інформації та наявності достатніх підстав вважати, що вона свідчить про виявлення ознак кримінального правопорушення.

Прокурор, одержавши ухвалу слідчого судді про дозвіл на використання інформації, отриманої в результаті проведення НСРД в іншому кримінальному провадженні, у випадках, якщо таке провадження не розпочато, вносить відповідні відомості до ЄРДР та доручає органу досудового розслідування проведення досудового розслідування і направляє до нього ухвалу слідчого судді і відповідні матеріали проведення НСРД. Якщо таке досудове розслідування вже проводиться і процесуальний контроль його здійснює інший прокурор, то прокурор, який отримав ухвалу слідчого судді про дозвіл на використання інформації, отриманої під час проведення НСРД в іншому кримінальному провадженні, передає її разом із матеріалами НСРД цьому прокурору. Крім того, слід зазначити про те, що постановлення слідчим суддею ухвали про відмову в наданні дозволу на використання відомостей, одержаних за результатами проведення НСРД в іншому кримінальному провадженні, не перешкоджає повторному зверненню прокурора з таким клопотанням у випадку наявності обґрунтованої підстави для такого звернення.

У сучасній процесуальній літературі, присвяченій проблемам використання результатів НСРД у кримінальному судочинстві, виокремлено ще деякі напрямки такого використання. Зокрема, одним із напрямків є використання результатів НСРД для прийняття рішень у кримінальному провадженні. На підтримку такої позиції зазначається, що факт отримання матеріалів НСРД особою, що здійснює досудове розслідування, передбачає необхідність прийняття рішень щодо можливості, способів використання таких матеріалів у кримінальному провадженні [2, с. 107].

Використання результатів НСРД для прийняття окремих процесуальних рішень передбачає наявність права або обов'язку в особи, що здійснює досудове розслідування відповідно до чинного законодавства, прийняти рішення. Чинним КПК України передбачені такі рішення, які зобов'язаний прийняти прокурор або слідчий за його дорученням після отримання результатів проведення НСРД: 1) повідомлення про факт їх проведення; 2) визначення доцільності використання в кримінальному провадженні або необхідності їх знищення; 3) повернення власнику вилучених речей і документів; 4) використання в іншому кримінальному провадженні [2, с. 109].

Ще одним напрямком є використання результатів НСРД під час проведення слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій. Під час розгляду цього питання слід звернути увагу на такі напрями використання вказаних результатів:

1) як приводів та підстав для прийняття процесуальних рішень про проведення інших слідчих (розшукових) дій та НСРД. Наприклад, рішення про проведення обшуку, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, призначення експертизи повинно бути

відображено у відповідній постанові, ухвалі, яка відповідно до вимог ст.ст. 110, 370, 371 КПК повинна бути мотивованою. Тому це рішення повинно включати в себе посилення на відповідні матеріали, одержані під час проведення НСРД, якщо вони є підставою для проведення інших слідчих (розшукових) дій та НСРД. У протоколі проведення допиту осіб, що проводили або приймали участь у проведенні НСРД, у показаннях цих осіб повинен бути відображений факт проведення ними або участі в проведенні НСРД, підстави її проведення та отримані результати;

2) використання під час проведення слідчих (розшукових) дій результатів проведення НСРД. Такий напрям використання передбачає: 1) їх фактичне використання шляхом пред'явлення під час слідчих (розшукових) дій. Наприклад, огляд матеріалів аудіо-, відеоконтролю місця, особи, пред'явлення під час допиту свідка (підозрюваного) фотознімків, відеозапису, отриманих під час НСРД; 2) використання інформації, яка міститься в матеріалах, зокрема інформації про «хобі» свідка для встановлення психологічного контакту під час допиту щодо подій, зафіксованих під час проведення НСРД, з метою нагадати свідку час, місце його перебування, обставин, що цікавлять слідство;

3) ознайомлення з результатами проведення НСРД. Особливість ознайомлення осіб із протоколами негласних слідчих (розшукових) дій і додатками на них полягає в тому, що ці особи попереджаються про кримінальну відповідальність згідно з ч. 1 ст. 387 КК, за розголошення відомостей про факт, методи проведення НСРД, осіб, що їх проводили, інформацію, отриману в результаті їх проведення [2, с. 116–118].

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що результати негласних слідчих (розшукових) дій слід розглядати у вузькому та широкому розумінні. У вузькому розумінні під результатами НСРД слід розуміти відомості, речі та документи, отримані в результаті проведення таких дій, які відображені в матеріально фіксованих джерелах у вигляді протоколів НСРД та додатків до них. У такому випадку вони тотожні поняттю «матеріали НСРД». У широкому розумінні до результатів НСРД, крім таких відомостей, речей та документів, належать і нематеріалізовані відомості, які за певних умов також можуть набувати значення доказів.

Перспективами наукових розвідок щодо використання результатів НСРД вважаємо: необхідність легального визначення цього поняття в КПК України, унормування термінологічного апарату відповідних норм КПК України (зокрема, ст.ст. 255-256), а також подальше обґрунтування та розроблення більш широкого кола напрямків використання результатів НСРД у кримінальному судочинстві України.

Список використаних джерел:

1. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі / М.А. Погорецький. – Х. : Арсіс, ЛТД, 2007. – 576 с.
2. Кудінов С. Негласні слідчі (розшукові) дії та використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні / С. Кудінов, Р. Шехавцов, О. Дроздов, С. Гриненко. – 2-е видання, розшир. й доповн. – Х. : «Оберіг», 2015. – 424 с.
3. Бараненко Б.І. Негласні слідчі розшукові дії та особливості їх проведення оперативними підрозділами органів внутрішніх справ: навчально-практичний посібник / Б.І. Бараненко, О.В. Бочковий, К.А. Гусева та ін. ; МВС України, Луган. Держ.ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. – 416 с.
4. Сергєєва Д.Б. Результати негласних слідчих (розшукових) дій: проблемні аспекти визначення / Д.Б. Сергєєва // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 1. – С. 97–106.
5. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. У 2-х т. Т. 1 / За загальною редакцією за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.

МАМКА Г. М.,кандидат юридичних наук,
докторант кафедри кримінального процесу
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.131

**ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ В СИСТЕМІ ЗАСАД
СУЧАСНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ**

У статті проаналізовано окремі положення, що становлять зміст презумпції невинуватості в сучасному кримінальному провадженні, а також практику Європейського суду з прав людини щодо її застосування.

Ключові слова: кримінальне провадження, презумпція невинуватості й забезпечення доведеності вини, практика Європейського суду з прав людини, тлумачення сумнівів на користь особи.

В статье проанализированы отдельные положения, составляющие содержание презумпции невиновности в современном уголовном производстве, а также практика Европейского суда по правам человека по ее применению.

Ключевые слова: уголовное производство, презумпция невиновности и обеспечение доказанности вины, практика Европейского суда по правам человека, толкование сомнений в пользу личности.

In the article the separate provisions making the maintenance of a presumption of innocence in modern criminal proceedings and also practice of the European Court of Human Rights on its application are analyzed.

Key words: criminal proceedings, presumption of innocence and ensuring validity of fault, practician of the European Court of Human Rights, interpretation of doubts in favor of the personality.

Вступ. Елементом, складовою частиною права на справедливий суд, встановленого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), є положення, що відображає правову презумпцію невинуватості. Відповідно до п. 2 ст. 6 Конвенції, кожен, кого обвинувачено в учиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

Презумпція невинуватості сьогодні є загальновизнаним принципом міжнародного права, конституціями всіх демократичних країн її положення імплементуються в усі інститути кримінального процесуального та інших галузей права.

Презумпція невинуватості й забезпечення доведеності вини є однією із засад кримінального провадження (ст. 17 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України), що впроваджує відповідні конституційні положення (ст. 62 Конституції України) у сферу кримінальних процесуальних відносин.

Зважаючи на те, що, відповідно до ст. 9 Конституції України, Конвенція є частиною національного законодавства України, а ч. 5 ст. 9 КПК України зобов'язує застосовувати кримінальне процесуальне законодавство України з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), дослідження сутності цієї засади у сфері кримінального провадження, а також правових позицій ЄСПЛ як контрольного механізму Конвенції має не тільки теоретичне, а й велике практичне значення.

Загальнотеоретичні питання презумпції невинуватості відображено в роботах із філософії права, теорії держави та права, конституційного права. Серед них – праці таких учених, як Н.В. Вітрук, А.Ф. Колодій, В.С. Нерсисянц, О.М. Бандурка, І.П. Голосніченко, В.В. Грохольський, В.П. Корж, Г.В. Задорожня, В.В. Городовенко, Р.А. Калюжний, О.В. Ткаля, І.К. Полховська та ін.

У теорії кримінального процесу засада презумпції невинуватості традиційно розглядалась у контексті розгляду більш широких питань, зокрема системи засад (принципів) кримінального процесу, яким присвятили свої роботи М.І. Гошовський, Ю.М. Грошевий, Т.М. Добровольська, Л.Б. Зусь, А.В. Кочура, О.П. Кучинська, В.З. Лукашевич, В.Т. Малайренко, М.М. Михеєнко, В.В. Назаров, В.Т. Нор, С.С. Пугач, С.В. Слінько, С.М. Строгович, В.М. Тертишник, Т.І. Фулей, В.П. Шибіко й ін.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд окремих положень, що становлять зміст презумпції невинуватості в сучасному кримінальному провадженні, а також практики ЄСПЛ щодо її застосування.

Результати дослідження. Одним із положень, що становлять юридичний зміст засади презумпції невинуватості й забезпечення доведеності вини, є правило, відповідно до якого всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи (ч. 3 ст. 62 Конституції України, ч. 4 ст. 17 КПК України).

У світовій історії юриспруденції це правило бере витоки з римського права, зокрема з положення “*In dubio pro reo*”, що в перекладі означає «маючи сумніви, утримайся». Водночас ставлення до цього положення не завжди було однозначним. Так, на початку 20 ст. деякі вчені стверджували, що в кримінальному судочинстві достовірне знання в багатьох випадках не досяжне, а його досягнення й не завжди є обов’язковим; для того щоб визнати обвинуваченого винним, достатньо встановити «максимальну ймовірність» його вини [1, с. 61; 2, с. 66–68].

У контексті аналізу змісту положення закону про тлумачення сумнівів щодо доведеності вини особи на її користь варто зазначити, що вся діяльність слідчого, прокурора щодо здійснення досудового розслідування та встановлення обставин предмета доказування фактично повністю полягає в спростуванні сумнівів, у результаті чого останні або спростовуються (належними, достовірними, допустимими й достатніми доказами), або залишаються неспростованими.

Як указує І.В. Рогатюк, подолання сумнівів або ж їх перемога є підставою для винесення об’єктивних рішень під час здійснення кримінально-процесуальної діяльності [3, с. 102].

В Академічному тлумачному словнику української мови сумнів розуміється як непевність щодо вірогідності, можливості чого-небудь; брак твердої впевненості в комусь, чомусь; думка про можливу невідповідність чого-небудь дійсності [4].

Отже, сумнів є категорією, що протилежна категорії впевненості, яка, у свою чергу, є необхідною основою формування внутрішнього переконання посадової особи під час оцінювання доказів (ч. 1 ст. 94 КПК України).

Категорії «сумнів» і «впевненість» характеризують ставлення людини до наявності чи відсутності певної обставини. У кримінальному провадженні – до наявності чи відсутності хоча б однієї з обставин, які належать до предмета доказування в кримінальному провадженні, але насамперед події кримінального правопорушення, особи, яка його вчинила, та її вини. Упевненість – це психологічний стан особи, яка здійснює кримінальне провадження, зокрема судді, коли вона без вагань виражає своє ставлення до результату пізнання як істинного чи неістинного. Почуття сумніву є протилежним почуттю впевненості, переконаності. Воно характеризується непевненістю, усвідомленням непереконаності, незадоволенням стосовно того, що приймається за істину, за вирішення певного завдання [5, с. 71].

У гносеологічному плані сумніви зумовлені неповним відображенням у свідомості суб’єкта пізнання всіх сторін явища, необхідних і достатніх для з’ясування його сутності. Якщо наявні сумніви, значить не досягнуто повне, достовірне знання про досліджуване явище. У такому випадку можна говорити лише про неповне, імовірне знання.

Перехід від сумнівів до впевненості, від припущень до обґрунтованих категоричних висновків, від імовірності до достовірності є характерним для пізнавальної практики загалом і для дослідження обставин кримінального провадження зокрема. Перехід від імовірного знання до достовірного в кримінальному процесі – досить складний шлях [6, с. 86].

Так, розпочинаючи розслідування, слідчий досить часто володіє такою незначною кількістю даних, на підставі яких неможливо зробити висновок навіть про наявність чи відсутність події кримінального правопорушення. Саме в таких випадках імовірність має велике значення в пізнанні фактичних обставин кримінального провадження.

У процесуальній літературі вказується на те, що в кримінальному судочинстві можна виділити три основні функції ймовірності: орієнтувальну, констатувальну й оцінну. Орієнтувальна функція ймовірності в кримінальному процесі пов'язана з практичною діяльністю відповідних суб'єктів і визначає можливі шляхи дослідження конкретних обставин. Констатувальна функція ймовірності полягає в установленні достатніх даних для прийняття деяких процесуальних рішень. Сутність оцінної функції ймовірності полягає у використанні того чи іншого ступеня ймовірності для визначення значення відомостей про факти й обставини справи під час вирішення питання обґрунтованості прийняття процесуальних рішень [7, с. 88–91].

Усі функції ймовірності в кримінальному процесі тісно між собою пов'язані.

Найбільш повно в процесуальній і криміналістичній літературі описана орієнтувальна функція ймовірності. Формою вираження цієї функції є вчення про версії. Так, на початку досудового розслідування слідчий висуває версії, збирає щодо них фактичні дані, оцінює їх із погляду можливості стати підставою для прийняття процесуальних рішень.

Констатувальна функція ймовірності лежить в основі визначення достатності підстав для прийняття деяких процесуальних рішень. Її використання в кримінальному провадженні зумовлено двома факторами: 1) необхідністю в деяких випадках прийняття рішень за наявності обмежених даних; 2) указівкою в законі на певну ймовірність як підставу для прийняття конкретного процесуального рішення. У цьому аспекті справедливим видається твердження Ф.М. Кудіна та Р.В. Костенко, що обставини процесуального характеру базуються на достатніх даних, при цьому відсутність достовірних висновків щодо цих обставин на стадії досудового розслідування зовсім не означає необґрунтованість прийнятих рішень [8, с. 82–83].

Як правильно підкреслюється, не можна змішувати питання про встановлення в кримінальному процесі ймовірності фактів (що практично й логічно можливо) з питанням про встановлення фактів на основі ймовірності (що практично й логічно виключено) [9, с. 27].

Констатувальна функція ймовірності реалізується під час прийняття процесуальних рішень, що мають, зокрема, кримінально-правову природу: про обрання запобіжного заходу, про закриття кримінального провадження, повідомлення особі про підозру, вирок суду та деякі інші. Наявність сумнівів у доведеності обставин, які встановлені законом, як підстави для прийняття таких процесуальних рішень має потягнути за собою відповідний наслідок у вигляді неможливості прийняття рішення або прийняття іншого рішення відповідно до встановлених обставин.

Проте варто зазначити, що не будь-які сумніви, які виникають під час здійснення кримінального провадження, варто тлумачити на користь підозрюваного, обвинуваченого. Як уже зазначалось, уся кримінально-процесуальна діяльність у своїй основі має сумніви і припущення, що поступово, по мірі її здійснення, перевіряються й усуваються або залишаються. За наявності сумнівів у посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, насамперед має бути вжито всіх передбачених законом заходів щодо їх усунення. Ті ж сумніви, які залишаються не усуненими, повинні мати об'єктивний характер, тобто бути такими, що не можуть бути усунені передбаченими законом засобами під час продовження доказування в цьому кримінальному провадженні.

Іншими словами, у випадках, коли об'єктивно зібрати докази, достатні для висновку про наявність чи відсутність вини особи в учиненні кримінального правопорушення, неможливо, в силу дії презумпції невинуватості обвинуваченого має бути виправданий, а якщо такі сумніви виникли ще на стадії досудового розслідування, то кримінальне провадження

має бути закрито у зв'язку з невстановленням достатніх доказів для доведення винуватості особи в суді й вичерпання можливості їх отримати.

Ще одним положенням серед тих, що становлять юридичний зміст засади презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, є правило, відповідно до якого ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення й має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом (ч. 2 ст. 62 Конституції України, ч. 2 ст. 17 КПК України).

Аналіз цих законодавчих положень дає підстави для висновку про поєднання в них двох взаємопов'язаних частин:

1) підозрюваний, обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення;

2) обов'язок доказування винуватості особи, як і спростування доводів захисту покладено на сторону обвинувачення.

Отже, у цих двох частинах законодавець розподілив «тягар доказування» вини між сторонами обвинувачення й захисту: у першій частині він звільнив сторону захисту від обов'язку доказувати невинуватість, а в другій – поклав на сторону обвинувачення обов'язок доведення винуватості особи поза розумним сумнівом.

Термін «тягар доказування» є вітчизняною інтерпретацією латинського вислову “onus probandi”, що означає обов'язок наводити докази, підкріплювати свою позицію у правовому спорі позитивними доводами.

Варто зазначити, що, незважаючи на загальне визнання презумпції невинуватості, ставлення до положення щодо відсутності в підозрюваного, обвинуваченого обов'язку доводити свою невинуватість як у юридичній науці, так і у світовій юридичній практиці не є однозначним.

Так, у процесуальній літературі радянського періоду висловлювались думки щодо можливості за деяких обставин покладення на обвинуваченого обов'язку доказування, зокрема спростування доводів обвинувачення (М.С. Строгович, А.Я. Вишинський, В.І. Камінська та ін.).

Подібний підхід є характерним для країн англосаксонської правової сім'ї, де обвинувачення розглядається як кримінальний позов, що висувається позивачем (державою в особі відповідних державних органів і посадових осіб) до відповідача (підозрюваного, обвинуваченого). Відповідно, на правила доказування в кримінальному процесі поширюються деякі з правил доказування в процесі цивільному, у тому числі й правило про перенесення обов'язку доказування. Ці правила застосовуються тоді, коли, на думку судді (або за задумом законодавця), факт, який спростовує обвинувачення, відомий лише обвинуваченому або визнається, що обвинуваченому легше надати докази цього факту. І якщо обвинувачений не виконає покладений на нього в таких випадках обов'язок доказування, суд визнає, що цього факту не існує й, відповідно, обвинувачений є винним [10, с. 48]. У багатьох штатах США обов'язок доказування деяких обставин, зокрема тих, що зменшують ступінь вини або виключають кримінальну відповідальність, покладається на обвинуваченого. Так, якщо обвинувачений не зміг довести своє алібі або наявність певної пом'якшувальної обставини, суд може ухвалити обвинувальний вирок [11, с. 29].

Навіть і в деяких країнах романо-германської правової сім'ї обов'язок доказування частково перекладається на сторону захисту. Так, у Франції існує правило, відповідно до якого, якщо обвинувачений стверджує будь-що на свій захист, він зобов'язаний навести доводи на підтвердження цих обставин [11, с. 13].

Певною мірою такий підхід запозичений і нашим вітчизняним законодавцем. Так, відповідно до ч. 1 ст. 92 КПК України, обов'язок доказування обставин, передбачених ст. 91 КПК України, за винятком випадків, передбачених ч. 2 цієї самої статті, покладається на слідчого, прокурора й у встановлених цим Кодексом випадках на потерпілого. Водночас ч. 2 ст. 92 КПК України передбачає, що обов'язок доказування належності й допустимості доказів, даних щодо розміру процесуальних витрат і обставин, які характеризують обвинуваченого, покладається на сторону, що їх подає.

Разом із тим вважаємо, що обов'язок доказування вини (невинуватості) в кримінальному процесі не може бути покладений на ту чи іншу сторону процесу залежно від її процесуальних інтересів. Зважаючи на те, що обов'язок доказування вини є похідним від презумпції невинуватості, яка, у свою чергу, є штучно створеним правовим явищем доказового права, він має бути чітко визначеним і забезпеченим для виконання. Беручи до уваги те, що вітчизняний кримінальний процес переважно є публічним, саме сторона обвинувачення, використовуючи всі надані їй законом засоби та способи, повинна спростовувати доводи захисту. Якщо підозрюваний, обвинувачений не доказує належність і допустимість виправдального доказу, то це логічно має означати тільки те, що це питання залишається відкритим (зокрема, для остаточного вирішення його судом).

Аналіз практики ЄСПЛ засвідчує, що загальним критерієм забезпечення презумпції невинуватості є те, що особа повинна визнаватись винною незалежним і безстороннім судом у межах справедливого та гласного судового розгляду. Усі державні органи, представники державної влади зобов'язані утримуватись від наперед визначеного результату судового розгляду.

У справі «Мінеллі проти Швейцарії» (рішення від 25 березня 1983 р.) ЄСПЛ уперше визнав порушення п. 2 ст. 6 Конвенції. Визнавши порушення права вважатись невинуватим, ЄСПЛ зазначив, що п. 2 ст. 6 Конвенції охоплює весь процес кримінального провадження, незалежно від результату обвинувачення, а не тільки розгляд по суті обвинувачення. Питання про наявність чи відсутність порушення принципу презумпції невинуватості тісно пов'язане з питанням про те, чи була надана обвинуваченому можливість захищатись від обвинувачення. Порушення принципу невинуватості має місце тоді, коли ще до того, як винуватість обвинуваченого буде доказаною згідно із законом і, зокрема, без надання йому можливості здійснювати своє право на захист, судові рішення, ухвалені щодо нього, відображає думку, що він винуватий. Це може мати місце навіть за відсутності будь-якого формального рішення, достатньо певної підстави стверджувати, що суд вважає обвинуваченого винуватим.

У справі «Секаніна проти Австрії» (рішення від 25 серпня 1993 р.) ЄСПЛ заявив, що підозри та обвинувачення щодо невинуватості обвинуваченого можна висловлювати до тих пір, доки на підставі кримінального провадження не буде прийнято рішення по суті. Однак після виправдання обвинуваченого не можна керуватись доводами нерозвіяних підозр, виправдання лише на підставі тлумачення сумнівів на користь обвинуваченого тощо, оскільки це не сумісне з презумпцією невинуватості.

У справі «Грабчук проти України» (рішення від 21 вересня 2006 р.) ЄСПЛ нагадав, що презумпція невинуватості порушена, якщо твердження посадової особи щодо особи, обвинуваченої в учиненні злочину, відображає думку, що особа винна, коли цього не було встановлено відповідно до закону. Цього достатньо навіть за відсутності жодного формального висновку, що існує деяка підстава припустити, що посадова особа вважає цю особу винною. Питання, чи порушує твердження посадової особи принцип презумпції невинуватості, має бути з'ясоване в контексті тих фактичних обставин, у яких це твердження було зроблене.

На певному етапі практика ЄСПЛ щодо забезпечення презумпції невинуватості обвинуваченого досягла того рівня, що дав ЄСПЛ змогу у справі Барбера, Мессеґе та Яабардо (рішення від 6 грудня 1988 р.) перерахувати функції й властивості презумпції невинуватості обвинуваченого: під час виконання своїх обов'язків судді не повинні виходити з переконання, що обвинувачений учинив злочин, у якому він обвинувачується; обов'язок доказування належить обвинувачу; будь-який сумнів повинен тлумачитись на користь обвинуваченого; обвинувачений повинен знати про зміст обвинувачення й початок його здійснення для забезпечення належної підготовки та подання свого захисту; сторона обвинувачення має надати докази, достатні для засудження обвинуваченого.

Водночас ЄСПЛ вважає, що ст. 6 Конвенції не виключає можливість існування в національному законодавстві правових чи фактичних презумпцій, які б переносили обов'язок доказування невинуватості на обвинуваченого. Однак будь-яке положення, яке визначає перенесення обов'язку доказування на обвинуваченого або робить можливою дію будь-якої

презумпції проти обвинуваченого, має бути обмежене «розумними межами, які враховують важливість того, що поставлене на карту для обвинуваченого, та забезпечують його право на захист» (рішення у справі «Салаб'яку проти Франції» від 7 жовтня 1988 р.).

Презумпція невинуватості визначає правовий статус особи, яка притягувалась до кримінальної відповідальності, не тільки в кримінальному процесі, а й у всіх інших суспільних відносинах, у яких вона є суб'єктом. За відсутності обвинувального вироку суду, що набрав законної сили, за особою навіть у випадках, коли вона тримається під вартою, зберігаються виборчі, трудові й інші права і свободи людини та громадянина.

На підставі вищевикладеного можна зробити такі основні **висновки**:

1. Презумпція невинуватості обвинуваченого діє на всіх стадіях кримінального провадження.
2. Порушення права на захист розглядається як порушення презумпції невинуватості обвинуваченого.
3. Забороняється оголошувати обвинуваченого, будь-яку особу, яка притягується до кримінальної відповідальності, винуватим, ставитись до нього як до злочинця.
4. Підозри й обвинувачення в учиненні кримінального правопорушення можливі тільки до винесення остаточного рішення у справі, після постановлення виправдувального вироку вони недопустимі.
5. Обов'язок доказування покладається на обвинувача. Будь-яке положення, яке визначає перенесення обов'язку доказування на обвинуваченого або робить можливою дію будь-якої презумпції проти обвинуваченого, має бути обмежене «розумними межами».
6. Тлумачення сумнівів на користь обвинуваченого є однією з форм реалізації презумпції невинуватості.
7. Однією з форм порушення презумпції невинуватості обвинуваченого є випадки ухвалення судами проміжних рішень, із яких убачається, що суд вважає обвинуваченого винуватим.

Список використаних джерел:

1. Голунский С.А. О вероятности и достоверности в уголовном суде / С.А. Голунский // Проблемы уголовной политики. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1937. – Кн. IV. – 1937. – С. 56–63.
2. Тадевосян В.С. К вопросу об установлении материальной истины в уголовном процессе / В.С. Тадевосян // Советское государство и право. – 1948. – № 6. – С. 66–68.
3. Рогатюк І.В. Обвинувачення у кримінальному процесі України : [монографія] / І.В. Рогатюк. – К. : Атіка, 2007. – 160 с.
4. Академічний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/sumniv>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К. : Юстініан, 2012. – 1224 с.
6. Ларин А.М. Презумпция невиновности / А.М. Ларин ; отв. ред. М.С. Строгович. – М. : Наука, 1982. – 152 с.
7. Серов В.А. Функции вероятности в уголовном процессе / В.А. Серов // Правоведение. – 1984. – № 2. – С. 88–91.
8. Кудин Ф.М. Достаточность доказательств в уголовном процессе : [монография] / Ф.М. Кудин, Р.В. Костенко. – Краснодар, 2000. – 160 с.
9. Вопросы теории советского уголовного процесса. – Томск : Изд-во Томс. ун-та, 1971. – 284 с.
10. Ларин А.М. Презумпция невиновности / А.М. Ларин ; отв. ред. М.С. Строгович. – М. : Наука, 1982. – 152 с.
11. Калиновский К.Б. Уголовный процесс современных зарубежных государств : [учебное пособие] / К.Б. Калиновский. – Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 2000. – 48 с.

МАРОЧКІН О. І.,кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального
процесу та оперативно-розшукової
діяльності(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.132(477)

**ЩОДО ПИТАННЯ МОТИВУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ**

Статтю присвячено дослідженню сутності мотивування кримінальних процесуальних рішень, яке пропонується розглядати в статичній і динамічній. Результатом такої діяльності є вмотивоване процесуальне рішення. Як системоутворювальні елементи мотивування рішення подаються фактичні, правові та етичні підстави й мотиви прийняття рішення.

Ключові слова: мотивування, мотивування кримінальних процесуальних рішень, підстави прийняття рішення, мотиви прийняття рішення.

Статья посвящена исследованию сущности мотивировки уголовных процессуальных решений. Предлагается рассматривать мотивировку в статике и динамике. Результатом данной деятельности является мотивированное процессуальное решение. В качестве системообразующих элементов мотивировки решения указываются фактические, правовые и этические основания и мотивы принятия решения.

Ключевые слова: мотивировка, мотивировка уголовных процессуальных решений, основания принятия решения, мотивы принятия решения.

The article is dedicated to the issue of essence of motivation of criminal procedure decisions. There is an offer to consider motivation in statics and in dynamics. As a result of that is motivated procedural decision. The system-forming elements of motivation of decision are actual, legal and ethical basis and motives of a decision.

Key words: motivation, motivation of criminal procedure decisions, basis of a decision, motives of decision.

Вступ. Мотивування кримінальних процесуальних рішень має поліаспектне значення як у ракурсі забезпечення їх правомірності, так і в плані сприяння прозорості і зрозумілості кримінальної процесуальної діяльності, а відтак і реалізації принципу правової визначеності як складника верховенства права. На етапі досудового розслідування вимога мотивування процесуальних рішень також запобігає можливим зловживанням владою з боку осіб, які здійснюють кримінальне провадження, безпідставному втручанням в конституційні права і свободи людини та громадянина. Зважаючи на це, Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) України закріпив нові підходи до нормативного регулювання цього питання, суттєво конкретизувавши вимоги до мотивування окремих процесуальних рішень. Також КПК України передбачено нові процесуальні рішення, особливості мотивування яких потребують спеціального наукового аналізу. Цим зумовлюється актуальність дослідження поняття «мотивування кримінальних процесуальних рішень» і їх системоутворювальних елементів.

Вагомий внесок у розробку проблеми мотивування кримінальних процесуальних рішень зробили Ю.М. Грошевий, А.Я. Дубинський, В.С. Зеленецький, О.Р. Михайленко, О.Б. Муравін, Н.Г. Муратова, О.М. Толочко, М.А. Чайковська та інші вчені.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження мотивування кримінальних процесуальних рішень, його сутності й системоутворювальних елементів через призму новітніх положень КПК України.

Результати дослідження. Проблема мотивування процесуальних рішень є актуальною в сучасній кримінальній процесуальній науці, оскільки безпосередньо пов'язана з прийняттям правозастосовними органами та їхніми службовими особами правомірних процесуальних рішень.

Дослідження проблем мотивування кримінальних процесуальних рішень свідчить, що воно є складним і багатоаспектним поняттям. Зокрема, у літературі довідкового характеру термін «мотивування» визначається як сукупність мотивів, доводів, аргументів, що пояснюють, виправдовують яку-небудь дію чи вчинок, доводять необхідність якої-небудь дії для обґрунтування чого-небудь [19, с. 311; 29, с. 461]. У діяльнісному аспекті «мотивувати» означає навести (наводити) мотиви, доводи на користь чого-небудь, що пояснюють яку-небудь дію, вчинок [19, с. 311; 29, с. 461]. За В.І. Далем, мотивувати – це підкріпити доказами, підтвердити й пояснити доводами [4, с. 352]. Синонімом мотивування є обґрунтування [26, с. 387].

У психології термін «мотивування» визначається як вербальне обґрунтування, пояснення собі та іншим причин своїх дій і вчинків, які можуть не збігатися з дійсним мотивом, оскільки воно спирається на прийнятих для суб'єкта і його референтної групи обставинах [9, с. 344–345]. Саме за допомогою мотивування індивід може виправдовувати свої дії, приводячи їх у відповідність до певних соціальних (групових) норм і власних моральних принципів [23, с. 246].

Дослідження джерел з теорії процесуального права свідчить, що одним із перших визначення мотивування у правозастосовній діяльності запропонував Д.І. Добровольський, який під мотивуванням судових постанов розумів систему мотивів, доводів, аргументів, що призводять до певних висновків по справі [5, с. 28].

У дисертаційному дослідженні, присвяченому законності й обґрунтованості вироку суду, Ю.М. Грошевий, аналізуючи феномен мотивування вироку, цілком правильно дійшов висновку, що воно є зовнішнім вираженням того процесу, який привів суддів до певного висновку про винуватість або невинуватість підсудного. Розвиваючи зазначені положення, вчений наголосив, що мотивування складається з аналізу доказів, а також викладення міркувань, унаслідок яких одні докази визнані достовірними, а інші судом відкинуті. Мотивування є обґрунтуванням висновків (тверджень), що містяться у вироку суду по суті справи, зібраними доказами в їх взаємозв'язку та взаємозалежності [1, с. 259; 20, с. 111]. Надалі, звертаючись до розуміння цього поняття, Ю.М. Грошевий уточнив, що мотивування вироку є зовнішнім вираженням процесу формування змісту знань, які призвели до певних висновків по суті справи, що розглядається [3, с. 130]. Отже, на його думку, мотивування є фактичним, логічним і правовим обґрунтуванням правосудності таких, що містяться у вироку, висновків по суті кримінальної справи, яка розглядається, і суддівського переконання в достовірності зібраних і досліджених у судовому слідстві доказів у їх взаємозв'язку та взаємозалежності [2, с. 55–56].

Погоджуючись із зазначеними висновками, О.М. Толочко вважає, що мотивування судового рішення – це система фактичних, правових та етичних мотивів (аргументів), які наводяться суддями на обґрунтування рішення (або висновків, до яких вони дійшли в результаті розгляду кримінальної справи), що приймається по суті справи, яка розглядається, і виражає їхнє переконання в його законності, обґрунтованості й справедливості [27, с. 8–9, 53]. Аналогічні підходи стосовно мотивування процесуальних рішень демонструє О.Б. Муравін [15, с. 8, 69]. Учений розглядає мотивування як спосіб викладення фактичних обставин, мотивів, доводів і доказів, що покладені в основу рішення, обґрунтовують його та розкривають підставу рішення, яке приймається [14, с. 80].

П.А. Лупинська, характеризуючи мотивування процесуального рішення як систему міркувань, мотивів, доводів та аргументів (що призводять до певних висновків по справі), додає до їх фактичного і правового характеру й логічний [12, с. 159].

Мотивування розглядається також як система послідовних правозастосовних дій, які зумовлюють певний наслідок, результат [20, с. 111]; сукупність мотивів, що обґрунтовують яке-небудь положення, викладене в рішенні [8, с. 70]; процес наведення у відповідному рішенні доводів, аргументів або мотивів [7, с. 196]; письмове викладення (демонстрація) наявності підстав прийняття рішення [22, с. 16; 21, с. 34]; вираження в письмовому документі внутрішнього переконання правозастосувача з питань, які він вирішує за допомогою процесуального акта [28, с. 18]; спосіб викладення мотивів [13, с. 91].

Що стосується поняття вмотивованості, то, на думку вчених, воно відображає властивості процесуального акта, вимоги до нього, наслідки діяльності з мотивування й визначається як посилення в рішенні на певні докази, їх аналіз, пояснення [13, с. 91]; викладення фактичних і юридичних аргументів, які підтверджують висновки, що містяться в рішенні, його логічна переконливість [30, с. 36]; відсутність внутрішніх суперечностей, відповідність матеріалам кримінальної справи суджень, які містяться в рішенні [24, с. 138]; така властивість рішення, яка показує взаємозв'язок між досліджуваними в судовому розгляді доказами та висновками, що зроблені на їх основі [6, с. 30]. Звідси випливає, що вмотивованим є таке процесуальне рішення, яке має мотивування, супроводжується ним, містить установлені факти, обставини та висновки, що логічно випливають із них. Так, відповідно до ч. 4 ст. 370 КПК України, вмотивованим є судове рішення, в якому наведені належні й достатні мотиви та підстави його ухвалення. Це нормативне визначення цілком може бути взяте за основу й під час характеристики вмотивованості кримінального процесуального рішення загалом.

Розгорнуте визначення вмотивованості процесуального рішення надано Н.Г. Муратовою, яка цілком обґрунтовано розглядає це поняття як самостійну вимогу до процесуальних рішень, що включає таке: 1) наявність сукупності мотивів, доводів, аргументів для прийняття процесуального рішення; 2) приведення цих мотивів, доводів, аргументів у переконливу систему, щоб показати достатність доказів для прийняття правильного рішення [16, с. 66]. Саме в мотивуванні відбувається процес формування знання, яке привело суб'єкта, що тлумачить норми кримінального процесуального права, до переконання в необхідності винесення цього рішення [10, с. 50–51]. На думку Н.Г. Муратової, вмотивованість полягає в приведенні всієї сукупності доводів та аргументів у систему, яка підтверджує та переконує в правильності прийняття кримінального процесуального рішення, що має бути відображено в процесуальному документі [16, с. 62].

Усі зазначені наукові погляди мають право на існування. Їх різноманітність зумовлена відсутністю однозначного підходу до визначення понять мотивування й умовитованого процесуального рішення. У свою чергу, розбіжності в поняттях викликані тим, що їхні автори характеризують одне й те саме явище з різних сторін, наводячи окремі властивості одного й того самого феномена.

Доцільним убачається проаналізувати мотивування кримінальних процесуальних рішень, по-перше, у статичі – для дослідження в загальному вигляді його сутності, складників і значення; по-друге, в динаміці, як процесу формулювання системи мотивів, покладених в основу рішення; по-третє, в аспекті його функціонального призначення в механізмі прийняття кримінальних процесуальних рішень. Завершеною формою мотивування є власне вмотивоване рішення.

Мотивування в статичі – це певні розрізнені мотиви та підстави, що з'являються, утворюються й існують у свідомості правозастосувача. Вони формують його внутрішнє переконання, спонукають дійти висновку про необхідність прийняття певного процесуального рішення. Власне, рішення в цей момент уже прийнято, але його мотивування є неочевидним, процесуально неоформленим. Тому виникає потреба в його зовнішньому вираженні, тобто необхідно зробити його наочним для інших осіб шляхом належного процесуального оформлення. Таке мотивування є передусім розумовою діяльністю правозастосувача (розумовий,

пізнавальний аспект мотивування), тобто внутрішнім (невидимим для учасників кримінального провадження) процесом змістового наповнення знань правозастосувача.

Щоб мотивування стало наочним, рішення документується належним чином, у чому виявляється діяльнісний аспект мотивування. Ідеться про *мотивування в динаміці* – процес наведення (письмове викладення, документальне оформлення) правозастосувачем у рішенні сукупності належних і достатніх фактичних, правових та етичних мотивів і підстав прийняття рішення. Воно є: а) зовнішнім вираженням (відображенням) у рішенні того процесу (і його результату), який призвів правозастосувача до певного висновку в кримінальному провадженні; б) демонстрацією правомірності цього рішення (посвідчувальний аспект мотивування).

Результатом цього процесу є *вмотивоване рішення*, тобто таке, в якому мотивування набуло свого завершеного вигляду згідно з вимогами закону. У такому рішенні правозастосувачем подана логічно побудована, переконлива система фактичних, правових й етичних мотивів і підстав. Указані мотиви та підстави відповідають матеріалам кримінального провадження, пояснюють і обґрунтовують висновки правозастосувача з питань, які вирішуються в рішенні, виражають його переконання в правомірності цього рішення. Умотивованим є рішення, у якому виконане його завдання й досягнута його мета.

Отже, якщо на початку існування мотивування перебуває у вигляді розрізнених (окремих) мотивів і підстав (мотивування в статичності), надалі формується необхідна їх сукупність (мотивування в динаміці), то наприкінці воно (мотивування) постає вже в умотивованому належним чином процесуальному рішенні у вигляді логічно побудованої системи мотивів і підстав прийняття рішення.

За своїм змістом мотивування є комплексним поняттям, що охоплює декілька елементів. У процесуальній літературі не склалося єдиної думки щодо елементів мотивування процесуальних рішень правозастосувача. Угорський процесуаліст Л. Надь, розглядаючи це питання, наголошує на необхідності встановлення не тільки фактичних обставин справи, а й «юридичної аргументації, яка пояснює необхідність ... підбору, тлумачення та застосування відповідної статті закону» [17, с. 179].

О.М. Толочко цілком переконливо доводить, що, крім запропонованих, варто виокремлювати й етичні мотиви рішення, яке приймається, оскільки воно має відповідати не тільки вимогам законності та обґрунтованості, а й справедливості [27, с. 47, 52]. Із класифікацією мотивів процесуальних рішень, запропонованою О.М. Толочком, погоджується й О.Б. Муравін, який вважає, що вона може бути певним чином придатною й до класифікації мотивів рішень слідчого як одного з видів кримінальних процесуальних рішень. Загалом погоджуючись із поглядами О.М. Толочка та О.Б. Муравіна, можна зробити висновок, що системоутворювальними елементами мотивування кримінальних процесуальних рішень поряд із мотивами є й фактичні, правові та етичні підстави прийняття рішення. Розглянемо їх детальніше.

Підстава прийняття рішення – це, власне, те головне, на чому ґрунтується кримінальне процесуальне рішення, чим воно пояснюється, виправдовується. Підставами є явища і предмети об'єктивної дійсності, що існують поза свідомістю правозастосувача й не залежать від його волі. Іншими словами, підстави є зовнішніми причинами, які спонукають правозастосувача діяти певним чином і визначають спрямованість цієї дії. Вони діляться на фактичні, правові та етичні. *Фактичні підстави* – це дійсні, реальні події, явища й речі матеріального світу, існування та значення яких для кримінального провадження спонукає правозастосувача прийняти певне рішення. *Правові підстави* – це певні норми (приписи) закону (передусім кримінального і кримінального процесуального) й інших джерел кримінального процесуального права, які зобов'язують правозастосувача прийняти певне рішення або якими він повинен керуватися під час його прийняття. Однак не завжди для належного мотивування рішення правозастосувачу достатньо спиратись на фактичні та правові підстави. Так, у деяких випадках (насамперед мова йде про рішення, які обмежують конституційні права і свободи осіб) він має справу з моральними, етичними категоріями. *Етичні підстави*

прийняття рішень – це сукупність правил поведінки, норм моралі, які панують у суспільстві та оцінюють із морального боку діяльність правозастосувача й обставини, що мають значення для кримінального провадження. У кримінальному процесуальному розумінні – це насамперед приписи та заборони, які містяться в законі й обмежують можливість свавілля правозастосувача (заборона використовувати інформацію про приватне життя особи інакше, як для виконання завдань кримінального провадження – ч. 3 ст. 15 КПК України; заборона примушувати давати показання – ч. 3 ст. 18 КПК України тощо).

Іншим елементом мотивування є мотиви прийняття рішення. У кримінальному процесі, на думку М.Г. Авдюкова, такі мотиви – це всі ті міркування суду, за якими він дійшов свого рішення. Викладення мотивів у тексті рішення надає останньому переконливості й робить висновок суду по справі зрозумілим для всіх [11, с. 69]. О.Б. Муравін вважає, що кримінальні процесуальні мотиви – це сукупність доводів, які наводить правозастосувач у тому чи іншому процесуальному рішенні на підтвердження правильності своїх висновків. Значення кримінальних процесуальних мотивів полягає в тому, що вони відображають знання обставин справи, які підлягають вирішенню в цьому процесуальному акті. На його думку, доцільно розрізняти мотиви, засновані на внутрішньому переконанні суб'єктів кримінального провадження, які, по суті, є соціально-психологічними мотивами, і мотиви, що становлять елементи процесуального рішення [15, с. 62]. Отже, актуальною є необхідність виділення двох аспектів мотиву (мотивування) – внутрішнього й зовнішнього. Зазначене, у свою чергу, зумовлює вирішення питання про межі мотиву (його достатність чи недостатність), які в загальному вигляді можна окреслити, з одного боку, потребою, а з іншого – наміром що-небудь зробити, у тому числі й спонуканням до цього [9, с. 116]. Отже, на нашу думку, стосовно діяльності правозастосувача достатність мотивів його рішень зумовлена передусім його компетенцією, а також завданнями, які він вирішує на окремих етапах кримінального провадження.

У контексті дослідження плідним є звернення до наукових надбань психологів, які розробляють психологічні механізми прийняття людиною рішень, оскільки мотивування та мотивація є певним розумовим процесом, що відбувається у свідомості правозастосувача й має певні психологічні закономірності. Так, Р. Нірмайер і М. Зайфферт виділяють загальну мотивацію та специфічну, розглядаючи останню як «причину того, чому людина з упертістю прагне до будь-якої конкретної мети; зумовлюється специфічна мотивація тим суб'єктивним значенням, яке ця мета має для особистості» [18, с. 16, 17]. Така специфічна мотивація притаманна саме професійній діяльності, в тому числі й правозастосовній, що суб'єктивно виражається (фіксується) у відповідному процесуальному документі – рішенні.

Отже, *мотиви прийняття рішень* – це сукупність міркувань і доводів, за якими правозастосувач дійшов до свого рішення і які він наводить на підтвердження правильності своїх висновків. Мотиви є внутрішніми процесами, причинами, що спонукають правозастосувача діяти певним чином і визначають спрямованість цієї дії. Мотиви рішення правозастосувача мають відображати його знання про конкретні обставини кримінального провадження, які підлягають доказуванню. Інакше кажучи, в основу мотивування покладено знання правозастосувача, безпосереднє й опосередковане, яке у своїй єдності визначає рівень, достатній і необхідний для прийняття правомірного рішення.

Мотиви, у свою чергу, також діляться на фактичні, правові та етичні. При цьому всі види мотивів взаємозумовлені й діалектично взаємопов'язані між собою; кожному виду мотивів притаманний власний об'єкт і структура, яка зумовлена об'єктом. Система фактичних, правових та етичних мотивів, які наводить правозастосувач у своїх рішеннях, виражає й процес формування його внутрішнього переконання [3, с. 129–134; 12, с. 153–158]. *Фактичні мотиви* – це судження правозастосувача з фактичних питань, засновані на правильному розумінні ним об'єктивної дійсності (тобто знанні), насамперед обставин, які мають значення для кримінального провадження, та вмінні правильно й обґрунтовано подати своє знання в рішенні. *Правові мотиви* – це судження правозастосувача з питань права, засновані на правильному його розумінні, які відображають його правосвідомість у процесуальних рішеннях. *Етичними мотивами* є судження правозастосувача з питань етики й моральності,

засновані на правильному розумінні ним загальнолюдських норм моральності та етичних норм професійної діяльності, які відображають духовні цінності правозастосувача і його громадянську позицію.

Стосовно співвідношення мотивів і підстав як елементів мотивування треба зазначити, що первинними є підстави. Мотиви ж, у свою чергу, виникають у свідомості правозастосувача, породжені зовнішніми підставами й зумовлені його правосвідомістю, життєвим і професійним досвідом, духовною та громадянською позицією. Саме тому підстави і є обов'язковим системоутворювальним елементом мотивування кримінальних процесуальних рішень, оскільки зазначення правозастосувачем у рішенні самих лише мотивів його прийняття є недостатнім для досягнення правомірності рішення. Роль мотивів підвищується під час застосування правозастосувачем норм закону, що містять оцінні поняття, тоді як підстав – під час використання формально визначених норм закону.

Висновки. Усі мотиви й підстави прийняття процесуальних рішень знаходяться у взаємозв'язку та взаємозалежності; основою формування самого мотивування є взаємодоповнення одних елементів його системи іншими на всіх стадіях кримінального провадження.

Невиконання зазначених вимог до мотивування процесуальних рішень зумовлює такі основні недоліки, як абстрактність (відсутність мотивування вуалюється за рахунок використання неконкретних формулювань), недостатність (мотиви, що наводяться, не обґрунтовані повною мірою для прийняття відповідного рішення), нелогічність (наведення парадоксальних суджень) і шаблонність (застосування кліше внаслідок спрацювання професійної установки) мотивування [25, с. 92–97]. До зазначених необхідно додати й такий недолік, як неналежність мотивування – мотиви та підстави, що наводяться, не мають сосунку до кримінального провадження, в рамках якого здійснюється мотивування.

Між тим відсутність мотивування висновків або неправильне їх викладення робить рішення непереконливим. Як показує аналіз практики, у такому рішенні неправильно відображається специфіка внутрішнього переконання правозастосувача, що, як відомо, має бути покладено в основу будь-якого рішення [8, с. 28] .

Список використаних джерел:

1. Грошевой Ю.М. Законность и обоснованность приговора советского суда : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Ю.М. Грошевой. – Х., 1965. – 308 с.
2. Грошевой Ю.М. Правовые свойства приговора – акта социалистического правосудия : [учебное пособие] / Ю.М. Грошевой. – Х. : Юрид. институт, 1978. – 60 с.
3. Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю.М. Грошевой. – Х. : Вища школа, 1975. – 144 с.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В.И. Даль. – М. : Русский язык, 1979. – Т. 2 : И – О. – 1979. – 779 с.
5. Добровольский Д.И. Мотивы судебного решения / Д.И. Добровольский // Советское государство и право. – 1947. – № 4. – С. 12–14.
6. Загорский Г.И. Постановление приговора: проблемы теории и практики : [учебно-практическое пособие] / Г.И. Загорский. – М. : Проспект, 2010. – 200 с.
7. Зеленецкий В.С. Возбуждение уголовного дела / В.С. Зеленецкий. – Х. : КримАрт, 1998. – 340 с.
8. Зеленецкий В.С. Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе Украины / В.С. Зеленецкий, Н.В. Глинская. – Х. : Страйд, 2006. – 336 с.
9. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2008. – 512 с.
10. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : [монографія] / О.В. Капліна. – Х. : Право, 2008. – 296 с.
11. Кудрявцева Е.В. Как написать судебное решение / Е.В. Кудрявцева, Л.А. Прокудина. – М. : Юрайт, 2012. – 152 с.
12. Лупинская П.А. Решения в уголовном судопроизводстве. Их виды, содержание и формы / П.А. Лупинская. – М. : Юрид. лит., 1976. – 168 с.

13. Михайленко А.Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан : [научно-практическое издание] / А.Р. Михайленко. – К. : Юринком-Интер, 1999. – 448 с.
14. Муравин А.Б. Мотивировка процессуальных решений следователя / А.Б. Муравин // Проблемы соц. законности. – 1986. – № 17. – С. 78–82.
15. Муравин А.Б. Проблемы мотивировки процессуальных решений следователя : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.Б. Муравин. – Х., 1987. – 224 с.
16. Муратова Н.Г. Процессуальные акты органов предварительного расследования: Вопросы теории и практики / Н.Г. Муратова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1989. – 120 с.
17. Надь Л. Приговор в уголовном процессе / Л. Надь. – М. : Юрид. лит., 1982. – 222 с.
18. Нирмайер Р. Мотивация / Р. Нирмайер, М. Зайфферт. – М. : Омега-Л, 2008. – 122 с.
19. Ожегов С.И. Словарь русского языка : Около 57 000 слов / С.И. Ожегов ; под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1987. – 797 с.
20. Перлов И.Д. Приговор в советском уголовном процессе / И.Д. Перлов. – М. : Госюриздат, 1960. – 148 с.
21. Профатилова Н.В. Оценка следователем достаточности доказательств при принятии основных процессуальных решений по уголовным делам / Н.В. Профатилова. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 176 с.
22. Процессуальные документы органов предварительного следствия : [учебное пособие] / сост. А.Н. Калюжин, А.В. Победкин, Д.Ф. Флоря. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 336 с.
23. Свенцицкий А.Л. Краткий психологический словарь / А.Л. Свенцицкий. – М. : Проспект, 2008. – 512 с.
24. Смірнова В.В. Забезпечення прийняття правомірних рішень судом апеляційної інстанції в кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.В. Смірнова. – Х., 2012. – 225 с.
25. Тітко І.А. Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України : [монографія] / І.А. Тітко. – Х. : Право, 2010. – 216 с.
26. Тлумачний словник сучасної української мови / укладачі Л.П. Коврига, Т.В. Ковальова, В.Д. Пономаренко ; за ред. докт. філол. наук, проф. В.С. Калашника. – Х. : Белкар-книга, 2005. – 800 с.
27. Толочко А.Н. Роль мотивировки в обеспечении законности, обоснованности и справедливости актов социалистического правосудия, выносимых судом первой инстанции по уголовным делам : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / А.Н. Толочко. – Х., 1985. – 213 с.
28. Уголовно-процессуальные акты : [учебное пособие] / [Л.Д. Кокорев, Д.П. Котов, З.Ф. Коврига и др.]. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1991. – 192 с.
29. Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка: 180 000 слов и словосочетаний / Д.Н. Ушаков. – М. : Альта-Принт: ДОМ XXI век, 2009. – 1239 с.
30. Чайковская М.А. Свойства приговора : [монография] / М.А. Чайковская. – М. : Проспект, 2013. – 176 с.

РИБАЛКА О. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри галузевих
юридичних дисциплін
(Черкаський факультет
Національного університету
«Одеська юридична академія»)

УДК 343.14

УЧАСТЬ ПРИВАТНОГО ДЕТЕКТИВА (ДЕТЕКТИВНОГО АГЕНТСТВА) У ЗБИРАННІ ДОКАЗІВ СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ

Стаття присвячена дослідженню участі приватного детектива у збиранні стороною захисту доказів у кримінальному провадженні. У процесі реформування кримінального процесуального законодавства важливе значення має регулювання якісного збирання стороною захисту доказів з метою встановлення обставин кримінального провадження. Стаття містить пропозиції змін до Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: доказування, збирання доказів, сторона обвинувачення, сторона захисту, приватний детектив, детективне агентство.

Статья посвящена исследованию участия частного детектива в сборе стороной защиты доказательств в уголовном судопроизводстве. В процессе реформирования уголовно-процессуального законодательства важное значение имеет регулирование качественного сбора стороной защиты доказательств с целью установления обстоятельств уголовного судопроизводства. Статья содержит предложения изменений в Уголовно-процессуальный кодекс Украины.

Ключевые слова: доказывания, сбор доказательств, сторона обвинения, сторона защиты, частный детектив, детективное агентство.

This article is devoted to the research of the participation of the private detective in the collection of evidence by the defense lawyer in criminal proceedings. The regulation of the qualitative collection of evidence by the defense lawyer for establishing circumstances of criminal proceedings is of great importance in the process of reformation of criminal procedural legislation. The amendments to the criminal procedure code are proposed in the article.

Key words: evidence gathering evidence, prosecution, defense, private detective, detective agency.

Вступ. Актуальність статті визначається провідною роллю, яку відіграє доказування у сфері кримінального судочинства. Це зумовлено, перш за все, специфікою пізнавальної діяльності, що пов'язана зі встановленням чіткої процедури кримінального процесуального доказування, строків та іншими особливостями встановлення обставин кримінального провадження.

В аспекті реформування кримінального процесуального законодавства нині актуальним є питання якісного збирання стороною захисту доказів для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Сферу доказування досліджувало чимало вчених, адже воно відбувається на всіх стадіях кримінального судочинства, так чи інакше стосується усіх його інститутів. Значний

внесок у вирішення проблем зазначеної сфери зробили Р.С. Белкін, А.Р. Белкін, А.І. Вінберг, Г.Ф. Горський, А.Я. Дорохов, П.С. Елькінд, Ц.М. Каз, Є.Г. Коваленко Л.Д. Кокорев, В.Т. Нор, С.В. Слинько, С.М. Стахівський, В.М. Тertiшник, Л.Д. Удалова тощо.

Постановка завдання. Метою статті є дослідити питання участі приватного детектива у збиранні стороною захисту доказів у кримінальному провадженні та надати пропозиції змін до Кримінального процесуального кодексу України.

Результати дослідження. Доказування, як процес отримання доказів і їхнього використання з метою відтворення дійсної картини досліджуваної події, є єдиним засобом досягнення цілей судочинства, тобто захисту прав і законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, розкриття злочинів та недопустимості покарання невинуватих. За межами доказової діяльності реалізація судової влади, а саме вирішення судом правових конфліктів, неможлива. Тому питання доказування і доказів, на думку більшості дослідників, були і залишаються серцевиною кримінального процесу.

Здебільшого кримінально-процесуальне доказування розглядають як практичну діяльність уповноважених законом суб'єктів, яка відбувається в особливій процесуальній формі шляхом збирання, перевірки та оцінки доказів [1, с. 14].

Водночас С.В. Курильов розглядав доказування як суто пізнавальний процес, виключаючи з його змісту оцінку доказів [2, с. 57–60].

Із наведеною позицією погодитись не можна, адже без такої оцінки (отримання опосередкованого знання) неможливо пізнати сутність злочинної події, що відбулась, обґрунтувати відповідні процесуальні рішення, тобто сприяти досягненню мети доказування.

Деякі процесуалісти розглядають процесуальне закріплення доказів як самостійний елемент процесу доказування. Відомий український процесуаліст М.М. Гродзинський, наприклад, вважав, що доказування – це діяльність слідчо-судових і прокурорських органів зі збирання, закріплення й оцінки доказів [3, с. 117].

Відповідно до ч. 2 ст. 93 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом.

Ч. 3 ст. 93 КПК України передбачено такі способи збирання стороною захисту доказової інформації: «Сторона захисту, потерпілий здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів. Ініціювання стороною захисту, потерпілим проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань, які розглядаються в порядку, передбаченому ст. 220 цього Кодексу. Постанова слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій може бути оскаржена слідчому судді».

Згідно з точкою зору Р.Ю. Савонюка, кримінально-процесуальне доказування являє собою пізнавально-практичну діяльність слідчого за участю інших суб'єктів кримінального процесу зі збирання (закріплення), дослідження (перевірки), оцінки доказів та їх джерел з метою встановлення об'єктивної істини в кримінальній справі

Свого часу в юридичній літературі висловлювалась думка про «урівняння» обвинувачення і захисту в пошуку і закріпленні доказів. Йшлося про одночасні слідчі дії, проведені захисником із виявлення виправдувальних чи таких, що пом'якшують покарання, обставин, із викладом своїх висновків у виправдувальному висновку чи у висновку про пом'якшення відповідальності і покарання обвинуваченого [5, с. 22].

Висловлювалась і пропозиція наділити захисника правом робити юридичні письмові висновки щодо дій конкретної особи. Такий висновок мав би додаватись, за клопотанням захисника, до кримінальної справи і був би непроцесуальною формою діяльності захисника, що виходить за межі традиційної участі захисника у справі [6, с. 46]. Очевидно, що ні в теоретичному, ні в практичному аспекті такої дилеми стосовно різновидів досудового провадження бути не може, оскільки таке розслідування стороною захисту або адвокатом не являє собою належної альтернативи існуючому досудовому розслідуванню з усіма його недоліками.

Крім того, здебільшого суб'єкти сторони захисту професійно й організаційно не підготовлені до того, щоб вести розслідування у кримінальному провадженні у такий спосіб, щоб за своїм змістом воно могло створити альтернативу досудовому розслідуванню, що здійснюється компетентними державними органами і посадовими особами.

Оскільки кримінальне процесуальне законодавство України не передбачає прав сторони захисту проводити «власне» розслідування, постає проблема нормативного врегулювання такої діяльності адвокатів-захисників. Не надавши стороні захисту додаткових прав у разі збирання ними доказів, не можна говорити і про змагальність кримінального процесу та рівноправність сторін, що закріплені в Конституції України та КПК України.

Одним із варіантів вирішення зазначеної проблеми є звернення сторони захисту до приватного детектива (детективного агентства) з метою збирання доказів у кримінальному провадженні.

Як слушно зазначає Н.М. Ахтирська, одним з етапів у забезпеченні механізмів судового пізнання є прийняття закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» [7].

На сьогодні в Україні залишається відкритим та не закріпленим законодавчо питання запровадження інституту приватних детективів як незалежної професійної діяльності приватних детективів або приватних детективних підприємств (агентств) щодо надання клієнтам на платній договірній основі детективних послуг.

Починаючи з 2000 р., ціла низка законопроектів щодо приватної детективної діяльності, поданих різними авторами, не отримала законодавчої підтримки. Але наприкінці 2015 р. питання законодавчого врегулювання здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності постало знову.

Розглянемо проект Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» № 3726 від 28.12.2015 р., внесений народними депутатами М.П. Паламарчуком, А.А. Кожем'якіним, О.П. Продан, А.А. Тетеруком.

Відповідно до ч. 2 ст. 1 нового законопроекту, приватна детективна (розшукова) діяльність – це дозволена органами Національної поліції України незалежна професійна діяльність приватних детективів або приватних детективних підприємств (агентств) щодо надання клієнтам на платній договірній основі детективних послуг із метою захисту їхніх законних прав та інтересів на підставах та в порядку, передбачених законодавством.

Послуги, які можуть надаватись суб'єктами приватної детективної (розшукової) діяльності, передбачені ч. 3 ст. 11 вказаного проекту. До них належать:

1) збирання, фіксування та дослідження відомостей, необхідних для розгляду справ у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві, на договірній основі зі сторонами судового процесу;

2) вивчення ринку, пошук і збирання інформації з відкритих джерел із метою підготовки ділових переговорів клієнта, з'ясування фінансової платоспроможності, майнового стану та благонадійності потенційних ділових партнерів;

3) з'ясування біографічних та інших даних, що характеризують особу, стосовно окремих громадян (за їх письмової згоди) при укладенні ними трудових та інших договорів із замовником (клієнтом) приватних детективних (розшукових) послуг (обіймання відповідної вакантної посади), виявлення їхніх ділових зв'язків, зокрема з конкурентами клієнта в регіонах і за кордоном;

4) пошук осіб, місцезнаходження яких невідоме, з'ясування причин і обставин зникнення, можливостей і умов їх повернення, розшук осіб, які втратили родинні та дружні зв'язки;

5) розшук зниклого (втраченого або викраденого) майна, предметів та тварин;

6) пошук, збирання та фіксація відомостей у кримінальному провадженні на договірній основі зі стороною кримінального провадження;

7) реалізація заходів із відтворення втраченої (зниклої) інформації з питань законних прав та інтересів клієнтів;

8) пошук і збирання даних, які можуть бути приводом або підставою для звернення замовником приватних детективних (розшукових) послуг до правоохоронних органів або до суду, з метою захисту законних прав та інтересів такого замовника;

9) виявлення фактів незаконного (несанкціонованого) збирання з метою використання відомостей, що становлять комерційну таємницю замовника або її розголошення, а також фактів незаконного (несанкціонованого) збирання стосовно фізичних осіб конфіденційної інформації;

10) пошук, виявлення та фіксація фактів незаконного використання прав інтелектуальної власності, що належать клієнту, а також випадків недобросовісної конкуренції;

11) пошук боржників та осіб, які ухиляються від виконання своїх договірних обов'язків, вирішення в порядку, встановленому законодавством України, питань щодо повернення боргів та виконання договірних обов'язків;

12) забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом (комерційної, промислової, професійної таємниці) замовника приватних детективних (розшукових) послуг [8].

Позитивним моментом згаданого законопроекту є те, що законодавець у п. 6 передбачив можливість пошуку, збирання та фіксації відомостей у кримінальному провадженні на договірній основі зі стороною кримінального провадження.

Висновки. Задля розширення можливості співпраці сторони захисту та суб'єктів детективної діяльності в нашій державі необхідно:

1) визначити та нормативно закріпити систему взаємодії приватних детективних підприємств (недержавних суб'єктів) зі стороною захисту (підозрюваним, обвинуваченим, захисником);

2) розробити порядок доступу приватних детективів (недержавних суб'єктів) до державних баз даних та інформаційних систем;

3) визначити перелік дозволених приватним детективам слідчих дій, у т. ч. із використанням спеціальних засобів;

4) законодавчо закріпити порядок використання стороною захисту отриманих під час приватної детективної діяльності результатів.

Відповідні зміни, які б дозволяли приватним детективам збирати докази у кримінальному провадженні на законних підставах, варто внести і до КПК, адже наявність колізії дає змогу стороні обвинувачення, яка веде процес на стадії досудового розслідування, не залучати до справи матеріали, надані приватним детективом.

У разі прийняття Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» пропонуємо доповнити ч. 3 с. 93 КПК України таким положенням: «Сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснює збирання доказів шляхом укладення угоди з приватним детективом (детективною агенцією) із метою пошуку, збирання та фіксації відомостей у кримінальному провадженні».

Список використаних джерел:

1. Стахівський С.М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : [монографія] / С.М. Стахівський. – К.: Б. в., 2005. – 272 с.
2. Курылев С.В. Доказывание и его место в процессе судебного познания / С. В. Курылев // Труды ИГУ. – 1955. – Т. XII. – С. 57–60.
3. Гродзинский М.М. Улики в советском уголовном процессе / М.М. Гродзинский. – М. : Госюриздат, 1945. – 227 с.

4. Савонюк Р.Ю. Доказування в досудовому слідстві : навч. посіб./ Р.Ю. Савонюк. – Сімферополь : Вид-во Доля, 2003.– 184 с.
5. Горя Н.А. Принцип состязательности и функции защиты в уголовном процессе / Н.А. Горя // Советская юстиция. – 1990. – № 7. – С. 20–23.
6. Сергеев В.И. Юридическое заключение в практике адвоката / В.И. Сергеев // Российская юстиция. – 1998. – № 4. – С. 44–46.
7. Ахтирська Н.М. Безоплатна правова допомога та приватна детективна діяльність у змагальному кримінальному процесі України / Н. Ахтирська // Віче. – 2011. – № 24. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2011_24_2.
8. Проект Закону «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» № 3726 від 28.12.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1.

ЗМІСТ

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ВАСИЛЬЄВ С. В. ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ ФАРМАЦЕВТИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 2-ІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	3
ГУДЗЬ Л. В. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ.....	8
ЗАВГОРОДНЯ Ю. С. СІМ'Я ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	14
ЗАЄЦЬ А. С. САМОВИХОВАННЯ ЯК ФОРМА ТА ЗАСІБ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ.....	18
КОТУХА О. С., ГЕНТОШ Р. Є. ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В УМОВАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ.....	22
МАТВЄЄВА Т. О. ПРАВО СТАРОДАВНІХ АФІН.....	27
ОЛІЙНИК А. Ю. ГРОМАДЯНСЬКІ КОНСТИТУЦІЙНІ СВОБОДИ ОСОБИ У СФЕРІ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ.....	32
ПОДКОВЕНКО Т. О. АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПЦІЇ ПАМФІЛА ЮРКЕВИЧА.....	39
ХРОМЕЙ В. В. ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ПРАЦЮ УЧАСНИКАМИ БОЙОВИХ ДІЙ (АТО).....	45

ЦИВІЛІСТИКА

Д'ЯЧКОВА Н. А., ТУЧИН Ф. А. ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЖИТЛО, ЩОДО ЯКОГО ВСТАНОВЛЕНО ОПІКУ.....	51
ЛЕЖНЄВА Т. М., ТІТОВА І. В. ТЛУМАЧЕННЯ ЗАПОВІТУ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	57
РЕБРИШ Б. Ю. ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ПРО ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК ТА ЗАСТОСУВАННЯ ІНОЗЕМНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ ВІД НЕДОБРОСОВІСНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ.....	63
РЯБЧЕНКО Ю. Ю. ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ОСНОВОПОЛОЖНОГО ПРИНЦИПУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА І СПІВВІДНОШЕННЯ ЙОГО З ПРИНЦИПОМ ЗАКОННОСТІ.....	72
СТАРЧУК О. В. ДО ПИТАННЯ ПОСВІДЧЕННЯ НОТАРІУСОМ КОНКУБІНАТНОГО ДОГОВОРУ.....	77
ЧАНИШЕВА А. Р. ОСНОВНІ ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ.....	82
ШАПОВАЛ Л. І. ОБОВ'ЯЗОК МАЧУХИ, ВІТЧИМА УТРИМУВАТИ ПАДЧЕРКУ, ПАСИНКА.....	88

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ГРИГОР'ЄВА Х. А. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ У СФЕРІ ЛІЗИНГУ ТЕХНІКИ ТА ОБЛАДНАННЯ ДЛЯ АПК В УКРАЇНІ.....	92
--	----

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

БОРИЧЕНКО К. В. ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ ЗАХИСТУ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	99
ТАРАСЕНКО В. С. ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУДОВИЙ РОЗГЛЯД СПРАВ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ	105
ЧАНИШЕВА Г. І. ДЖЕРЕЛА КОЛЕКТИВНОГО ТРУДОВОГО ПРАВА.....	111

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

КАРАКАШ І. І. ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ НА АТМОСФЕРНЕ ПОВІТРЯ.....	116
КУРМАН Т. В. СИСТЕМА ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ЗМІСТ.....	123

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

БОЛОКАН І. В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА НОРМА: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ФОРМУЛЮВАННЯ ДЕФІНІЦІЇ.....	129
ГОЛОВКО В. В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОСИН УЧАСТІ ГРОМАДЯН В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ, ВІДНЕСЕНИМИ ДО КОМПЕТЕНЦІЇ ОРГАНІВ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ.....	136
ДЕМБІЦЬКА С. Л. ПРАВА І СВОБОДИ ГРОМАДЯН У КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИМУСУ.....	142
ЗОЗУЛЯ І. В. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ВИКОНАВЧОГО ПРОВАДЖЕННЯ У СФЕРІ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ І РІШЕНЬ ІНШИХ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ.....	148
ІЛЬКОВ В. В. СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ПРАВА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	154
КОВАЛЬСЬКА В. В. СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ОХОРОННИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН У ДІЯЛЬНОСТІ СУДУ.....	158
МАКУШЕВ П. В. О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА.....	165
МИРОНЕНКО І. С. НАПРЯМИ ТА ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ.....	171
ОРЛОВСЬКА І. Г. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	176

ПРОКОПОВ С. О., МАХНИЦЬКИЙ О. В., ГАВРИШ О. С. ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНІЧНА ПЛАТФОРМА ІНТЕРАКТИВНОГО КОМПЛЕКСУ З ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ПРАКТИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В ДДУВС.....	182
РОСТОВСЬКА К. В. ОКРЕМІ ПИТАННЯ УЧАСТІ ГРОМАДСКОСТІ У ЗАПОБІГАННІ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ.....	191
СОБОЛЬ Є. Ю. УПОРЯДКУВАННЯ ПРАВОВИХ ОСНОВ ЗАХИЩЕНОСТІ ІНВАЛІДІВ ШЛЯХОМ КОДИФІКАЦІЇ.....	194

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

НАДЬОН О. В. ВЗАЄМОДІЯ Й КООРДИНАЦІЯ ЯК ФОРМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ БАНКІВ УКРАЇНИ.....	199
--	-----

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

БЕСЧАСТНИЙ В. М. МЕТОДИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТАРІЙ ЗБОРУ ТА ОБРОБКИ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗЛОЧИННІСТЬ.....	206
БОНДАРЕНКО О. С. ПРОТИПРАВНИЙ ВПЛИВ НА РЕЗУЛЬТАТИ ОФІЦІЙНИХ СПОРТИВНИХ ЗМАГАНЬ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	213
КЕРНЯКЕВИЧ-ТАНАСІЙЧУК Ю. В. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.....	218
ЛЕНЬ В. В. ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНІВ, ПРЕДМЕТОМ ЯКИХ Є ДЕРЖАВНІ НАГОРОДИ.....	224
ЛИСОДЄД О. В. НОВИЙ ЗАКОН УНІС НОВІ КОРЕКТИВИ У ПРАВОВИЙ СТАТУС ЗАСУДЖЕНИХ (КОМЕНТАР ДО ЗАКОНУ УКРАЇНИ ВІД 7 ВЕРЕСНЯ 2016 Р. № 1492-VIII).....	229
НЕДОВ С. Л. ПОНЯТТЯ І ПРИНЦИПИ ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У КРИМІНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ.....	236

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

БАГРІЙ М. В. ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	240
МАМКА Г. М. ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ В СИСТЕМІ ЗАСАД СУЧАСНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	246
МАРОЧКІН О. І. ЩОДО ПИТАННЯ МОТИВУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ.....	252
РИБАЛКА О. В. УЧАСТЬ ПРИВАТНОГО ДЕТЕКТИВА (ДЕТЕКТИВНОГО АГЕНТ-СТВА) У ЗБИРАННІ ДОКАЗІВ СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ.....	259

НОТАТКИ

ПРАВО 1 ● 2017
І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 27.02.2017 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 24,48. Ум. друк. арк. 31,16. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42